

**Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Τομέας Αρχαιολογίας**

Καλλιόπη Γ. Χατζηνικολάου

**Οι λατρείες των Θεών και των Ηρώων
στην Άνω Μακεδονία
κατά την αρχαιότητα
(Ελίμεια, Εορδαία, Ορεστίδα, Λυγκηστίδα)**

Διδακτορική Διατριβή

**Θεσσαλονίκη
2007**

Καλλιόπη Γ. Χατζηνικολάου

**Οι λατρείες των Θεών και των Ηρώων στην
Άνω Μακεδονία κατά την αρχαιότητα
(Ελίμεια, Εορδαία, Ορεσιίδα, Λυγκησιίδα)**

Διδακτορική Διατριβή

**Υποβλήθηκε στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Τομέας: Αρχαιολογίας
Ημερομηνία Προφορικής Εξέτασης : 19 Ιουνίου 2007**

Εξεταστική Επιτροπή

**Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή : Εμμ. Βουτυράς
Σ. Πιργιάτογλου
Ι. Ακαμάτης**

**Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, εξεταστής
Στ. Δρούγου, εξεταστής
Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, εξεταστής
Π. Νίγδελης, εξεταστής**

Καλλιόπη Γ. Χατζηνικολάου

***Οι λατρείες των Θεών και των Ηρώων στην Άνω
Μακεδονία κατά την αρχαιότητα
(Ελίμεια, Εορδαία, Ορεσιίδα, Λυγκησιίδα)***

ISBN

«Η έγκριση της παρούσης διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνώμων της συγγραφέως» (N. 5343/1932, άρθρο 202, παρ. 2)

Στη μνήμη του πατέρα μου

Περιεχόμενα

Περιεχόμενα	1
Πρόλογος	3
Συνομογραφίες - Βιβλιογραφία	4
Εισαγωγή	30
Ιστορία Έρευνας	30
Πηγές	37
Τα αρχαιολογικά δεδομένα : Κατηγορίες και είδη υλικών καταλοίπων	37
Τα γεωγραφικά όρια : Άνω Μακεδονία (Ελίμεια, Εορδαία, Ορεστίδα, Λυγκηστίδα)	40
Ολύμπιοι Θεοί	57
Δίας	57
Ήρα	90
Ποσειδών	96
Δήμητρα	103
Απόλλων	111
Άρτεμη	128
Αθηνά	145
Αφροδίτη	157
Διόνυσος	169
Ερμής	181
Άλλοι Θεοί και Ήρωες	191
Εν(ν)οδία	191
Εκάτη	205
Πασικράτα	209
Πλούτων	212
Εστία	220
Ασκληπιός	222

Ηρακλής	237
Παν	253
Νύμφες	256
Ποτάμια Θεότητα	260
Θεοί Επήκοοι	263
Αλέξανδρος	266
Ἡρώας Ἰππέας	273
Προσωποποιήσεις	284
Νέμεσις-Δικαιοσύνη-Τύχη πόλεως	284
Νίκη	288
Θεότητες ανατολικής προέλευσης	291
Μητέρα Θεών-Κυβέλη	291
Συρία Θεά	304
Αιγύπτιοι Θεοί	312
Αβέβαιες μαρτυρίες	319
Ιερά που δε μπορούν να αποδοθούν σε συγκεκριμένη θεότητα	319
Θεότητες των οποίων το όνομα δεν παραδίδεται ή δε σώζεται	321
Οικιακή λατρεία	325
Αταύτιστα αντικείμενα	327
Ambigua	327
«Συμβολικός παραλληλισμός»-Οι μαρτυρίες των επιτυμβίων μνημείων	329
Συμπεράσματα	334
Sommaire	342
Κατάλογος	348
Εικόνες	599
Χάρτες	

Πρόλογος

Η μελέτη των λατρειών της Άνω Μακεδονίας ήταν η συνέχεια της ενασχόλησής μου με παρόμοια θέματα στην όμορη Ήπειρο κατά τη διάρκεια του πρώτου κύκλου των μεταπτυχιακών μου σπουδών.

Για την πρόσβαση σε αρχαιολογικό υλικό που βρίσκεται στην Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας ευχαριστώ τις Anica Gjorgjievaska και Irena Rusin του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου των Bitola, ενώ για την αντίστοιχη βιβλιογραφική ενημέρωση την Milica Grizanac και τους υπαλλήλους του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου του Βελιγραδίου. Στο κομμάτι αυτό της έρευνας ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στους φίλους Τάσο Αντωνάρα και Τάσο Κεραμάρη, Ljubica Cirić, Rada Nikolić και Igor Popovski, κυρίως για τη βοήθειά τους στα Bitola και στο Βελιγράδι.

Για την πρόσβαση στο υλικό από το Νομό Κοζάνης ευχαριστώ την προϊσταμένη της Δ' ΕΠΚΑ Γεωργία Καραμήτρου-Μεντεσίδη, τους αρχαιολόγους Μόρφω Δούριου, Κώστα Μοσχάκη, Αρετή Χονδρογιάννη-Μετόκη και τον τεχνικό Τάκη Λεονταρίδη.

Πολύτιμη ήταν η συμβολή του Χρήστου Γκατζόλη στην κατάρτιση των νομισματικών λημμάτων και στην κατανόηση νομισματικών θεμάτων.

Πολλά οφείλω στο έμπειρο βλέμμα της Δέσποινας Ιγνατιάδου και της Ευδοκίας Σκαρλατίδου, στην ορθή κρίση και την ηθική συμπαράσταση της Ζωής Μπίλη και της Στυλιάνας Γκαλινίκη, στις χρήσιμες υποδείξεις της Ζωής Κωτίτσα, του Στέφανου Παλιομπέη, της Αρετής Πρίνου, της Ευρυδίκης Κεφαλίδου και της Χρυσάνθης Καλλίνη.

Για την πολύτιμη βοήθειά τους σε τεχνικά ζητήματα ευχαριστώ την Κυβέλη Παντελάκου και το Μάκη Παναγιωτίδη.

Για την υπομονή και τη στήριξη της οικογένειάς μου, ιδιαιτέρως του Φώτη Χατζηνικολάου, όπως και τη συμπαράσταση της Κριστέλ-Νούλας Πασχαλίδου, η οποία είχε και την επιμέλεια της γαλλικής μετάφρασης, το ευχαριστώ είναι ελάχιστο.

Τέλος, ευχαριστώ τους καθηγητές Σεμέλη Πινγιάτογλου και Ιωάννη Ακαμάτη, μέλη της συμβουλευτικής επιτροπής και πάνω απ' όλους τον επόπτη καθηγητή Μανόλη Βουτυρά για την ακούραστη και υπομονετική καθοδήγηση, την άσκηση στη συνέπεια, την ακρίβεια και τη μέθοδο και για τη μύηση στη γνώση του δύσβατου και πολισχιδούς χώρου των λατρειών.

Συντομογραφίες - Βιβλιογραφία

Εκτός από τις συντομογραφίες που παρατίθενται στο *Archäologischer Anzeiger* 1997 και τη βιβλιογραφική βάση δεδομένων *Dyabola*, χρησιμοποιήθηκαν και οι ακόλουθες :

- AC:** L'Antiquité Classique. Louvain-la-Neuve.
- Allamani-Souri, Voutiras 1996:** V. Allamani-Souri, E.Voutiras, «New documents from the sanctuary of Herakles Kynagidas at Beroia», *Επιγραφές της Μακεδονίας, Γ' Διεθνές Συμπόσιο για τη Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 8-12 Δεκεμβρίου 1993*, Θεσσαλονίκη 1996, 13-39.
- Alpha Bank :** *Sylloge Numorum Graecorum. Greece II. The Alpha Bank Collection, Macedonia I, Alexander I-Perseus*, Alpha Bank, Athens 2000.
- Antonin 1879 :** Antonin archimandrita, *Pojezdka u Rumeliju*, Sankt Petersburg 1879.
- Antonin 1886 :** Antonin archimandrita, *Iz Rumelii*, Sankt Petersburg 1886.
- ANRW:** *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*. Berlin.
- Baege 1913 :** W. Baege, *De Macedonum sacris. Dissertationes philologicae Hallenses*, XXII 1, (Hallis Saxonum) Halle 1913.
- BIAB:** *Bulletin de l' Institut Archéologique Bulgare*. Sofia.

- Bitrakova-Grozdanova 1987 :** V. Bitrakova-Grozdanova, Monuments de l' époque hellénistique dans la République Socialiste de Macédoine, Skopje 1987.
- Bitrakova-Grozdanova 1999 :** V. Bitrakova-Grozdanova, Religion et art dans l' antiquité en Macédoine, Études, Skopje 1999.
- Beševliev 1970:** V. Beševliev, Untersuchungen über die Personennamen bei der Thraken, Amsterdam 1970.
- BSL :** Bulletin de la Société de Linguistique de Paris. Paris.
- BSt :** Balkan Studies. Soc. for Maced. Stud., Inst. for Balkan Studies. Thessaloniki.
- Burkert 1972 :** W. Burkert, Homo Necans, Interpretationen altgriechischer Opferriten und Mythen, Berlin 1972.
- Burkert 1993:** W. Burkert, Αρχαία ελληνική θρησκεία. Αρχαϊκή και κλασική εποχή (Μετάφραση Ν.Π. Μπεζαντάκος, Α. Αβαγιανού), Αθήνα 1993.
- Burkert 1997α:** W. Burkert, Μυστηριακές λατρείες της αρχαιότητας, (Μετάφραση Ε. Ματθαίου), Αθήνα 1997.
- Burkert 1997β:** W. Burkert, Ελληνική μυθολογία και τελετουργία. Δομή και ιστορία, (Μετάφραση Η. Ανδρεάδη), MIET, Αθήνα 1997.
- Cagé 1975 :** J. Cagé, Alexandre le Grand en Macédoine dans la 1ère moitié du IIIème siècle ap. J.-C., Historia 24 (1975), 1-16.
- Cameron 1939 :** A. Cameron, Inscriptions relating to sacral manumission and confession,

- HThR 32 (1939), 143-152.
- CCET V :** Corpus Cultus Equitis Thracii, V: A. Cermanovic–Kuzmanović, Monumenta intra fines Iugoslaviae reperta, Leiden 1982 (EPRO 74).
- Chapouthier 1935:** F. Chapouthier, Les Dioscures au service d' une déesse. Étude d' iconographie religieuse. Bibliothèque des Écoles Françaises d' Athènes et de Rome 137, (1935).
- CPh :** Classical Philology. University of Chicago. Chicago.
- Debord 1982:** P. Debord, Aspects sociaux et économiques de la vie religieuse dans l' Anatolie gréco-romaine. Études préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain, vol. 88, Leiden 1982.
- Deubner 1932 :** L. Deubner, Attische Feste, Berlin 1932.
- Devambez 1937 :** P. Devambez, Grands bronzes du musée de Stamboul, Paris 1937.
- Düll 1975 :** S. Düll, «Götter auf makedonischen Grabstelen», στο : Essays in memory of Basil Laourdas, Θεσσαλονίκη 1975, 115-135.
- Düll 1977 :** S. Düll, Die Götterkulte Nordmakedoniens in römischer Zeit. Eine kultische und typologische Untersuchung anhand epigraphischer, numismatischer und archäologischer Denkmäler, München 1977 (Münchener archäologische Studien 7).
- EBGR :** Epigraphic Bulletin for Greek Religion,

- Kernos (A. Chaniotis, J. Mylonopoulos).
Ephemenis Dacoromana. Roma.
- ED :**
- Edson 1937:** Ch. Edson, Notebook IV (Δυτική Μακεδονία), 1937.
- Edson 1948 :** C. Edson, Cults of Thessalonica (Macedonica III), HThR 41 (1948), 153-204.
- Farnell 1896 :** L.R. Farnell, The cults of Greek States, II Clarendon Press, Oxford 1896.
- Farnell 1921 :** L.R. Farnell, Greek hero cults and ideas of immortality, Oxford 1921.
- FGrH :** Fragmente der griechischen Historiker, (Επιμέλεια F. Jacoby), Berlin 1923 - Leiden 1958.
- Gaebler 1906 :** H. Gaebler, Die antiken Münzen von Makedonia und Paionia, Berlin 1906 (erste Abteilung).
- Gaebler 1935 :** H. Gaebler, Die antiken Münzen von Makedonia und Paionia, Berlin 1935 (zweite Abteilung).
- Gernet, Boulanger 1970 :** L. Gernet, A. Boulanger, Le génie grec dans la religion, Paris 1970.
- Glotta :** Glotta. Zeitschrift für griechische und lateinische Sprache. Göttingen.
- Godwin 1996 :** J. Godwin, Μυστηριακές θρησκείες του αρχαίου κόσμου (Μετάφραση Π. Χιωτέλης), Αθήνα 1996.
- Gouнарopoulos, Hatzopoulos 1985 :** L. Gouнарopoulos, M.B. Hatzopoulos, Les milliaires de la voie Egnatienne entre Héraclée des Lyncestes et Thessalonique, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 1, Athènes 1985.
- Grbić 1958 :** M. Grbić, Odabrana grčka i rimska plastika u Narodnom muzeju u Beogradu,

- Beograd 1958.
- Grimal 1991 :** P. Grimal, Λεξικό της ελληνικής και ρωμαϊκής μυθολογίας, (Επιμέλεια Β. Ατσαλός), Θεσσαλονίκη 1991.
- Grose 1926 :** S. W. Grose, Catalogue of the Mclean Collection of Greek coins, Fitzwilliam Museum, Vollume II, A-B, The Greek Mainland, The Aegean Islands, Crete, Cambridge 1926.
- Gruben 2000 :** G . Gruben, Ιερά και ναοί των αρχαίων Ελλήνων, (Μετάφραση Δ. Ακτσελή), Αθήνα 2000.
- Hahn 1869 :** I.G. von Hahn, Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar. Auftrage der Kais. Akad. d. Wiss., phil. unternommen im Jahre 1863, στο : Denkschriften der Kais. Akad. d. Wiss., phil.-hist. Classe, 16, Wien 1869.
- Hammond 1972 :** N.G.L. Hammond, A History of Macedonia I, Historical geography and prehistory, Oxford 1972.
- Hammond, Griffith 1979 :** N.G.L. Hammond, G.T. Griffith, A History of Macedonia II, 550-336 B. C., Oxford 1979.
- Hammond, Walbank 1988 :** N.G.L. Hammond, F.W. Walbank, A History of Macedonia III, 336-167 B. C., Oxford 1988.
- Hammond 1995:** N.G.L. Hammond, Ιστορία της Μακεδονίας, Τόμος Α', (Γενική Επιμέλεια Θ. Γεωργιάδης, Μετάφραση Μ. Χαλκιοπούλου, Γ. Φωτιάδης, Θ. Γεωργιάδης), Θεσσαλονίκη 1995.

- Hatzopoulos 1988 :** M. B. Hatzopoulos, Actes de vente de la Chalkidique centrale, MEΛETHMATA 6, Athènes 1988.
- Hatzopoulos 1994 :** M. Hatzopoulos, «Cultes et rites de passage en Macédoine», MEΛETHMATA 19, Athènes 1994.
- Hatzopoulos 1996 :** M. B. Hatzopoulos, Macedonian Institutions under the Kings, I: A Historical and Epigraphical Study II: Epigraphic Appendix, MEΛETHMATA 22 (I-II) , Athens 1996.
- Hatzopoulos, Loukopoulou 1989:** M.B. Hatzopoulos, L.D. Loukopoulou, Morrylos, cité de la Crestonie, MEΛETHMATA 7, Athènes 1989.
- Hatzopoulos, Loukopoulou 1992 :** M.B. Hatzopoulos, L.D. Loukopoulou, Recherces sur les marchés orientales des Téménides (Anthémonte-Kalindoia) MEΛETHMATA 11, I, Athènes 1992.
- Hatzopoulos, Loukopoulou 1996 :** M.B. Hatzopoulos, L.D. Loukopoulou, Recherces sur les marchés orientales des Téménides (Anthémonte-Kalindoia) MEΛETHMATA 11, II, Athènes 1996.
- Head 1911 :** B.V. Head, Historia Numorum. A manual of Greek Numismatics (assisted by G.F. Hill, G. Macdonald, W. Wroth), Oxford 1911.
- Hendrix 1984 :** H. L. Hendrix, Thessalonians honor Romans, Harvard University, 1984.
- Herakleja I (1961):** P. Mačkić, I. Mikulčić, Katalog na antiskite predmeti od Herakleja, Bitola 1961.
- Héraclée I (1961):** P. Mačkić, I. Mikulčić, Catalogue des objets antiques d' Héraclée, Bitola 1961.

- Herakleja II (1965):** G. Tomašević, Portik so počesni i votivni spomenici, Bitola 1965, 9-34 (Portique avec monuments honorifiques et votives, 30-32).
- Heuzey 1860 :** L. Heuzey, Le Mont Olympe et l'Acarnanie, Paris 1860.
- Heuzey, Daumet 1876:** L. Heuzey, H. Daumet, Mission archéologique de Macédoine, Paris 1876.
- HSCPh:** Harvard Studies in Classical Philology. Cambridge, Mass.
- HThR :** Harvard Theological Review. Cambridge, Mass.
- Iliadou 1998 :** P. Iliadou, Herakles in Makedonien, (Antiquitates, Archäologische Forschungsergebnisse, 16,) Hamburg 1998.
- IL Graec :** Inscriptiones Latinae in Graecia repertae. Additamenta ad CIL III, ed. M. Šašel Kos, Faenza 1979.
- ILJug I :** Inscriptiones Latinae, quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, ed. A. et J. Šašel, Ljubljana 1963 (Situla. Dissertationes Musei nationalis Labacensis, 5).
- ILJug II :** Inscriptiones Latinae, quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt, ed. A. et J. Šašel, Ljubljana 1978 (Situla. Dissertationes Musei nationalis Labacensis, 19).
- ILJug III :** Inscriptiones Latinae, quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt, ed. A. et J. Šašel, Ljubljana 1986 (Situla. Dissertationes

- Musei nationalis Labacensis, 25).
- Josifovska 1961:** B. Josifovska, Arheološki muzej-Skopje, Vodič niz lapidariumot, Skopje 1961.
- Kalléris 1954 :** J. Kalléris, Les anciens Macédoniens. Étude linguistique et historique I, 1, Athènes 1954.
- Kalléris 1976:** J. Kalléris, Les anciens Macédoniens. Étude linguistique et historique II, 1, Athènes 1976.
- Kalpakovska, Gjorgjievska 2003:** V. Kalpakovska, A. Gjorgjievska, Životot vo Heraclea Lyncestis preku epigrafskite spomenici (The lifestyle in Heraclea Lyncestis via epigraphic monuments), Zavod za zaštita na spomenicite na kulturata, Musej i Galerija, Bitola 2003.
- Kefalidou, Nigdelis 2000 :** E. Kefalidou, P. M. Nigdelis, «Die Eordaier und das Koinon der Makedonen in einer neuen Ehreninschrift», Hermes 128 (2000), 152-163.
- Kerényi 1956:** K. Kerényi, Der göttliche Arzt. Studien über Asklepios und seine Kultstätten. Darmstadt 1956.
- Kernos, Chron. Arch.:** Kernos. Revue internationale et pluridisciplinaire de religion grecque antique (Διεθνής και διεπιστημονική επιθεώρηση της αρχαίας ελληνικής θρησκείας) Centre international d' étude de la religion grecque antique. Αθήνα-Liège. Chronique Archéologique.
- Leukopétra :** Ph. Petsas, M. Hatzopoulos, Lucrèce Gounaropoulou, P. Paschidis, Inscriptions du sanctuaire de Mère des Dieux autochtone de Leukopétra (Macédoine),

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 28, Paris 2000.

- LGRM :** W.H. Roscher, Ausführliche Lexikon der griechischen und römischen Mythologie, Leipzig 1884-1937.
- Liampi 1998 :** K. Liampi, «The coinage of King Derdas and the history of the Elimiotie Dynasty» στο : Coins of Macedonia and Rome : Essays in honour of Charles Hersh, A. Burnett, U. Wartenberg, R. Witschonke (εκδ.), SPINK, London 1998, 5-12, πίν. 1-2.
- LSCG :** F. Sokolowski, Lois sacrées des cités grecques, Paris 1969.
- MAMA :** Monumenta Asiae Minoris Antiqua. London - Manchester.
- Marić 1933:** R. Marić, Antički kultovi u nasoj zemlji, (ιδ. διατριβή), Beograd 1933.
- Martin, Metzger 1992:** R. Martin, H. Metzger, Η θρησκεία των αρχαίων Ελλήνων (Μετάφραση Μ. Καρδαμίτσα), Αθήνα 1992.
- Melville Jones 1986 :** J. Melville Jones, A Dictionary of ancient greek coins, London 1986.
- Michailov 1943:** G. Michailov, La langue des inscriptions grecques en Bulgarie. Phonétique et morphologie, Sofia 1943 (Universitetska biblioteka, αρ. 279).
- Mikulčić 1966:** I. Mikulčić, Pelagonija u svetlosti arheološkin nalaza od egejska seobe do Augusta (ιδ. διατριβή), Beograd 1966 (Die Geschichte Pelagoniens im Lichte der Bodenfunde von der ägäischen Wanderung bis Augustus, 88-96).

- Neue Pauly:** H. Cancik, H. Shneider (εκδ.), Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike, Stuttgart-Weimar 1997 (J.B. Metzler).
- Panayotou, Chrysostomou 1993:** A. Panayotou, P. Chrysostomou, Inscriptions de la Bottiée et de l' Almopie en Macédoine, BCH 117 (1993), I, Études, 359-400.
- Papazoglou 1979 :** F. Papazoglou, Structures ethniques et sociales dans les régions centrales des Balkans à la lumière des études onomastiques, στο : Actes du VIIe congrès internat. d'épigr. grecque et latine, 1977, București 1979, 153-169.
- Papazoglou 1988 :** F. Papazoglou, Les villes de Macédoine à l' époque Romaine, BCH Suppl. XIV Paris 1988.
- Pape, Benseler 1959 :** W. Pape, G. Benseler, Wörterbuch der griechischen Eigennamen, (Nachdruck der dritten Auflage) I-II, Akademische Druck u. Verlagsanstalt, Graz 1959.
- Preisigke 1922 :** F. Preisigke, Namenbuch, Heidelberg 1922 (φωτομ. ανατύπ. 1977).
- Proeva 1983 :** N. Proeva, «La déesse Capadocienne Ma et son culte en Macédoine d'après une plaque en bronze de Pretor, au musée de Resen», ŽA 33 (1983), 165-168.
- Pulpudeva :** Pulpudeva. Semaines Philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace. Sofia.
- Riethmüller 2005 :** J.W. Riethmüller, Asklepios. Heiligtümer und Kulte, Studien zu antiken Heiligtümern (hrs. T. Hölscher), Verlag Archäologie und Geschichte, Heidelberg 2005.

- Robinson 1938 :** D. M. Robinson, *Inscriptions from Macedonia*, TAPA 69 (1938), 43-76.
- Schumacher 1996 :** L. Schumacher, «Makedonien : Vom hellenistischen Königsreich zur römischen Provinz» στο : R. Albert (εκδ.), *Rom und Rhein - Macht und Münzen Festschrift der Numismatischen Gesellschaft*. Mainz-Wiesbaden 1996, 35-59.
- Schwabl 1978 :** H. Schwabl, *RE Suppl. XV*(1978), λ. Zeus, 993-1481.
- Simon 1996 :** E. Simon, *Οι θεοί των αρχαίων Ελλήνων*, (Μετάφραση-επιμέλεια Σ. Πιτυγιάτογλου), Θεσσαλονίκη 1996.
- Spomenik :** *Spomenik Srpske Kraljevske Akademije*. Beograd.
- Starinar :** *Starinar*. Organ arheološkog instituta S. A. N. Beograd.
- Tačeva-Hitova 1978 :** M. Tačeva-Hitova, «Dem Hypsistos geweihte Denkmäler in der Balkanländern», *BSt* 19 (1978), 59-75.
- TAPA :** *Transactions of the American Philological Association*.
- Tataki 1988 :** A. Tataki, *Ancient Beroea. Prosopography and Society*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 8, Athens 1988.
- Tod 1948 :** M. N. Tod, *Greek Historical Inscriptions 2*, Oxford 1948.
- Vidman 1969 :** L. Vidmann, *Sylloge Inscriptionum religionis Isiacae et Sarapiacae*, Berlin 1969.
- Vermaseren 1977 :** M. J. Vermaseren, *Cybele and Attis. The Myth and the Cult*, London 1977.

- Vermaseren 1982 :** M. J. Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque*, II. Graecia atque insulae, Leiden 1982.
- von Graeve 1972 :** V. von Graeve, «Tempel und Kult der Syrischen Götter am Janiculum», *JDL* 87 (1972), 334 κ.ε.
- Voutiras 1986α :** Emm. Voutiras, «Bemerkungen zu zwei makedonischen Freilassungsurkunden», *Tyche* 1 (1986), 227-234.
- Voutiras 1986β:** Emm. Voutiras, *Victa Macedonia*, Remarques sur une dedicace d'Amphipolis, *BCH* 110 (1986) 347-355.
- Voutiras 1998 :** E. Voutiras, «Athéna dans les cités de Macédoine», *Kernos* 11 (1998), 111-129.
- Voutiras 2006 :** E. Voutiras, «Le culte de Zeus en Macédoine avant la conquête romaine» *Μελετήματα* 45, Rois, cités, nécropoles. Institutions, rites et monuments en Macédoine, Actes des colloques de Nanterre (Décembre 2002) et d' Athènes (Janvier 2004) [εκδ. M. Guimier-Sorbets, M.B. Hatzopoulos, Y. Morizot], Athènes 2006, 333-345.
- Vulić 1937:** N. Vulić, *Archäologische Karte von Jugoslavien: Blatt Prilep-Bitolj*, Beograd 1937.
- Wace, Woodward 1911/12:** A.J.B. Wace, A.M. Woodward, «Inscriptions from Upper Macedonia», *BSA* 18 (1911/12), 166-188.
- Wartenberg 1998 :** U. Wartenberg, «Philotas ? A new coinage from Macedonia» στο : *Coins of Macedonia and Rome : Essays in honour*

- of Charles Hersh, A. Burnett, U. Wartenberg, R. Witschonke (εκδ.), SPINK, London 1998, 13-17, πίν. 3.
- Wrede 1981 :** H. Wrede, *Concecratio in Formam Deorum. Vergöttliche Privatpersonen in der römischen Kaiserzeit*, Mainz 1981.
- ŽA :** Živa antika. Antiquité vivante, Skopje.
- ΑΔ :** Αρχαιολογικό Δελτίον, Αθήνα.
- Αδάμ-Βελένη 1987 :** Π. Αδάμ-Βελένη, «Ανάγλυφο Αθηνάς από τις Πέτρες Φλώρινας», Αμητός, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο Θεσσαλονίκη 1987, 1-9, πίν. 1.
- Αδάμ-Βελένη 1988 :** Π. Αδάμ-Βελένη, «Πρώτες ειδήσεις για μια νέα ελληνιστική πόλη στη Μακεδονία», Πρακτικά XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας, Αθήνα 1983 [1988], τομ. Δ', 7-11, πίν. 1-2.
- Αδάμ-Βελένη 1994 :** Π. Αδάμ-Βελένη, «Πέτρες 1991. Τρία νέα ευρήματα», ΑΕΜΘ 5 (1991) [1994], 71-82.
- Αδάμ-Βελένη 1997α:** Π. Αδάμ-Βελένη, «Πέτρες Φλώρινας: Δώδεκα χρόνια ανασκαφής», ΑΕΜΘ 10Α (1996) [1997], 1-22.
- Αδάμ-Βελένη 1997β :** Π. Αδάμ-Βελένη, «Πλαστικός ηθμός από τις Πέτρες Φλώρινας», Μνήμη Μανόλη Ανδρόνικου, Παράρτημα Μακεδονικών αρ. 6, Θεσσαλονίκη 1997, 1-6.
- Αδάμ-Βελένη 1998α:** Π. Αδάμ-Βελένη, «Πέτρες 1995, η συνοικία της Κρήνης», ΑΕΜΘ 9 (1995) [1998], 15-23.
- Αδάμ-Βελένη 1998β:** Π. Αδάμ-Βελένη, Πέτρες Φλώρινας.

- Περιήγηση σε μία ελληνιστική πόλη.
(Αρχαιολογικός οδηγός), Θεσσαλονίκη
1998.
- Αδαμίδης 1979:** Α. Αδαμίδης, Ιστορικά Λικνάδων Βοΐου,
Θεσσαλονίκη 1979.
- ΑΕ :** Αρχαιολογική Εφημερίς, Αθήνα.
- ΑΕΜΘ :** Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία
και Θράκη, Θεσσαλονίκη.
- Αθηνά :** Αθηνά. Σύγγραμμα περιοδικόν της εν
Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας.
Αθήνα.
- Ακαμάτη, Βελένη 1987:** Μ. Ακαμάτη, Π. Βελένη, Νομός
Φλώρινας. Από τα προϊστορικά στα
ρωμαϊκά χρόνια. (Αρχαιολογικός
οδηγός), Αθήνα 1987.
- Ακαμάτη-Λιλιμπάκη, Ακαμάτης 2006 :** Μ. Ακαμάτη-Λιλιμπάκη, Ι.Μ. Ακαμάτης,
Η ελληνιστική πόλη της Φλώρινας,
Θεσσαλονίκη 2006 (Αρχαιολογικός
οδηγός).
- Αλλαμανή-Σουρή 1990:** Β. Αλλαμανή-Σουρή, «ΑΠΟΛΛΩΝΙ,
ΑΣΚΛΗΠΙΩΙ, ΥΓΙΕΙΑΙ. Επιγραφική
μαρτυρία για το Ασκληπιείο της
Βέροιας», ΑΔ 39 (1984) [1990], Μελέτες
Α΄, 205-231, πίν. 90.
- Αλλαμανή-Σουρή 1992:** Β.Αλλαμανή-Σουρή, «Ηρακλής
Κυναγίδας και κυνηγοί. Νέα επιγραφικά
στοιχεία από τη Βέροια», Αρχαία
Μακεδονία V, 77-107.
- Αρχαία Μακεδονία I:** Αρχαία Μακεδονία I, Ανακοινώσεις κατά
το πρώτον διεθνές Συμπόσιον, εν
Θεσσαλονίκη 26-29 Αυγούστου 1968,
Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Ίδρυμα

Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1970 (Επιμ. Β. Λαούρδα, Χ. Μακαρόνα).

Αρχαία Μακεδονία II :

Αρχαία Μακεδονία II, Ανακοινώσεις κατά το δεύτερο διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 19-24 Αυγούστου 1973, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1977.

Αρχαία Μακεδονία III :

Αρχαία Μακεδονία III, Ανακοινώσεις κατά το τρίτο διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 21-25 Σεπτεμβρίου 1977, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1983.

Αρχαία Μακεδονία IV :

Αρχαία Μακεδονία IV, Ανακοινώσεις κατά το τέταρτο διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 21-25 Σεπτεμβρίου 1993, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1986.

Αρχαία Μακεδονία V :

Αρχαία Μακεδονία V, Ανακοινώσεις κατά το πέμπτο διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 10-15 Οκτωβρίου 1989, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1993.

Αρχαία Μακεδονία VI

Αρχαία Μακεδονία VI, Ανακοινώσεις κατά το έκτο διεθνές συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 15-19 Οκτωβρίου 1996, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1999.

Βοκοτοπούλου 1986 :

I. Π. Βοκοτοπούλου, «Η επιγραφή των Καλινδοίων», Αρχαία Μακεδονία IV, 87-114.

Βοκοτοπούλου 1990 :

I.Π. Βοκοτοπούλου, «Νέα τοπογραφικά στοιχεία για τη χώρα των Χαλκιδέων»,

- Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Θεσσαλονίκη 1990, 109-144.
- Βουτυράς 1984 :** Εμμ. Βουτυράς, «Παρατηρήσεις σε τρία επιγράμματα», Ελληνικά 1984, 45-50.
- Βουτυράς 1990 :** Ε. Βουτυράς, «Ηφαιστίων ήρωας», Εγνατία 2 (1990), 123-173.
- Βουτυράς 1993:** Ε. Βουτυράς, «Η λατρεία του Ασκληπιού στην Αρχαία Μακεδονία», Αρχαία Μακεδονία V, 251-265.
- Βουτυράς 1999 :** Ε. Βουτυράς, «Η λατρεία της Αφροδίτης στην περιοχή του Θερμαίου κόλπου», Αρχαία Μακεδονία VI, 2, 1329-1343, εικ. 1-4.
- Βουτυράς 2000 :** Ε. Βουτυράς, «Το ιερό του Διονύσου στην Άφυτη», Μύρτος. Μελέτες στη μνήμη της Ιουλίας Βοκοτοπούλου, Θεσσαλονίκη 2000, 631-640.
- Γιούνη 1991 :** Μ. Σ. Γιούνη, Ωναί Μακεδονίας Ι, «Αρμενόπουλος», Επιστημονική Επετηρίδα του Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης 12 (1991).
- Δήμιτσας 1896 :** Μ. Δήμιτσας, Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγομένοις και μνημείοις σωζομένοις, ήτοι πνευματική και αρχαιολογική παράστασις της Μακεδονίας εν συλλογή 1409 ελληνικών και 189 λατινικών επιγραφών και εν απεικονίσει των σπουδαιότερων καλλιτεχνικών μνημείων, Αθήνα 1896 (φωτομ. ανατύπ.) τεύχ. Α΄, Β΄, Θεσσαλονίκη 1988.
- Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2000:** Α. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Θεσσαλικές επιγραφές σε τοπικό αλφάβητο, (αδημ. διδ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 2000.

- Δρούγου 1990 :** Σ. Δρούγου, «Δί΄ Ὑψίστω. Ἡ αναθηματικὴ στήλη τοῦ Ζωίλου στὴν Ἐδεσσα», *Εγνατία* 2 (1990), 43-71.
- Δρούγου 1997 :** Σ. Δρούγου, «Βεργίνα 1990-1997. Το ἱερό τῆς Μητέρας τῶν Θεῶν», *ΑΕΜΘ* 10Α (1996) [1997], 41-54.
- ΕΕΦΣΠΘ :** Επιστημονικὴ Επετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη.
- ΕΘΑ:** Λ.Δ. Λουκοπούλου, Α. Ζουρνατζή, Μ.Γ. Παρισάκη, Σ. Ψωμά, *Επιγραφές τῆς Θράκης τοῦ Αἰγαίου. Μεταξὺ τῶν ποταμῶν Νέστου καὶ Ἐβρου (Νομοὶ Ξάνθης, Ροδόπης καὶ Ἐβρου)*, Ε.Ι.Ε., ΚΕΡΑ, ΥΠΠΟ, ΙΘ΄ ΕΠΚΑ, Αθήνα 2005.
- ΕΚΜ:** Α. Γουναροπούλου, Μ. Χατζόπουλος, *Επιγραφές Κάτω Μακεδονίας*, τεύχ. Α΄: *Επιγραφές Βεροίας*, Αθήνα 1998.
- Ελληνικός Πολιτισμός :** *Ελληνικός Πολιτισμός : Μακεδονία. Το Βασίλειο τοῦ Μεγάλου Αλεξάνδρου, Marché Bonsecours, Μοντρεάλ, 7 Μαΐου - 19 Σεπτεμβρίου 1993*, Αθήνα 1993 (Επιμέλεια Ι. Βοκοτοπούλου).
- Ζιώτα, Καραμήτρου–Μεντεσίδη 1991:** Χρ. Ζιώτα, Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, «Αρχαιότητες τῆς επαρχίας Εορδαίας Νομοῦ Κοζάνης», *ΑΕΜΘ* 2 (1988) [1991], 27-39.
- ΗΔΜ :** *Ημερολόγιον τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας*. (Εκδ. Θ. Θεοδοσιάδη, Δ. Γκαβανά), Κοζάνη 1932-1938.
- Κανατσούλης 1955:** Δ. Κανατσούλης, *Μακεδονικὴ προσωπογραφία*. Ελληνικά 8,

- Παράρτημα, Θεσσαλονίκη 1955.
- Κανατσούλης 1956 :** Δ. Κανατσούλης, Περί των πολιταρχών των Μακεδονικών πόλεων, ΕΕΦΣΠΘ (1956) 157-179.
- Κανατσούλης 1957 :** Δ. Κανατσούλης, Η μακεδονική πόλις από της εμφανίσεώς της μέχρι των χρόνων του Μ. Κωνσταντίνου, Μακεδονικά 4 (1957), 232-312.
- Κανατσούλης 1967:** Δ. Κανατσούλης, Μακεδονική προσωπογραφία. Συμπλήρωμα, Θεσσαλονίκη 1967.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1989:** Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Αιανή Κοζάνης, Θεσσαλονίκη 1989 (Αρχαιολογικός οδηγός).
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1990 :** Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, «Δύο ενεπίγραφες στήλες από το Νομό Κοζάνης», ΑΕ 1986 [1990], 147-153, πίν. 42-43.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1993α:** Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, «Ανασκαφή Αιανής 1990», ΑΕΜΘ 4 (1990) [1993], 75-92.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1993β:** Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Κοζάνη, πόλη Ελμιώτιδος, Θεσσαλονίκη 1993 (Αρχαιολογικός οδηγός).
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1993γ:** Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, «Η αρχαία Αιανή», Αρχαία Μακεδονία V, 653-667.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1994α:** Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, «Αρχαιότητες του Βελβεντού, Τα πρώτα ιστορικά συμπεράσματα» στο : Βελβεντό, Χθές, Σήμερα, Αύριο, Πρακτικά Συνεδρίου 1993, Θεσσαλονίκη 1994, 41-98.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1994β:** Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, «Άνω

- Μακεδονία, ο Νομός Κοζάνης», Νομός Κοζάνης, Νομαρχία Κοζάνης 1994, 15-39 (Τουριστικός οδηγός).
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1996 :** Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Αιανή, Αθήνα 1996, (Αρχαιολογικός οδηγός).
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1997α :** Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, «Αιανή 1983-1997», ΑΕΜΘ 10Α (1996) [1997], 23-40.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1997β :** Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, «Κοζάνη, μία αρχαία πόλη», Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου «Η Κοζάνη και η περιοχή της», Σεπτέμβριος 1993, Κοζάνη 1997, 203-231.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999 :** Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Βόϊον-Νότια Ορεστίς, Αρχαιολογική Έρευνα και Ιστορική Τοπογραφία, Θεσσαλονίκη 1999.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2000:** Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, «Ξηρολίμνη Κοζάνης 1998», ΑΕΜΘ 12 (1998) [2000], 465-480.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2001α:** Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, «Νομός Κοζάνης: νεώτερα επιγραφικά ευρήματα», Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Επιγραφικής. Στη μνήμη Δημητρίου Κανατσούλη, Θεσσαλονίκη 22-23 Οκτωβρίου 1999, Θεσσαλονίκη 2001, 49-78.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2001β:** Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, «Νομός Κοζάνης 1999 : Ανασκαφές εν οδοίς και παροδίως», ΑΕΜΘ 13 (1999) [2001], 337-368.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2002 :** Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, «Νομός Κοζάνης 2000: Ανασκαφές εν οδοίς και

- παροδίως», ΑΕΜΘ 14 (2000) [2002], 607-640.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2004α :** Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, «Προϊστορική εποχή στο Νομό Κοζάνης» στο : Κοζάνη και Γρεβενά. Ο χώρος και οι άνθρωποι (Επιμέλεια Ν. Καλογερόπουλος), Θεσσαλονίκη 2004, 249-256.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2004β :** Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, «Αρχαϊκή, κλασική, ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή στο Νομό Κοζάνης» στο : Κοζάνη και Γρεβενά. Ο χώρος και οι άνθρωποι (Επιμέλεια Ν. Καλογερόπουλος), Θεσσαλονίκη 2004, 270-282.
- ΚΓΑΜΘ I:** Γ. Δεσπίνης, Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, Εμμ. Βουτυράς, Κατάλογος Γλυπτών Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης I, ΜΙΕΤ, Θεσσαλονίκη 1997.
- ΚΓΑΜΘ II :** Γ. Δεσπίνης, Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, Εμμ. Βουτυράς (Επιμέλεια), Κατάλογος Γλυπτών Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης II, ΜΙΕΤ, Θεσσαλονίκη 2003.
- Κεφαλίδου, Μοσχάκης 1998:** Ε. Κεφαλίδου, Κ. Μοσχάκης, «Αρχαιολογικές έρευνες στην Εορδαία: Ανασκαφή στην «Άσπρη Πόλη» και μία νέα επιγραφή από τον Φιλώτα», ΑΕΜΘ 9 (1995) [1998], 39-46.
- Κρεμύδη-Σισιλιάνου 1996 :** Σ. Κρεμύδη-Σισιλιάνου, Η νομισματοκοπία της ρωμαϊκής αποικίας του Δίου, Αθήνα 1996 (Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας 4).
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1993:** Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Θεσμοφóρια

- στη Μακεδονία», Αρχαία Μακεδονία V, 809-819.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996:** Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Το Θεσμοφόριο της Πέλλας», Αθήνα 1996.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000:** Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Το ιερό της Μητέρας των θεών και της Αφροδίτης στην Πέλλα, Θεσσαλονίκη 2000.
- Λιούφης 1924 :** Π.Ν. Λιούφης, Ιστορία της Κοζάνης, Μέρος Α΄ Ιστορικών, 11-173, Αθήνα 1924.
- Λουκάς 1988 :** Ι.Κ. Λουκάς, Η Ρέα-Κυβέλη και οι γονιμικές λατρείες της Φλύας, Αθήνα 1988.
- Μακαρόνας 1937 :** Χ. Μακαρόνας, «Εκ της Ελιμείας και της Εορδαίας. Αρχαιολογική συλλογή Κοζάνης», ΑΕ 1936 [1937], Παράρτημα, Αρχαιολογικά Χρονικά, 2-14.
- Μακαρόνας 1948 :** Χ. Μακαρόνας, Από τις οργανώσεις των νέων της αρχαίας Θεσσαλονίκης, ΕΕΦΣΠΘ 6 (1948), 293-308.
- Μακεδονία 1982 :** Μακεδονία, 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού, Αθήνα, 1982 (Επιμέλεια Μ. Σακελλαρίου).
- Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997 :** Β. Μισαηλίδου - Δεσποτίδου, Επιγραφές Αρχαίας Μακεδονίας. Από τη συλλογή της ΙΣΤ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Κατάλογος της Έκθεσης, Οκτώβριος - Δεκέμβριος 1997, Κρυπτή στοά της Αρχαίας Αγοράς, ΥΠΠΟ, Θεσσαλονίκη 1997.
- Νίγδελης, Σουρής 1996 :** Π.Γ. Νίγδελης, Γ.Α. Σουρής, Απελευθερωτική επιγραφή από ιερό της Ενοδίας (Εξοχή Κοζάνης), Τεκμήρια,

- Νίγδελης 2004 :** Τόμος Β΄, Θεσσαλονίκη 1996, 69-82.
Π.Μ. Νίγδελης, «Η περίοδος της ρωμαϊκής κυριαρχίας» στο : Κοζάνη και Γρεβενά. Ο χώρος και οι άνθρωποι (Επιμέλεια Ν. Καλογερόπουλος), Θεσσαλονίκη 2004, 155-157.
- ΠΑΕ :** Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα.
- Παναγιώτου 1985 :** Α. Παναγιώτου, «Μερικές περιπτώσεις υποκορισμού σε επιγραφές της αρχαίας Μακεδονίας», Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα 5 (1984) [1985].
- Παντερμαλής 1977 :** Δ. Παντερμαλής, «Λατρείες και ιερά του Δίου Πιερίας», Αρχαία Μακεδονία II, 331-342, εικ. 1-8.
- Παπαγεωργίου 1900 :** Π. Ν. Παπαγεωργίου, «Κυρίας θεᾶς Μᾶς Ἀνικήτου, «Ἐπηκόου ναός ἐν Εδέσση τῇ Μακεδονικῇ (Βοδενοῖς) καὶ 14 ἐπιγράμματα», Αθηνά 12 (1900), 65-88.
- Παπαγεωργίου 1997 :** Π. Παπαγεωργίου, Το τειχόμορφο στέμμα στην τέχνη της Μέσης Ανατολής και της αρχαίας Ελλάδας έως το τέλος της ελληνιστικής εποχής (διδ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 1997.
- Παπαδάκις 1913 :** Ν. Παπαδάκις, «Ἐκ τῆς Ἄνω Μακεδονίας», Αθηνά 25 (1913), 430-477.
- Παπάζογλου 1982 :** Φ. Παπάζογλου, «Ἡ Μακεδονία ὑπὸ τοὺς Ρωμαίους», στο : Μακεδονία 1982, 192-207.

- Παπαχατζής 1987 :** Ν.Δ. Παπαχατζής, Η θρησκεία στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1987.
- Παπαχριστοδούλου 1973 :** Ι. Παπαχριστοδούλου, «Άγαλμα και ναός Κυβέλης εν Μοσχάτω Αττικής», ΑΕ 1973, 189-217.
- Πετρόχειλος 1992 :** Ι. Πετρόχειλος, «Αναθηματικά γλυπτά Κυβέλης από τον Πειραιά», ΑΕ 1992, 21-65.
- Πέτσας 1984 :** Φ. Πέτσας, «Οι χρονολογημένες επιγραφές από το ιερό της Μητρός των Θεών Αυτόχθονος στη Λευκόπετρα», Πρακτικά του Η΄ Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής και Ρωμαϊκής Επιγραφικής (Αθήνα 3-9 Οκτωβρίου 1982), τόμος Ι. Αθήνα 1984, 281-307.
- Πινγιάτογλου 1999 :** Σ. Πινγιάτογλου, « Η λατρεία της θεάς Δήμητρας στην αρχαία Μακεδονία», Αρχαία Μακεδονία VI, 2, 911-919.
- Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985 :** Θ. Ριζάκης, Ι. Τουράτσογλου, Επιγραφές Άνω Μακεδονίας, Α΄, Αθήνα 1985.
- Ριζάκης, Τουράτσογλου 1993 :** Α. Ριζάκης, Ι. Τουράτσογλου, «Η τυπολογία των επιτυμβίων μνημείων της Άνω Μακεδονίας», Αρχαία Μακεδονία V, 1285-1300.
- Ριζάκης, Τουράτσογλου 1999 :** Α. Ριζάκης, Ι. Τουράτσογλου, «Λατρείες στην Άνω Μακεδονία, Παράδοση και νεωτερισμοί», Αρχαία Μακεδονία VI, 2, 949-965.
- Ρωμαϊκή Θεσσαλονίκη :** Ρωμαϊκή Θεσσαλονίκη, Κατάλογος Έκθεσης, Θεσσαλονίκη 2003, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης αρ. 1 (εκδ. Δ.Β. Γραμμένος).
- Σαμσάρης 1984 :** Δ.Κ. Σαμσάρης, Έρευνες στην ιστορία,

- την τοπογραφία και τις λατρείες των ρωμαϊκών επαρχιών Μακεδονίας και Θράκης, Θεσσαλονίκη 1984.
- Σαμσάρης 1989 :** Δ. Σαμσάρης, Ιστορική Γεωγραφία της ρωμαϊκής επαρχίας Μακεδονίας. Το τμήμα της σημερινής Δυτικής Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1989.
- Σβέρκος 2000 :** Η.Κ. Σβέρκος, Συμβολή στη ιστορία της Άνω Μακεδονίας των ρωμαϊκών χρόνων (Πολιτική Οργάνωση-Κοινωνία-Ανθρωπωνυμία), (διδ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 2000.
- Σβέρκος 2004 :** Η.Κ. Σβέρκος, «Η περίοδος του Μακεδονικού Βασιλείου» στο : Κοζάνη και Γρεβενά. Ο χώρος και οι Άνθρωποι (Επιμέλεια Ν. Καλογερόπουλος), Θεσσαλονίκη 2004, 150-154.
- Σιαμπανόπουλος κ.α. 1970 :** Κ. Σιαμπανόπουλος, Λ. Παπαϊωάννου, Ν. Λιαμάδης, Δ. Μακρής, Α. Μπέλλος, Γνωριμία με τον Νομόν Κοζάνης. (Τουριστικός, ιστορικός οδηγός), Θεσσαλονίκη 1970.
- Σιαμπανόπουλος 1974 :** Κ.Ε. Σιαμπανόπουλος, Αιανή : Ιστορία-Τοπογραφία-Αρχαιολογία, Θεσσαλονίκη 1974.
- Τζουβάρα-Σούλη 1979 :** Χρ. Τζουβάρα-Σούλη, Η λατρεία των γυναικείων θεοτήτων εις την Αρχαία Ήπειρον, Ιωάννινα 1979.
- Το Έργον :** Το Έργον της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας. Αθήνα.
- Τουράτσογλου 1995 :** Ι. Τουράτσογλου, Μακεδονία. Ιστορία – Μνημεία – Μουσεία, (Αρχαιολογικός οδηγός), Αθήνα 1995.

- Χατζόπουλος 1990 :** Μ.Β. Χατζόπουλος, «Χώρα και κόμεις της Βέροιας», Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη, Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Καβάλα 9-11 Μαΐου 1986, (1990), Θεσσαλονίκη 1990, 57-68.
- Χατζόπουλος 1995 :** Μ. Β. Χατζόπουλος, «Η λατρεία της θεάς Μας στην Έδεσσα», Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου: Η Έδεσσα και η περιοχή της, ιστορία και πολιτισμός. Έδεσσα 4-6 Δεκεμβρίου 1992, Έδεσσα 1995, 125-132.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη 2004:** Α. Χονδρογιάννη-Μετόκη, «Αλιάκμων-Παραλίμνια περιοχή φράγματος Πολυφύτου» στο : Κοζάνη και Γρεβενά. Ο χώρος και οι άνθρωποι (Επιμέλεια Ν. Καλογερόπουλος), Θεσσαλονίκη 2004, 261-267.
- Χρυσοστόμου 1990:** Π. Χρυσοστόμου, «Η τοπογραφία της βόρειας Βοτταίας: Η Πέλλα, η αποικία της Πέλλας και οι χώρες τους», Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Πόλις και Χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη, Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Καβάλα 9-11 Μαΐου 1986, Θεσσαλονίκη 1990, 205-232, εκ. 1-8.
- Χρυσοστόμου 1992:** Π. Χρυσοστόμου, «Η λατρεία της Συρίας θεάς (Αταργάτιδος) στη Δυτική Μακεδονία», ΑΕΜΘ 3 (1989) [1992], 103-117.
- Χρυσοστόμου 1994:** Π. Χρυσοστόμου, «Δυτικομακεδονικά ευχαριστήρια στο Δία Ύψιστο», ΑΕΜΘ 5 (1991) [1994], 97-110.

Χρυσοστόμου 1996 :

Π. Χρυσοστόμου, «Η λατρεία του Δία ως καιρικού θεού στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία», ΑΔ 44-46 (1989-1991) [1996], Α΄ Μελέτες, 21-72, πίν. 7-14.

Χρυσοστόμου 1998 :

Π. Χρυσοστόμου, Η Θεσσαλική θεά Εν(ν)οδία ή Φεραία θεά, Αθήνα 1998.

αρ. ευρετ. : αριθμός ευρετηρίου

εικ. : εικόνα

Ευρετ. : Ευρετήριο

μέγ. σωζ. : μέγιστο σωζόμενο

μτφρ. : μετάφραση

πάχ.: πάχος

πίν.: πίνακας

πλάτ. : πλάτος

στ.: στίχος

τεύχ.: τεύχος

υποσ. : υποσημείωση

ύψ. γραμμ. : ύψος γραμμμάτων

ύψ. : ύψος

χλμ. : χιλιόμετρο

Εισαγωγή

Η εργασία αυτή παρουσιάζει και αναλύει τις λατρείες των θεών και των ηρώων στην Άνω Μακεδονία κατά την αρχαιότητα με εξαίρεση την αυτοκρατορική λατρεία, η οποία αποτελεί ένα ιδιαίτερο θρησκευτικό φαινόμενο του ρωμαϊκού κόσμου.

Για το σκοπό αυτό ανιχνεύθηκαν, χρησιμοποιήθηκαν και αξιοποιήθηκαν οι έως σήμερα γνωστές μαρτυρίες από το χώρο της Δυτικής Μακεδονίας, εντός των ορίων του σημερινού Ελληνικού κράτους, καθώς και από το νότιο τμήμα του σύγχρονου κράτους της Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας (στο εξής Π.Γ.Δ.Μ.). Στον παραπάνω γεωγραφικό χώρο, γνωστό ως Άνω Μακεδονία από την αρχαία γραμματεία, λατρεύονταν οι Ολύμπιοι Θεοί, θεότητες ξένης προέλευσης, προγονικοί ήρωες και προσωποποιημένες αφηρημένες έννοιες. Η εξέταση και ανάλυση των μαρτυριών δεν είχε στην παρούσα εργασία χρονολογικούς περιορισμούς, καθώς η μελέτη των λατρειών μιας συγκεκριμένης περιοχής συμπεριλαμβάνει τη διαπίστωση της εξέλιξης των θρησκευτικών φαινομένων μέσα στο χρόνο, από την γένεσή τους – αν κάτι τέτοιο είναι δυνατό να εξακριβωθεί – έως και την παύση τους. Ωστόσο, το ίδιο το αρχαιολογικό υλικό από τη Άνω Μακεδονία έθεσε κάποια χρονολογικά όρια από τους ελληνοιστικούς χρόνους έως και την ύστερη αρχαιότητα.

Ιστορία Έρευνας

Η Δυτική Μακεδονία αποτελεί μια περιοχή, που, καταλαμβάνοντας σήμερα το βορειοδυτικό άκρο του Ελληνικού κράτους, παρέμενε στο περιθώριο της συστηματικής αρχαιολογικής έρευνας έως και πριν από μερικές δεκαετίες. Αλλά και πολύ παλαιότερα το τμήμα που η έρευνα καλεί Άνω Μακεδονία, σχεδόν αγνοημένο από την αρχαία φιλολογική παράδοση, δεν είχε τη δυνατότητα να προσελκύσει το ενδιαφέρον Ευρωπαίων επισκεπτών με κλασική παιδεία.

Το ενδιαφέρον αυτό από ορισμένους ερευνητές, πρόξενους και στρατιωτικούς συμβούλους στις αυλές της Οθωμανικής Ανατολής, άρχισε να εκδηλώνεται από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα με τη μορφή ειδήσεων, πληροφοριών ιστορικού και

αρχαιολογικού περιεχομένου και περισυλλογών αρχαιοτήτων. Από τους πρώτους που επισκέφθηκαν την περιοχή ήταν ο Βρετανός συνταγματάρχης και διπλωμάτης W.M. Leake, ο οποίος στο πλαίσιο εμπιστευτικής αποστολής, που του είχε ανατεθεί από την κυβέρνηση της χώρας του, περιηγήθηκε το δυτικό τμήμα της νότιας Βαλκανικής Χερσονήσου και συνέταξε ημερολόγιο, το οποίο εκδόθηκε αργότερα στο γνωστό τετράτομο έργο *Travels in Northern Greece*, London 1835. Στο έργο αυτό περιλαμβάνονται ειδήσεις από τις περιοχές Γρεβενών, Σιάτιστας, Πλατανιάς, Σισανίου, Κοζάνης και Καστοριάς. Την Άνω Μακεδονία επισκέφθηκε και ο πρόξενος της Γαλλίας στα Ιωάννινα F.C.H.L. Rouqueville, ο οποίος επίσης συνέταξε το χρονικό *Voyage dans la Grèce*, Paris I-V, 1820, χωρίς όμως ιδιαίτερα στοιχεία για την ιστορία και την τοπογραφία της περιοχής. Οι περιοδείες του L. Heuzey, καθηγητή Ιστορίας και Αρχαιολογίας στη Σχολή Καλών Τεχνών του Παρισιού, κατά το 1855 και το 1861 με πρόγραμμα εξερεύνησης τα πεδία των μαχών του Καίσαρα και του Πομπηίου, μεταξύ άλλων και στις περιοχές της Ελίμειας (Αιανής), των Στόβων και της Λυχνιδού, απέδωσαν στοιχεία για αρκετές από τις αρχαιότητες των περιοχών αυτών. Σε ένα μέρος της έρευνάς του συνεργάστηκε με τον A. Delacoulonche, μέλος της Γαλλικής Σχολής στην Αθήνα.

Πολλές αρχαιότητες και κυρίως επιγραφές με στοιχεία που αφορούν και στις λατρείες ανακαλύφθηκαν τυχαία στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, κατά την κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης – Μοναστηρίου, οπότε οι Αυστριακοί μηχανικοί του έργου Meissner και Astima, αντέγραψαν πολλά από τα κείμενα αυτών των επιγραφών και τα εμπιστεύτηκαν στο Γερμανό πρόξενο στη Θεσσαλονίκη J.H. Mordtmann και στον αρχαιολόγο N. Γιαννόπουλο¹ αντίστοιχα.

Η Αρχαία Γεωγραφία της Μακεδονίας του Μ. Δήμιτσα, το 1874 και αργότερα το σύνταγμα επιγραφών με τον τίτλο : Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγομένοις και μνημείοις σωζομένοις, ήτοι πνευματική και αρχαιολογική παράστασις της Μακεδονίας εν συλλογή 1409 ελληνικών και 189 λατινικών επιγραφών και εν απεικονίσει των σπουδαιότερων καλλιτεχνικών μνημείων, I-II, Αθήνα 1896, αποτελούν σημαντικότερα έργα ακόμα και για το σύγχρονο μελετητή της Μακεδονίας.

¹ Για τη δραστηριότητα των ατόμων αυτών βλ. K. Regling, *ZfN* 42(1935), 149-151, και C. Gallis, *La Thessalie, Actes de la table ronde*, 21-24 juillet 1975, Lyon 1979, 10-13. Πρβλ. Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 4 κ.ε.

Έως και το 1912 αξιοσημείωτη είναι η συμβολή του Π. Παπαγεωργίου, επιγραφικού και φιλολόγου, του περιηγητή A. Struck, του Γερμανού αρχαιολόγου στην Κωνσταντινούπολη Th. Wiegand, των ιερωμένων Antonin και J. Ivanov και κυρίως των A.J.B. Wace, A.M. Woodward και M.S. Thompson για τις χρήσιμες τοπογραφικές παρατηρήσεις και την συλλογή και καταγραφή επιγραφικών μνημείων.

Με την απελευθέρωση της Μακεδονίας από τον ελληνικό στρατό και τη δημιουργία των τριών νέων αρχαιολογικών περιφερειών με έδρες την Ελασσόνα, τη Φλώρινα και τη Θεσσαλονίκη οι νέοι τότε Έφοροι A. Αρβανιτόπουλος και N. Παπαδάκης συλλέγουν και καταγράφουν αρχαιολογικό υλικό από την Άνω Μακεδονία κάτω από συνθήκες ιδιαίτερας δυσχερείς. Κυρίως στο έργο του δεύτερου, «Εκ της Άνω Μακεδονίας», Αθηνά 25 (1913), 430-477, οφείλουμε τις πληροφορίες για πολλά, χαμένα σήμερα, ενεπίγραφα και ανεπίγραφα μνημεία.

Την αφετηρία στην ιστορία της έρευνας των λατρειών στη Μακεδονία αποτελεί η διατριβή του W. Baege, *De Macedonum sacris. Dissertationes philologicae Hallenses*, XXII 1, (Hallis Saxonum) Halle 1913, που συμπεριέλαβε με γεωγραφική κατανομή υλικό μιας πολύ μεγάλης περιοχής, από τις πηγές του Αλιάκμονα έως το Στρυμόνα και από τους Στόβους έως τον Όλυμπο. Ιδιαίτερη αξία έχει ακόμα και σήμερα ο συνδυασμός της αρχαίας φιλολογικής παράδοσης με το πλήθος των υλικών καταλοίπων. Για τα τελευταία στηρίχθηκε και στις αναφορές από τις περιοδείες των I.G. von Hahn και των L. Heuzey και H. Daumet.

Μετά τη σχετική σιγή των αρχαιολογικών ειδήσεων, έως περίπου και το 1930, η οποία ωστόσο διακόπτεται από αναφορές των περιοδικών εκδόσεων και του ημερησίου τύπου της εποχής, ακολουθούν οι περιοδείες και η διενέργεια διερευνητικών ανασκαφικών τομών μικρής διάρκειας, και σωστικών ανασκαφών από το δραστήριο Δυτικομακεδόνα A. Κεραμόπουλλο και τον Έφορο X. Μακαρόνα. Τα αποτελέσματα των ερευνών, κυρίως του A. Κεραμόπουλλου, παρουσιάστηκαν στα Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας, στην Αρχαιολογική Εφημερίδα και το Αρχαιολογικό Δελτίο. Χρήσιμες, αν και λιγοστές, είναι οι σημειώσεις για επιγραφικά κείμενα από τις περιοδείες του εντεταλμένου της Academia (Regia) Borussica του Βερολίνου Ch. Edson² από το 1936 και μετά.

² Για το έργο του βλ. στον τόμο *Ancient Macedonian Studies in honor of Ch. Edson*, Thessaloniki 1981, 15-21.

Από το 1950 και έπειτα πληθαίνουν οι ειδήσεις για την περιοχή με τη συμβολή των Εφόρων Φ. Πέτσα, Αγγ. Ανδρειωμένου, Αικ. Ρωμιοπούλου και του Επιμελητή Ι. Τουράτσογλου και την παρουσίαση των αποτελεσμάτων της αρχαιολογικής έρευνας στο Αρχαιολογικό Δελτίο και τα Μακεδονικά. Από τις αναφορές των ερευνών τους αντλούμε πληροφορίες για υλικά κατάλοιπα, που σχετίζονται με τις λατρείες με τη μορφή της απλής μνείας.

Αξιόλογη υπήρξε η προσφορά των λογίων, δασκάλων και ιστοριοδιφών, προσώπων συνήθως καταγόμενων από τη Δυτική Μακεδονία, όπως ο Π.Ν. Λιούφης και ο Κ. Σιαμπανόπουλος. Χωρίς αυτούς οι πληροφορίες μας για πολλά από τα μνημεία, που σήμερα φυλάσσονται στα Μουσεία και τις Συλλογές της περιοχής ή θεωρούνται χαμένα, θα είχαν περιοριστεί στο επίπεδο της προφορικής παράδοσης.

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί η συμβολή των ιστορικών F. Parazoglou, Δ. Κανατσούλη, Μ.Β. Χατζόπουλου³ και N.G.L. Hammond στην μελέτη της ιστορικής τοπογραφίας και της ιστορίας της Μακεδονίας γενικά, και της Άνω Μακεδονίας ειδικότερα με πληροφορίες πολύτιμες για το μελετητή της αρχαίας θρησκείας. Η F. Parazoglou⁴, η οποία καταγόταν από την περιοχή του Μοναστηρίου με μοναδική γνώση της τοπογραφίας της, συνδύασε σε μια μεγάλη σειρά μελετών για την Νότια Βαλκανική Χερσόνησο τις μαρτυρίες των πηγών και την προσωπική παρατήρηση. Ο N.G.L. Hammond στο έργο του *A History of Macedonia I, Historical geography and prehistory*, Oxford 1972, *A History of Macedonia II, 550-336 B. C.*, Oxford 1979 (σε συνεργασία με τον G.T. Griffith) και *A History of Macedonia III, 336-167 B. C.*, Oxford 1988 (σε συνεργασία με τον F.W. Walbank) στηρίχθηκε πέρα από τις πηγές στη μελέτη των ανασκαφικών δεδομένων και στην επιτόπια έρευνα.

Ιδιαίτερως σημαντική στάθηκε η εργασία της S. Düll, *Die Götterkulte Nordmakedoniens in römischer Zeit. Eine kultische und typologische Untersuchung anhang epigraphischer, numismatischer und archäologischer Denkmäler*, München

³ Για το έργο των Δ. Κανατσούλη και Μ.Β. Χατζόπουλου, χρήσιμο για την ιστορική έρευνα της Μακεδονίας των αυτοκρατορικών χρόνων, βλ. Σβέρκος 2000, 28. Για εργασίες σημαντικές στην έρευνα της ανθρωπωνυμίας και των θεσμών, βλ. Σβέρκος 2000, 28-29 και υποσ. 10-14.

⁴ Μνημειώδης για την έρευνα των μακεδονικών πόλεων παραμένει η μελέτη της *Les villes de Macédoine à l' époque Romaine*, BCH Suppl. XIV, Paris 1988 (με πρώτη έκδοση στη σερβική γλώσσα το 1957 και με γαλλική περίληψη). Για την F. Parazoglou βλ. M. Circović, *ŽA* 47 (1997), 11-18.

1977 (Münchener archäologische Studien 7)⁵, που αφορά στη συλλογή των μαρτυριών για τη μελέτη των λατρειών στην περιοχή του τμήματος της Μακεδονίας, το οποίο βρίσκεται στην εκτός ελληνικών συνόρων βορειότερη-βορειοανατολικότερη περιοχή, που σήμερα ανήκει στην Σερβία, την Π.Γ.Δ.Μ. και τη Βουλγαρία. Ο όρος «Nordmakedoniens» στον τίτλο του έργου της S. Düll επιλέχθηκε προφανώς για λόγους μεθοδολογικούς, καθώς η συγγραφέας δεν είχε την εποχή εκείνη άδεια πρόσβασης στο υλικό του νοτίου τμήματος της Άνω Μακεδονίας. Τη συνέχεια, κατά κάποιον τρόπο, αυτής της εργασίας στο νοτιότερο-νοτιοδυτικότερο τμήμα της Μακεδονίας αποτελεί η παρούσα εργασία.

Για τη συλλογή και δημοσίευση του επιγραφικού υλικού από την περιοχή πολλά οφείλουμε στους Α. Ριζάκη και Ι. Τουράτσογλου που συγκέντρωσαν τα μνημεία του τμήματος της Άνω Μακεδονίας, που σήμερα ανήκει στο Ελληνικό κράτος, στο σύνταγμα Επιγραφές Άνω Μακεδονίας (Ελίμεια, Εορδαία, Νότια Λυγκηστίς, Ορεστίς), Τόμος Α΄, Αθήνα 1985⁶, καθώς επίσης και στις F. Papazoglou, M. Milin και M. Riel για το έργο τους στη σειρά της Ακαδημίας του Βερολίνου *Inscriptiones Graecae, X 2 : Inscriptiones Macedoniae, 2 : Inscriptiones Lyncestidis, Heracleae, Pelagoniae, Derriopi, Lychnidi*, Berlin 1999, το οποίο περιλαμβάνει επιγραφές από το τμήμα εκτός Ελλάδας.

Ο Η.Κ. Σβέρκος στη διδακτορική του διατριβή με θέμα : Συμβολή στη ιστορία της Άνω Μακεδονίας των ρωμαϊκών χρόνων (Πολιτική Οργάνωση-Κοινωνία-Ανθρωπωνυμία), Θεσσαλονίκη 2000, συγκεντρώνει, επεξεργάζεται και αναλύει τις επιγραφικές κυρίως μαρτυρίες της περιοχής, προκειμένου να μελετήσει την ιστορία της Άνω Μακεδονίας στους ρωμαϊκούς χρόνους.

Η διδακτορική διατριβή της Γ. Καραμήτρου–Μεντεσιδή, Βόϊον–Νότια Ορεστίς, Αρχαιολογική Έρευνα και Ιστορική Τοπογραφία, Θεσσαλονίκη 1999, αποτελεί την πιο πρόσφατη αρχαιολογική μελέτη για την περιοχή της Νότιας Ορεστίδας με νύξεις

⁵ Βλ. και τις σχετικές βιβλιοκρισίες : F. Papazoglou, *ŽA* 29 (1979), 309-315, Φ. Πέτσας, *Μακεδονικά* (1980), 540-549. Πρβλ. *Bull. Épig.* 1979, 265.

⁶ Σχετικά βλ. και τις βιβλιοκρισίες των P. Lénêque, *DHA* 12(1986), J. Pouilloux, *RPh* 61 (1987), 112-113, H. Solin, *Arctos* 22(1988), 218-219, Al. N. Oikonomides, *AncW* 19 (1989), 121-126, F. Papazoglou, *ŽA* 36 (1986), 123-129, G. Mihailov, *LING. BALK.* 30, 1 (1987), 59-62, *Bull. Épig.* 1987, 16, 1988, 314, K. Buraselis, *Gnomon* 61(1989), 208-211, E. Βουτυράς, *Ελληνικά* 41 (1990), 405-411.

και στις λοιπές περιοχές της Άνω Μακεδονίας. Η συγγραφέας, η οποία εργάζεται στο χώρο της Δυτικής Μακεδονίας από το 1983, εκτός από την παρουσίαση σχετικού αρχαιολογικού υλικού παραδίδει και καταλόγους των παλαιότερων σλαβικών και τουρκικών τοπωνυμίων και τις αντιστοιχίσεις τους με τα σύγχρονα ελληνικά. Σημαντική ως προς αυτή την κατεύθυνση είναι και η συμβολή των Α. Ριζάκη και Ι. Τουράτσογλου. Τα τοπωνύμια αυτά συνδυασμένα με τις αρχαίες θέσεις συμπεριλαμβάνονται στο τμήμα της εισαγωγής της παρούσας εργασίας, που εξετάζει τα γεωγραφικά όρια της περιοχής μελέτης.

Λίγο μετά το 1980 η αρχαιολογική έρευνα στην Άνω Μακεδονία εμπλουτίζεται με την παρουσία των Επιμελητών και αργότερα Εφόρων Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, που αναφέρθηκε πιο πάνω, Π. Αδάμ-Βελένη, Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, του Καθηγητή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Ι. Ακαμάτη και των Επιμελητών Χ. Τσούγγαρη, Ε. Ψαρρά, Ε. Κεφαλίδου, Χ. Ζιώτα, Α. Χονδρογιάννη-Μετόκη της ΙΖ΄ ΕΠΚΑ, οι οποίοι συνεχίζουν να παρουσιάζουν ή να δημοσιεύουν τα αποτελέσματα των ερευνών τους για τις περιοχές Κοζάνης, Αιανής, Καστοριάς και Φλώρινας στις περιοδικές εκδόσεις της Υπηρεσίας καθώς και στην ετήσια συνάντηση για το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη και στο Διεθνές Συμπόσιο για την Αρχαία Μακεδονία κάθε τετραετία, στη Θεσσαλονίκη. Σύμφωνα με τον Οργανισμό του Υπουργείου Πολιτισμού (Π.Δ. 191/2003), στις περιοχές Κοζάνης και Φλώρινας-Καστοριάς συστάθηκαν δύο νέες Εφορείες Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων η Δ΄ ΕΠΚΑ και η ΚΘ΄ ΕΠΚΑ αντίστοιχα.

Ιδιαίτερα για το τμήμα της περιοχής εκτός Ελλάδας, πέραν των έργων που αναφέρθηκαν χρήσιμες είναι οι πληροφορίες που μπορεί να αναζητήσει κανείς στις γνωστές περιοδικές εκδόσεις, όπως το *Supplementum Epigraphicum Graecum* και το *Bulletin Épigraphique*, αλλά και σε σπανιότερες στη σερβοκροατική-σερβική γλώσσα, όπως το *Spomenik, Srpske Kraljevske Akademije, Beograd*, το *Starinar, Organ arheološkog instituta S. A. N. Beograd*, το *Zbornik*, η σειρά *Inscriptiones Latinae, quae in Iugoslavia repertae et editae sunt, I-III*, τα *Macedoniae Acta Archaeologica*, η *Živa Antika* και τα έργα των P. Mačkić, I. Mikulčić, *Catalogue des objets antiques d' Héraclée, Bitola 1961* με τη σλαβική του έκδοση, και της G. Tomašević, *Portik so ročesni i votivni spomenici, Bitola 1965*. Τα τελευταία αφορούν στις αρχαιότητες της Ηράκλειας Λυγκηστικής και της ευρύτερης περιοχής της.

Από τους πρωτοπόρους στη συστηματική έρευνα της Γιουγκοσλαβικής πλευράς υπήρξε ο N. Vulić, ο οποίος συγκέντρωσε πληροφορίες για τα μνημεία που

βρίσκονταν στο νοτιότερο τμήμα της παλαιάς, ενιαίας Γιουγκοσλαβίας, από την εποχή του μεσοπολέμου και μετά. Το έργο του Archäologische Karte von Jugoslavien: Blatt Prilep-Bitolj, Beograd 1937, που αφορά τμήμα της περιοχής της μελέτης, συμπεριλαμβάνεται και στη σειρά Spomenik. Στον τόμο 98 (1941-1948) της σειράς αυτής προσπάθησε να δώσει επιπλέον έναν κατάλογο των μνημείων που σχετίζονταν, κατά τη γνώμη του, με λατρείες. Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί η διατριβή του R. Marić, Antički kultovi u nasoj zemlji, Beograd 1933, η οποία ωστόσο χρησιμεύει κυρίως για παραβολές και συγκρίσεις με μνημεία ρωμαϊκών χρόνων του βορείου και ανατολικού τμήματος της Γιουγκοσλαβίας. Για τις όμορες βορειότερες και ανατολικότερες περιοχές σημειώνεται επίσης η συμβολή των B. Saria, B. Gerov, G. Mihailov, V. Velkov, P. Lisičar⁷.

Αρκετές αναφορές σε ευρήματα των ελληνιστικών χρόνων από την περιοχή της Βόρειας Λυγκηστίδας, της Πελαγονίας και της Δασσαρήτιδας υπάρχουν στη δίγλωσση εργασία της V. Bitrakova-Grozdanova, Monuments de l' époque hellénistique dans la République Socialiste de Macédoine, Skopje 1987.

Σημαντικές, αν και σποραδικές, είναι οι αναφορές αντικειμένων από την Άνω Μακεδονία στο Lexikon Iconographicum Mythologiae Classicae.

Ιδιαίτερη είναι τέλος η συμβολή εργασιών σχετικών με τις λατρείες τόσο σε τμήματα της περιοχής μελέτης της παρούσας εργασίας, όπως των Δ. Σαμσάρη, Έρευνες στην ιστορία, την τοπογραφία και τις λατρείες των ρωμαϊκών επαρχιών Μακεδονίας και Θράκης, Θεσσαλονίκη 1984, Π. Χρυσοστόμου, «Η λατρεία του Δία ως καιρικού θεού στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία», ΑΔ 44-46 (1989-1991) [1996], Α' Μελέτες, 21-72, πίν. 7-14 και Η Θεσσαλική θεά Εν(ν)οδία ή Φεραία θεά, Αθήνα 1998, P. Iliadou, Herakles in Makedonien, (Antiquitates, Archäologische Forschungsergebnisse, 16) Hamburg 1998, όσο και για τη Μακεδονία γενικά, όπως του Εμμ. Βουτυρά, «Η λατρεία του Ασκληπιού στην Αρχαία Μακεδονία», Αρχαία Μακεδονία V, 251-265, «Athéna dans les cites de Macédoine», Kernos 11 (1998), 111-129, και «Le culte de Zeus en Macédoine avant la conquête romaine» Μελετήματα 45, Rois, cités, nécropoles. Institutions, rites et monuments en Macédoine, Actes des colloques de Nanterre (Décembre 2002) et d' Athènes (Janvier

⁷ Για το έργο τους βλ. Düll 1977, 13-15. Ιδιαίτερος βλ. 14 για την έρευνα των A. Keramitčiev, R. Witt, J. Weisemann και D. Mano-Zisi για την περιοχή των Στόβων.

2004) [εκδ. M. Guimier-Sorbets, M.B. Hatzopoulos, Y. Morizot], Athènes 2006, 333-345.

Πηγές

Λίγες είναι οι γραπτές πηγές για τις λατρείες στην αρχαία Μακεδονία και η ερμηνεία τους είναι συνήθως δύσκολη. Η πληρέστερη συλλογή κειμένων παραμένει μέχρι και τις μέρες μας η διατριβή του W. Baege, *De Macedonum sacris. Dissertationes philologicae Hallenses*, XXII 1, (Hallis Saxonum) Halle 1913⁸. Η αρχαία γραμματεία αναφέρεται στην περιοχή της Άνω Μακεδονίας παραδίδοντας κυρίως πληροφορίες τοπογραφικού και ιστορικού χαρακτήρα.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα : Κατηγορίες και είδη υλικών καταλοίπων

Η παρούσα μελέτη στηρίχθηκε σε έναν κατάλογο μαρτυριών, η ταξινόμηση των λημμάτων του οποίου, έγινε με αύξοντα αριθμό κατά θεότητες με την ακόλουθη σειρά : Ολύμπιοι Θεοί : Δίας, Ήρα, Ποσειδών, Δήμητρα, Απόλλων, Άρτεμη, Αθηνά, Αφροδίτη, Διόνυσος, Ερμής. Άλλοι Θεοί και Ήρωες : Εν(ν)οδία, Εκάτη, Πασικράτα, Πλούτων, Εστία, Ασκληπιός, Ηρακλής, Παν, Νύμφες, Ποτάμια Θεότητα, Θεοί Επήκοοι. Αλέξανδρος, Ήρωας Ιπέας. Προσωποποιήσεις : Νέμεσις, Δικαιοσύνη – Τύχη Πόλεως, Νίκη Τύχη. Θεότητες Ανατολικής προέλευσης : Μητέρα Θεών-Κυβέλη, Συρία Θεά, Αιγύπτιοι Θεοί. Στη συνέχεια προστέθηκαν ιερά-χώροι λατρείας είτε περισσότερων της μιας θεοτήτων, οπότε δεν είναι δυνατό να προσγραφούν σε μια συγκεκριμένη θεότητα, είτε θεοτήτων που απλώς δεν κατονομάζονται, συνήθως επειδή δε διαθέτουμε σήμερα την αντίστοιχη μαρτυρία. Ακολουθούν μαρτυρίες για θεότητες των οποίων το όνομα δεν παραδίδεται ή δε σώζεται, για την οικιακή λατρεία και τέλος για αταύτιστα αντικείμενα και αμφίβολα μνημεία συνήθως διάσπαρτα. Για τους Ολυμπίους θεούς τηρήθηκε η σειρά που προτείνει η E. Simon, *Die Götter der Griechen*, München (1969, 1980) 1985.

Ταυτόχρονα τα λήμματα ταξινομούνται κατά περιοχές, σύμφωνα με τη γεωγραφική κατανομή, η οποία προτείνεται στο τμήμα της εισαγωγής της παρούσας εργασίας με τα γεωγραφικά όρια της Άνω Μακεδονίας και των επιμέρους περιοχών

⁸ Για τα προβλήματα ερμηνείας πρβλ. Kalléris 1976. Πρβλ. και Βουτυράς 1993, 252 υποσ. 8.

της : Ελίμειας, Εορδαίας, Ορεστίδας, Λυγκηστίδας. Η σειρά ακολουθεί τη φορά από νότο προς βορρά και από ανατολή προς δύση για να καταλήξει στο τμήμα, που σήμερα βρίσκεται εκτός των ελληνικών συνόρων, τη Βόρεια Λυγκηστίδα.

Αρχικά εξετάζεται η γενικού χαρακτήρα λατρεία μιας θεότητας και κατόπιν η θεότητα με ένα λατρευτικό επίθετο.

Οι μαρτυρίες προέρχονται από χώρους-κτήρια, νομισματικούς τύπους, επιγραφές, γλυπτά, ειδώλια σε χαλκό⁹ και πηλό, και μικροαντικείμενα εντός των συμφραζομένων τους. Πρόκειται για αντικείμενα δημοσιευμένα στην πλειονότητά τους αλλά και για αδημοσίευτα, τα οποία όμως αντιμετωπίστηκαν με σχετική επιφύλαξη ως προς την παρεχόμενη πληροφορία. Για τα ήδη δημοσιευμένα αντικείμενα γίνονται νέες αναγνώσεις ή συμπληρώσεις στο επιγραφικό κείμενο και δίνονται περαιτέρω πληροφορίες, που αφορούν κυρίως στη σημερινή θέση ή κατάσταση διατήρησής τους και στους χώρους φύλαξης. Με την ένδειξη «(χωρίς αρ. ευρετ.)» δηλώνεται είτε η απουσία του αριθμού καταγραφής του αντικειμένου ή του μνημείου, είτε ότι αυτός ο αριθμός υπάρχει αλλά αγνοείται λόγω έλλειψης πρόσβασης στο αντικείμενο ή το μνημείο, επειδή αυτό είναι αδημοσίευτο ή σε λίγες περιπτώσεις δεν εντοπίστηκε, ή δεν ήταν δυνατή η ταύτισή του. Οι διαστάσεις δίνονται σε μέτρα. Πληροφορίες προγενέστερων εκδόσεων ή δημοσιεύσεων ως προς τις διαστάσεις ή την περιγραφή, στην περίπτωση που δεν είναι αποδεκτές από την γράφουσα μετά από επιτόπια έρευνα, παρατίθενται εντός παρενθέσεων ή αγκυλών. Για το τμήμα της Βόρειας Λυγκηστίδας, όπου συναντώνται και οι μεγαλύτερες δυσκολίες πρόσβασης στο υλικό, είναι χρήσιμο να τονιστεί ότι μετά τις τελευταίες αλλαγές στον πολιτικό χάρτη της παλαιάς ενιαίας Γιουγκοσλαβίας, ενώ τα υλικά κατάλοιπα βρίσκονται σε Μουσεία, Συλλογές και χώρους εντός του εδάφους της Π.Γ.Δ.Μ., πολλά από τα αρχεία τεκμηρίωσης αυτού του υλικού βρίσκονται στο Βελιγράδι, για παράδειγμα τα αρχεία των μελετών των G. Tomašević και T. Janakievski. Πρόβλημα διαπιστώθηκε επίσης και σε ορισμένους από τους αριθμούς ευρετηρίων και εισαγωγής των Μουσείων της περιοχής, οι οποίοι συχνά συγχέονται.

⁹ Για τα λιγοστά χάλκινα αντικείμενα που συμπεριλαμβάνονται στο λημματικό κατάλογο σημειώνεται «χαλκός» στο πεδίο που αφορά στο υλικό κατασκευής τους. Πρόκειται για το πεπονημένο κράμμα που χρησιμοποιούσαν για την κατασκευή αυτού του είδους των αντικειμένων κατά την αρχαιότητα.

Όπου ήταν δυνατό, τα ζητήματα αυτά διευθετήθηκαν με την πολύτιμη βοήθεια ερευνητών και υπαλλήλων των αντίστοιχων φορέων.

Όσο αφορά στα κείμενα των λημμάτων των επιγραφικών μαρτυριών, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, όπου προτείνεται μια νέα ανάγνωση ή εντοπίζονται συνανήκοντα ενεπίγραφα θραύσματα, ακολουθήθηκαν κυρίως η έκδοση των Θ. Ριζάκη, Ι. Τουράτσογλου, Επιγραφές Άνω Μακεδονίας, Α΄, 1985 και η έκδοση των IG X 2.2 για το τμήμα της Βόρειας Λυγκηστίδας με τα αντίστοιχα επιγραφικά σύμβολα («σύστημα του Leiden» και κατ' εξαίρεσιν «σύστημα του Boeckh»).

Για το πεδίο της βιβλιογραφίας σημειώνεται ότι η αναλυτική δημοσίευση, όταν υπάρχει, δηλώνεται με *, ενώ η δευτερεύουσα δημοσίευση παρατίθεται εντός παρενθέσεων. Πληροφορίες από γενικά συντάγματα, καταλόγους, λεξικά και εγκυκλοπαίδειες δίνονται με τον αριθμό του τόμου και το όνομα του συγγραφέα εντός παρενθέσεων. Η παράθεση των απλών μνημιών γίνεται με παραβολή και με χρονολογική σειρά. Οι εικόνες αριθμούνται με τον αριθμό του λήμματος του μνημείου που απεικονίζεται. Ακολουθούν δύο χάρτες, ένας με τα γεωγραφικά όρια της περιοχής της μελέτης και ένας δεύτερος με ενδείξεις για τους χώρους των βεβαιωμένων αλλά και των πιθανών ιερών.

Η επεξεργασία του παραπάνω υλικού γίνεται σε κεφάλαια κατά θεότητες με τη σειρά που ήδη αναφέρθηκε. Μετά από την παράθεση κάποιων γενικών πληροφοριών για τη θεότητα, προσαρμοσμένων στις ιδιότητες που αυτή κατέχει και ως προσωπικότητα αλλά και ως αποδέκτης της λατρείας στην περιοχή που εξετάζεται στην παρούσα εργασία, ακολουθεί η επεξεργασία των αρχαιολογικών μαρτυριών κατά περιοχές εντός της Άνω Μακεδονίας με παραβολή παραλλήλων από τις όμορες περιοχές. Συνεξετάζονται ζητήματα που αφορούν στη λατρευτική πρακτική, όπως και η παρουσία της θεότητας μέσα από την απεικόνιση της ίδιας ή συμβόλων της σε παραστάσεις θνητών, κυρίως σε επιτύμβια μνημεία, για τα οποία όμως δεν καταρτίστηκαν λήμματα καταλόγου. Η ανίχνευση της παρουσίας της θεότητας στη λοιπή Μακεδονία και τη Θράκη γίνεται μέσα από επιγραφές, νομισματικούς τύπους, γλυπτά έργα και μικροαντικείμενα, που σχετίζονται άμεσα με τη λατρεία. Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι δε συμπεριλαμβάνονται απεικονίσεις από την αγγειογραφία ή απεικονίσεις διακοσμητικού χαρακτήρα. Ακολουθεί η παράθεση των θεοφόρων ονομάτων από την ανθρωπωνυμία της Άνω Μακεδονίας και η παραβολή τους με αντίστοιχα από τις όμορες περιοχές. Τέλος, στα συμπεράσματα της μελέτης

παρατίθενται πληροφορίες για το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο, όπου δημιουργήθηκαν και εξελίχθηκαν τα πιο πάνω λατρευτικά φαινόμενα.

Τα γεωγραφικά όρια Χάρτης 1

Άνω Μακεδονία

Το όνομα της περιοχής αναφέρει πρώτη φορά ο Ηρόδοτος στις περιγραφές της εισβολής του Ξέρξη στη Θεσσαλία και της περιπλάνησης του ιδρυτή του βασιλείου των Αιγών, Περδίκκα¹⁰. Στο διαχωρισμό Άνω και Κάτω Μακεδονίας αναφέρεται με σαφήνεια ο Θουκυδίδης¹¹ και στα γεωγραφικά όρια τεσσάρων επιμέρους τμημάτων της Άνω Μακεδονίας ο Στράβων¹². Ο Λίβιος κάνοντας λόγο για τη διαίρεση της Μακεδονίας σε τέσσερις μερίδες, ορίζει ως Τέταρτη Μεριίδα την Άνω Μακεδονία με έδρα την Πελαγονία¹³. Οι πηγές και η παλαιότερη έρευνα που παραδίδουν πληροφορίες για την περιοχή δεν προσδιορίζουν τα γεωγραφικά της όρια με σαφήνεια. Σχετική ομοφωνία υπάρχει μόνο για τις τέσσερις περιοχές Ελίμεια, Ορεστίδα, Λυγκηστίδα και Πελαγονία, ενώ η Εορδαία, που ανήκε γεωγραφικά στην Άνω Μακεδονία, αρχικά υπαγόταν διοικητικά στην Κάτω. Η νεώτερη έρευνα¹⁴ έχει προσθέσει στις πιο πάνω περιοχές και τις Δασσαρήτιδα, Δερρίοπο, Τυμφαία και Ατιντανία, κυρίως κάνοντας λόγο για τη ρωμαϊκή επαρχία Μακεδονία.

Στόχος της παρούσας μελέτης δεν είναι βέβαια να επιλύσει το πρόβλημα των γεωγραφικών ορίων της περιοχής αλλά να κάνει χρήση των πιο απαραίτητων και

¹⁰ Ηρόδοτος, 7. 173.4 : «*έσβολήν ἐς Θεσσαλούς κατά τήν ἄνω μακεδονίην, διά Περραιβῶν κατά Γόννων πόλιν...ή στρατιή ή Ξέρξεω...*» 8, 137-139 : *ἐξ Ἄργεως ἔφυγον... ὑπερβαλόντες ἐς τήν ἄνω μακεδονίην...*»

¹¹ Θουκυδίδης, 2.99.1-2.

¹² Στράβων, 7 C326.

¹³ Livius, 45. 29.9.

¹⁴ Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999, 58 και υποσ. 56 με την παλαιότερη έρευνα. Δέχεται τα διευρυμένα όρια. Βλ. επίσης Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, «Αιανή. Η έκθεση στο Αρχαιολογικό Μουσείο», ΑΕΜΘ 16 (2002) [2004], 605 κ.ε., Σβέρκος 2000, ο οποίος επίσης δέχεται τα διευρυμένα όρια.

επιβεβαιωμένων στοιχείων και πληροφοριών, με βάση την αρχαία γραμματεία, την παλαιότερη και σύγχρονη έρευνα και την επιτόπια παρατήρηση των φυσικών ορίων των επιμέρους περιοχών ώστε να αποδώσει, όσο αυτό είναι δυνατό, ένα μέρος του πολιτισμικού γίνεσθαι, το οποίο ούτως ή άλλως δε διαθέτει στεγανά και σαφή όρια.

Ελίμεια

Το όνομα¹⁵ της περιοχής που κατοικούσε το έθνος των *Ελιμιωτών*¹⁶ απαντάται στις πηγές ως *Ελιμιώτις*¹⁷ ή *Ελίμεια*¹⁸ ή *Ελίμια*¹⁹ ή *Ελημία*²⁰ και σε επιγραφή του 216 μ.Χ. με τον εξελληνισμένο λατινικό όρο *ρεγιών Ελιμιωτών*²¹.

Η περιοχή κατείχε το νοτιότερο-νοτιοδυτικότερο τμήμα της Άνω Μακεδονίας, εκτεινόμενο και από τις δύο πλευρές του μέσου ρου του Αλιάκμονα και οριζόμενο στα δυτικά-βορειοδυτικά – στα όρια με την Ορεστίδα – από το Άσκιο, στα βόρεια από τα στενά της Σιάτιστας και τη χαμηλή περιοχή της Κίτρινης Λίμνης (πρώην «Σαριγκιόλ») - από την πλευρά της Εορδαίας²². Τα Πιέρια όρη, ως τον αυχένα του Σαραντάπορου (Βολουστάνας), τη χωρίζουν από την Πιερία στα ανατολικά και τα χαμηλότερα υψώματα του Βερμίου από τη Βοττιαία στα βορειοανατολικά. Ως νότια-

¹⁵ Για την πραγμάτευση του θέματος και την κριτική των πηγών βλ. Παπαζογλου 1988, 245, υποσ. 1. Αναφέρεται εκτός των άλλων και η αναγραφή *Ελύμαι* ή *Ελυμία* που αποδίδεται στον επώνυμο ήρωα του γένους των Ελιμιωτών Έλυμο ή Ελύμα. Σχετικά βλ. και Hammond 1995, 139.

¹⁶ Θουκυδίδης, 2.99.2. Σχετικά βλ. Liampi 1998, 5 κ.ε., 5 υποσ. 5 (για το Κοινό των Ελιμιωτών με την παλαιότερη βιβλιογραφία). Για την ιστορία της περιοχής κατά την περίοδο του μακεδονικού βασιλείου βλ. πρόσφατα Σβέρκος 2004, και για τη ρωμαϊκή περίοδο βλ. Νίγδελης 2004.

¹⁷ Αρριανός, Αναβ. 1.7.5, Livius, 45.30.7.

¹⁸ Αριστοτέλης, Πολιτ. Ε.8.11, Στράβων, 7.7.8, Livius, 42.53.5.

¹⁹ Ξενοφών, Ελλην. Ε.2.38, Liv. 31.40.1.

²⁰ Πρβλ. Πέτσας 1984, 301-302.

²¹ Βλ. Πέτσας 1984, 304 : «...οἴκο ὄντες ρεγιῶνι *Ελιμιωτών*...».

²² Για τα όρια αυτά βλ. εδώ, υποσ. 40.

νοτιοανατολικά όρια²³ οι περισσότεροι²⁴ δέχονται την οροσειρά των Καμβουνίων και σύνορα με τη θεσσαλική Περραιβία, ενώ τα δυτικά-νοτιοδυτικά όρια είναι μάλλον ασαφή. Σίγουρα περιλάμβανε, εκτός από το μεγαλύτερο τμήμα του νομού Κοζάνης, και ένα τμήμα του Νομού Γρεβενών, ίσως αυτό που αποδίδεται από ορισμένους στην Τυμφαία²⁵, ενώ άλλοι υποστηρίζουν την άποψη ότι οι δύο περιοχές ταυτίζονται κυρίως κατά τους ελληνιστικούς χρόνους²⁶. Το ίδιο παρατηρείται και για την επαρχία Βοΐου²⁷ που η νεώτερη έρευνα²⁸ την εντάσσει κατά το μεγαλύτερο τμήμα της στην Ορεστίδα.

²³ Για τα όρια αυτά υπάρχουν σαφείς πληροφορίες στη λατινική οροθετική επιγραφή από την περραιβική Δολίχη (η επιγραφή βρέθηκε στην Ελασσόνα), σύμφωνα με την οποία ο αυτοκράτορας Τραϊανός, το 101 μ.Χ., καθορίζει τα σύνορα μεταξύ Ελιμιωτών και Δολιχινών. Σχετικά : A.J. Wace, S. Thompson, BSA 17 (1910-11), 193-204, Α. Αρβανιτόπουλος, ΑΕ 1923, 161-162. Για τις αρχαίες διαβάσεις της περιοχής βλ. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, «Από την Ελιμειώτιδα στην Κάτω Μακεδονία. Σύγχρονες πορείες και αρχαίες διαβάσεις», ΜΝΕΙΑΣ ΧΑΡΙΝ, Τόμος στη μνήμη Μαίρης Σιγανίδου, Θεσσαλονίκη 1998, 103-114.

²⁴ Hammond 1995, 137, Δ. Σαμσάρης, Από τη έρευνα της ιστορικής γεωγραφίας της Δυτικής Μακεδονίας κατά την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα, Δ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, Θεσσαλονίκη 28-29 Μαΐου, 1983, Θεσσαλονίκη 1983, 8, Papazoglou 1988, 245, Σαμσάρης 1989, 44.

²⁵ A. Philippson, Die griechischen Landschaften, Bd II, 1, (1956), 216 και χάρτης, Hammond 1995, 139, Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999, 61 κ.ε..

²⁶ Μ. Δήμιτσας, Αρχαία Γεωγραφία της Μακεδονίας συνταχθείσα κατά τας πηγάς και τα βοηθήματα, Μέρος Δεύτερον, Τοπογραφία, Αθήνα 1870-1874, (φωτομ. ανατύπωση, Θεσσαλονίκη 1988), 69, Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, χάρτης στο τέλος του τόμου, Papazoglou 1988, 229-230, 245, 246 χάρτης 8, Σαμσάρης 1989, 47, Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1989, 13, Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1993β, 15 κ.ε., Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1996, 7 κ.ε. Για την Τυμφαία βλ. πρόσφατα : Χ. Καλλίνη, «Τυμφαία χώρα», Εγνατία 6 (2001-2002), 33-39 με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Τα όρια της Τυμφαίας δεν είναι ιδιαίτερα σαφή.

²⁷ Βλ. εδώ, υποσ. 26.

²⁸ Σχετικά βλ. εδώ, Ορεστίδα.

Εκτός της Αιανής²⁹, κέντρου της περιοχής, γνωστού από τις πηγές και τα αρχαιολογικά δεδομένα³⁰, ανάλογες αναφορές υπάρχουν για την Καισάρεια³¹, την ομώνυμη Ελίμεια³², την κόμη Γρήια³³ και την *Ὀβλοστίων πολιτεία*³⁴.

Θέσεις³⁵ ταυτόσημες ή παρακείμενες των σύγχρονων οικισμών : Αγία Παρασκευή, Ανθότοπος (πρώην «Καλπουτζιλάρ»), Βελβεντό, Βέρβερη, Ελάτη

²⁹ Στέφανος Βυζάντιος, Εθνικά, λ. Αιανή.

³⁰ Parazoglou 1988, 247-248 με την παλαιότερη βιβλιογραφία, Σαμσάρης 1989, 69-71, Hatzopoulos 1996, 89-91. Για την ανασκαφική έρευνα στην Αιανή βλ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1993γ, με συζήτηση για τη θέση της αρχαίας πόλης, Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1997α, 23-40, ειδικότερα 25 υποσ. 7 με την παλαιότερη βιβλιογραφία συνοπτικά, Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1996, Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Κ. Παπαγιαννάκης, «Αιανή. Σωστικές ανασκαφές προϊστορικών χρόνων», ΑΕΜΘ 11 (1997) [1999], 67-80, Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, «Αιανή. Η έκθεση στο Αρχαιολογικό Μουσείο», ΑΕΜΘ 16 (2002) [2004], 602 κ.ε., Η Αιανή είχε ταυτιστεί με τη σημερινή ομώνυμη περιοχή (πρώην «Κάλλιανη»). Η νεότερη όμως ανασκαφική έρευνα παρέχει ισχυρές ενδείξεις για την ταύτισή της με τη θέση «Μεγάλη Ράχη». Σχετικά βλ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1993γ, 657 κ.ε.

³¹ Ιεροκλής, Συνεκδ. 642.11. Σχετικά βλ. και Parazoglou 1988, 248-249, Σαμσάρης 1989, 75-77.

³² Ο Σαμσάρης 1989, 75-77, δέχεται την ύπαρξη πόλης Ελίμειας ενώ η Parazoglou 1988, 249 κ.ε., με κριτική των πηγών και την παλαιότερη βιβλιογραφία, το αμφισβητεί. Ο Hatzopoulos, ό.π., συμφωνώντας με την Parazoglou, θεωρεί ότι πρόκειται για το όνομα της περιοχής περισσότερο και όχι για το όνομα της πόλης. Με αφορμή την αναφορά του εθνικού *Ελιμηώτης* σε επιγραφή του 3^{ου} αι. π.Χ. από τη Μ. Ασία, ο Π. Νίγδελς, «Μακεδονικά Σύμμεικτα», Τεκμήρια Α' (1995), 173-179, πιθανολογεί την ύπαρξη άγνωστης πόλης (ΔΕ)ΤΕΛΑΣ στην περιοχή. Σχετικά βλ. και Σβέρκος 2000, 33 και υποσ. 27.

³³ Βλ. εδώ, Εορδαία, υποσ. 40.

³⁴ Parazoglou 1988, 255, Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 51-52, αρ. 37, Σαμσάρης 1989, 77-79 με ανάγνωση *Ὀβλοστένων* και ταύτιση με τα στενά της Βολουστάνας.

³⁵ Σαμσάρης 1989, 141-148, Α. Χονδρογιάννη-Μετόκη, Ε. Μαγγουρέτσιου, «Αλιάκμων 1997. Από την ανασκαφική έρευνα ελληνιστικών λειψάνων στη θέση Κάτω Μπράβας Βελβεντού», ΑΕΜΘ 11 (1997) [1999], 57-66, Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Μ. Βατάλη, «Πολύμυλος Κοζάνης», ΑΕΜΘ 11 (1997) [1999], 81-92 (για τον Πολύμυλο).

(πρώην «Λοζανή»), Κερασιά, πόλη Κοζάνης, Κρόκος (πρώην «Γκόβλιτσα»), Κτένι, Άνω και Κάτω Κώμη (πρώην «Άνω και Κάτω Μπάνιτσα»), Λευκοπηγή (πρώην «Βελίστι» – «Ασπρονέρι»), Νεράιδα, Ξηρολίμνη, Οινόη (πρώην «Ίνεσλί»), Παλαιογράτσιανο, Πολύμυλος, Ροδιανή (πρώην «Ραδουβίτσα»), Τρανόβαλτο, Φρούριο (πρώην «Νιζίσκο») έδωσαν αρχαιότητες διεκδικώντας την ταύτιση με κάποιο αρχαίο πόλισμα της περιοχής, χωρίς αυτό να επιβεβαιώνεται μέχρι στιγμής από τις πηγές.

Το βορειότερο τμήμα του σημερινού Νομού Γρεβενών, που ανήκε στην αρχαία Τυμφαία, με θέσεις όπως ο Άγιος Γεώργιος (πρώην «Τσούρχλι») και το Σύδενδρο, συνεξετάζεται για λόγους μεθόδου με την Ελίμεια.

Εορδαία

Η περιοχή αναφέρεται ως *Εορδαία* από το Θουκυδίδη³⁶ ενώ οι περισσότερες πηγές³⁷ την αποκαλούν *Εορδαία*. Ταυτίζεται με την περιοχή³⁸ που ορίζεται από το όρος Βέρμιο ανατολικά και νοτιοανατολικά, συνορεύοντας με τη Βοττιαία και την Ελίμεια, το Άσκιο, το Μουρίκι και τους ανατολικούς πρόποδες του Βέρνου (όπου και οι λίμνες) στα νοτιοδυτικά, δυτικά και βορειοδυτικά αντίστοιχα, με σύνορα με τις περιοχές Ελίμειας, Ορεστίδας και Λυγκηστίδας και από το Βόρα στα βόρεια, όπου η Λυγκηστίδα και η Αλμωπία³⁹.

³⁶ Θουκυδίδης, 2.99.5.

³⁷ Πολύβιος, Ιστορ. 18.23.3, Αρριανός, Αναβ. 1.7.5, Livius, 31.39.7, 31.40.1, 42.53.5, Στέφανος Βυζάντιος, Εθνικά, λ. *Εορδαία*. Υπάρχει επίσης η αναφορά Όρδαία. Βλ. εδώ, υποσ. 48, 17.

³⁸ Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999, 58-59.

³⁹ Για τη γεωγραφική θέση της περιοχής και τη γειτνίασή της με τις Λυγκηστίδα, Ελιμιώτιδα, Βοττιαία: Στράβων, 7.7.4 : «*Ἐκεῖθεν ἐστὶ παρά Βαρνοῦντα καὶ διὰ Ἡρακλείας, Λυγκηστῶν καὶ Ἐορδῶν εἰς Ἔδεσσαν καὶ Πέλλαν*», Livius, 31.39.40, όπου ο ύπατος Gaius Sulpicus Galba, αφού λεηλάτησε την Εορδαία, πέρασε στην Ελιμιώτιδα. Πρβλ. επίσης Livius, 42.53.5 για την πορεία του Περσέα, ο οποίος έφτασε στην Ελιμιώτιδα, αφού πρώτα διέσχισε την Εορδαία. Ειδικότερα, για τα ανατολικά όρια, που συμπίπτουν με τα σημερινά όρια Δυτικής και Κεντρικής Μακεδονίας και ταυτίζονται με την οροσειρά του Βερμίου, η

Περιλαμβάνει τη σύγχρονη επαρχία Εορδαίας του Νομού Κοζάνης, με πρωτεύουσα την Πτολεμαΐδα, μικρό τμήμα (το ανατολικό) του Νομού Φλώρινας - μέχρι τις Πέτρες και την Κέλλη - και πολύ μικρό τμήμα (το νοτιοδυτικό) του Νομού Πέλλας. Για ένα νοτιότερο τμήμα, νότια του αποξηραμένου έλους της Κίτρινης Λίμνης (Σαριγκιόλ), υπάρχουν αμφιβολίες αν ανήκει στην Εορδαία ή στην Ελίμεια⁴⁰.

Ορεινοί όγκοι πλαισιώνουν το λεκανοπέδιο της χώρας παρέχοντας φυσική προστασία, ενώ η ετυμολογία του ονόματος δε θεωρείται άσχετη με την ύπαρξη πλούσιων υδροφόρων στρωμάτων στο λεκανοπέδιο : πέντε συνολικά λίμνες : Βεγορίτιδα (Οστρόβου), Πετρών (πρώην «Πέτερσκο»), Χειμαδίτιδα (πρώην «Ρούντικ»), Ζάζαρη και στο νότιο άκρο η αποξηραμένη σήμερα Κίτρινη Λίμνη (πρώην «Σαριγκιόλ») και ο Εορδαϊκός ποταμός, που διαρρέει την περιοχή από νότο προς βορρά⁴¹.

Οι πληροφορίες για την ιστορία της Εορδαίας είναι λίγες⁴². Η περιοχή παρουσιάζει ενδιαφέρον κυρίως λόγω των σημαντικών διαβάσεων που περιλάμβανε και που αργότερα έγιναν διακλαδώσεις της Εγνατίας οδού⁴³. Αντίστοιχα οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τους οικισμούς της περιοχής, τους τοποθετούν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο πάνω ή κοντά σ' αυτήν την πορεία. Σημαντική μπορεί να

επικοινωνία της περιοχής με την όμορή της Βοττιαία γινόταν μέσω της διάβασης Καστανιάς (Χάδοβας) στο νότιο άκρο του Βερμίου και Γραμματικού στο αντίστοιχο βόρειο και μέσω της διάβασης της Έδεσσας μεταξύ Βερμίου και Βόρα. Η τελευταία αυτή οροσειρά μαζί με το Βέρνο αποτελούν τα φυσικά όρια της Εορδαίας με τη Λυγκηστίδα με επικοινωνία μέσω των στενών του Κλειδιού (Κιρλί Ντερβέν) απ' όπου περνούσε η Εγνατία οδός. Σχετικά : Παπαζογλου 1988, 159, Σαμσάρης 1989, 54, Καραμήτρου-Μεντεσιδή 1999, 59 και υποσ. 58.

⁴⁰ Ο Χατζόπουλος διερωτάται μήπως το νότιο αυτό τμήμα ανήκει στην Ελιμιώτιδα. Σχετικά: Χατζόπουλος 1990, 61, υποσ. 49. Πρβλ. και Πέτσας 1984, 305. Η Παπαζογλου 1988, 254 εντάσσει στην Ελιμιώτιδα την Κοιλιάδα, χώρο εύρεσης της επιγραφής με την επιστολή του Φιλίππου Ε' και την πόλη ή κόμη *Γρήια* που μαρτυρείται στην επιστολή. Οι Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 85-87, αρ. 87 εντάσσουν την επιστολή στις επιγραφές από την Εορδαία, τοποθετώντας κατά συνέπεια την Κοιλιάδα στην Εορδαία. Η Καραμήτρου-Μεντεσιδή 1999, 59 και υποσ. 59 θεωρεί την περιοχή τμήμα της Ελιμιώτιδας.

⁴¹ Σαμσάρης 1989, 53. Ταυτίζει τον Εορδαϊκό με το σημερινό ρέμα Πενταβρύσου.

⁴² Hammond 1995, 129 κ.ε., Παπαζογλου 1988, 159.

⁴³ Βλ. εδώ, υποσ. 39.

θεωρηθεί επίσης η ύπαρξη λειψάνων βυζαντινών οχυρώσεων – πιθανότατα στη θέση αρχαίων – κυρίως κοντά στις ορεινές διαβάσεις, για τον έλεγχο τους ή την απόκρουση εχθρικών στρατευμάτων⁴⁴. Παρόλο που η περιοχή ανήκε γεωγραφικά στην Άνω Μακεδονία, διοικητικά υπαγόταν στην Κάτω⁴⁵.

Ιδιαίτερα φαίνεται ότι απασχόλησε την έρευνα η διπλή ή και τριπλή αναφορά του ονόματος της Εορδαίας για διαφορετικές τοπογραφικές επισημάνσεις. Η παλαιότερη έρευνα θεωρούσε την ύπαρξη πόλης με το όνομα Εορδαία επιβεβαιωμένη⁴⁶, παρόλο που η ερμηνεία των πηγών έχει δώσει συγκεκριμένα συμπεράσματα. Ο Πλίνιος⁴⁷ αναφέρει το όνομα της πόλης μαζί με άλλων στο εσωτερικό της Μακεδονίας και δυτικά του Αξιού. Ο Στέφανος Βυζάντιος⁴⁸ δίνει δύο λήμματα για την ίδια κοινότητα : «*Εορδαῖα δύο χῶραι, Μυγδονίας καὶ Μακεδονίας. Εἰσὶ καὶ ἄλλαι δύο ἢ μὲν Ἰβηρίας ἢ δὲ Θράκης, ἀπὸ Ἐορδοῦ τινός. ὁ οἰκίτωρ Ἐορδαῖος. ὀξύνεται δὲ τὸ Ἐορδός ὡς Ἡρωδιανός ἕκτη. Ἐκκλήθησαν καὶ Ἐορδισταὶ ἀπὸ τοῦ ἑορδίζω, ὡς Λυδός λυδίζω*» επίσης «*Ὀρδαία πόλις Μακεδονίας, τὸ ἐθνικὸν Ὀρδοί. Λέγονται καὶ Ὀρδαῖοι ὡς Νίκανδρος*⁴⁹». Η πρώτη αναφορά δίνει τρεις διαφορετικές εκδοχές του εθνικού της φυλετικής περιοχής ενώ η δεύτερη σηματοδοτεί την πόλη χωρίς όμως καμία τοπογραφική πληροφορία. Η Παπαζογλου⁵⁰ θεωρεί πως η συγκεκριμένη πηγή χρησιμοποιεί συχνά τον όρο *πόλις* για τη δήλωση

⁴⁴ Σαμσάρης 1989, 54-56.

⁴⁵ Παπαζογλου 1988, 159 και υποσ. 2 : Την εντάσσει για ιστορικούς λόγους στην Κάτω Μακεδονία.

⁴⁶ Δήμιτσας 1896, 243, RE V 2 (1905), 2656, (E. Oberhummer), Παπαδάκης 1913, 436, Σαμσάρης 1989, 170.

⁴⁷ Plinius, HN 4.8.34 : «*Scydra, Eordaea, Mieza,...*», ο ίδιος όμως, HN 4.8.35 αναφέρει το όνομα *Eordenses* μεταξύ παρομοίων (*Almopi, Pelagones, Mygdones*) με φυλετικό μάλλον χαρακτήρα.

⁴⁸ Στέφανος Βυζάντιος, Εθνικά, λ. Ἐορδαία και Ὀρδαία.

⁴⁹ Πρόκειται για το Νίκανδρο από την Κολοφώνα που έζησε στο δεύτερο μισό του 2^{ου} αι. π.Χ.

⁵⁰ Παπαζογλου 1988, 166-167. Αγνοεί εντελώς το συσχετισμό της Εορδαίας με τη Θράκη.

περισσότερο μιας πολιτικής ενότητας παρά ενός αστικού κέντρου. Ο Hammond⁵¹ υποθέτει - εσφαλμένα κατά την Παρραζογλου⁵² – ερμηνεύοντας τον Πλίνιο, την ύπαρξη μίας πόλης με το όνομα *Ἐορδαία* κοντά στη Νάουσα διαφοροποιώντας την από την Εορδαία που υποθέτει ότι θα πρέπει να τοποθετηθεί κοντά στις Πρέσπες⁵³. Επιγραφικές μαρτυρίες⁵⁴ βεβαιώνουν ότι τουλάχιστον κατά τους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους υπάρχει μία *civitas* με το όνομα Εορδαία, όμως η δομή της μας είναι άγνωστη.

Εκτός από το πιθανό ομώνυμό της πόλις, στην Εορδαία είναι επίσης γνωστή από τη φιλολογική παράδοση και τα αρχαιολογικά δεδομένα η ύπαρξη και η θέση της Ἄρνισσας⁵⁵, της Βοκερίας⁵⁶ και της Κέλλης⁵⁷, ενώ επιγραφικά μαρτυρούνται και η Βρύνη⁵⁸ και η Κράννα ή Κραννέστα⁵⁹.

⁵¹ Hammond 1995, 129.

⁵² Παρραζογλου 1988, 166 και υποσ. 37, 167 και υποσ. 40. Για την εκτενή συζήτηση πάνω στο θέμα βλ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999, 60-61.

⁵³ Για το σχολιασμό βλ. Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 11 και υποσ. 3 με τη σχετική βιβλιογραφία, Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999, (Εορδαία, Ορεστίδα).

⁵⁴ CIL X 2, αρ. 8219, J.W. Kubitschek, Imperium Romanum : tributim discriptum, (1889), (ed. anastatica -1972), 242, *Γλαῦκα Λουκίου Ἐορδαία...* : Φ. Πέτσας, ΑΔ 21(1966), Χρον.

B2, 354. Επίσης τιμητική επιγραφή από το Φιλώτα Φλώρινας : *Ἐορ[δαίων] ἢ βουλή ἀ[νέστησεν]* : Κεφαλίδου, Μοσχάκης 1998, 43-45, Κεφαλίδου, Nigdelis 2000. Πρβλ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999, 260 υποσ. 763 με το σχετικό σχολιασμό. Ο Σβέρκος 2000, 40 αμφισβητεί την ύπαρξη πόλης Εορδαίας και θεωρεί ότι το όνομα αναφέρεται στην περιοχή.

⁵⁵ Ένα από τα αρχαιότερα μακεδονικά πολιίσματα και σύμφωνα με το Θουκυδίδη, 4.128.3, το πρώτο που συναντούσε κανείς καθώς διάβαινε από τη Λυγκηστίδα στην Εορδαία : *«Βρασίδας δέ ὡς ἀντελάβετο τῶν μετεώρων κατά ἀσφάλειαν μᾶλλον ἰὼν αὐθημερόν ἀφικνεῖται ἐς Ἄρνισσαν πρῶτον τῆς Περδίκκου ἀρχῆς...»*, του οποίου όμως η ακριβής θέση αλλά και η βιωσιμότητα δεν έχουν προσδιοριστεί. Το όνομα αναφέρεται μ'αυτήν τη μορφή μόνο από το Θουκυδίδη ενώ μνεία του κρύβει ο αλλοιωμένος κατά τον W. Tomaschek, ZÖG 18 (1867), 717, τύπος *Λάρισσα* στον Συνέκδημο του Ιεροκλή, 638.11, ο οποίος τον διορθώνει σε *Ἄρνισσα*. Κατά την επικρατέστερη άποψη η Ἄρνισσα τοποθετείται κοντά στο

πέραςμα του Κλειδιού (Κιρλί Ντερβέν), στο Σωτήρα ή στις Πέτρες, και όχι στην κοιλάδα του Οστρόβου ή στο ίδιο το Όστροβο (σημ. Άρνισσα). Σχετικά : Hammond 1995, 128-129, Parazoglou 1988, 161-162, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁵⁶ Το όνομα είναι γνωστό από ένα μακεδονικό σταδιοδείκτη του 3^{ου} αι. π.Χ. από τη διάβαση του Κλειδιού (Κιρλί Ντερβέν) : «*ἐγ Βοκερίας στάδιοι ἑκατόν*». Βλ. Gounaropoulou, Hatzopoulos 1985, 22, υποσ. 2 με τη σχετική βιβλιογραφία. Πρβλ. Parazoglou 1988, 164 υποσ. 24. Το παραπάνω σε συσχετισμό με την αναφορά «*Begorritim*» σε χωρίο του Λιβίου : Livius, 42.53.5, τοποθετεί ένα πιθανό πόλισμα στη λίμνη Οστρόβου, κατά μία άποψη, κοντά στον παραλίμνιο σύγχρονο οικισμό Φαράγγι, όπου παλαιότερα με την απομάκρυνση των νερών της λίμνης ήρθαν στο φως τμήματα αρχαίων οικισμών κλασικών και ελληνιστικών χρόνων. Σχετικά: Φ. Πέτσας, ΑΔ 17 (1961-1962), Χρον. Β, 216, ο ίδιος, BCH 85 (1961), 775-776, P. Mackay, «The route of the via Egnatia around lake Ostrovo», Αρχαία Μακεδονία II, 208-209, Σαμσάρης, 1989, 169, 264 υποσ. 15. Ο ίδιος, ό.π. 169-170, θεωρεί πιθανότερη την ταύτιση οικισμού στη θέση «Παλιοχώρι», σε απόσταση 1 χλμ. από το Φαράγγι, με τη Βοκερία και τοποθετεί την ακρόπολή της στο ύψωμα «Σαρλίκ», όπου λείψανα οχύρωσης. Θεωρεί ότι η Βοκερία στους ρωμαϊκούς χρόνους θα μπορούσε να καταταχθεί στην οικιστική βαθμίδα της κώμης. Ο Hammond 1995, 74-75, υπολογίζει ότι η Βοκερία θα πρέπει να βρισκόταν περίπου στο κέντρο της λίμνης Οστρόβου, πιθανότερα μεταξύ του σύγχρονου οικισμού του Αγ. Παντελεήμονα και του ακρωτηρίου Σουτ Μπουρούν (Μύτη;) και πιθανώς πάνω στην Εγνατία οδό. Σ' ένα επίγραμμα του Αντιπάτρου του Θεσσαλονικέως ο Φ. Πέτσας αναγνώρισε στη λέξη Βοκέριος το εθνικό όνομα της Βοκερίας. Σχετικά : Φ. Πέτσας, AAA 4 (1971), 115-117. Βλ. και Parazoglou 1988, 165 και υποσ. 29. Η ίδια, ό.π., 166, διερωτάται αν πρόκειται για υποδιαίρεση της civitas των Εορδαίων.

⁵⁷ Itin. Ant. 319, 1-3. Ιεροκλής, Συνεκδ. 638.7. Οι περισσότεροι μελετητές τοποθετούν την Κέλλη στο λόφο Γκράντιστα κοντά στις Πέτρες. Σχετικά : Σαμσάρης 1989, 170 με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Η Parazoglou 1988, 163-164 συμμερίζεται την άποψη του Ch. Edson, ClPhil 46 (1951), 1κ.ε., και θεωρεί πιθανότερη την ταύτιση της πόλης με τη Βεγόρα.

⁵⁸ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 111-112, αρ. 115.

⁵⁹ Την ύπαρξη εγκατάστασης με το όνομα αυτό πιθανολογεί η μνεία του εθνικού *Κραννέστης* συνοδευόμενου από το *Εορδαῖος* σε επιτύμβια επιγραφή από την Ηράκλεια Λυγκηστίδας, χωρίς καμία τοπογραφική πληροφορία Σχετικά : M. Dimitsas, BCH 1880, 101, αρ. 1, E. Preuner, AM 46 (1921), 11, αρ. 22, SEG I, 67, αρ. 292. Ο Σαμσάρης 1989, 171, 265 υποσ.

Μία σειρά σύγχρονων οικισμών και θέσεων, που έχουν δώσει κινητά ευρήματα – κυρίως επιγραφές – καθώς και οικοδομικά κατάλοιπα, διεκδικούν την ταύτιση με αντίστοιχες, πιθανές αρχαίες θέσεις της περιοχής, χωρίς όμως επιβεβαίωση των πηγών. Πρόκειται για τις θέσεις⁶⁰ : Άγιοι Ανάργυροι (πρώην «Ρούντικ»), Άγιος Δημήτριος (πρώην «Τοπτσιλάρ»), θέση «Παναγία» μεταξύ Αγίου Χαραλάμπου (πρώην «Ισακλάρ») και Βοσκοχωρίου (πρώην «Τσομπανλή»), Άγιος Χριστόφορος (πρώην «Τρέπιστα»), Ακρινή (πρώην «Ινόμπαση»), Ανατολικό (πρώην «Ινελί» ή «Εβρενεσλί»), Αναράχη (πρώην «Ντέβρη»), Αντίγονος (πρώην «Κιοσελέρ»), Ασβεστόπετρα (πρώην «Χασάνκιοϊ»), θέση «Τσαΐρια εκκλησιάς» μεταξύ Βεγόρας (πρώην «Νόβιγκραντ») και Λακκιάς (πρώην «Ελλέβης»), θέση «Μπάνια» μεταξύ Αετού και Λιμνοχωρίου (πρώην «Τσερκέζκιοϊ» ή «Άγιοι Θεόδωροι»), Δροσερό (πρώην «Έλος»), Εξοχή (πρώην «Μπαρακλή»), Ερμακιά (πρώην «Φραγκόστ»), Καρδιά (πρώην «Τρέμπενο»), Καπνοχώρι (πρώην «Σοφουλάρ»), Καρυοχώρι (πρώην «Καζλούκιοϊ»), Κόμανος, Κομνηνά (πρώην «Ούτσανα»), Μαυροπηγή (πρώην «Καραμπουνάρ»), Μεσόβουνο (πρώην «Κρίμσια»), Πέτρες, Ποντοκόμη (πρώην «Ερντομουσλί»), Πύργοι (πρώην «Κατράνιτσα»), Ρυάκιο (πρώην «Μορανλί»), Σπηλιά (πρώην «Βοεβοδίνα»), Τετράλοφος (πρώην «Ντορταλί»), Χαραυγή (πρώην «Αμύδαλα» – «Τζουμάς»).

29-30, υποθέτει ότι η θέση πρέπει να σχετιστεί με υδρόφιλη τοποθεσία στην Εορδαία λόγω μιας ετυμολογικής ερμηνείας του εθνικού *Κραννέστης*.

⁶⁰ Parazoglou 1988, 168-169 με τις σχετικές υποσημειώσεις για την ιστορία της έρευνας στις περιοχές, Σαμσάρης 1989, 171-181. Υπάρχουν διαφωνίες για τις θέσεις Ανατολικό και Βοσκοχώρι, που οι παραπάνω δέχονται ότι ανήκουν στην Εορδαία, ενώ πολλοί μελετητές, ανεβάζοντας τα όρια της Εορδαίας βορειότερα, τις τοποθετούν κατ'ανάγκη στην Ελιμιώτιδα. Σχετικά βλ. εδώ, υποσ. 40 κ.ε. Ειδικότερα για τα αποτελέσματα της νεώτερης έρευνας Ζιώτα, Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1991, 27-39, Χ. Ζιώτα, Κ. Μοσχάκης, «Από την Αρχαιολογική έρευνα στην αρχαία Εορδαία. Η ανασκαφή στο Φιλώτα Φλώρινας», ΑΕΜΘ 11 (1997) [1999], 43-56, Ακαμάτη, Βελένη 1987, 5-8. Για τις Πέτρες: Αδάμ-Βελένη 1988, Αδάμ-Βελένη 1994, Αδάμ-Βελένη 1997α, Αδάμ-Βελένη 1998β, 8 κ.ε.

Ορεστίδα

Η περιοχή γνωστή από τη φιλολογική παράδοση ως *Όρεστίς*⁶¹, *Όρεστιάς*⁶² ή *Όρεστιά*⁶³ κατελάμβανε την ευρύτερη περιοχή της Καστοριάς και του άνω ρου του Αλιάκμονα, συνορεύοντας με τις περιοχές που προηγήθηκαν, καθώς και με την Παραναία και τη Δασσαρήτιδα στα δυτικά. Ομόφωνα η έρευνα⁶⁴ έχει αποφανθεί μόνο για τα ανατολικά όρια με τις περιοχές Λυγκηστίδα και Εορδαία, μέσω των ορεινών όγκων του Περιστέρ-Πλάνινα (Βαρνούντα)⁶⁵, Βέρνου και Άσκιου. Ως προς τα λοιπά όρια οι απόψεις είναι αντικρουόμενες.

Όσον αφορά στα νότια-νοτιοανατολικά όρια, ο Hammond δέχεται ότι η Ορεστίδα βρίσκεται νότια του Πραμόριτσα. Ενώ ό,τι σημειώνεται μετά τη συμβολή του με τον Αλιάκμονα ανήκει στην Ελιμιώτιδα⁶⁶. Η Παπαζογλου δέχεται πιο διευρυμένα τα όρια αυτά συμπεριλαμβάνοντας στην Ορεστίδα τις Λικνάδες, τη Νεάπολη, τον Άγιο Γεώργιο (πρώην «Τσούρχλι») Γρεβενών, το Τσοτύλι, την Εράτυρα⁶⁷, τη Σιάτιστα και το Παλαιόκαστρο⁶⁸. Οι Ριζάκης και Τουράτσογλου συμφωνούν ως προς τα υπόλοιπα με την προηγούμενη, θεωρούν όμως την ευρύτερη περιοχή Σιάτιστας και Παλαιοκάστρου τμήμα της Ελιμιώτιδας⁶⁹ και τοποθετούν τον Άγιο Γεώργιο (πρώην «Τσούρχλι») και το Σύνδενδρο στην Τυμφαία. Τέλος η Καραμήτρου-Μεντεσίδη⁷⁰ δέχεται τη Σιάτιστα και την Εράτυρα στην Ελιμιώτιδα και συμφωνεί ως προς τα υπόλοιπα με τους Ριζάκη και Τουράτσογλου.

⁶¹ Diodorus Siculus, 16.93.3, Livius, 33.34.6, 31.40.1

⁶² Στράβων, 7.7.8.

⁶³ Στέφανος Βυζάντιος, Εθνικά, λ. Ορεστία. Αππιανός, Συρ. 63 : «*Όρεστία*».

⁶⁴ Hammond 1995, 130, Παπαζογλου 1988, 234, Σαμσάρης 1989, 50, Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999, 80.

⁶⁵ Βλ. εδώ, Λυγκηστίδα, υποσ. 87.

⁶⁶ Hammond 1995, 131.

⁶⁷ Hammond 1995, 133 με πιθανότατα εσφαλμένη ερμηνεία.

⁶⁸ Παπαζογλου 1988, 235 χάρτης 7, 244-245.

⁶⁹ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, χάρτης στο τέλος του τόμου.

⁷⁰ Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999, 81 κ.ε.

Για τα βόρεια όρια η Παπαζογλου⁷¹ και οι Ριζάκης και Τουράτσογλου συμφωνούν ότι η Μικρή Πρέσπα βρίσκεται στην Ορεστίδα, επομένως οι δεύτεροι ταυτίζουν τα βόρεια όρια της περιοχής με τα αντίστοιχα σύγχρονα σύνορα Ελλάδας-Αλβανίας⁷². Η Καραμήτρου-Μεντεσίδη θεωρεί το χώρο των Πρεσπών γεωγραφικά και πολιτισμικά ενιαίο, επομένως προτείνει μία μετατόπιση των ορίων βορείως της Μεγάλης Πρέσπας⁷³.

Τέλος, για τα δυτικά όρια οι Ριζάκης και Τουράτσογλου ακολουθούν τη σύγχρονη συνοριακή γραμμή Ελλάδας-Αλβανίας, επεκτείνοντας τα όρια της Ορεστίδας ελάχιστα δυτικότερα του νοτιοδυτικού άκρου της Μικρής Πρέσπας⁷⁴. Η Παπαζογλου συμπεριλαμβάνει την περιοχή του άνω ρου του Δέβολ στην Ορεστίδα, θεωρώντας όριό της με τη Δασσαρήτιδα το πέραςμα Τσαγγόν⁷⁵. Η Καραμήτρου-Μεντεσίδη συμφωνεί διευρύνοντας περισσότερο τα όρια προς τα δυτικά μέχρι τη λίμνη Μαλίκ και την περιοχή της Κορυτσάς⁷⁶.

Κατά συνέπεια τα νότια όρια της Ορεστίδας εκτείνονται ως πριν από την περιοχή Αγίου Γεωργίου (πρώην «Τσούρχλι») Γρεβενών, τα δυτικά λίγο δυτικότερα των βορειοδυτικών σύγχρονων ορίων Ελλάδας-Αλβανίας και τα βόρεια βορείως των Πρεσπών, περιλαμβάνοντας – ως προς το σημερινό ελληνικό τμήμα της, το Νομό Καστοριάς, μικρό τμήμα (δυτικό) του Νομού Φλώρινας, το μεγαλύτερο τμήμα της Επαρχίας Βοΐου του Ν. Κοζάνης και πολύ μικρό (βόρειο) τμήμα του Νομού Γρεβενών.

Οι πηγές αναφέρουν σημαντικές θέσεις στην περιοχή, όπως το Άργος Ορεστικόν⁷⁷, το Κέλετρο⁷⁸, τη Διοκλητιανούπολη⁷⁹, ενώ επιγραφικές μαρτυρίες κάνουν γνωστή την ύπαρξη της Βάττυνας⁸⁰ και της Λύκης⁸¹.

⁷¹ Παπαζογλου 1988, 242.

⁷² Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, ό.π., ωστόσο κάποιες από τις επιγραφές αυτές εξετάζονται στο τμήμα του τόμου για τη Λυγκηστίδα.

⁷³ Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999, 81.

⁷⁴ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, ό.π.

⁷⁵ Παπαζογλου 1988, 234, 235 χάρτης 7, 243.

⁷⁶ Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999, 83 κ.ε. με ερμηνεία των πηγών και αναφορά της παλαιότερης βιβλιογραφίας.

⁷⁷ Στράβων, 7.7.8 «...Λέγεται δέ τήν Ὀρεστιάδα...κτίσαι δέ καί πόλιν, καλεῖσθαι δ' αὐτήν

Ἄργος Ὀρεστικόν...». Αππιανός, Συρ. 63 : «...Ἄργος τό ἐν Ὀρεσσειᾷ ὅθεν οἱ Ἀργεάδαι

Μακεδόνες...». Η ίδρυσή του αποδίδεται στον επώνυμο ήρωα του έθνους των Ορεστών. Για τους Ορεστούς : Θουκυδίδης, 2.80.6 και IG XI, 4, αρ. 1118, Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 168-176, αρ. 186, 179-181, αρ. 188, με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Η έρευνα έχει ταυτίσει το Άργος Ορεστικό με την σύγχρονη ομώνυμη θέση [θέση «Αρμενοχώρι» Άργους Ορεστικού (Χρούπιστας), το οποίο δεν ταυτίζεται με τον ομώνυμο σύγχρονο οικισμό της Λυγκηστίδας]. Σχετικά : Hammond 1995, 136, Παπαζώτου 1988, 235 χάρτης 7, 237-238, Σαμσάρης 1989, 149-150 : Θεωρεί ότι το σύγχρονο Άργος Ορεστικό ταυτίζεται με το αρχαίο και συμφωνεί με τον προηγούμενο στη μετωνυμία της πόλης σε Διοκλητιανούπολη. Για τη Διοκλητιανούπολη και την ταύτιση της με τη θέση Αρμενοχώρι βλ. Θ. Παπαζώτος, «Ανασκαφή Διοκλητιανούπολεως. Οι πρώτες εκτιμήσεις», ΑΔ 43(1988) [1995], 195-218.

⁷⁸ Livius, 31.40.1-4. Σχετικά βλ. και Ν. Μουτσόπουλος, Η Καστοριά, Ιστορία – Μνημεία – Λαογραφία, Από την ίδρυσή της μέχρι το 10^ο μ.Χ. αιώνα, Προϊστορική, Ιστορική και Παλαιοχριστιανική Εποχή, ΕΕΠΣΑΠΘ ΣΤ', 1 (1973-1974), 370-375, 407-410, Παπαζώτου 1988, 238, Hammond 1995, 136. Ταυτίζεται με την πόλη της Καστοριάς.

⁷⁹ Παπαζώτου 1988, 238-239 : την τοποθετεί με βάση την ερμηνεία των πηγών (Προκόπιος, Περί κτισμ. 4.3.273) και την παλαιότερη βιβλιογραφία στο νησάκι της λίμνης της Καστοριάς (θέση Κελέτρου και σημερινής Καστοριάς). Για την αντίθετη άποψη βλ. εδώ, υποσ. 77 και Καραμήτρου-Μεντεσιδή 1999, 90 υποσ. 208 με τις απόψεις της παλαιότερης έρευνας.

⁸⁰ Το όνομα της πόλης είναι γνωστό από την επιγραφή με το «δόγμα των Βαττυναίων» που βρέθηκε στη θέση «Σκάλι», έξω από το Κρανοχώρι Καστοριάς. Σχετικά : Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 168-176, αρ. 186 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁸¹ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 138-139, αρ. 149 με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Εξετάζουν τις επιγραφές στο τμήμα του τόμου για τη Λυγκηστίδα. Βλ. και εδώ υποσ. 84. Για τη Λύκη : Παπαζώτου 1988, 242, Σαμσάρης 1989, 153. Τα ερείπια που βρέθηκαν στο νησάκι του Αγίου Αχιλλείου της Μικρής Πρέσπας, καθώς και τα κινητά ευρήματα που ανασύρουν οι ψαράδες της λίμνης από τα δίχτυα τους και τα εντοιχισμένα μέλη σε κτίρια της περιοχής αποτελούν ενδείξεις για την ύπαρξη πόλης στην πιθανή λωρίδα γης που συνέδεε το νησί με την ξηρά. Για τη νεώτερη έρευνα : P.M. Nigdelis, G.A. Souris, «Πόλεις and Πολιτεία in Upper Macedonia under the principate : A new inscription from Lyke in Orestis», Τεκμήρια Γ'(1997), 55-63, με συζήτηση για την ένταξη των οικισμών της Άνω Μακεδονίας στη βαθμίδα της πόλης, Ε. Ψαρρά, «Η αρχαιολογική έρευνα στην αρχαία Λύκα του Αγίου Αχιλλείου Φλώρινας», ΑΕΜΘ 13 (1999) [2001], 597-610.

Υλικά κατάλοιπα και κινητά ευρήματα από παραδόσεις ή κατασχέσεις αναφέρονται στις θέσεις⁸² : Αγία Άννα (πρώην «Ρεδιγκόσδι»), Αηδονοχώρι, Αλιάκμων (πρώην «Παλιούρι» ή «Βρατίνι»), Αμμουδάρα (πρώην «Πισιάκου»), ευρύτερη περιοχή Άργους Ορεστικού (θέσεις «Γκάργα», «Παραβέλλα», «Σίμπετς», «Πίκρη»), Αξιόκαστρο (πρώην «Σουρδάνι»), Απιδέα (πρώην «Λόπες»), Αρμενοχώρι, Ασπρονέρι (πρώην «Σκράπαρι»), Ασπρούλα (πρώην «Βελίστι») – Μεσόλογος, Αχλαδιά (πρώην «Μαζγκάν»), Βελανιδιά (πρώην «Σιαρμπάδες»), Βροντή (πρώην «Βρόντζια»), Γάβρος (πρώην «Γαβρέσιο») – Βατοχώρι (πρώην «Μπρέσνιτσα»), Γέρμα(ς) (πρώην «Λόσνιτσα»), Δάφνη (πρώην «Δράμιστα»), Δεντροχώρι (πρώην «Δέμπενη»), Δραγασιά (πρώην «Δίσλαπο»), Δρυόβουνο (πρώην «Δρυάνοβο»), Εράτυρα (πρώην «Σέλιτσα»), Καλοχώρι (πρώην «Δοβρόλιτσα»), Κεφαλάρι (πρώην «Σέτωμα»), Κορησός (πρώην «Γκόρεντση»), Κορομηλιά (πρώην «Σλήβαινη»), Κρεμαστό (πρώην «Σέμαση»), Νέο Κωσταράζι, Κάτω Λεύκη (πρώην «Ορμάνι»), Λευκώνας (πρώην «Πόπλη») – Καρυές (πρώην «Οροβνικ»), Λευκοθέα, Λικνάδες, Λουκόμι, Μελινδόνι, Μηλίτσα (πρώην «Σλήμιτσα»), Μολόχα (πρώην «Γκινόσι») (θέσεις «Άϊ Σωτήρας»-«Καλόγερος»), Νεάπολη (πρώην «Λειψίστα»), Νέα Σπάρτη (πρώην «Βουδουρίνα»), Νεστόριο (πρώην «Νεστράμι»), Οινόη (πρώην «Όσιανι») (θέση «Άγιος Νικόλαος»), Ομαλή (πρώην «Πλάζομη»), Παλαιόκαστρο, Πεντάλοφος (πρώην «Ζουπάνι»), Πεντάβρυσος (πρώην «Ζελεγκόσδι»), Πεπονιά (πρώην «Λάη»), Περιστέρα (πρώην «Μαρτσίστι»), Πλατανιά (πρώην «Μπομπούστι»), Πολυκάστανο (πρώην «Κλεπίστι»), Πολύλακκο (πρώην «Κίναμη»), Ποριά (πρώην «Ϊζκλιμπι»), Άνω Πτεριά (πρώην «Πάπρασκο»), Πύλη (πρώην «Βίνιανη»), Ροδοχώρι (πρώην «Ραδοβίστι»), Σιάτιστα, Σισάνι, Σκαλοχώρι (πρώην «Τσουκαλοχώρι»), Τραπεζίστα (θέσεις «Τσέρος»-«Τσόρκις»), Τσάκωνη (Τσάκωνι), Τσοτύλι, Υψηλό (πρώην

⁸² Parazoglou 1988, 243-244, Σαμσάρης 1989, 117-140 (με την επαρχία Βοΐου), 154-167. Για τη νεώτερη έρευνα και τα αποτελέσματα των ανασκαφών : Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, «Από την τοπογραφία της επαρχίας Βοΐου, Απιδέα Τσοτυλίου», Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond, Παράρτημα Μακεδονικών, αρ. 7, Θεσσαλονίκη 1997, 221-231, Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999, 157 κ.ε., Χ. Τσούγγαρης, «Ανασκαφικές έρευνες στο Νομό Καστοριάς κατά το 1997», ΑΕΜΘ 11 (1997) [1999], 19-30, ο ίδιος, «Ανασκαφικές έρευνες στο Νομό Καστοριάς κατά το 1998», ΑΕΜΘ 12 (1998) [2000], 565-578, ο ίδιος, «Ανασκαφικές έρευνες στο Νομό Καστοριάς κατά το 1999», ΑΕΜΘ 13 (1999) [2001], 611-622, Ε. Ψαρρά, ό.π. Η ανασκαφική έρευνα στην περιοχή της Ορεστίδας βρίσκεται ακόμα σε πρώιμο στάδιο.

«Ψόχωρι»), Χάλαρα (πρώην «Ποζδίβιστα»), Χειμερινό (πρώην «Βάιπες»), Χορηγός (πρώην «Χορεβός»), Φυτώκι, μαρτυρούν συγκεκριμένες ανθρώπινες δραστηριότητες κατά την αρχαιότητα, χωρίς όμως επιβεβαίωση από τις πηγές.

Λυγκηστίδα

Το όνομα της περιοχής με τη μορφή *Λύγκος* είναι γνωστό από τις πηγές ήδη από τα χρόνια του πελοποννησιακού πολέμου⁸³ και μετά, ενώ η αναφορά *Λυγκηστίς* συναντάται μόλις στον Πτολεμαίο⁸⁴.

Η Λυγκηστίδα σύμφωνα με την ερμηνεία των πηγών⁸⁵ κατελάμβανε το μεγαλύτερο τμήμα του μεγάλου λεκανοπεδίου του ποταμού Εριγώνα με φυσικά όρια στα νοτιοδυτικά και στα ανατολικά τις οροσειρές του Βέρνου και του Βόρα, συνορεύοντας με τις περιοχές Ορεστίδα και Αλμωπία αντίστοιχα, ενώ στα ανατολικά ένα επίμηκες σύστημα λιμνών και τα χαμηλότερα υψώματα του Βόρα την χώριζαν από την Εορδαία⁸⁶. Το βορειοδυτικό άκρο της περιοχής που βρίσκεται εκτός των ελληνικών συνόρων (και εντός της Π.Γ.Δ.Μ.) ορίζεται από τον ορεινό όγκο Περιστέρ-Πλάνινα⁸⁷ και είναι ανοιχτή προς το βορρά και τις εκεί όμορες περιοχές Πελαγονίας και Δερριόπου.

Το βόρειο τμήμα της Λυγκηστίδας ταυτίζεται με την ευρύτερη περιοχή του σημερινού Μοναστηρίου (Bitola), όπου βρισκόταν και η πρωτεύουσα της *χώρας* κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, η Ηράκλεια⁸⁸. Η νότια Λυγκηστίδα συμπίπτει με το μεγαλύτερο μέρος του σημερινού Νομού Φλώρινας.

⁸³ Θουκυδίδης, 4.83.2, Στράβων, 7.7.8, Livius, 26.25.4, 31.33.6.

⁸⁴ Πτολεμαίος, Γεωγρ. 3.13.30. Για το εθνικό *Λυγκησταιί* : Papazoglou 1988, 256 και υποσ. 2.

⁸⁵ Για τα όρια της περιοχής βλ. εδώ, υποσ. 83 και Livius, 31.39.7, 31.40.1. Σχετικά βλ. και Hammond 1995, 76-77, 122-123, Papazoglou 1989, 256-258 και χάρτης 9, με διαφοροποίηση ως προς τα βορειοδυτικά όρια, που μετατοπίζονται ως την περιοχή βόρεια - βορειοδυτικά του Ρέσεν, Σαμσάρης 1989, 56-57. Πρβλ. και εδώ, Ορεστίδα.

⁸⁶ Βλ. εδώ, Εορδαία.

⁸⁷ Ο Hammond 1995, 513 υποσ. 30, 84-85, χάρτης 9, ταυτίζει το Βαρνούντα με το Βόρα. Οι Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, χάρτης στο τέλος του τόμου και ο Σαμσάρης 1989, 56, με το Περιστέρ-Πλάνινα.

⁸⁸ Papazoglou 1988, 256. Για τη θέση με βάση την ερμηνεία των *Itinerariorum* : Hammond 1995, 55 κ.ε., 64 κ.ε. Το όνομα της πόλης αναφέρεται σε επιγραφή της εποχής των Σεβήρων. Σχετικά βλ. F. Papazoglou, «Septimia Aurelia Heraclea», BCH 85 (1962), 162-

Η επικοινωνία του νότιου τμήματος της Λυγκηστίδας με τη βορειότερη Εορδαία γινόταν μέσω χαμηλών φυσικών διόδων του Βόρα, κυρίως κοντά στη σημερινή Κέλλη και μέσω του Κλειδιού (Κιρλί Ντερβέν)⁸⁹ με τη νοτιότερη Εορδαία. Με την Ορεστίδα τη συνέδεε περισσότερο η διάβαση του Πισοδερίου. Με την όμορή της Αλμωπία η επικοινωνία θα γινόταν πιθανώς μέσω Εορδαίας, αλλιώς θα ήταν μάλλον δυσχερής.

Η μόνη σχεδόν πόλη της οποίας τη βέβαιη θέση στην περιοχή των Bitola (Μοναστήρι) διαπιστώνει η έρευνα⁹⁰ είναι η Ηράκλεια, κέντρο της περιοχής, ενώ ορισμένοι αναζητούν⁹¹ και μία ομώνυμη πόλη *Λύγκον*. Γνωστή από τις πηγές επίσης είναι η ύπαρξη της Νίκαιας⁹² και του Βρυγίου (Βρυγιάδος ;)⁹³.

Κοντά σε σύγχρονους οικισμούς⁹⁴ του νότιου τμήματος της Λυγκηστίδας όπως η Αγία Παρασκευή, ο Άγιος Βαρθολομαίος (πρώην «Βαρθολόμ»), το Αμμοχώρι (πρώην «Πεσόσνιτσα»), η Άνω Βεύη (πρώην «Μπάνιτσα»), το Εθνικό (πρώην «Οψιρίνα»), η Ιτέα (πρώην «Βύρμπενη»), η Κλαδορράχη (Κλαδορράπη), το Κλειδί (πρώην «Τσέροπο»), οι Άνω και Κάτω Κλεινές (πρώην «Άνω και Κάτω Κλέστινα»), η Λεπτοκαρυά (πρώην «Λεσκοβίτση»), οι Λόφοι (πρώην «Ζαμπύρδανη»), η Μαρίνα

175, IG X 2.2, αρ. 74. Για τις μαρτυρίες των πηγών και τα επιγραφικά κείμενα που αναφέρονται στην πόλη βλ. Papazoglou 1988, 259-268, Héraclée I (1961), 7-49 (F. Papazoglou). Για την πολιτική οργάνωση βλ. Σβέρκος 2000, 46.

⁸⁹ Βλ. εδώ, Εορδαία, υποσ. 34. Σχετικά και Hammond 1995, 124 κ.ε.

⁹⁰ Papazoglou 1988, 259-268 με την παλαιότερη βιβλιογραφία. IG X2.2, 1, 51, Σβέρκος 2000, 31 κ.ε.

⁹¹ Ο Παπαδάκις 1913, 437, την ταυτίζει με λείψανα κοντά στο χωριό Σιταριά. Η Papazoglou 1988, 258-259, ερμηνεύοντας τις πηγές, διερωτάται αν πρόκειται για παραποτάμιο οικισμό ή για την ίδια την Ηράκλεια. Ο Σαμσάρης 1989, 183, θεωρεί πιθανότερη την ταύτισή της με τα εκτεταμένα ερείπια στην πόλη της Φλώρινας.

⁹² Papazoglou 1988, 268-270, για τις πηγές : 269 υποσ. 83.

⁹³ Στέφανος Βυζάντιος, Εθνικά, λ. Βρυγίας, Βρύγιον. Η Papazoglou 1988, 271 και υποσ. 90-93 τοποθετεί την πόλη στην περιοχή βορειοδυτικά του Ρέσεν, συμφωνώντας με τον Δήμιτσα 1896, 249. Η ίδια, 271-272, σημειώνει τη θέση των πόλεων Σκιρτιάνα και Σαρνούς στην περιοχή του Ρέσεν. Αναζητά (ό.π., 273) τη Βεύη των πηγών (Livius, 31.33.6 : «...flumen Bevum...», Στέφανος Βυζάντιος, Εθνικά λ. Βεύη) στην περιοχή του Στρέζεβο, βόρεια της Λυγκηστίδας που ορίσαμε παραπάνω. Διαφωνεί ο Hammond 1995, 81.

⁹⁴ Σαμσάρης 1989, 184-199 με τη σχετική βιβλιογραφία, Ακαμάτη, Βελένη 1987, 5-8.

(πρώην «Σακούλεβο»), η Μελίτη (πρώην «Βασταράνη»), το Μεσονήσι (πρώην «Λάζενι»), το Μεσοχώρι (πρώην «Χασάνοβο»), το Νεοχωράκι (πρώην «Νεοκάζη»), η Παλαίστρα (πρώην «Μπορέσνιτσα»), η Παπαγιάννη (πρώην «Παπαζάνη»), η Πρώτη (πρώην «Καμπάνιστα»), η Σιταριά (πρώην «Ρόσνα»), η Σκοπιά (πρώην «Άνω Νεβόλιανη»), ο Σκοπός (πρώην «Σέτινα»), η Τριανταφυλλιά (πρώην «Λάγενι»), ο Τριπόταμος (πρώην «Πετοράκι») και ο Τροπαιούχος (πρώην «Μαχαλάς») καθώς και σε διάφορα σημεία της πόλης της Φλώρινας⁹⁵ έχουν εντοπιστεί ίχνη κατοίκησης ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων και περισυλλεγεί κινητά ευρήματα, που δικαιολογούν την ύπαρξη αρχαίων οικισμών, για τους οποίους όμως η φιλολογική παράδοση δεν παρέχει ιδιαίτερες πληροφορίες.

Το βόρειο τμήμα της Λυγκηστίδας σχεδόν κλείνει με τους χαμηλούς ορεινούς όγκους βορείως της μικρής κοιλάδας, που σήμερα βρίσκεται η πόλη των Bitola. Μνημεία που αφορούν στη λατρεία προέρχονται και από τις θέσεις Βαά, Žinojino και Vašarejca, στην ευρύτερη περιοχή της Ηράκλειας Λυγκηστικής. Σύμφωνα όμως με τους εκδότες των IG X 2.2⁹⁶, στη Λυγκηστίδα περιλαμβάνονται και θέσεις ή περιοχές από το χώρο βορειότερα ή βορειοδυτικότερα της Λυγκηστίδας, όπως η Λιχνιδός, η Νίκαια, η Mogila, το Crnobuki και το Sunodol του νότιου τμήματος της Πελαγονίας. Για λόγους μεθόδου και μόνον συμπεριλήφθηκαν και στην παρούσα εργασία οι μαρτυρίες από το Sunodol, το οποίο βρίσκεται στα όρια σχεδόν Λυγκηστίδας και Πελαγονίας.

⁹⁵ Ακαμάτη, Βελένη 1987, 5-8, Κ. Τρανταλίδου, Αρχαιολογική τοπογραφία του Νομού Φλώρινας, Φλώρινα 1984, Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Ι. Ακαμάτης, «Ελληνιστική πόλη στη Φλώρινα», ΑΕΜΘ 4 (1990)[1993], 67-74, Ακαμάτη-Λιλιμπάκη, Ακαμάτης 2006.

⁹⁶ IG X 2.2, Περιεχόμενα καταλόγου και 1 κ.ε.

Ολύμπιοι Θεοί

Δίας

Το όνομα του Διός¹ δηλώνει ένα θεό που σχετίζεται άμεσα με τον ουρανό και τα καιρικά φαινόμενα. Σ' όλο τον αρχαίο ελληνικό κόσμο λατρευόταν πάνω ή κοντά στις κορυφές βουνών, λόφων και υψωμάτων και σε ακροπόλεις πόλεων. Συχνά έφερε την προσωνομία του όρους πάνω στο οποίο λατρευόταν (π.χ. Ολύμπιος, Αθώος, Τομάριος, Υμήτιος, Κιθαρώνιος, Λύκαιος, Ατταβύριος, Ιδαίος κ.λ.π.) ή έφερε λατρευτικά επίθετα όπως Ακραίος, Επάκριος, Λοφείτης, Ακρολοφείτης, Κορυφαίος, ενδεικτικά της θέσης των ιερών του πάνω ή κοντά σε υψώματα. Από τη θέση αυτή θεωρείτο ότι έλεγχε τα καιρικά φαινόμενα, τη βροχή, το χιόνι, τον κεραυνό ή την αιθρία και κατά συνέπεια τη γονιμότητα της γης². Ως *ύετιος-άμβριος*³, *νότιος*, *άρριος* και *ικμαῖος* βοηθούσε στο να καρποφορήσει η γη ενώ ταυτόχρονα μπορούσε να προκαλέσει την ξηρασία ή να τη σταματήσει ως *ἀφέσιος*. Αρχικά ήταν ο θεός της φωτεινής ημέρας στη συνέχεια όμως εξελίχθηκε σταδιακά σε έναν πολύμορφο θεό, που συνδέθηκε αργότερα με την ιδέα του μονοθεϊσμού που μαρτυρείται για την ελληνική θρησκεία⁴.

¹ Για τη λατρεία του Διός : A.B. Cook, Zeus. A study in ancient religion, New York 1964 (I), 1965 (II), RE X, A (1972), 253-376, λ. Zeus (Teil I : Epiklesen), RE Suppl. XV (1978), 993-1481, λ. Zeus (Teil II) (H. Schwabl) [= H. von Schwabl, Zeus, München 1978 : στο εξής συντομογραφημένο]. Βλ. επίσης : H. von Harsen, Zeus, Vater der Götter und Menschen (1967), H.W. Parke, The oracles of Zeus, London 1967, H. Lloyd-Jones, The justice of Zeus, Berkeley 1971, LIMC VIII (1997), 310-374, λ. Zeus (M. Tiverios). Για τη λατρεία του στο τμήμα της Μακεδονίας βορείως και εκτός των σημερινών ελληνικών ορίων : Düll 1977, 98 κ.ε., στη Μακεδονία πριν από τη ρωμαϊκή κατάκτηση Voutiras 2006, στη Μακεδονία και τη Θεσσαλία : Χρυσοστόμου 1996.

² Voutiras 2006, 333-334 με βιβλιογραφία.

³ M.K. Langdon, A sanctuary of Zeus on Mount Hymettos, Hesperia, Suppl. XVI (1976), 79 κ.ε.

⁴ Simon 1996, 23.

Το σύμβολό του είναι ο αετός. Παριστάνεται συνήθως με κεραυνό και σκήπτρο και είναι στενά συνδεδεμένος με τη θυσία ταύρου που συμβολίζει την υπερνίκηση του ισχυρού από τον ισχυρότερο⁵. Είναι ο θεός που υπάρχει όπου υπάρχει τάξη και ταυτόχρονα είναι ο εγγυητής αυτής της τάξης.

Στην Άνω Μακεδονία λατρευόταν κυρίως με την προσωνομία Ύψιστος αλλά και ως Μειλίχιος, Κτήσιος, Ελευθέριος, Juppiter Optimus Maximus.

Η παρουσία του δαφνοστεφούς Διός σε νομίσματα γενικής κυκλοφορίας στην Άνω Μακεδονία (αρ. 1, εικ. 1) και βορειότερα μέχρι και την Πελαγονία, περιοχές που ανήκαν στην Τέταρτη Μεριίδα με πρωτεύουσα την πόλη Πελαγονία⁶, δίνει μια ασφαλώς χρονολογημένη μαρτυρία στους χρόνους 158-148 π.Χ. της λατρείας του Διός, η οποία έχει τις καταβολές της σε πρωιμότερες περιόδους⁷. Τα σύμβολα του οπισθοτύπου των νομισμάτων αυτών ρόπαλο και στεφάνι βελανιδιάς, που αποτελεί ένα από τα παλαιότερα σύμβολα του θεού, είναι κοινά και για τις τρεις μερίδες Πρώτη, Δεύτερη, Τέταρτη. Ο συγκεκριμένος τύπος φέρει την επιγραφή ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ ΤΕΤΑΡΤΗΣ. Μετά την ήττα του Περσέα στην Πύδνα (168 π.Χ.) και τη διαίρεση της Μακεδονίας στις τέσσερις μερίδες⁸, οι Μακεδόνες έκοβαν αργυρά και χάλκινα νομίσματα από το

⁵ Burkert 1993, 275.

⁶ Ορισμένοι μελετητές την ταυτίζουν με επιφύλαξη με την Ηράκλεια Λυγκηστική. Σχετικά βλ. Schumacher 1996, 42. Πιθανώς πρόκειται για πόλη εντός της ομώνυμης περιοχής. Για τη διάκριση Ηράκλειας και Πελαγονίας βλ. F. Papazoglou, «Héraclée et Pélagonie», *ŽA* 3 (1953), 308-345, Papazoglou 1988, 283-289, Σβέρκος 2000, 46.

⁷ Τα σύμβολα του Διός και κυρίως ο αετός απαντώνται στη μακεδονική νομισματοκοπία από τα τέλη του 5^{ου} αι. κ.ε. Σχετικά βλ. Gaebler 1935, 164 αρ. 13, 166 αρ. 25-26, πίν. XXIX αρ. 16, XXX αρ. 1, 7, 17, 161 αρ. 1-2, 169 αρ. 4, 6, 190 αρ. 3. Την κεφαλή του θεού συναντούμε στα αργυρά τετράδραχμα του Φιλίππου Β΄ ως μέσο πολιτική επιβολής: G. Le Rider, *Monnayage et finances de Philippe II. Un état de la question*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 23, Athènes 1996, 22, S. Ritter, *Bildkontakte. Götter und Heroen in der Bildsprache griechischer Münzen des 4. Jahrhunderts v. Chr.*, Berlin 2002, 134 κ.ε. Για το σχολιασμό βλ. Voutiras 2006, 339-340.

⁸ Livius, 45,29,5-10. Για το θέμα βλ. ενδεικτικά Head 1911, 238, Grose 1926, 84. Επίσης βλ. πρόσφατα Schumacher 1996, 41-42 και υποσ. 16 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

158 έως το 148 π.Χ., οπότε η Μακεδονία γίνεται ρωμαϊκή επαρχία. Η Τέταρτη Μεριίδα έκοβε μόνο χάλκινα νομίσματα.

Πέραν του ότι ο Δίας αποτελούσε για τους Μακεδόνες μια πατροπαράδοτη λατρεία, ίσως η επιλογή αυτής της θεότητας για τις κοπές της Τετάρτης Μεριίδας να σχετίζεται με την αυτονομία που είχε η περιοχή τη συγκεκριμένη περίοδο και τη λατρεία του θεού ως Ελευθερίου. Η επιλογή τώρα του ροπάλου, συμβόλου του Ηρακλή προγονικού ήρωα και θεού των Μακεδόνων για τον οπισθότυπο, παρόλο που δεν είναι απαραίτητο να συσχετίζονται εμπροσθότυπος και οπισθότυπος, ενισχύει την παρουσία του Δία, αφού ο ήρωας συνδέεται άμεσα με αυτόν με γονική σχέση, όπως άλλωστε και η Αθηνά και οι Διόσκουροι στον νομισματικό τύπο **αρ. 115**, επίσης Τετάρτης Μεριίδας. Αυτή είναι μια πρώτη ανάγνωση των δεδομένων. Το πιθανότερο είναι ότι πρόκειται για συνδυασμό προγονικών λατρειών των Μακεδόνων με τη νέα λατρεία του Διός Ελευθερίου ως μια προσπάθεια συνύπαρξης για πολιτικούς λόγους.

Ιερό και βεβαιωμένη λατρεία Διός έχει αποκαλυφθεί στον ελληνιστικό οικισμό των Πετρών Εορδαίας (**αρ. 2**, εικ. 2). Το ιερό, που αποκαλύφθηκε στα νότια της «Συνοικίας της Κρήνης», διέθετε τρεις χώρους και έναν μνημειακό τετράγωνο βωμό. Φαίνεται ότι πρόκειται για ένα από τα πιο σημαντικά, ίσως και το σημαντικότερο ιερό της αρχαίας πόλης. Ένα συγκρότημα κατασκευών με εργαστήρια, μύλους και αποθηκευτικούς χώρους συνδεόταν μ' αυτό. Ο χώρος, όπου εντοπίστηκε το ιερό του Διός, πιθανότατα ταυτίζεται με το τμήμα της πόλης, όπου βρίσκονταν τα δημόσια ιερά. Τα πρώτα ανασκαφικά πορίσματα από το χώρο έχουν κατά καιρούς παρουσιαστεί, ωστόσο το ιερό και τα κινητά του ευρήματα παραμένουν στο σύνολό τους αδημοσίευτα. Ενδεικτικά μπορούν να αναφερθούν ένα θυμιατήριο με παράσταση Έρωτα και Ψυχής (**αρ. 4**, εικ. 4) και ένα ηλιακό ωρολόγιο⁹ (**αρ. 5**). Στην επιγραφή που ταύτισε το χώρο (**αρ. 3**, εικ. 3) αναφέρεται ο βωμός του Διός και το όνομα του θεού σε δοτική πτώση χωρίς τη συνοδεία κάποιου συγκεκριμένου λατρευτικού επιθέτου. Η ανασκαφέας Αδάμ-Βελένη¹⁰ υποθέτει ότι ο Δίας αυτός των Πετρών μάλλον θα είχε τις ιδιότητες του Διός Υψίστου, τον οποίο θεωρεί καιρικό θεό, ή του Διός Μειλιχίου, ενός θεού ήπιου και καταδεκτικού. Με τις

⁹ Ένα ηλιακό ωρολόγιο του 4^{ου} αι. π.Χ. προέρχεται από τη Θράκη : ΕΘΑ, 495-496 αρ. Ε397, πίν. 83.

¹⁰ Αδάμ-Βελένη 1998, 21.

μαρτυρίες που διαθέτουμε μέχρι στιγμής δεν είναι δυνατό να αποφανθούμε για το αν πρόκειται για μια τοπική λατρεία, για ένα Δία που διέθετε ένα λατρευτικό επίθετο, το οποίο όμως δεν μαρτυρείται. Από πρώτη άποψη πρόκειται για μια λατρεία Διός από τους ελληνιστικούς χρόνους και μετά, πιθανότατα γενικού χαρακτήρα στο χώρο της Άνω Μακεδονίας.

Τέλος, μια χαμένη σήμερα επιγραφή από τον Άγιο Αχιλλείο στις Πρέσπες (**αρ. 284**, εικ. 284), τμήμα που κατά την αρχαιότητα ανήκε στη Λυγκηστίδα, με την αναφορά *Διί Κυρίω Δημητρίω* χρονολογείται στο 2^ο αι. μ.Χ. Η επιγραφή ήταν χαραγμένη στον κορμό μαρμάρινης ορθογώνιας στήλης με αετωματική επίστεψη, η οποία έφερε και μία μεταγενέστερη επιγραφή. Το μνημείο συγκαταλέγεται στα αμφίβολα μνημεία της παρούσας εργασίας, λόγω προβλημάτων στην ανάγνωση της επιγραφής. Δεν είναι βέβαιη η ανάγνωση *Διί* στον τέταρτο στίχο. Η επίκληση *Κυρίω* χρησιμοποιείται συχνά για διάφορες ελληνικές θεότητες κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους¹¹. Το μνημείο σήμερα θεωρείται χαμένο, επομένως δεν μπορεί να διευκρινιστεί αν ο Δίας είναι η θεότητα-αποδέκτης της πιθανής ανάθεσης. Μπορεί όμως να συσχετιστεί λόγω της αναφοράς του τόπου εύρεσής του με το προϋπάρχον ιερό στο νησί του Αγίου Αχιλλείου Νομού Φλώρινας (**αρ. 248**, εικ. 248)¹².

¹¹ Σχετικά βλ. Χ. Βεληγιάννη, «Αφιέρωση στον Ποσειδώνα από Θράκα στην Ανατολική Μακεδονία», Τεκμήρια Γ' (1997), 154 και υποσ. 7 με παραδείγματα.

¹² Σχετικά βλ. εδώ, 320, 328.

Δίας Ύψιστος

Έχει υποστηριχθεί ότι ο Δίας με την προσωνομία Ύψιστος ήταν ένας καιρικός θεός¹³, όπως ο Δίας με όλες τις προσωνομίες που αναφέρθηκαν πιο πάνω. Κυρίαρχος και προστάτης του φυτικού και ζωικού βασιλείου απεικονίζεται με σκήπτρο ή κεραυνό και πολλές φορές σπένδων με φιάλη και συνοδευόμενος από έναν αετό. Συχνά το πτηνό απεικονίζεται μόνο του στη θέση του θεού εντός στεφάνου δρυός συγκρατώντας κεραυνό ή βουκράνιο. Τα μνημεία που αποδεικνύουν τη λατρεία του Διός Ύψιστου στη Μακεδονία και στις όμορες περιοχές παρουσιάζουν μια ομοιομορφία ως προς τα βασικά εικονογραφικά χαρακτηριστικά, τους τρόπους της ανάθεσης και ως προς τα στοιχεία της λατρευτικής πρακτικής.

Από το λόφο του Αγίου Ελευθερίου Κοζάνης στην Ελίμεια, όπου έχει διαπιστωθεί κατοίκηση από τους προϊστορικούς έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους, προέρχονται δύο μαρμάρινα ενεπίγραφα αναθηματικά ανάγλυφα στο Δία Ύψιστο (**αρ. 7**, εικ. 7, **αρ. 8**, εικ. 8) και ένα στον Ηρακλή Προπυλαίο (**αρ. 199**, εικ. 199). Ο χώρος δεν έχει ανασκαφεί συστηματικά, τα κινητά ευρήματα ωστόσο υποδεικνύουν την ύπαρξη ιερών. Από αυτά ένα θα πρέπει να ήταν αφιερωμένο στο Δία Ύψιστο (**αρ. 6**).

Το ένα από τα δύο ανάγλυφα (**αρ. 7**) είναι ανάθημα του *Όρεστη Λιμναίου* και διατηρείται πολύ αποσπασματικά, ωστόσο διακρίνεται ότι ο θεός παριστανόταν όρθιος, ιματιοφόρος με σκήπτρο, στον εικονογραφικό τύπο δηλαδή του Διός Ύψιστου, και το όνομά του δίνεται σε δοτική πτώση. Οι εκδότες της επιγραφής τη χρονολογούν στο 2^ο αι. π.Χ. διατηρώντας τη χρονολόγηση που είχε προτείνει παλαιότερα ο Φ. Πέτσας. Πρόκειται για μία από τις πρωιμότερες γενικά μαρτυρίες της λατρείας του θεού, ωστόσο τα στοιχεία που τοποθετούν το μνημείο πριν τα μέσα του αιώνα δεν είναι επαρκή.

¹³ Χρυσοστόμου 1994, Χρυσοστόμου 1996. Για τη λατρεία του Διός Ύψιστου στη Μακεδονία και τη Θράκη βλ. Γ. Μπακαλάκης, «Θρακικά Ευχαριστήρια εις τον Δία», *Θρακικά* 6 (1935), 302-318, J.M.R. Cormack, «Zeus Hypsistos at Pydna», *Mélanges helléniques offertes à Georges Daux*, 1974, 52-55 με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία, Τατσεβα-Hitova 1978.

Στο δεύτερο ανάγλυφο (**αρ. 8**), που είναι υστερότερο, ίσως και του 1^{ου} αι. π.Χ., το θεό συνοδεύει αετός και το όνομά του το κοινό επίθετο του Διός, Κρονίδης. Το όνομα δεν είναι γνωστό από άλλα επιγραφικά κείμενα στη Μακεδονία¹⁴. Πρόκειται απλώς για αναφορά του πατρωνυμικού του, με ευρεία χρήση στην αρχαία ελληνική γραμματεία και όχι για επίκληση. Ο εικονογραφικός τύπος του θεού στη στήλη παραπέμπει στη λατρεία του Διός Υψίστου.

Δύο ακόμα αναθηματικά ανάγλυφα (**αρ. 13**, εικ. 13, **αρ. 15**, εικ. 15), τα οποία δηλώνονται στο Ευρετήριο της Αρχαιολογικής Συλλογής Κοζάνης ως «άγνωστης προέλευσης» με πιθανότητα να προέρχονται είτε από την πιο πάνω θέση είτε από την Άνω Κώμη και χρονολογούνται στους 2^ο και 3^ο αι. μ.Χ. μπορούν να προσγραφούν στο ιερό του λόφου του Αγίου Ελευθερίου στην Κοζάνη (**αρ. 6**).

Αναθήματα στο Δία Ύψιστο αποτελούν και δύο ενεπίγραφες παραστάσεις αετών ρωμαϊκών χρόνων από την Ελίμεια, η μία από την Αιανή, θέση «Ράχη Κομμένου» (**αρ. 11**, εικ. 11) και η άλλη από το Σύδενδρο, στα όρια Ελίμειας και Τυμφαίας, η οποία σήμερα θεωρείται χαμένη (**αρ. 12**, εικ. 12).

Από τη θέση «Προφήτης Ηλίας» της Άνω Κώμης στην Ελίμεια προέρχεται ένα τμήμα πωρολιθικού αρχιτεκτονικού μέλους, το οποίο διατηρεί αναθηματική επιγραφή στο Δία Ύψιστο (**αρ. 14**, εικ. 14). Χρονολογείται στο 2^ο-3^ο αι. μ.Χ. Η υπόθεση ότι στην Άνω Κώμη θα μπορούσε να εντοπιστεί ένα ιερό του θεού είναι μάλλον αστήρικτη αν βασιστεί κανείς μόνο στο πιο πάνω ενεπίγραφο αρχιτεκτονικό μέλος. Η θέση αποτελεί ύψωμα αφιερωμένο στον Προφήτη Ηλία, που όπως και αλλού στην Ελλάδα, μπορεί να υποδεικνύει παλαιότερη παγανιστική λατρεία¹⁵, συνδεδεμένη με ένα τελετουργικό που λάβαινε χώρα σε συγκεκριμένη εποχή του χρόνου, αφού πρόκειται για ορεινή περιοχή, δύσκολα προσβάσιμη σε άλλες περιόδους. Επίσης από την περιοχή προέρχονται αναθήματα στο Δία Ύψιστο αλλά και κάποια, τυπικά άγνωστης προέλευσης, με την πιθανότητα όμως να μπορούν να προσγραφούν στην Άνω Κώμη ή στο ιερό του λόφου του Αγίου Ελευθερίου Κοζάνης (**αρ. 6**), όπως ένα τμήμα αγαλματίου αετού με

¹⁴ Πρβλ. A.B. Cook, Zeus III, 1940 στη λέξη.

¹⁵ Παρόμοια τοπωνύμια που ανταποκρίνονται σε παλαιότερη λατρεία εντοπίζονται σε διάφορες θέσεις στην Ελλάδα. Σχετικά βλ. Voutiras 2006, 341 και υποσ. 74 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

αναθηματική επιγραφή στο Δία Ύψιστο (**αρ. 15**, εικ. 15) του 2^{ου} -3^{ου} αι. μ.Χ. και μία αναθηματική στήλη του α΄ μισού του 2^{ου} αι. μ.Χ. με παράσταση όρθιου, ιματιοφόρου και σκηπτροφόρου Διός σπένδοντος με φιάλη πάνω από καίοντα βωμό (**αρ. 13**, εικ. 13). Με λιγότερες επιφυλάξεις όμως μπορεί να συγκαταλεγεί στα αναθήματα του ιερού (**αρ. 6**) η ενεπίγραφη στήλη **αρ. 9** (εικ. 9) της Αρχαιολογικής Συλλογής Κοζάνης. Είναι ανάθημα ενός *Αμύντα* φέρει παράσταση όρθιου, ιματιοφόρου και σκηπτροφόρου Διός και χρονολογείται στους 2^ο ή και 3^ο αι. μ.Χ. Τα πιο πάνω στοιχεία πιθανώς υποδεικνύουν την ύπαρξη ιερού στην Άνω Κώμη.

Στο ιερό αυτό της Άνω Κώμης ίσως να μπορούν να προσγραφούν τα τέσσερα θραύσματα αγαλματίων Διός Υψίστου ύστερων ελληνιστικών ή και ρωμαϊκών χρόνων. Σύμφωνα με τα αρχεία της ΙΖ΄ ΕΠΚΑ, που σήμερα έχει παραλάβει η Λ΄ ΕΠΚΑ, προέρχονται από τη θέση «Προφήτης Ηλίας» Άνω Κώμης¹⁶. Ο θεός απεικονίζεται στον τύπο του ιματιοφόρου με σκήπτρο (**αρ. 16**, εικ. 16, **αρ. 17**, εικ. 17, **αρ. 18**, εικ. 18 και **αρ. 19**, εικ. 19, το οποίο διατηρεί και τμήμα ενός αετού δίπλα στο θεό). Από την ίδια θέση προέρχεται και ένα αγαλμάτιο αετού πιθανότατα ρωμαϊκών χρόνων (**αρ. 20**, εικ. 20) καθώς και ένα θραύσμα αναθηματικού αναγλύφου με παράσταση αετού, επίσης ρωμαϊκών χρόνων (**αρ. 22**). Αμφίβολο είναι αν το θραύσμα μικρού αναθηματικού αναγλύφου με τμήμα δεξιού χεριού που κρατά ξίφος ή σκήπτρο, από τη θέση, το οποίο χρονολογείται στους ρωμαϊκούς χρόνους (**αρ. 21**), μπορεί να αποδοθεί στη λατρεία του Διός Υψίστου.

Σε αποσπασματική αναθηματική στήλη, πιθανότατα του 3^{ου} αι. μ.Χ., από την Καισαρεία (**αρ. 23**, εικ. 23), η οποία φέρει δύο επιγραφές, ο Δίας Ύψιστος παριστάνεται κρατώντας κεραυνό στο δεξί υψωμένο του χέρι. Τα κείμενα των επιγραφών, που διατηρούνται επίσης αποσπασματικά, δεν αναφέρουν παρά σχεδόν μόνο τα ονόματα των

¹⁶ Τα τρία από τα έξι αυτά αντικείμενα δεν ήταν δυνατό να εντοπιστούν κατά την αυτοψία (2005).

αναθετών, οι οποίοι πιθανώς απαρτίζουν μια ομάδα ατόμων, ίσως ένα σύλλογο λατρευτών του θεού. Ένας από αυτούς φέρει το παρωνύμιο¹⁷ *ὁ καὶ Κρίσπος*.

Στη στήλη (**αρ. 24**, εικ. 24), που χρονολογείται στον 2^ο-3^ο αι. μ.Χ. με προέλευση από την Κοζάνη ή από την Ακρινή ο αμπελουργός *Χρυσέρως* προσφέρει στο Δία δύο σειρές (*ἄρχους*, στ. 6–7) από τα αμπέλια της προσωπικής του περιουσίας. Ο όρος *πεκουλάριοι ἄμπελοι* προέρχεται από το λατινικό επίθετο *pecularius*, που σύμφωνα με το LSJ αναφέρεται «to private property». Δωρεές αμπέλων σε διάφορες θεότητες είναι γνωστές και από άλλες περιοχές της Μακεδονίας με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την επιγραφή του 3^{ου} αι. μ.Χ. από τη Θεσσαλονίκη, η οποία αναφέρει :

κατά/λίπω εἰς μνί/ας χάριν αἰώ/νίας ἀνπέλων/ πλέθρα δύο / σύν τες τάφροις¹⁸.

Στη Μ. Ασία οι περιπτώσεις παρόμοιων δωρεών είναι πολυπληθέστερες¹⁹. Οι Ριζάκης και Τουράτσογλου θεωρούν ότι το ρήμα *ἀπονομάζειν* θα μπορούσε να έχει χρησιμοποιηθεί στην προκείμενη περίπτωση με την έννοια ότι ο δούλος *Χρυσέρως*, μη έχοντας τη δυνατότητα να δωρήσει²⁰ το *peculium* υπόσχεται να αφιερώσει στο θεό ένα τμήμα του αμπελιού, δηλαδή δύο σειρές κλήματα υποσχόμενος να του αφιερώσει προφανώς το προϊόν από τον τρύγο²¹. Άξιος προσοχής είναι ο λόγος της ανάθεσης. Ο δούλος αφιερώνει στο θεό *ὑπὲρ κυρίου*, το οποίο μπορεί να σημαίνει ότι είτε μέσω της

¹⁷ Για τα παρωνύμια (supernomina ή signa) κατά τη ρωμαϊκή περίοδο βλ. R. Galderini, *Aegyptus* 21(1941)–XIX, 221–260 (ιδιαίτερα 229–235), J. Kajanto, *Supernomina, a study in latin epigraphy* (1966), 9–11. Πρβλ. Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 26–27 αρ. 10 και εδώ **αρ. 13**.

¹⁸ Βλ. IG X 2.1, 108–109 αρ. 260. Πρβλ. και Edson 1948, 153–204, ιδιαίτερα 167–169, Cameron 1939, 143–152, Γ.Α. Πίκουλας, «Οι αρχαίοι αμπελώνες στο ιερό του Διός στη Νεμέα», *ΗΟΡΟΣ*, 14–16 (2000–2003), 396–397. Επίσης Παπαγεωργίου 1900, 65–88, ιδιαιτέρως 86–88.

¹⁹ Βλ. L. Robert, *Documents de l'Asie Mineure méridionale* (1966), 34–38, ο ίδιος, *Le sanctuaire de Sinuri*, 1945, 65, ο ίδιος, *Epigraphica Anatolica* 3 (1984), 4, 8.

²⁰ Οι δούλοι είχαν πολύ περιορισμένα δικαιопρακτικά δικαιώματα. Για τη δυνατότητα ή μη των δούλων να αφιερώνουν σε θεότητες από το *peculium* ή να κάνουν δωρεές βλ. D. Nörr, *Studi Volterra II*, 1969, 619–645. Πρβλ. F. Papazoglou, *ŽA* 31 (1981), 179.

²¹ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 38 με συγκεντρωμένα παραδείγματα.

ανάθεσης πραγματοποιεί μια οφειλή στον κύριό του είτε ότι φροντίζει, λόγω της καλής τους σχέσης, να μνημονεύεται ο κύριός του στο ιερό σύμφωνα με το προβλεπόμενο τυπικό. Το αν ο κύριος έχει πεθάνει ή όχι δεν είναι κάτι που μαρτυρείται. Στην περίπτωση αυτή, όπως και στην επιγραφή από τη Θεσσαλονίκη, που αναφέρθηκε πιο πάνω, η ανάθεση του αμπελιού ως οικονομικού μεγέθους στο ιερό θα γινόταν για να εξασφαλιστεί το ποσό για τη μνεία του νεκρού κυρίου. Μια διαπίστωση που επίσης προκύπτει από αυτήν την ανάθεση είναι ότι η θέση των δούλων φαίνεται βελτιωμένη στους χρόνους αυτούς, κάτι που σχετίζεται ίσως με την πολιτική συγκεκριμένων αυτοκρατόρων²².

Σημειώνονται αρκετές αναφορές για τους καλλιεργητές της γης (*γεωργός, γεωργικώς έμπειρος, άμπελουργός*) σε επιγράμματα²³. Αντίστοιχο του ρήματος *άπονομάζειν* θα πρέπει να θεωρηθεί το ρήμα *καταγράφειν* που απαντάται σε ανάλογη

²² Σχετικά βλ. και εδώ, στο κεφάλαιο Άρτεμη, 136.

²³ L. Robert, RPh 17 (1943), 188. Για την καλλιέργεια της αμπέλου βλ. Γ. Α. Πίκουλας, «Οι αρχαίοι αμπελώνες στο ιερό του Διός στη Νεμέα», ΗΟΡΟΣ, 14-16 (2000-2003), 395-400, ο ίδιος, «Αμπελοφυτεύειν» στο : «Οίνον ιστορώ» III, Γ' αμπελανθίσματα, Επιστημονικό συμπόσιο, Κτήμα Γεροβασιλείου, Επανωμή Θεσσαλονίκης 15 Μαΐου 2004 (επιμ. Γ.Α. Πίκουλας), Αθήνα 2004, 19-26 με πηγές και βιβλιογραφία. Για περιπτώσεις αμπελοκαλλιέργειας στη Μακεδονία βλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Η καλλιέργεια του αμπελιού και στοιχεία της λατρείας του Διονύσου στην Πέλλα» στο : Αμπελοοινική ιστορία στο χώρο της Μακεδονίας και της Θράκης, Ε' Τριήμερο Εργασίας, Νάουσα 17-19 Σεπτεμβρίου 1993, ΠΤΙ ΕΤΒΑ, Αθήνα 1998, 60-67, η ίδια, Πέλλα : Στοιχεία «Γεωργικής τέχνης», ΑΕΜΘ 2 (1988) [1991], 91-99, Ε.Κ. Σκαρλατίδου, «Αρχαίος αμπελώνας στη Θέρμη (Σέδες) Θεσσαλονίκης» στο : «Οίνον ιστορώ», ό.π., 27-36, πίν. 1-6, Μ. Μπέσιος, «Αρχαίοι αμπελώνες στη βόρεια Πιερία» στο : «Οίνον ιστορώ», ό.π., 37-44, πίν. 7-10, Ε. Πουλάκη, «Κομπολόι. Πιθεών και αγρέπαυλις σε αμπελώνα της χώρας των Λειβήθρων» στο : «Οίνον ιστορώ», ό.π., 45-56, πίν. 11-12 και Σ. Κουράκου-Δραγώνα, «Φυτοπροστασία στους αμπελώνες της αρχαίας Μένδης» στο : «Οίνον ιστορώ», ό.π., 57-74, πίν. 23-27. Στην αρχαιότητα η αμπελοκαλλιέργεια και η οινική παραγωγή ήταν ευρύτατα διαδεδομένη και σε απομακρυσμένες περιοχές, κυρίως λόγω του μεγάλου κόστους και των ιδιαίτερα δύσκολων συνθηκών μεταφοράς του κρασιού από τους πιο δημοφιλείς τόπους παραγωγής του.

επιγραφή από την Έδεσσα²⁴ όπως και το *ἀναφέρειν* που μαρτυρείται σε επιγραφές της Μ. Ασίας²⁵.

Από τη θέση «Μπράβας» Βελβενδού προέρχεται μία ενεπίγραφη αναθηματική στήλη με παράσταση Διός Υψίστου στον κοινό εικονογραφικό τύπο του ιματιοφόρου σκηπτροφόρου σπένδοντος (**αρ. 10**, εικ. 10). Στη συγκεκριμένη περίπτωση ο θεός σπένδει με φιάλη πάνω από ελικωτό κρατήρα τοποθετημένο σε ψηλό βωμό. Πιθανώς η στήλη να μπορεί να χρονολογηθεί στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους, όπως θεωρεί η Καραμήτρου-Μεντεσίδη, παρά στους ρωμαϊκούς.

Από την Αιανή και την ευρύτερη περιοχή της προέρχονται και ορισμένα ακόμα αναθήματα στο Δία Ύψιστο, τα οποία χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς και τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους. Εκτός από ένα θραύσμα αγαλματίου του θεού που διατηρεί την πλίνθο με τα άκρα πόδια της μορφής και το κατώτερο τμήμα του αετού (**αρ. 25**, εικ. 25), το οποίο προέρχεται από τη θέση «Ράχη Κομμένοι», όπως και η ενεπίγραφη παράσταση αετού **αρ. 11** που αναφέρθηκε πιο πάνω, τα υπόλοιπα δεν μπορούν να συσχετιστούν μεταξύ τους ως προς την προέλευση. Θεωρούνται λοιπόν τυχαία ευρήματα με τη βεβαιότητα ότι δηλώνουν την ύπαρξη κάποιου ιερού του θεού στην περιοχή της Αιανής.

Ο Χρυσοστόμου πιστεύει ότι στην περιοχή ανάμεσα στη θέση «Ράχη Κομμένοι» και «Ούτσινο» υπήρχε ένα ιερό Διός Υψίστου²⁶. Από τον ευρύτερο χώρο όπως και από τη θέση «Ράχη Τσέικα» αναφέρονται διάφορα αναθήματα, που δε σχετίζονται μόνο με τη λατρεία του Διός Υψίστου. Επειδή όμως και η Άνω Κώμη δεν βρίσκεται μακριά από αυτήν την περιοχή, ίσως έχουμε τελικά ένα ιερό, το οποίο συγκέντρωνε τα αναθήματα των Ελιμειωτών από τους ύστερους ελληνιστικούς ως και τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους. Όσον αφορά τώρα στα αναθήματα, πρόκειται για δύο αγαλμάτια αετών (**αρ. 26**, εικ. 26, **αρ. 32**) και πέντε αποσπασματικά αναθηματικά ανάγλυφα με παράσταση Διός ιματιοφόρου και σκηπτροφόρου (**αρ. 27**, εικ. 27, **αρ. 28**, εικ. 28, **αρ. 30**, εικ. 30, **αρ. 31**). Το θραύσμα αναθηματικού αναγλύφου **αρ. 29** (εικ. 29) που διατηρεί το άκρο

²⁴ Παπαγεωργίου 1900, 70 κ.ε. αρ. 10. Πρβλ. L. Robert, BCH 52 (1928), 425 addendum.

²⁵ Πρβλ. Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 38 με βιβλιογραφία.

²⁶ Χρυσοστόμου 1994, 101, Χρυσοστόμου 1996, 48.

προτεταμένο χέρι ανδρικής μορφής με ομφαλωτή φιάλη πιθανότατα έφερε παράσταση Διός Υψίστου στον τύπο του σπένδοντος.

Από τη θέση «Παλαιόκαστρο» Καισαρείας, προέρχεται ένα ακόμα ρωμαϊκό αναθηματικό ανάγλυφο στο θεό (**αρ. 33**, εικ. 33). Ο Δίας απεικονίζεται στο γνωστό τύπο του ιματιοφόρου με σκήπτρο στο αριστερό χέρι και κεραυνό στο δεξί συνοδευόμενος από έναν αετό με μισάνοιχτες φτερούγες που στρέφει το κεφάλι του προς τη μορφή του Διός.

Στην Αρχαιολογική Συλλογή Κοζάνης φυλάσσονται επίσης πέντε αναθηματικά ανάγλυφα με προέλευση από το Νομό Κοζάνης χωρίς να δηλώνεται η ακριβής θέση εύρεσής τους, τα οποία κατασχέθηκαν από την Ασφάλεια Θεσσαλονίκης. Πρόκειται για τρία ανάγλυφα με παράσταση Διός στον τύπο του ιματιοφόρου με σκήπτρο και με ή χωρίς απεικόνιση αετού (**αρ. 34**, εικ. 34, **αρ. 35**, εικ. 35, **αρ. 38**, εικ. 38) και δύο αγαλμάτια αετών (**αρ. 36**, εικ. 36 **αρ. 37**, εικ. 37). Χρονολογούνται από τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους και μετά. Το να προσγραφούν στην Ελίμεια, από όπου προέρχονται και οι περισσότερες, μέχρι σήμερα, μαρτυρίες για τη λατρεία του θεού στο χώρο της Άνω Μακεδονίας αποτελεί περισσότερο ένα ζήτημα μεθοδολογίας.

Ένα μαρμάρινο αναθηματικό ανάγλυφο στο Δία Ύψιστο (**αρ. 261**, εικ. 261), το οποίο εντοπίστηκε στο χώρο άσκησης οικιακής λατρείας (**αρ. 260**, εικ. 260) στον οικισμό ύστερων ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων του Πολυμύλου στην Ελίμεια²⁷ αποτελεί μια μαρτυρία άσκησης ιδιωτικής λατρείας του θεού.

Τεχνοτροπικά διαφοροποιημένη, ακολουθώντας όμως τον συνήθη εικονογραφικό τύπο, είναι η απεικόνιση του θεού σε ενεπίγραφο αγαλμάτιο, ανάθημα της *Όρνέας Αρχελάου*, το οποίο προέρχεται από την Ακρινή της Εορδαίας (**αρ. 39**, εικ. 39). Ο όρθιος ιματιοφόρος Δίας στηρίζεται σε σκήπτρο και κρατά φιάλη. Πολύ πιθανή φαίνεται η άποψη του Χρυσοστόμου ότι η αναθέτρια ασκούσε το λειτούργημα της ιέρειας πιθανώς στη λατρεία κάποιας άλλης θεότητας, αφού οι ιερείς του Διός Υψίστου ήταν άνδρες²⁸. Το

²⁷ Για τη θέση βλ. **αρ. 260**. Τα αντικείμενα παραμένουν προς το παρόν αδημοσίευτα.

²⁸ Χρυσοστόμου 1994, 103.

επίθετο *Δεσπότης* προφανώς αναφέρεται στο Δία Ύψιστο²⁹, η λατρεία του οποίου μαρτυρείται στην Ακρινή και από το ενεπίγραφο αναθηματικό ανάγλυφο (**αρ. 40**, εικ. 40) των αδελφών *Άρτεμᾶ* και *Νεικάνορος*. Ο θεός έχει απεικονιστεί και εδώ στον ίδιο εικονογραφικό τύπο και με τα ίδια σύμβολα. Το επίθετο *Δεσπότης* όμως αποδίδεται και στον Πλούτωνα. Μοναδική αναφορά στη Μακεδονία αποτελεί η επιγραφή **αρ. 173** από την Αιανή της Ελίμειας³⁰, του 2^{ου} αι. μ.Χ.

Οι εκδότες των δύο αναθηματικών επιγραφών στο Δία Ύψιστο από την Ακρινή της Εορδαίας και όσοι τους ακολουθούν χρονολογούν τα έργα γενικά στο 2^ο αι. π.Χ. Παρατηρήσεις ως προς τη μορφή των γραμμάτων με βάση το σχετικά μικρό Ο και το ανοιχτό Ω συνιστούν μια πρώιμη χρονολόγηση, όχι όμως στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ., όπως για παράδειγμα η χρονολόγηση που έχει προταθεί για το γυμνασιαρχικό νόμο της Βέροιας³¹. Παρόλο που η μορφή των γραμμάτων αποτελεί ένα επισφαλές κριτήριο χρονολόγησης, θα μπορούσαμε να αποδεχθούμε μια πρωιμότερη χρονολόγηση για τα δύο ανάγλυφα από την Ακρινή, όχι όμως πριν από τα μέσα του 2^{ου} αιώνα, όπως για ανάλογα μνημεία από το χώρο της Μακεδονίας.

Από άποψη τυπολογίας τώρα, το ανάγλυφο **αρ. 40** παρουσιάζει εικονογραφικές και τεχνοτροπικές ομοιότητες με το ανάγλυφο **αρ. 8**, το οποίο μπορεί να τοποθετηθεί και στον 1^ο αι. π.Χ. και ως προς τη γραφή βρίσκεται πιο κοντά στη αναθηματική στήλη του Ζωΐλου από την Έδεσσα³² παρά στα μνημεία από την Ακρινή. Ως προς την απόδοση του τύπου του Διός – παρόλο που αυτός απηχεί την ελληνιστική παράδοση, κυρίως για το μοτίβο της ανάσχυσης του ιματίου αριστερά - συναφές είναι και το αγαλμάτιο **αρ. 39**. Κατά συνέπεια τα τρία μνημεία, που μέχρι στιγμής η έρευνα θεωρούσε τις πρωιμότερες επιγραφικές μαρτυρίες της λατρείας του Διός Ύψιστου στην Άνω Μακεδονία, θα πρέπει

²⁹ Σχετικά βλ. L. Robert, RPh 33 (1959), 222 και υποσ. 5 με παραδείγματα και βιβλιογραφία. Την άποψη ότι εικονογραφικά τουλάχιστον πρόκειται για το Δία Ύψιστο υποστηρίζουν και οι Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 88-89 αρ. 89.

³⁰ Βλ. εδώ στο κεφάλαιο Άδης-Πλούτων, 215-217.

³¹ Ph. Gauthier, M.B. Hatzopoulos, La loi gymnsiarchique de Béroia, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 16, Athènes 1993, Hatzopoulos 1996, 131-138, EKM, 77-85 αρ. 1 Α, πίν. 531.

³² Βλ. εδώ στη συνέχεια, 71.

να τοποθετηθούν μάλλον μετά τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. μέχρι και τις αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ., επομένως μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση.

Το να σχετίζονται τώρα τα μνημεία αυτά με κάποιο ιερό του θεού στην περιοχή της Ακρινής μπορεί να αποτελέσει μόνο μια υπόθεση εργασίας.

Οι λοιπές μαρτυρίες από την Εορδαία, που ακολουθούν, είναι διάσπαρτες στο χώρο και δύσκολα συσχετίζονται μεταξύ τους. Πρόκειται για μια μαρμάρινη ενεπίγραφη αναθηματική στήλη ύστερων ελληνιστικών-ρωμαϊκών χρόνων από τη θέση «Ζούνολο» του Αγίου Χριστοφόρου (αρ. 41) και το κατώτερο τμήμα μαρμάρινου, πιθανότατα ενεπίγραφου, αναθηματικού αναγλύφου με παράσταση αετού από τη θέση «Εκκλησιάκι» Σπηλιάς, σύγχρονο του προηγούμενου (αρ. 42). Επειδή τα δύο αυτά αντικείμενα παραμένουν αδημοσίευτα, οι πληροφορίες που διαθέτουμε μέχρι στιγμής είναι ανεπαρκείς ώστε να γίνει μια πιο εμπεριστατωμένη κατάταξη και ερμηνεία τους.

Οι τρεις ή τέσσερις επόμενες μαρτυρίες από την Εορδαία χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους. Από την Ποντοκόμη, όπου έχει ανασκαφεί κτήριο, προέρχονται δύο, πιθανώς συνανήκοντα, τμήματα μαρμάρινων αναθηματικών στηλών ιματιοφόρου και σκηπτροφόρου Διός Ύψιστου (αρ. 43-44, εικ. 43-44). Η κατάσταση διατήρησής τους και οι πληροφορίες από το αρχείο της ΙΖ΄ ΕΠΚΑ, το οποίο βρίσκεται σήμερα στην Λ΄ ΕΠΚΑ, καθιστούν την ερμηνεία τους προβληματική. Στην περίπτωση που τα τμήματα των στηλών δε συνανήκουν, τότε έχουμε δύο αποσπασματικές στήλες με παρόμοιες παραστάσεις.

Τα τελευταία δύο αποσπασματικά μαρμάρινα αναθηματικά ανάγλυφα από την Εορδαία παριστάνουν το ένα πιθανότατα ιματιοφόρο Δία και προέρχεται από το Ανατολικό (αρ. 45, εικ. 45) και το άλλο αετό και έχει προέλευση τη θέση «Τσαΐρια» της Βεγόρας (αρ. 46, εικ. 46).

Σημαντικό ιερό διέθετε ο Δίας Ύψιστος στη θέση «Ψαλίδα» ή «Βίγλα» ή «Μεγαλέξανδρος» Καστοριάς στην Ορεστίδα (αρ. 47)³³. Στο χώρο αυτό, ο οποίος ανασκάπτεται από το 1997, ο Δίας λατρευόταν μαζί με την Ήρα και τον Ερμή από τους ύστερους (;) ελληνιστικούς χρόνους και μετά, όπως αποδεικνύουν αγαλμάτια και αναθηματικά ανάγλυφα.

³³ Το ιερό και τα κινητά του ευρήματα είναι προς το παρόν αδημοσίευτα. Αναμένεται η δημοσίευσή τους από τον ανασκαφέα Χ. Τσούγγαρη.

Οι δύο επόμενες μαρτυρίες προέρχονται από το Βόιο, στο νότιο τμήμα της Ορεστίδας. Πρόκειται για ένα μαρμάρινο αναθηματικό ανάγλυφο με παράσταση αετού³⁴, που χρονολογείται στους ύστερους (;) ελληνιστικούς ή και στους ρωμαϊκούς χρόνους (**αρ. 48**) και για ένα αγαλμάτιο αετού ρωμαϊκών χρόνων από τη θέση «Σφενδάνια» του Χορηγού (**αρ. 49**, εικ. 49), το οποίο αποτελεί έργο καλλιτεχνικής αξίας και πιθανώς μπορεί να συσχετιστεί με την ύπαρξη ιερού του Διός Υψίστου στη θέση³⁵.

Από το λόφο «Τσούκα» της Αγίας Άννας, όπου εντοπίζονται λείψανα αρχαίου οικισμού, αναφέρεται ένα ακόμα αναθηματικό ανάγλυφο με παράσταση αετού ρωμαϊκών χρόνων (**αρ. 50**).

Ένα άγαλμα Διός Υψίστου μαζί με την πλίνθο του, σήμερα στο Μουσείο Φλώρινας, με προέλευση τη Βεύη του νοτίου τμήματος της Λυγκηστίδας και χρονολόγηση στο 2^ο αι. μ.Χ. (**αρ. 51**) και ένα αγαλμάτιο αετού ρωμαϊκών χρόνων με όμοια προέλευση (**αρ. 52**, εικ. 52) ίσως αποτελούν ένδειξη για ύπαρξη ιερού του Διός Υψίστου στην περιοχή. Ο θεός παριστάνεται ιματιοφόρος με σκήπτρο και συνοδευόμενος από αετό. Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Φλώρινας φυλάσσεται ένα ακόμα αναθηματικό ανάγλυφο στο Δία Ύψιστο απροσδιόριστης χρονολογίας (**αρ. 53**)³⁶.

Στο βόρειο τμήμα της Λυγκηστίδας, σήμερα εντός των ορίων της Π.Γ.Δ.Μ., και συγκεκριμένα στην Ηράκλεια Λυγκηστική ή τη γύρω περιοχή υπήρχε ιερό Διός Υψίστου με λειτουργία τουλάχιστον κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους (**αρ. 54**). Από το ιερό αυτό προέρχονται το κάτω τμήμα αγαλματίου Διός Υψίστου (**αρ. 55**) του 209/210 μ.Χ., ένα αγαλμάτιο αετού του β' μισού του 2^{ου} αι. μ.Χ. (**αρ. 56**) και το κάτω τμήμα ενός αναθηματικού αναγλύφου (**αρ. 57**, εικ. 57) των αρχών του 3^{ου} αι. μ.Χ. Το ενεπίγραφο αναθηματικό ανάγλυφο φέρει παράσταση Διός Υψίστου ιματιοφόρου δίπλα σε βωμίσκο,

³⁴ Στον Κατάλογο Καταγραφών Βοΐου, στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αιανής υπάρχει η αναφορά απεικόνισης βωμίσκου. Το αντικείμενο είναι αδημοσίευτο.

³⁵ Η Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999, 248-249, σημειώνει ότι από την όμορη θέση «Καλογριές» προέρχονται αρχιτεκτονικά μέλη κτηρίου ύστερων ρωμαϊκών χρόνων. Η πιο πάνω αναφορά δεν μπορεί βέβαια να στηρίζει την άποψη για την ύπαρξη ιερού του Διός στην περιοχή, αποτελεί ωστόσο ένδειξη ύπαρξης οικοδομημάτων μνημειακού χαρακτήρα.

³⁶ Τη σχετική πληροφορία παραδίδει ο Φ.Μ. Πέτσας, Μακεδονικά 15 (1975), Χρονικά Αρχαιολογικά 1968-1970, 309. Δεν πραγματοποιήθηκε επιτόπια έρευνα από τη γράφουσα.

που απεικονίζεται δεξιά του, ενώ αριστερά του έχει απεικονιστεί αετός. Πρόκειται για ανάθημα ενός *Μάρκου Αλείου* και η ανάθεση του συγκεκριμένου μνημείου δηλώνεται με το ρήμα *καθιδρύω*. Ο Δίας παριστάνεται σπένδων και συνοδεύεται από αετό. Το μνημείο σήμερα θεωρείται χαμένο. Τα υπόλοιπα αντικείμενα φυλάσσονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο των Bitola (Naroden Zavod Muzej Bitola). Ως προέλευση του αναθηματικού αναγλύφου δηλώνεται το Βάσ στα νοτιοανατολικά των Bitola, ωστόσο η έρευνα το συσχετίζει με το ιερό του θεού στην Ηράκλεια Λυγκηστική.

Η παρουσία του Διός Υψίστου δηλώνεται στην υπόλοιπη Μακεδονία από μία μεγάλη σειρά ανάλογων μνημείων, τα οποία προέρχονται από τα βεβαιωμένα και τα πιθανά ιερά του θεού. Τα μνημεία αυτά παρουσιάζουν παρόμοια εικονογραφικά και τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά με τα αντίστοιχά τους από την Άνω Μακεδονία και χρονολογούνται στο σύνολό τους από τον 1^ο αι. π.Χ. και μετά.

Από τη Έδεσσα στη Βοττιαία είναι γνωστά επτά μνημεία αφιερωμένα στη λατρεία του θεού. Πέντε απ' αυτά είναι ενεπίγραφα: η αναθηματική στήλη του Ζωΐλου Αλεξάνδρου των αρχών του 1^{ου} αι. π.Χ.³⁷, ο ενεπίγραφος βωμός, ανάθημα του Χάρητος Αλεξάνδρου και του γιού του Δημητρίου - πιθανώς της ίδιας οικογένειας με το Ζωΐλο - που χρονολογείται στο α' μισό του 1^{ου} αι. π.Χ.³⁸, η αναθηματική στήλη του 51 π.Χ. με αναφορά του ιερέα του θεού Μ. Αττίου Λόγγου και κατάλογο εννέα Έδεσσαίων αναθετών, του καλλιτέχνη και των δύο επιμελητών της ίδρυσης του μνημείου³⁹, ο

³⁷ Σ. Πελεκίδης, ΑΔ 8 (1923), 268 αρ. 2-3, εικ. 3, 7, Ταčeva-Hitova 1978, 72 αρ. 10, Δρούγου 1990, 43 κ.ε., σχ. 1-3, πίν. 1-8, 10-11 με αναχρονολόγηση του μνημείου στις αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ., SEG XL (1990) αρ. 537, Χρυσοστόμου 1994, 98 αρ. 1, εικ. 1, Χρυσοστόμου 1996, 30-31 αρ. 1 πίν. 7α, β.

³⁸ Β. Perdrizet, BCH 22 (1898), 347 αρ. 2, Baege 1913, 8, Ταčeva-Hitova 1978, 71 αρ. 8, Δρούγου 1990, ό.π. 52-53, εικ. 9, Χρυσοστόμου 1994, 98 αρ. 2, εικ. 2, Χρυσοστόμου 1996, 31 αρ. 2, πίν. 7γ.

³⁹ Σ. Πελεκίδης, ΑΔ 8 (1923), 268 αρ. 1, εικ. 76, Ταčeva-Hitova 1978, 71 αρ. 9, Χρυσοστόμου 1994, 98 αρ. 3, εικ. 3, Χρυσοστόμου 1996, 31-32 αρ. 3, πίν. 7δ.

ενεπίγραφος βωμός, ανάθημα του Π. Αιλίου Τερεντιανού, ύστερων ρωμαϊκών χρόνων⁴⁰, η αναθηματική στήλη του Μάρκου Λιβύρνιου Ουάλη, επίσης ύστερων ρωμαϊκών χρόνων⁴¹ και δύο αετοί⁴².

Τα παραπάνω αναθήματα προέρχονται από το ιερό Διός Υψίστου στην Έδεσσα, αμάρτυρο στις φιλολογικές πηγές. Ο Χρυσοστόμου υποθέτει ότι το ιερό αυτό εντοπίζεται στο λόφο του Αγίου Λουκά με λειτουργία ήδη από τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους. Εγκατάλειψη του χώρου θα πρέπει να σημειώθηκε μετά τα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ., οπότε ορισμένα από τα αναθήματα χρησιμοποιήθηκαν στο τείχος της κάτω πόλης και σε παλαιοχριστιανικούς τάφους⁴³.

Λατρεία του θεού μαρτυρείται στη θέση Πετριά Έδεσσας από ένα μαρμάρينو αγαλμάτιο αετού και μια μαρμάρινη στήλη με παράσταση Διός Υψίστου με σκήπτρο και φιάλη⁴⁴, ρωμαϊκών χρόνων. Μαρτυρίες για τη λατρεία στη Μιέζα⁴⁵ και την Πατρίδα Βέροιας⁴⁶ παρέχουν αγαλμάτια ύστερων ρωμαϊκών χρόνων.

Μία σειρά μνημείων ανάλογης τυπολογίας με όσα αναφέρθηκαν αποδεικνύουν τη λατρεία του Διός Υψίστου στη Βέροια και την ύπαρξη ιερού που εντοπίζεται στο νοτιοδυτικό τμήμα της αρχαίας πόλης⁴⁷.

Πρόκειται για έναν μαρμάρينو ενεπίγραφο κιονίσκο, ανάθημα της Αγαΐδος χρονολογημένο στα 118/119 μ.Χ.⁴⁸, μία μαρμάρινη ενεπίγραφη αναθηματική στήλη με

⁴⁰ Baege 1913, 8, Σ. Πελεκίδης ΑΔ 8 (1923), 268-269, εικ. 7β, A.B. Cook 1965 II, 878 αρ. 9, J.M.R. Cormack, ABSA 58 (1963), 24 αρ. 7, Ταčeva-Hitova 1978, 71 αρ. 6, Χρυσοστόμου 1994, 98 αρ. 4, εικ.4, Χρυσοστόμου 1996, 32 αρ. 4.

⁴¹ Baege 1913, 8, A.B. Cook 1965, II, 878 αρ.9, Χρυσοστόμου 1994, 98 αρ. 5, Χρυσοστόμου 1996, 32 αρ. 5.

⁴² Χρυσοστόμου 1994, 98 αρ. 6-7, Χρυσοστόμου 1996, 33 αρ. 6-7.

⁴³ Χρυσοστόμου 1996, 33-34 με την παλαιότερη βιβλιογραφία για τη θέση.

⁴⁴ I. Βοκοτοπούλου ΑΔ 38 (1983), Χρον. Β2, 279 (για τη στήλη), Χρυσοστόμου 1994, 98, εικ. 5, Χρυσοστόμου 1996, 34-35 αρ. 1-2, πίν. 8 α (για τη στήλη).

⁴⁵ Φ. Πέτσας, ΠΑΕ 1966, 35 αρ. 21, πίν. 16γ.

⁴⁶ Α. Ανδρειωμένου, ΑΔ 23 (1968), Χρον. 349, πίν. 291γ, Φ. Πέτσας, Μακεδονικά 15 (1974), 272, Χρυσοστόμου 1994, 98-99, Χρυσοστόμου 1996, 40, πίν. 8δz.

⁴⁷ Χρυσοστόμου 1994, 100, Χρυσοστόμου 1996, 40.

παράσταση Διός Υψίστου του α΄ μισού του 2^{ου} αι. μ.Χ.⁴⁹, μία μαρμάρινη ενεπίγραφη αναθηματική στήλη με παράσταση αετού του 2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ.⁵⁰, μαρμάρινη αναθηματική στήλη των αρχών του 3^{ου} αι. μ.Χ. με παράσταση αετού πάνω σε ταύρο και αναφορά τριάντα τεσσάρων μελών λατρευτικού συλλόγου του θεού στην πόλη⁵¹, μία ακόμα μαρμάρινη αναθηματική στήλη και δύο απεικονίσεις αετών (ένας σε ανάγλυφο και ένα αγαλμάτιο) ρωμαϊκών χρόνων⁵². Η αναγραφόμενη ημερομηνία στην αναθηματική επιγραφή της Αγαΐδος, Δαισίου η΄, συμπίπτει με την εαρινή πανήγυρι της Μητρός των Θεών Αυτόχθονος και σύμφωνα με την έρευνα παρέχει ένδειξη για τη θέση του Διός Υψίστου ως παρέδρου της Μητρός των Θεών ή συναφών θεοτήτων⁵³.

Ένας μικρός αριθμός αναθημάτων, τριών μαρμάρινων αγαλματίων αετών και ενός ενεπίγραφου κιονοκράνου-βάσης αναθήματος που χρονολογούνται στους ύστερους ελληνιστικούς και στους ρωμαϊκούς χρόνους⁵⁴ υποδεικνύουν την ύπαρξη ιερού του Διός Υψίστου στην περιοχή ανατολικά-νοτιοανατολικά της ακρόπολης της Κύρρου. Από τον ίδιο χώρο προέρχεται μία σειρά απελευθερωτικών επιγραφών αφιερωμένων στην Άρτεμη Αγροτέρα, της οποίας το ιερό πιθανώς βρισκόταν κάπου κοντά⁵⁵. Με την ίδια πόλη ή με τη χώρα της και ιερό Διός Υψίστου πρέπει να συνδεθούν επίσης μία αναθηματική στήλη

⁴⁸ J.M.R. Cormack, JRS 31 (1941), 19-21, Ταčeva-Hitova 1978, 72 αρ. 13, Tataki 1988, 83 αρ. 17, Χρυσοστόμου 1994, 99 αρ. 1, εικ. 6, Χρυσοστόμου 1996, 35 αρ. 1, πίν. 8β, ΕΚΜ, 129 αρ. 25, πίν. 541.

⁴⁹ Μ. Σιγανίδου, ΑΔ 33 (1978), Χρον. Β2, 268 αρ. 4, πίν. 127δ, Tataki 1988, 515 αρ. 763a, 118a, Χρυσοστόμου 1994, 99 αρ.2, εικ. 7, Χρυσοστόμου 1996, 35-36 αρ. 2, ΕΚΜ, 129-130 αρ. 26, πίν. 541.

⁵⁰ J.M.R. Cormack, JRS 31 (1941), 21 κ.ε., εικ. 2, Tataki 1988, 153 αρ. 467, 481, Χρυσοστόμου 1994, 99 αρ. 3, Χρυσοστόμου 1996, 36 αρ. 3, ΕΚΜ, 132-133 αρ. 28, πίν. 542.

⁵¹ Χρυσοστόμου 1994, 99 αρ. 4, Χρυσοστόμου 1996, 36-39 αρ. 4, πίν. 8γ.

⁵² Χρυσοστόμου 1994, 99-100, αρ.5-7, Χρυσοστόμου 1996, 39-40 αρ. 5-7, πίν. 8δ1, 8δ3, 9 α.

⁵³ ΕΚΜ, 129 με τη σχετική βιβλιογραφία.

⁵⁴ Χρυσοστόμου 1994, 100 αρ.1-4, Χρυσοστόμου 1996, 40-41 αρ. 1-4, πιν. 9β, 9γ.

⁵⁵ Για τις επιγραφές στην Άρτεμη Αγροτέρα βλ. εδώ στο κεφάλαιο Άρτεμη, 135. Ο χώρος εντοπισμού των ιερών βρίσκεται στην αγροτική περιοχή Αραβησσού, στη θέση «Παλαιόκαστρο».

του 147/8 μ.Χ από το Άνυδρο Γιαννιτσών⁵⁶, αγαλμάτιο αετού από τα Γιαννιτσά⁵⁷ και δύο αγαλμάτια αετών και ένα λυχνάρι ρωμαϊκών χρόνων από την Αγροσυκιά Γιαννιτσών⁵⁸. Ένα μαρμάρινο αγαλμάτιο αετού ρωμαϊκών χρόνων προέρχεται από το Γαρέφι Αλμωπίας⁵⁹. Είναι σαφής η ομοιότητα κυρίως των αγαλματίων αετών από τη Βέροια και την Κύρρο με τα ανάλογα μνημεία ρωμαϊκών χρόνων από την Άνω Μακεδονία (**αρ. 26, αρ. 36, αρ. 37**).

Σημαντικές για τα ζητήματα οργάνωσης της λατρείας και της λατρευτικής πρακτικής είναι οι μαρτυρίες λατρείας του Διός Υψίστου στην Πιερία. Σε μαρμάρινη αναθηματική στήλη από τη θέση Αλώνια αναφέρονται τα ονόματα τριάντα τεσσάρων λατρευτών του θεού σε σύνοδο του 250 μ.Χ. στην Πύδνα⁶⁰ όπως και στην επιγραφή της Βέροιας, για την οποία έγινε λόγος παραπάνω. Ναός με λατρευτικό άγαλμα⁶¹ Διός Υψίστου και αναθήματα ρωμαϊκών χρόνων ήρθαν πρόσφατα στο φως στο Δίον Πιερίας⁶². Σε μία από τις επιγραφές αναγράφεται κατάλογος θρησκευτών του θεού⁶³. Στο

⁵⁶ Χρυσοστόμου 1990, 211 αρ. 3, Panayotou, Chrysostomou 1993, 370-372 αρ. 6, εικ. 7, Χρυσοστόμου 1994, 100, Χρυσοστόμου 1996, 41-42.

⁵⁷ Χρυσοστόμου 1996, 42, πίν. 9δ.

⁵⁸ Χρυσοστόμου 1994, 100 αρ. 1-3, εικ. 8, Χρυσοστόμου 1996, 42-43 αρ. 1-3, και υποσ. 107-108 με την παλαιότερη βιβλιογραφία, πίν. 9ε, 9στ. Το λυχνάρι φέρει παράσταση αετού σε κεφάλι βοδιού και την επιγραφή 'Υψί/στου. Η περιοχή της Αγροσυκιάς ανήκε κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους στην αποικία της Πέλλας.

⁵⁹ Χρυσοστόμου 1994, 100, Χρυσοστόμου 1996, 44.

⁶⁰ J.M.R. Cormack, «Zeus Hypsistos at Pydna», *Mélanges helléniques offertes à Georges Daux*, 1974, 51-55, εικ.1-2, Tačeva-Hitova 1978, 73 αρ. 14, BCH 99 (1975), 165-167, Χρυσοστόμου 1994, 100-101, εικ. 9, Χρυσοστόμου 1996, 44-45, πίν. 10 α-β.

⁶¹ Χρονολογείται στους αυτοκρατορικούς χρόνους. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα ο αγαλματικός τύπος έχει απώτερη καταγωγή στο άγαλμα που είχε φιλοτεχνήσει ο Φειδίας για το ιερό της Ολυμπίας. Το αντίγραφο του Δίου πιθανώς σχετίζεται με δημιουργίες που έγιναν με βάση τον ίδιο τύπο κατά τους ελληνιστικούς χρόνους. Σχετικά βλ. Δ. Παντερμαλής, «Ζεύς 'Υψιστος και άλλα», *ΑΕΜΘ* 17 (2003) [2005], 418-419, 424 εικ. 9.

⁶² Το ιερό και τα κινητά του ευρήματα είναι αδημοσίευτα. Για μια πρώτη παρουσίαση : Δ. Παντερμαλής, *ό.π.*, 417-424 και προηγούμενη μνεία : *Αρχαιολογία*, Δεκέμβριος 2003,

ψηφιδωτό δάπεδο του πτερού του ναού μεταξύ των διακοσμητικών θεμάτων απεικονίζεται λευκός ταύρος και διπλοί πελέκεις. Από τον εντοπισμό δεξαμενής νερού στο χώρο του ιερού εικάζεται ότι το νερό πρέπει να έπαιζε ρόλο στη λατρεία του Διός Υψίστου.

Οι μαρτυρίες για τη λατρεία του Διός Υψίστου στην Παιονία χρονολογούνται από το β' μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ. έως το α' μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ. Πρόκειται για ένα τμήμα μαρμάρινου ενεπίγραφου αναθηματικού κιονίσκου και ένα μαρμάρينو αγαλμάτιο αετού από το Drenovo των Στόβων⁶⁴, έναν μαρμάρينو αναθηματικό βωμό από την Bešnica, ανατολικά του Kavadarci⁶⁵, όπου πιθανολογείται η ύπαρξη ιερού του θεού και ένα μαρμάρينو αναθηματικό ανάγλυφο από το Vojsanči⁶⁶, όπου η έρευνα τοποθετεί την αρχαία Αντιγόχεια. Ένα πήλινο ειδώλιο αετού⁶⁷ προέρχεται από το Ίωρον⁶⁸.

«Αρχαιολογικά», 116. Πρβλ. Kernos, Chron. Arch. 18 (2005), 491 (E. Voutiras, K. Chatzinikolaou).

⁶³ Δ. Παντερμαλής, ό.π., 418.

⁶⁴ Düll 1977, 102, 356 αρ. 164 (για τον κιονίσκο) και 357 αρ. 165 (για το αγαλμάτιο του αετού). Το δεύτερο προέρχεται από την περιοχή του Rajet όπου η έρευνα τοποθετεί την αρχαία Εύριστο ή Ανδάριστο (βλ. Papazoglou 1988, 328 υποσ. 139, Düll 1977, 356-357, χάρτης 12). Πρβλ. Χρυσοστόμου 1996, 56 αρ.1-2.

⁶⁵ Düll 1977, 102, 355 αρ.160, Χρυσοστόμου 1996, 56 αρ. 1.

⁶⁶ Düll 1977, 102, 364 αρ. 181, Χρυσοστόμου 1996, 56 αρ.1. Για την Αντιγόχεια: Papazoglou 1988, 323 κ.ε.

⁶⁷ Φ. Πέτσας, ΠΑΕ 1966-67, 179-180, πίν. 89, Χρυσοστόμου 1996, 56-57.

⁶⁸ Για το Ίωρον : Ο Πτολεμαίος αναφέρει τη θέση του μεταξύ Παιονίας και Σιντικής. Ο Βουτυράς 1993, 255 ακολουθώντας τις πηγές το αναφέρει ως παιονικό. Οι Hatzopoulos, Loukourouli 1989, 96-99, 118 θεωρούν ότι πρέπει να αναζητηθεί στην Κρηστωνία, ίσως επειδή από τις πόλεις της Κρηστωνίας προέρχονται κατά κύριο λόγο οι προσκυνητές του ιερού της Μορρύλου της Αμφαξίτιδας, όπου σε επιγραφή απαντάται ένας *κόριος*, και προτείνουν το λόφο Τορτσέλι μεταξύ των σύγχρονων οικισμών Κεντρικό και Παλατιανό. Ο Βουτυράς 1993, θεωρεί την ταύτιση υποθετική.

Σε μαρμάρινο ανάγλυφο ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, πιθανότατα από τη Θεσσαλονίκη, αφιερωμένο στο Δία Ύψιστο που συλλατρευόταν με τη Νέμεση έχει απεικονιστεί η Νέμεσις με τα σύμβολά της⁶⁹.

Ο Χρυσοστόμου θεωρεί ότι οι χάλκινες υστεροελληνιστικές και ρωμαϊκές κοπές της Θεσσαλονίκης και Αμφίπολης με αετό σε στεφάνι δρυός ή με ανοιγμένα φτερά επιβεβαιώνουν τη λατρεία Διός Υψίστου⁷⁰.

Μία αναθηματική επιγραφή του α' μισού του 2^{ου} αι. π.Χ. από τη Γαλάτιστα⁷¹, ένα ψήφισμα με αναφορά στο τοπικό ιερό του Διός, μία ενεπίγραφη βάση αγαλματίου του 1^{ου} αι. π.Χ. από το Μεσημέρι Ν. Θεσσαλονίκης⁷² και ειδώλια αετού από τη Λητή⁷³ συμπληρώνουν τον κατάλογο των μαρτυριών από τη Μυγδονία.

Ένα πρόσφατο εύρημα από τον Άγιο Νικόλαο Χαλκιδικής⁷⁴ μαρτυρεί την ύπαρξη λατρείας και ιερού του θεού πιθανότατα σε κάποια όμορη θέση. Η επιγραφή του 2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ. παρέχει πληροφορίες για την κατασκευή ναού του θεού από ζεύγος *Άντιοχιδέων*.

Ενεπίγραφο ανάγλυφο με παράσταση αετού ρωμαϊκών χρόνων⁷⁵ προέρχεται από ιερό Διός Υψίστου στη Βέργη της Βισαλτίας, ενώ μαρμάρινο κεφάλι αγάλματος Διός, ανάγλυφο με παράσταση Διός και Ήρας και ένα δεύτερο με παράσταση αετού που χρονολογούνται στο α' μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ. προέρχονται από ιερό του θεού κοντά στο Sandanski⁷⁶.

Ιερό Διός Υψίστου εντοπίζεται σε λόφο σε μικρή απόσταση ανατολικά της Καβάλας κοντά στο σύγχρονο οικισμό του Χαλκερού, απ' όπου προέρχονται μαρμάρινος

⁶⁹ IG X 2.1, 32 αρ. 62, RE XV, II, 1978, 1125 (H. Schwabl), Χρυσοστόμου 1996, 57 αρ. 1.

⁷⁰ Χρυσοστόμου 1996 αρ. 57 και υποσ. 157.

⁷¹ Hatzopoulos, Loukoroulou 1992, I, 50-51, πίν. XI, 1-2, Χρυσοστόμου 1996, 57 αρ. 1.

⁷² Χρυσοστόμου 1996, 57-58 αρ.2.

⁷³ Κ. Τζαναβάρη, Κ. Φίλης, «Έρευνες στον οικισμό και τα νεκροταφεία της αρχαίας Λητής», ΑΕΜΘ 17 (2003)[2005], 164, 172 εικ. 15.

⁷⁴ Ι.Α. Παπάγγελος, «Κατασκευή ναού Διός Υψίστου», Τεκμήρια 7 (2002), 163-165.

⁷⁵ BCH 81 (1957), 606, εικ. 3, Χρυσοστόμου 1996, 58 αρ. 1.

⁷⁶ Düll 1977, 104-105, 354 αρ. 159, εικ. 47, 361 αρ. 174-175, εικ. 46, 48, Χρυσοστόμου 1996, 58-59 αρ. 1-3.

βωμός του 37/38-46 μ.Χ., ανάθημα του Εύτυχου, επιστάτη των λατόμων⁷⁷ και μαρμάρινη ενεπίγραφη αναθηματική στήλη του τέλους του 2^{ου} αι. μ.Χ.⁷⁸.

Παράξενη ήταν η τύχη ενός μαρμάρινου αναθηματικού αναγλύφου⁷⁹ στο Δία Ύψιστο, το οποίο έφερε παράσταση αετού πάνω σε κεφαλή βοδιού και επιγραφή με θρακικά ονόματα και κατασχέθηκε από το Τελωνείο Ειδομένης. Πιθανότατα προέρχεται από τη Βέργη. Χρονολογείται στο 154/155 μ.Χ.

Ιερά Διός Ύψιστου υπήρχαν στην ακρόπολη των Γόννων και στην Πύρασο-Δημήτριον (αργότερα Χριστιανικές Θήβες) της Φθιώτιδος Αχαΐας. Από εκεί προέρχονται δύο μαρμάρινοι ενεπίγραφοι αναθηματικοί κιονίσκοι του 1^{ου} αι. π.Χ.-1^{ου} αι. μ.Χ. και 2^{ου} αι. μ.Χ. αντίστοιχα⁸⁰.

Από τα Άβδηρα της Θράκης προέρχεται η οψιμότερη μαρτυρία, ένα ενεπίγραφο θυμιατήριο, ανάθημα της εβραίας Σαβ(β)αΐδος που χρονολογείται στον 4^ο αι. μ.Χ.⁸¹.

Οι πιο πάνω αναφορές επισημαίνουν την πυκνότητα των μνημείων της λατρείας του θεού στο βορειοελλαδικό χώρο που παρατηρείται από τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους και μετά και κυρίως κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Σε ενεπίγραφα αγαλμάτια και αναθηματικά ανάγλυφα ο Δίας παριστάνεται όρθιος, ιματιοφόρος με σκήπτρο και συχνά σπένδων. Αρκετές φορές συνοδεύεται από αετό που παριστάνεται δίπλα του στο έδαφος

⁷⁷ Γ. Μπακαλάκης, «Θρακικά Ευχαριστήρια εις τον Δία», *Θρακικά* 6 (1935), 302-318, L. Robert, *Hellenica XI-XII* (1960), 32 υποσ. 3, Ν. Νικολαΐδου-Πατέρα, «Ένα τοπικό ιερό Διός Ύψιστου κοντά στην Καβάλα», *Θρακική Επετηρίδα* 7 (1987-1990), 213, εικ. 4, RE XV, II (1978), 1123 (H. Schwabl), Χρυσοστόμου 1996, 59 αρ. 1.

⁷⁸ Ν. Νικολαΐδου-Πατέρα, *ό.π.*, 214 κ.ε., εικ. 6-8, Χρυσοστόμου 1996, 59 αρ. 2.

⁷⁹ Φ. Πέτσας, *ΑΔ* 23 (1968), *Χρον.*, 325, πίν. 273στ, *Bull. Épigr.* 1970, 352, RE XV, II, 1978, 1119 (H. Schwabl), Χρυσοστόμου 1996, 59-60 αρ. 1. Το ανάγλυφο φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης (αρ. ευρετ. 10075).

⁸⁰ Για τον πρώτο κιονίσκο: Β. Helly, *Gonnoi*, II, *Les inscriptions* (1973), 180-181 αρ. 157, πίν. XXIV, Χρυσοστόμου 1996, 60 αρ.1. Για το δεύτερο: Ν. Γιαννόπουλος, *Δελτίον τῆς ἐν Ἀλμυρῶν Φιλαρχαίου Ἐταιρείας τῆς Ὀθρυος*, Ζ' (1908-1911), 36 αρ. 11, Χρυσοστόμου 1996, 60 αρ. 1.

⁸¹ ΕΘΑ, 219-220 αρ. Ε19, πίν. 8.

ή σε κιονίσκο. Οι αναθέσεις είναι ιδιωτικού χαρακτήρα με συνήθεις τις εκφράσεις *εὐχὴν, κατ'εὐχὴν, ὑπὲρ κυρίου, κατ' ὄναρ, ἀνέθηκεν, εὐξάμενος*. Μαρτυρούνται επίσης σύλλογοι λατρευτῶν στη Βέροια, την Πύδνα και πιθανότατα στην Καισαρεία της Ελίμειας (**αρ. 23**). Τα μέλη είναι άνδρες ελεύθεροι, απελεύθεροι αλλά και δούλοι. Οι αναθέσεις από γυναίκες γενικά σπανίζουν.

Στην Ἄνω Μακεδονία επιγραφικά μαρτυρούνται ιερείς με πιθανότατα ετήσια θητεία και επιμελητές ιερῶν. Από τις επιγραφές της Πύδνας και της Βέροιας που αναφέρθηκαν πιο πάνω⁸² παραδίδονται επίσης τα αξιώματα του αρχισυναγώγου, του λογιστή, του προστάτη, του γραμματέα και του διακόνου.

Η λατρεία του Διὸς Ὑψίστου είναι από τα θέματα που έχουν απασχολήσει ιδιαίτερα την έρευνα ως προς τον προσδιορισμό του περιεχομένου και κυρίως της προέλευσης και των απαρχῶν της. Ένας μεγάλος αριθμός μνημείων στη Μ. Ασία, το βορειοελλαδικό χώρο, την Αθήνα και την Πελοπόννησο δηλώνει την εξάπλωση της λατρείας ενός θεοῦ ή συγγενῶν θεοτήτων με το όνομα Θεὸς Ὑψιστος⁸³ ή απλῶς με την προσωνυμία Ὑψιστος. Αναφέρονται επίσης περιπτώσεις ὅπως του Διὸς Ὑψίστου στην Πνύκα της Αθήνας⁸⁴, που πιθανότατα αντικατέστησε μία παλαιότερη λατρεία Διὸς από τους κλασικούς χρόνους με αδιευκρίνιστα ἀκόμα στοιχεία ως προς τη μεταβατική

⁸² Βλ. ἐδῶ, 73-74. Επίσης Χρυσοστόμου 1996, 64-65.

⁸³ Χαρακτηριστικά είναι τα επιγραφικά παραδείγματα του 1^{ου} αι. π.Χ. από την περιοχή του Σαραπιείου στη Θεσσαλονίκη [Θεὸς Ὑψιστος (Μέγιστος Σωτήρ)], τη Λευκόπετρα Ημαθίας και το Κερδύλλιον της Βισαλτίας. Σχετικά βλ. IG X 2.1, 33-34 αρ. 67-68, 36-37 αρ. 71, *72 Leukopétra, 30, 192 αρ. 151, πίν. 351, P. Perdrizet, BCH 19 (1895), 110 αντίστοιχα. Για τις επιγραφές από τη Θεσσαλονίκη είναι σχεδόν βέβαιο ὅτι πρόκειται για το θεό της εβραϊκῆς κοινότητας. Για τον εβραϊκό θεό βλ. E.R. Goodenough, *Jewish Quarterly Review* 47 (1956/57), 221-244. Οι εκδότες της επιγραφῆς της Λευκόπετρας ταυτίζουν το θεό της επιγραφῆς με το Δία Ὑψιστο, ἐνῶ ἀμφίβολη είναι η περίπτωση του Κερδυλίου.

⁸⁴ B. Forsén, «The sanctuary of Zeus Hypsistos and the Assembly place on the Pnyx», *Hesperia* 62 (1993), 507-521, πίν. 87-88, ιδιαίτερα 517 και υποσ. 31. Πρέπει να επισημανθεῖ ὅτι οι μαρτυρίες για τη λατρεία του Διὸς Ὑψίστου χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους.

περίοδο της λατρείας. Η Μ. Ταčeva-Hitova⁸⁵ και αργότερα η Σ. Δρούγου⁸⁶ παρατήρησαν ότι η λατρεία του Διός Ύψιστου εμπεριέχει στις διάφορες περιοχές κάθε φορά χαρακτηριστικά και άλλων θεοτήτων όπως του Σαβαζίου, του μικρασιατικού θεού των άκρων, του μοναδικού ιουδαϊκού θεού Ιαβέ ή και του Διός με διάφορες άλλες προσωνομίες.

Η διάδοση της λατρείας ενός τέτοιου θεού θα μπορούσε να οφείλεται σε κάποιες ιδιαίτερες κοινωνικές ομάδες όπως οι Θεοσεβείς ή *οί τόν Θεόν σεβόμενοι* στην Μ. Ασία, άποψη που πρόσφατα υποστήριξε ο S. Mitchell⁸⁷. Σε καμία περίπτωση όμως δεν μπορεί ο Δίας Ύψιστος να ταυτιστεί απόλυτα με τον Ιαβέ της ιουδαϊκής θρησκείας, παρόλο που διαθέτει κάποια παρόμοια στοιχεία ή σύμβολα όπως το βουκράνιο, και ο αετός. Ο αετός⁸⁸ είναι το σταθερά επαναλαμβανόμενο σύμβολο του θεού, ενώ στις βορειοδυτικές περιοχές της Μακεδονίας ο Δίας Ύψιστος παριστάνεται τις περισσότερες φορές σπένδων⁸⁹, ακολουθώντας την παλαιά ελληνική καλλιτεχνική παράδοση των κλασικών θεών⁹⁰, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ο Δίας Ύψιστος μπορεί απευθείας να ταυτιστεί με το Δία των κλασικών χρόνων. Βουκράνιο, γρύπας και ρόδακες που παρατηρούνται σε μνημεία από περιοχές της Κάτω Μακεδονίας και ανατολικότερα αποτελούν σύμβολα που μαρτυρούν συγκρητισμό ή απλή σχέση με το Διόνυσο ή τον Απόλλωνα και με ανατολικές θεότητες χωρίς σαφή διαχωρισμό, κάτι πολύ φυσικό για την εποχή που τοποθετούνται χρονολογικά όλες οι μαρτυρίες της λατρείας του Διός Ύψιστου. Είναι δύσκολο ωστόσο να ειπωθεί με βεβαιότητα αν ο θεός αυτός έχει ανατολική καταγωγή

⁸⁵ Ταčeva-Hitova 1978, 67.

⁸⁶ Δρούγου 1990, 61 κ.ε.

⁸⁷ S. Mitchell, *Theos Hypsistos between Pagans*, στο : *Jews and Christians in pagan monotheism in Late Antiquity*, Oxford 1999.

⁸⁸ Για τον αετό βλ. Χρυσοστόμου 1996, 63.

⁸⁹ Η σπονδή είναι η μόνη πράξη του λατρευτικού τυπικού που απεικονίζονται να κάνουν οι θεοί στην αρχαία ελληνική τέχνη. Σχετικά βλ. E. Simon, *Opfernde Götter*, Berlin 1953 (με την επισήμανση ότι ο τίτλος μπορεί να οδηγήσει εσφαλμένα σε προσφορές γενικά και όχι μόνο σε σπονδή). Πρβλ. τις επισημάνσεις του Βουτυρά 1990, 124 και υποσ. 3 με τη σχετική βιβλιογραφία. Βλ. και εδώ στο κεφάλαιο Ήρωας ιππέας, 281.

⁹⁰ Δρούγου 1990, 63.

και δανείζεται για την εκφορά του τους παλαιότερους ελληνιστικούς τύπους ή αν ανταποκρίνεται σε μια μακεδονική θεότητα, όπως είχε υποστηρίξει πρώτος ο A.D. Nock⁹¹. Ο L. Robert υπήρξε υπέρμαχος της άποψης ότι πρόκειται για μακεδονική λατρεία, που μεταφέρθηκε από τους Μακεδόνες στην Ανατολή⁹². Στην ίδια κατεύθυνση αργότερα ο Χρυσοστόμου θεώρησε ότι τα αρχαιότερα γνωστά τεκμήρια της λατρείας του θεού στον αρχαίο ελληνικό κόσμο προέρχονται από τη Μακεδονία και χρονολογούνται στα ελληνιστικά χρόνια υποστηρίζοντας έτσι ότι η λατρεία του Διός Υψίστου είναι μια κατεξοχήν μακεδονική λατρεία που ξεκίνησε από τη Μακεδονία και διαδόθηκε και αλλού κατά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους⁹³, ωστόσο αυτή του η τοποθέτηση στερείται πειστικής επιχειρηματολογίας.

Μετά την αναχρονολόγηση της αναθηματικής στήλης του Ζωΐλου στην Έδεσσα από τη Σ. Δρούγου, τα μνημεία που η έρευνα θεωρούσε μέχρι στιγμής πρωιμότερα ήταν τα τρία αναθηματικά ανάγλυφα από την Κοζάνη της Ελίμειας και την Ακρινή της Εορδαίας (αρ. 7, 39, 40), που, όπως αναφέρθηκε, η χρονολογική τους τοποθέτηση πριν από τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. δεν έχει ερείσματα. Τα γλυπτά ανεπίγραφα μνημεία της περιοχής χρονολογούνται γενικά από τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους και έπειτα. Η μικρή καλλιτεχνική τους αξία και τα ασαφή τεχνοτροπικά τους χαρακτηριστικά δεν επιτρέπουν ιδιαίτερες ομαδοποιήσεις αλλά ούτε και διαφοροποίηση από αντίστοιχα μνημεία όψιμων ρωμαϊκών χρόνων. Βασιζόμαστε μόνο στην εικονογραφία που είναι σταθερή με μικρές παραλλαγές, οι οποίες όμως δεν είναι απαραίτητα τοπικού χαρακτήρα. Εφόσον μνημεία που σχετίζονται με τη λατρεία του Διός Ύψίστου δεν εντοπίζονται πριν από το β' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ., πιθανότατα δεν πρόκειται για τοπικό θεό με την έννοια του πατροπαράδοτου. Διαθέτει τα στοιχεία του καιρικού Διός χωρίς αυτό να είναι απόλυτο αφού τα ιερά του εντοπίζονται ως επί το πλείστον σε υψώματα αλλά όχι μόνο σ' αυτά. Στοιχεία παρόμοια έχει συνήθως ο Δίας σε διάφορες περιοχές με διαφορετικές επικλήσεις. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η όψιμη λατρεία (3^{ος} αι. μ.Χ.) του Δία Ζβελθίουρδου στη Θράκη⁹⁴ με όμοια ιδιότητα και εικονογραφία.

⁹¹ C. Robert, T.C. Skeat, A.D. Nock, «The Guild of Zeus Hypsistos», HThR 29 (1936), 55-88.

⁹² L. Robert, *Anatolia* 3 (1958), 104 κ.ε.

⁹³ Χρυσοστόμου 1994, 103-104, Χρυσοστόμου 1996, 66-67.

⁹⁴ ΕΘΑ, 483-484 αρ. Ε384, πίν. 80.

Ο Ζεύς είναι ο μόνος θεός που θα μπορούσε να περιλάβει τα πάντα και να γίνει οικουμενικός διαμορφώνοντας και συγκρατώντας στα όριά τους τα πάντα⁹⁵. Το λατρευτικό επίθετο που κάθε φορά συνοδεύει το όνομά του συνήθως προσαρμόζεται ή εκπορεύεται από κάποιο τοπωνύμιο δηλώνοντας πως ο αποδέκτης της λατρείας είναι ο Δίας με κύρια γνωρίσματα αυτά του καιρικού και ζωοδότη θεού. Στην περίπτωση όμως του λατρευτικού επιθέτου Ύψιστος δεν υπάρχει δήλωση ή υπαινιγμός συγκεκριμένου τοπωνυμίου, παρά μόνο η βεβαιότητα της υπεροχής του θεού. Ο θεός αυτός δε χάνει τις πατροπαράδοτες ιδιότητες του Διός ως ρυθμιστή του κόσμου και αυτές οι ιδιότητες αποδίδουν και τον πυρήνα της φύσης της λατρείας του. Είναι όμως σημαντικό μέσα από την ανίχνευση των αρχαιολογικών μαρτυριών και κυρίως από την συστηματική ανασκαφή των εντοπισμένων ιερών του, που ακόμα δεν έχει πραγματοποιηθεί, να προσδιοριστεί η ταυτότητα και η προέλευση αυτού του θεού που λατρευόταν με ιδιαίτερη συνέπεια στο βορειοελλαδικό χώρο από την ρωμαϊκή κατάκτηση και μετά⁹⁶. Ας σημειωθεί εδώ ότι το όψιμης χρονολογίας ιερό του θεού στο Δίον Πιερίας παρέχει χρήσιμες πληροφορίες για τη λατρεία του θεού και τα στοιχεία της λατρευτικής πρακτικής, την οργάνωση των θρησκευτών του σε συλλόγους, όπως και σε άλλα σημεία του βορειοελλαδικού χώρου, πληροφορίες οι οποίες όμως δεν είναι προς το παρόν αξιοποιήσιμες αφού το εύρημα είναι πρόσφατο και παραμένει αδημοσίευτο⁹⁷.

Στην περίπτωση που πρόκειται για λατρεία, η οποία ξεκίνησε από την Ανατολή και διαδόθηκε μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση, τότε θα πρέπει να υποθέσουμε μια σχεδόν ταυτόχρονη και οργανωμένη διάδοση από ιερείς και λατρευτές του θεού στην επικράτεια.

Δίας Μειλίχιος

Ως πολύμορφος θεός ο Δίας έχει την ικανότητα να μεταμορφώνεται. Οπότε εμφανίζεται και ως θεός του Κάτω Κόσμου, ως Δίας Μειλίχιος με τη μορφή ενός μεγάλου φιδιού. Ο Μειλίχιος ήταν ένας σκοτεινός θεός που είχε τη δυνατότητα να

⁹⁵ Burkert 1993, 281.

⁹⁶ Για το όψιμο της λατρείας πρβλ. και Voutiras 2006, 343-344.

⁹⁷ Βλ. εδώ, υποσ. 62-63.

εξευμενιστεί με θυσίες, να γίνει πρῶτος και πλουτοδότης ενώ ταυτόχρονα είχε και τα χαρακτηριστικά του Διός⁹⁸. Πρόκειται για μια λατρεία συνδεδεμένη με τελετουργικούς καθαρμούς, η οποία δεν είχε τοπικό χαρακτήρα, αφού ασκείτο σ' όλη την Ελλάδα⁹⁹.

Η παρουσία του θεού με αυτή την ιδιότητα δηλώνεται στην Άνω Μακεδονία με δύο αποσπασματικά αγαλμάτια συσπειρωμένων φιδιών, το ένα από την Αιανή της Ελίμειας (**αρ. 58**) και το άλλο (**αρ. 60**) από το ιερό της Εν(ν)οδίας στην Εξοχή της Εορδαίας (**αρ. 154**). Χρονολογούνται και τα δύο με σχετική επιφύλαξη από τους ελληνιστικούς χρόνους και μετά. Το σώμα του φιδιού και στα δύο αγαλμάτια έχει αποδοθεί με φολιδωτό μοτίβο, αυτό της Αιανής έφερε και επίθετο μελανό χρώμα.

Ένα μαρμάρινο αγαλμάτιο όρθιου ματιοφόρου θεού, ο οποίος κρατά κέρασ αφθονίας, από την Εξοχή πιθανότατα παραπέμπει σε απεικόνιση Διός Μειλιχίου (**αρ. 59**, εικ. 59). Χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους και δηλώνει ότι ο θεός με αυτή την ιδιότητα συλλατρευόταν με την Εν(ν)οδία στο ιερό της στην Εξοχή.

Συλλατρεία των δύο χθόνιων και δυσεξιλέωτων αυτών θεοτήτων μαρτυρείται και στο μικρό ιερό της Εν(ν)οδίας στο δυτικό νεκροταφείο των Φερών στη Θεσσαλία¹⁰⁰, όπου προέρχονται αναθηματική επιγραφή στους δύο θεούς, αγαλμάτιο φιδιού και αγαλμάτιο γενειοφόρου θεού.

Επίσημη λατρεία Διός Μειλιχίου μαρτυρεί αναθηματική επιγραφή του Φιλίππου Ε' από την Πέλλα¹⁰¹, όπου πιθανώς υπήρχε και ιερό.

⁹⁸ Simon 1996, 23. Για το Δία Μειλίχιο βλ. RE XV, 1 (1931), 340-343, λ. Meilichioi Theoi (F. Pfister), A.B. Cook, Zeus. A study in ancient religion, II, Cambridge 1965, 1092-1160, RE X, A (1978), 335-337 λ. Zeus (H. Schwabl), N. Cusumano, «Zeus Meilichios», Μύθος 3 (1991), 19-47. Για τη λατρεία του θεού στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία : Π. Χρυσοστόμου, Μακεδονικά 29 (1993-94) [1994], 183-185, Χρυσοστόμου 1998, 233-235.

⁹⁹ Voutiras 2006, 343.

¹⁰⁰ Ο. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη, «Ένα νέο ιερό στις Φερές», Υπέρεια Α', Πρακτικά Α' Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», Βελεστίνο 30-31 Μαΐου-1 Ιουνίου 1986, 60, εικ. 4. Π. Χρυσοστόμου, Μακεδονικά 29 (1993-94) [1994], 185, Χρυσοστόμου 1998, 235.

¹⁰¹ Ch. Makaronas, Scientific America (1960), 104, Ph. Petsas, BSt 4 (1963), 161 υποσ. 15, Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, Πέλλα I. Ιστορική επισκόπησις και μαρτυρίαί, Αθήνα 1971, 44, Π. Χρυσοστόμου, Μακεδονικά 29 (1993-94) [1994], 184-85.

Ιδιαίτερη λατρεία του θεού μαρτυρείται κατά τους ελληνοιστικούς χρόνους σε θεσσαλικές θέσεις¹⁰².

Δίας Κτήσιος

Στην πεποίθηση ότι κάθε εξουσία μεταξύ των ανθρώπων απορρέει από το Δία, ο αρχηγός κάθε οικογένειας έθετε τον οίκο και την περιουσία του στην προστασία του Διός Κτησίου¹⁰³. Βωμός του Διός Κτησίου υπήρχε στον αττικό δήμο της Φλύας όπου ο θεός συλλατρευόταν με τη Δήμητρα¹⁰⁴. Ιδιαίτερος όμως τιμώνταν ο θεός αυτός *έν τοῖς ταμίσις τῶν οἰκιῶν* δηλαδή στις σιταποθήκες όπου στήνονταν και οι εικόνες του¹⁰⁵.

Ένα, χαμένο σήμερα, μαρμάρινο κυλινδρικό θυμιατήριο¹⁰⁶ του 2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ. με προέλευση την περιοχή της Πτολεμαΐδας στην Εορδαία, έφερε αναθηματική επιγραφή στο Δία Κτήσιο (αφ. 61, εικ. 61). Το *θυμιατήριον* αυτό, ανάθημα των *Λυκιδίων*, αποτελεί τη μοναδική ένδειξη λατρείας του θεού στην Άνω Μακεδονία.

¹⁰² IG IX, 2, αρ.145, 578-579 (Φθιώτιδες Θήβες, Λάρισσα). Επίσης στη Δημητριάδα : Ch. Habicht, *Demetrias V*, Bonn 1987, 273-274 αρ. 6, πίν. XXIII. Πρβλ. Π. Χρυσοστόμου, *Μακεδονικά* 29 (1993-94) [1994], 184.

¹⁰³ Για το Δία Κτήσιο βλ. A.B. Cook, *Zeus. A study in ancient religion*, III, 1940, 964 και 1180–81. L. Robert, *Hellenica VI* (1948), 52 υποσ. 4 και 53 υποσ. 1. Πρβλ. ο ίδιος, *La Carie, II, Histoire et geographie historique* (1954), 163 αρ. 42 υποσ. 2–3 (με παραδείγματα και βιβλιογραφία) και *Hellenica X* (1955), 63 και υποσ. 1. Πρβλ. Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 102.

¹⁰⁴ Πausanias, 1,31,4.

¹⁰⁵ Παπαχατζής 1987, 124 υποσ. 4.

¹⁰⁶ Για τη χρήση της λέξης *θυμια(ν)τήριον* και των συνωνύμων της *λιβανωτίς* και *λιβανωτρίς* στις επιγραφές και γενικά για τα θυμιατήρια βλ. RE XIII, 1, 1923, στ. 11–13, λ. *Livanotris* (Wickert). L. Robert, *La Carie, II, Histoire et geographie historique* (1954), 362–363 και υποσ. 2–7. Ο ίδιος, REA 65 (1963), 370–371 = *Opera Minora Selecta III*, 1969, 1487–1488 με βιβλιογραφία και τεχνικές παρατηρήσεις για τα αντικείμενα. Πρβλ και Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 102, Χρυσοστόμου 1998, 76 υποσ. 238. Σχετικά βλ. επίσης και εδώ στο κεφάλαιο *Εν(ν)οδία*, 195 κ.ε..

Λατρεία Διός Κτησίου στη Μακεδονία παραδίδεται και από οροθετική επιγραφή του 5^{ου} – 4^{ου} αι. π.Χ. από την Κάριανη Καβάλας¹⁰⁷. Από τη γειτονική της Θάσο είναι γνωστή επιγραφή προς τιμή του *Διός Κτησίου Πατρώου*¹⁰⁸.

Δίας Ελευθέριος-Ρώμη

Η μοναδική μαρτυρία που διαθέτουμε για τη λατρεία του Διός Ελευθερίου προέρχεται από τις Πέτρες Εορδαίας. Πρόκειται για μια αναθηματική πλάκα στο Δία Ελευθέριο και τη Ρώμη, η οποία βρέθηκε εκτός του σύγχρονου οικισμού των Πετρών και μεταφέρθηκε αρχικά στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης και μόλις την προηγούμενη δεκαετία στο Αρχαιολογικό Μουσείο Φλώρινας (**αρ. 62**, εικ. 62). Στο κείμενο της επιγραφής αναφέρεται ότι ο ιερέας του Διός Ελευθερίου και της Ρώμης *Δαβρείας* αφιέρωσε βωμό μετά το τέλος της θητείας του. Οι εκδότες της επιγραφής τη χρονολογούν στο 2^ο-1^ο αι. π.Χ. Ο Δαβρείας είναι τυπικό μακεδονικό όνομα που όμως δεν απαντάται συχνά.

Οι Ch. Edson και C. Feyer χρονολογούν την εισαγωγή της λατρείας του Διός Ελευθερίου και της Ρώμης στη Θεσσαλονίκη και την Εορδαία το έτος 148 π.Χ., μετά την ήττα του Ανδρίσκου και την ίδρυση της επαρχίας¹⁰⁹. Ο R. Mellor τοποθετεί το γεγονός μετά το 167 π.Χ., όταν δηλαδή η Μακεδονία ανακηρύχθηκε ελεύθερη από τη μοναρχία¹¹⁰.

Συλλατρεία του θεού με τη Ρώμη και τον αυτοκράτορα με δήλωση κοινού ιερέα μαρτυρείται σε επιγραφές αυτοκρατορικών χρόνων της Μακεδονίας και Θράκης. Στα

¹⁰⁷ P. Perdrizet, BCH 1894, 441–3 αρ. 1.

¹⁰⁸ Cl. Rolley, BCH 89 (1965), 442–444 αρ. 2, 454 και 473 κ.ε.

¹⁰⁹ Ch. Edson, HSCPh 51 (1940), 131 υποσ. 1 και 134, C. Feyer, Il culto della «Dea Roma» 1975, 13 και 77-79.

¹¹⁰ R. Mellor, ΘΕΑ ΡΩΜΗ (1975), 107-109. Πρβλ. και τις παρατηρήσεις της F. Papazoglou, ANRW II, 7.1, 307-308. Γενικά για τη λατρεία της θεάς Ρώμης βλ. R. Mellor, ANRW II, 17.2 (1981), 952-1030. Πρβλ. και Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 92-94. Για την εικονογραφία της Ρώμης βλ. πρόσφατα Εμμ. Γούναρη, Η εικονογραφία της Ρώμης στην αρχαία τέχνη, Θεσσαλονίκη 2003.

παραδείγματα από τη Μακεδονία συγκαταλέγεται η επιγραφή του Καλαμωτού Λαγκαδά (αρχαία Καλίνδοια)¹¹¹. Στην περιοχή έχει αποκαλυφθεί ναός αυτοκρατορικής λατρείας¹¹².

Ένας μεγάλος αριθμός ενεπίγραφων αναθηματικών βωμών αυτοκρατορικών χρόνων από τη Μαρώνεια αποδεικνύει τη συλλατρεία του Διός Ελευθερίου, της Ρώμης, του Διονύσου, του Μάρωνα και του αυτοκράτορα¹¹³.

Πρόσφατα η Κ. Λιάμπη¹¹⁴ με την ευκαιρία της παρουσίασης χάλκινου νομίσματος που ανήκει σε θησαυρό επτά χάλκινων νομισμάτων μακεδονικών πόλεων (Πέλλας, Αμφίπολης και Θεσσαλονίκης), τα οποία βρέθηκαν το 1998 νότια της πόλης των Σερρών και ανήκουν σε ιδιωτική συλλογή στη Γερμανία, συζήτησε το ζήτημα της εισαγωγής της λατρείας του Διός Ελευθερίου και της Ρώμης στη Μακεδονία. Ο θησαυρός βρέθηκε σε πήλινο αγγείο σε στρώμα καταστροφής. Τα έξι από τα επτά νομίσματα είναι κοπές των χρόνων 187-168 π.Χ. και αρκετά φθαρμένα, πιθανώς επειδή κυκλοφορούσαν για μεγάλο χρονικό διάστημα πριν την απόκρυψή τους, η οποία τοποθετείται μετά την ήττα του Περσέα στην Πύδνα. Το νόμισμα που κυρίως ενδιαφέρει αποτελεί *unicum*, φέρει κεφαλή Διός δαφνοστεφούς, κεραυνό και την επιγραφή ΔΙΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ. Δεν δηλώνεται η πόλη προέλευσης και δε φέρει μονογράφημα. Η Κ. Λιάμπη θεώρησε το νόμισμα μακεδονικό, λόγω του κράματος του μετάλλου και του βάρους του, με πιθανότερη προέλευση την Πέλλα. Από εικονογραφική και τεχνοτροπική άποψη ο συγκεκριμένος τύπος μπορεί να τοποθετηθεί στο β' τέταρτο του 2^{ου} αι. π.Χ., αποτελώντας έτσι την πρωιμότερη νομισματική μαρτυρία για τη λατρεία του Διός Ελευθερίου στη Μακεδονία. Η εκφορά του σε γενική πτώση είναι γενικά σπάνια.

¹¹¹ Σχετικά βλ. Κ. Σισμανίδης, «Τιμητικό ψήφισμα από το Καλαμωτό Λαγκαδά», ΑΕ 1983 [1985], 75-84, πίν. 30.

¹¹² Σχετικά βλ. πρόσφατα Κ. Σισμανίδης, «Ναός αυτοκρατορικής λατρείας στα αρχαία Καλίνδοια», ΑΕΜΘ 17 (2003) [2005], 143-154.

¹¹³ ΕΘΑ, 355-364 αρ. Ε180, πίν. 42-43, 373-378 αρ. Ε188-Ε198, πίν. 47-49.

¹¹⁴ Κ. Liampi, «Die Einführung des Kultes des Zeus Eleutherios in Makedonien. Die numismatischen Zeugnisse aus dem Hortfund von Serres», AM 117 (2002) [2003], 203-220, πίν. 40, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

Μετά από εκτενή συζήτηση των απόψεων που έχουν διατυπωθεί για την εισαγωγή της λατρείας του Διός Ελευθερίου στη Μακεδονία, η Κ. Λιάμπη οδηγείται στο συμπέρασμα ότι αυτή πρέπει να τοποθετηθεί μετά τη μάχη της Πύδνας και σε συνδυασμό με τη λατρεία της Dea Roma για την εξυπηρέτηση της ρωμαϊκής προπαγάνδας.

Juppiter Optimus Maximus

Πρόκειται για τη ρωμαϊκή θεότητα με στοιχεία του Διός, λατρεία που μεταφέρθηκε από τους Ρωμαίους αποίκους, οι οποίοι ήταν εγκατεστημένοι στη Μακεδονία¹¹⁵.

Από την Άνω Μακεδονία παραδίδεται μια μόνο μαρτυρία από λατινική επιγραφή. Ο *Lucius Marius Peregrinus* αφιέρωσε ένα βωμό στον Juppiter Optimus Maximus. Ο βωμός αυτός βρέθηκε στα ερείπια της Ηράκλειας Λυγκηστικής και σήμερα φυλάσσεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο των Bitola (Naroden Zavod Muzej Bitola) (αρ. 63, εικ. 63). Οι εκδότες των IG χρονολόγησαν την επιγραφή στον 1^ο αι. μ.Χ., ενώ παλαιότερα η Düll την είχε τοποθετήσει στο α' μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ.

Ο ίδιος θεός μαρτυρείται στη Θεσσαλονίκη¹¹⁶, τους Φιλίππους¹¹⁷, τους Προμάχους Αλμωπίας¹¹⁸, την περιοχή της Έδεσσας¹¹⁹, την Πύδνα¹²⁰ και το Δίον Πιερίας¹²¹. Στις μαρτυρίες από το Δίον θα πρέπει να προστεθεί και μια αναθηματική πλάκα στον Juppiter Optimus Maximus από το ναό του Διός Υψίστου, πρόσφατο εύρημα¹²². Σε όποια από τα πιο πάνω μνημεία υπάρχουν και απεικονίσεις, όπως σε αυτά από την Αλμωπία και τη

¹¹⁵ A. Salac, BCH 47 (1923), 69 κ.ε. Σχετικά βλ. και Χρυσοστόμου 1996, 69-70. Για τον Juppiter Optimus Maximus Capitolinus : B.H. Krause, Jupiter Optimus Maximus Saturnus, TrWPr 5 (1983), 12 κ.ε.

¹¹⁶ IG X 2.1, 23 αρ. *39.

¹¹⁷ A. Salac, ό.π., 57 κ.ε., αρ. 15, εικ. 4. Πρβλ. Χρυσοστόμου 1996, 70.

¹¹⁸ Panayotou, Chrysostomou 1993, 396-398 αρ. 23, εικ. 22, Χρυσοστόμου 1996, 70.

¹¹⁹ Dull 1977, 101, Χρυσοστόμου 1996, 70.

¹²⁰ Γ.Π. Οικονόμου, ΑΕ 1915, 39 αρ. 64, A. Plassart, BCH 47 (1923), 170. Πρβλ. Χρυσοστόμου 1996, 70.

¹²¹ Χρυσοστόμου 1996, 70.

¹²² Δ. Παντερμαλής, «Ζεύς Ύψιστος και άλλα», ΑΕΜΘ 17 (2003) [2005], 418.

Βοττιαία και το Δίον, παριστάνεται ένας θεοποιημένος αυτοκράτορας με τα σύμβολα του Διός και εικονογραφία παρόμοια με του Διός Υψίστου.

Η πρόσφατη εργασία του Ε. Βουτυρά¹²³ συγκεντρώνει τις μαρτυρίες της λατρείας του Διός με διάφορα λατρευτικά επίθετα στη Μακεδονία πριν από τη ρωμαϊκή κατάκτηση.

Για τους ρωμαϊκούς χρόνους αξίζει να σημειωθούν επιπλέον ορισμένα μνημεία που πιστοποιούν τη λατρεία του θεού. Από τη Θεσσαλονίκη προέρχεται ένα χάλκινο αγαλμάτιο Διός του 1^{ου} αι. μ.Χ. που βρίσκεται στο Mainz¹²⁴. Ένα ακέφαλο αγαλμάτιο Διός καθήμενου σε θρόνο, συνοδευόμενου από αετό στα δεξιά που κρατά σκήπτρο και ίσως φιάλη, φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης άγνωστης προέλευσης, ίσως από την πόλη και χρονολογείται στους αυτοκρατορικούς χρόνους, πιθανώς στο 2^ο αι. μ.Χ.¹²⁵. Δεν έχει συγκεκριμένο πρότυπο, ανήκει όμως σε μια ομάδα μνημείων που υιοθετούν χαρακτηριστικά ενός λατρευτικού αγάλματος του 4^{ου} αι. π.Χ. επηρεασμένου από το Δία του Φειδία στην Ολυμπία¹²⁶. Πιθανότατα πλησιάζει το λατρευτικό άγαλμα του Juppiter Optimus Maximus Capitolinus στη Ρώμη, ωστόσο η Μπ. Σμιτ-Δούνα διακρίνει αρκετές διαφορές¹²⁷. Κεφαλή Διός αλλά και άλλων θεών όπως ο Ασκληπιός, ο Άδης ή ο Σάραπης θα μπορούσε να θεωρηθεί η κεφαλή αρ. ευρετ. 1017 του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης του 2^{ου} αι. μ.Χ. από χώρο κοντά στο

¹²³ Voutiras 2006. Για το ιερό Αμμωνα Δία στην Άφυτη Χαλκιδικής βλ. τα πρόσφατα αποτελέσματα ανασκαφικής έρευνας και με τα πορίσματα της παλαιότερης στο Ε.Μπ. Τσιγαρίδα, Σπ. Βασιλείου, «Καλλιθέα Χαλκιδικής 2003. Ανασκαφική έρευνα στα οικόπεδα 145, 146, 147», ΑΕΜΘ 17 (2003) [2005], 335-342.

¹²⁴ Römisch-Germanisches Zentralmuseum αρ. ευρετ. Ο 37351 : H. Menzel, JbRGZM 10 (1963), 192 κ.ε., πίν. 30, 1-4, S. Vlizos, Der thronende Zeus. Eine Untersuchung zur statuarischen Ikonographie des Gottes in der spätklassischen und hellenistische Kunst (1999), 23 υποσ. 166, 64-65, 136, ΒΜ. 8, πίν. 20,3. Πρβλ. ΚΓΑΜΘ II, 48 και υποσ. 5 (Μπ. Σμιτ-Δούνα).

¹²⁵ ΚΓΑΜΘ II, 47-48 αρ. 187, εκ. 506-508 (Μπ. Σμιτ-Δούνα).

¹²⁶ S. Vlizos, ό.π., 21 κ.ε., 31 κ.ε., 39, 122 κ.ε.

¹²⁷ ΚΓΑΜΘ II, 48 (Μπ. Σμιτ-Δούνα).

Σαραπιείο¹²⁸, όπως επίσης και η κεφαλή με κορμό αρ. ευρετ. 886+6130 της ίδιας εποχής με προέλευση από την πόλη της Θεσσαλονίκης¹²⁹. Η κεφαλή θα μπορούσε επίσης να θεωρηθεί ότι απεικονίζει τον Ποσειδώνα¹³⁰.

Στους Στόβους λατρεύονταν ο Ολύμπιος Ζεύς και η Ήρα Βασίλεια μαζί με τον Απόλλωνα Σωτήρα, όπως μαρτυρεί αναθηματική επιγραφή από την πόλη, στην οποία αναφέρεται ίδρυση αγαλμάτων των τριών θεών με απόφαση της βουλής¹³¹.

Θεοφόρα ονόματα

Περιορισμένος είναι ο αριθμός των θεοφόρων ονομάτων που σχετίζονται με το Δία στην Άνω Μακεδονία. Το όνομα *Διογένης* απαντάται στην επιγραφή **αρ. 284**. Δεν είναι βέβαιο ότι το όνομα *Υγίγονος* που μαρτυρείται σε επιγραφή του 2^{ου} αι. μ.Χ. από το Σισάνι Ορεστίδας¹³² μπορεί να συσχετιστεί με τη λατρεία του Διός Υψίστου.

Το *Διογένης* απαντάται επίσης σε επιγραφές ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων της πόλης και της περιοχής της Θεσσαλονίκης¹³³, της Βέροιας¹³⁴ και ιδιαιτέρως του νοτίου τμήματος της Θράκης¹³⁵.

Από τις πιο πάνω περιοχές σε επιγραφές ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων αναφέρονται επίσης και τα *Δίας*¹³⁶, *Δίειος*¹³⁷, *Διογείτων*¹³⁸, *Διογένεια*¹³⁹, *Διόδωρος*¹⁴⁰, *Διοδώρα*¹⁴¹, *Διόφαντος*¹⁴², *Διοπέιθης* και *Διοκλῆς*¹⁴³.

¹²⁸ ΚΓΑΜΘ I, 107-108 αρ. 80, εικ. 197-200 (Γ. Δεσπίνης).

¹²⁹ ΚΓΑΜΘ I, 116-117 αρ. 89, 234-241 (Γ. Δεσπίνης).

¹³⁰ Βλ. και εδώ στο κεφάλαιο Ποσειδών, 101.

¹³¹ Σχετικά J. Wiseman, «Gods, war and plague in the time of Antonines», *Studies in antiquities of Stobi I*, Beograd 1973, 183. Πρβλ. Σβέρκος 2000, 76 και υποσ. 239.

¹³² Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 176-179 αρ. 187, πίν. 74.

¹³³ IG X 2.1, 2-3 αρ. 4, 50-51 αρ. 127, Hatzopoulos, Loukoroulou 1992, 87-90, Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997, 51-53 αρ. 41, 48-50 αρ. 38.

¹³⁴ ΕΚΜ, 190-191 αρ. 103, πίν. 559, 245-246 αρ. 181, πίν. 578.

¹³⁵ ΕΘΑ, 276 αρ. Ε95 (Τόπειρος), 390-393 αρ. Ε212, πίν. 53, 413 αρ. Ε251, 415-416 αρ. Ε257, πίν. 61, 416-417 αρ. Ε259, 431 αρ. Ε287, πίν. 66, 445 αρ. Ε314, πίν. 70 (Μαρώνεια), 540-541 αρ. Ε436, πίν. 91 (Τραιανούπολις), 549-550 αρ. *Ε446, πίν. 92 (Χώρα Τραιανουπόλεως).

¹³⁶ ΕΘΑ, 423-424 αρ. Ε273, πίν. 64 (Μαρώνεια).

¹³⁷ ΕΘΑ, 352-353 αρ. Ε177, πίν. 42 (Μαρώνεια).

¹³⁸ ΕΘΑ, 301-302 αρ. *Ε131, πίν. 32 (Χερσόνησος Μολυβωτής).

¹³⁹ ΕΘΑ, 494-495 αρ. Ε396, πίν. 82 (Σάπες), 542-543 αρ. Ε438, πίν. 91 (Τραϊανούπολις).

¹⁴⁰ IG X 2.1 184 αρ. 568 (Καλλιθέα). Hatzopoulos 1988, 80, Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997, 62 αρ. 51 (Τορώνη Χαλκιδικής). ΕΚΜ, 190-191 αρ. 103, πίν. 559, 242 αρ. 173, πίν. 576 (Βέροια). ΕΘΑ, 390-393 αρ. Ε212, πίν. 53, (Μαρώνεια).

¹⁴¹ ΕΚΜ, 270 αρ. 232, πίν. 591 (Βέροια).

¹⁴² ΕΘΑ, 415-416 αρ. Ε257, πίν. 61 (Μαρώνεια).

¹⁴³ Robinson 1938, 48 αρ. 3, Hatzopoulos 1988, 80, Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997, 64 αρ. 54 (Όλυθος Χαλκιδικής).

Ήρα

Η Ήρα¹⁴⁴, η θεά που ο Όμηρος αποκαλεί *βοῶπιν*¹⁴⁵ είναι μία από τις αρχαιότερες και περισσότερο τιμώμενες θεότητες των Ελλήνων, συνδεδεμένη από τις αρχές της λατρείας της με τον οίκο και με σημαντικότερα κέντρα λατρείας στις Μυκήνες και το Άργος, αλλά και τη Σπάρτη, την Ολυμπία, την Περαχώρα και τη Σάμο¹⁴⁶ και σε αποικίες των νότιων Ελλήνων στην Κάτω Ιταλία¹⁴⁷.

Αντιθέτως με την προβολή της ως ζηλόφθονης συζύγου και εκδικητικής γυναίκας από το μύθο και το έπος, η ευρεία διάδοση της λατρείας της θεάς και οι απεικονίσεις της στην τέχνη, από τους ύστερους αρχαϊκούς χρόνους και μετά, την παρουσιάζουν ως

¹⁴⁴ Όμηρος, Ϊλ. A 399 κ.ε., E 392 κ.ε., 889. Το όνομα της θεάς επιδέχεται περισσότερες της μιας ετυμολογίες που συγκλίνουν στη σύνδεση με την ώρα, την εποχή του έτους και τη γυναίκα που είναι ώριμη για γάμο. Σχετικά βλ. W. Pötscher, *RhM* 104 (1961), 302-355, 108 (1965), 317-320. Πρβλ. και Burkert 1993, 284, 290 και υποσ. 2 με βιβλιογραφία για τις λοιπές ερμηνείες. Για τη λατρεία της μέσα από τις γραπτές και τις αρχαιολογικές μαρτυρίες βλ. LIMC, IV (1988), 659-719 λ. Hera (A. Kossatz-Deissmann), και 719-723 για την παρουσία στη Θράκη (T. Stojanov), Simon 1996, 43-72.

¹⁴⁵ Το επίθετο είχε στην αρχή εσφαλμένα συσχετισθεί με πιθανές πρώιμες απεικονίσεις της θεάς υπό μορφή αγελάδας. Παρόλ'αυτά οι σχέσεις της θεάς με αγέλες βοδιών και θυσίες βοοειδών είναι φανερές, κυρίως στην περιοχή του Άργους (Burkert 1972, 181-189). Ειδώλια βοδιών και ομοιώματά τους σε λίθο, χαλκό ή πηλό αποτελούσαν γενικά μερικά από τα πιο προσφιλή της αναθήματα.

¹⁴⁶ Για τα ιερά της Ήρας βλ. Ch. Waldstein, *The Argive Heraeum*, I, II, 1902/1905, P. Amandry, *Hesperia* 21 (1952), 222 κ.ε., G. Roux, *L'Architecture de l'Argolide* (1961), Gruben 2000, 118 κ.ε. (Άργος) με την παλαιότερη βιβλιογραφία, H. Kyrieleis, *Führer durch das Heraion von Samos* (1981), Gruben 2000, 354 κ.ε. (Σάμος) με την παλαιότερη βιβλιογραφία, H. Payne, *Perachora I*, Oxford 1940, J. Dunbabin, *Perachora II* (1962) Simon 1996, ό.π. (γενική επισκόπηση), Gruben 2000, 62 κ.ε. (Ολυμπία).

¹⁴⁷ K. Junker, *Der ältere Tempel in Heraion am Sele* (1993), D. Mertens, *Der Alteheratempel in Paestum und die archaische Baukunst in Unteritalien* (1993).

κυρίαρχη προσωπικότητα, προστάτιδα του γάμου και της νόμιμης ολοκλήρωσής του σε συνδυασμό με το Δία. Είναι η μόνη που απεικονίζεται δίπλα του κρατώντας σκήπτρο, περισσότερο όμως ως πάρεδρός του, αφού δεν είχε αρμονική συμβίωση μαζί του. Αξιοπερίεργο είναι το γεγονός ότι, παρά την προβολή της ως Μεγάλης Θεάς, δεν ήταν έντονο σ' αυτήν ποτέ το στοιχείο της μητρότητας, αυτό που χαρακτήριζε άλλες θεές όπως τη Μητέρα ή τη Δήμητρα.

Το ενεπίγραφο ανάγλυφο (**αρ. 64**, εικ. 64) από την Άνω Κώμη της Ελίμειας, ανάθημα του Σεύθη, γιου του Λυσανία, παρέχει τη μοναδική, μέχρι στιγμής, ελληνική επιγραφική μαρτυρία για την παρουσία της λατρείας της Ήρας στην Άνω Μακεδονία. Χρονολογείται στο 2^ο- 3^ο αι. μ.Χ. και αποτελεί ένα υπογεγραμμένο έργο του γλύπτη Αρίστωνα¹⁴⁸, ο οποίος έχει υπογράψει και άλλα γλυπτά έργα στην Άνω Μακεδονία. Ο προσδιορισμός *θεά*, που συνήθως χρησιμοποιείται για να δηλώσει την παρουσία ξένης θεότητας στην περιοχή, συνοδεύει το όνομα της Ήρας στο κείμενο της επιγραφής. Ο αναθέτης Σεύθης είναι πιθανότατα άτομο θρακικής καταγωγής¹⁴⁹, οπότε δεν αποκλείεται η Ήρα, θεά με μεγάλη παράδοση και ακτινοβολία στην Ιωνία και στο νοτιότερο τμήμα του Ελλαδικού χώρου να θεωρείται μία επείσακτη θεά για ένα μέρος του πληθυσμού της Άνω Μακεδονίας. Η αποσπασματικά διατηρημένη παράσταση απεικονίζει τη θεά σ' έναν τύπο με ποδήρη χιτώνα και ιμάτιο να κρατά σκήπτρο και να σπένδει με φιάλη πάνω από βωμό.

Μαζί με το Δία, το θεοποιημένο Αλέξανδρο και τους ερπετόμορφους δαίμονες παριστάνεται σε αναθηματικό ανάγλυφο των μέσων του 3^{ου} αι. μ.Χ. από τη Λυγκηστίδα (**αρ. 214**, εικ. 214), το οποίο εξετάζεται στο κεφάλαιο για τη λατρεία του Αλεξάνδρου. Φαίνεται ότι εδώ η θεά κατέχει μία, μάλλον παγιωμένη αν όχι δευτερεύουσα θέση, περισσότερο για να επικυρώσει απλώς με την παρουσία της τη νέα λατρεία. Απεικονίζεται σκηπτροφόρος με χιτώνα και ιμάτιο.

¹⁴⁸ Για το γλύπτη Αρίστωνα βλ. **αρ. 109**.

¹⁴⁹ Το όνομα απαντάται συχνότερα σε επιγραφές ρωμαϊκών χρόνων από το νοτιότερο τμήμα της Θράκης. Σχετικά βλ. ΕΘΑ, 284 αρ. Ε106 (Παρανέστια περιοχή), 414 αρ. Ε255, πίν. 61, 422 αρ. Ε271, πίν. 63 (Μαρώνεια). Μαρτυρείται επίσης στη Θεσσαλονίκη (IG X 2.1, 35-36 αρ. 69) και τη Βέροια (ΕΚΜ, 235 αρ. 156, πίν. 572). Πρβλ. και **αρ. 64**.

Εκτός από την επιγραφή **αρ. 64** της Ελίμειας η λατρεία της Ήρας δεν μαρτυρείται επιγραφικά αλλού στην Άνω αλλά ούτε και στο υπόλοιπο ελληνικό τμήμα της Μακεδονίας και τη Θράκη (τμήμα εντός των σημερινών ελληνικών ορίων).

Ωστόσο η θεά λατρευόταν με την προσωνομία Βασίλεια μαζί με τον Ολύμπιο Δία και τον Απόλλωνα Σωτήρα στους Στόβους, όπως μαρτυρεί αναθηματική επιγραφή αυτοκρατορικών χρόνων από την πόλη, στην οποία αναφέρεται ίδρυση αγαλμάτων των τριών θεών με απόφαση της βουλής¹⁵⁰.

Λατρεία Διός Αγοραίου και Ήρας υπήρχε στην κόμη των Αλκομενών της Δερριόπου. Σε επιγραφή του 192 μ.Χ.¹⁵¹ αναφέρεται λεπτομερώς η τέλεση θυσίας στο βωμό των δύο θεών στην Αγορά.

Το όνομα της Ήρας αναφέρεται σε αναθηματική στήλη με λατινική επιγραφή του 3^{ου} αι. μ.Χ. από το Vlahcani, κοντά στο Sorot της χώρας των Scupi¹⁵², μαζί με τα ονόματα του Διός, του Αλεξάνδρου και των ερπετόμορφων δαιμόνων Δράκοντος και Δράκαινας.

Σε επιγραφή του 150 μ.Χ. του κοινού *τῶν Νεαπολειτῶν*¹⁵³ αναφέρεται το όνομα της Ήρας σε αιτιατική πτώση με τον προσδιορισμό *θεός*¹⁵⁴. Το μνημείο προέρχεται από το Vladilovci νότια του Veles στην Πελαγονία.

Η μορφή της θεάς συναντάται γενικά σπανίως στο νοτιότερο μακεδονικό χώρο. Σε αναθηματικό ανάγλυφο¹⁵⁵ του τέλους του 4^{ου} αι. π.Χ. από τη Θεσσαλονίκη παριστάνεται

¹⁵⁰ Σχετικά J. Wiseman, «Gods, war and plague in the time of Antonines», *Studies in antiquities of Stobi I*, Beograd 1973, 183. Πρβλ. Σβέρκος 2000, 76 και υποσ. 239. Σχετικά βλ. και εδώ στο κεφάλαιο Δίας, 88.

¹⁵¹ Düll 1977, 99-101, 352-353 αρ. 156 με την παλαιότερη βιβλιογραφία, IG X 2.2, 348, Σβέρκος 2000, 36 και υποσ. 38, 81-82.

¹⁵² Για τη θέση βλ. B. Dragojevic-Josifovska, *IMS IV*, 54-55 αρ. 10. Για τη στήλη: Düll 1977, 138, 362 αρ. 176. Πρβλ. Ριζάκης, Τουράτσογλου 1999, 956. Βλ. και εδώ στο κεφάλαιο Αλέξανδρος, 269-270.

¹⁵³ Για τη Νεάπολη βλ. Papazoglou 1988, 312.

¹⁵⁴ *Spomениk 71 (1931)*, 63 (N. Vulić), Düll 1977, 363-364 αρ. 180. Πρβλ. Σβέρκος 2000, 36-37 και υποσ. 42.

στον γνωστό τύπο της ώριμης, έγγαμης γυναίκας στο μοτίβο της «ανακάλυψης»¹⁵⁶, μαζί με το Δία και την Αθηνά. Η σύνθεση της παράστασης είναι γενικότερα σπάνια στην εικονογραφία της εποχής που χρονολογείται το ανάγλυφο της Θεσσαλονίκης¹⁵⁷ και λίγο νωρίτερα. Ας σημειωθεί ωστόσο η υπόθεση του Ε. Βουτυρά ότι πρόκειται για την απεικόνιση πολιούχων θεοτήτων της νέας πόλης που δημιούργησε ο Κάσσανδρος το 316 π.Χ. ή λίγο αργότερα, οπότε το ανάγλυφο της Θεσσαλονίκης θα είχε μια ιδιαίτερη σημασία για τη θρησκευτική ζωή της πόλης¹⁵⁸.

Η παρουσία της Ήρας υπονοείται πίσω από την αναφορά του μηνός *Ήραιώνος* σε ωνή του α΄μισού του 4^{ου} αι. π.Χ. από το Κελλί Βραστών του Νομού Χαλκιδικής¹⁵⁹ και σε επιγραφή του 1^{ου} αι. π.Χ. από τη Μαρώνεια¹⁶⁰.

¹⁵⁵ LIMC IV (1988), 689 αρ. 261 λ. Hera (A. Kossatz-Deissmann). I. Βοκοτοπούλου, Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, Αθήνα 1996, 33, *ΚΓΑΜΘ I, 42-44 αρ. 24, εικ. 45 (Ε. Βουτυράς). Πρβλ. Ρωμαϊκή Θεσσαλονίκη, 179 εικ. 1, 183 (Κ. Τζαναβάρη).

¹⁵⁶ Για την ερμηνεία του μοτίβου βλ. S. Charitonidis, *Cristallisation d'un geste*, BCH 86 (1962), 185-192, A. Scholl, *Die attischen Bildfeldstelen des 4. Jhs. V. Chr.*, AM 17, Beih. (1995), 169-170, D.L. Cairns, *JHS* 116 (1996), 152-158.

¹⁵⁷ Συναντάται σε παραστάσεις όπως «ο βωμός των δώδεκα θεών» στο Εθνικό Μουσείο (J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Athen* (1971), 458 εικ. 579-580) και στο «βήμα του Echmoun» στη Βηρυτό [R.A. Stucky, *Tribune d' Echmoun*, *AntK* 13, Beih. (1984), 15, πίν. 14.1]. Για τη σχετική συζήτηση βλ. ΚΓΑΜΘ I, 42-43 (Ε. Βουτυράς).

¹⁵⁸ ΚΓΑΜΘ I, 43-44 (Ε. Βουτυράς).

¹⁵⁹ Πρόκειται για την ωνή του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης αρ. ευρετ. 10467. Σχετικά βλ. Βοκοτοπούλου 1990, 109-144, Hatzopoulos 1988, 31.80, Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997, 62-63 αρ. 52. Η επιγραφή σχετίζεται πιθανότατα με την περιοχή της Ολύνθου, αποικίας των Χαλκιδίων. Η παραπάνω υπόθεση οφείλεται όχι μόνο στην αναφορά του μηνός του Χαλκιδικού ημερολογίου (βλ. στην επόμενη υποσ.), που προϋποθέτει γιορτή προς τιμή της θεάς, αλλά και στη χρήση του τύπου ούνη αντί για ώνή, συχνού σε ανάλογα παραδείγματα από την Όλυνθο, και της αναφοράς του ιερέα Καλλιπίδη που απαντάται και επιγραφικά κείμενα της Ολύνθου.

¹⁶⁰ Σχετικά βλ. ΕΘΑ, 354-355 αρ. Ε179, Αρχαιολογική Συλλογή Μαρώνειας ΑΚΜ 413. Παρόλο που δεν διαθέτουμε στοιχεία για το ημερολόγιο της Μαρώνειας, είναι πιθανό ότι αυτό

Η θεά παριστάνεται μαζί με το Δία σε ανάγλυφο του α΄ μισού του 3^{ου} αι. μ.Χ. από ιερό Διός – πιθανότατα Υψίστου - κοντά στο Sandanski (Σιντική)¹⁶¹. Η Düll αναγνωρίζει στην παράσταση θρακικές επιρροές.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η Ήρα δεν ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής στη Μακεδονία. Από τις ελάχιστες απεικονίσεις της φαίνεται ότι εκπροσωπεί μ'ένα σχεδόν παραδοσιακό και πάγιο τρόπο τους Ολυμπίους.

Θεοφόρα ονόματα

Λιγιστά είναι και τα ανθρωπωνύμια που σχετίζονται με την παρουσία της θεάς στο χώρο της Άνω Μακεδονίας και της Μακεδονίας γενικότερα. Από την Άνω Μακεδονία μαρτυρούνται μία *Ήρα* σε επιτύμβια επιγραφή αυτοκρατορικών χρόνων από το Ζίνοιο της Β. Λυγκηστίδας¹⁶², όνομα άγνωστο από αλλού στη Μακεδονία και τη Θράκη και ένας *Ήραγόρας*¹⁶³ ως πατρωνυμικό.

Τα *Ήρᾶς*¹⁶⁴ και *Ήρόδοτος*¹⁶⁵ απαντώνται στη Βέροια, ενώ μια *Ήραις* και ένας *Ήρόδωρος* συναντώνται στην πόλη και την περιοχή της Θεσσαλονίκης¹⁶⁶.

ακολουθούσε την ιωνική παράδοση. Ο μήνας Ηραιών, όπως και ο Εκατομβαιών ήταν γνωστοί στα ελληνικά ημερολόγια, όχι όμως της Χίου, μητροπόλεως της Μαρώνας. Για την ονοματοθεσία των αρχαίων μηνών βλ. C. Trümpy, *Ανθεστηριών. Untersuchungen zu den altgriechischen Monatsnamen und Monatsfolgen*, Heidelberg 1997, 12, 29, 108, 110-113.

¹⁶¹ Düll 1977, 104-105, 361 αρ. 174 εικ. 48. Πρβλ. Χρυσοστόμου 1996, 58 αρ. 2. Σχετικά βλ. και εδώ στο κεφάλαιο Δίας, 76.

¹⁶² IG X 2.2, 8 αρ. 11.

¹⁶³ Σβέρκος 2000, 218 index.

¹⁶⁴ EKM, 78-85 αρ. 1Α, πίν. 531, α΄ τρίτο 2^{ου} αι. π.Χ.

¹⁶⁵ EKM, 237-238 αρ. 161, πίν. 573, τέλη 2^{ου}-αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.

¹⁶⁶ *Ήραις* : IG X 2.1, 177-178 αρ. 550, 3^{ου} αι. μ.Χ. (Θεσσαλονίκη). *Ήρόδωρος* : Βοκοτοπούλου 1986, 87-114, Hammond, Walbank 1988, 382-391, Hatzopoulos 1996, II, 84-85 αρ. 62, Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997, 37-38 αρ. 21, 334/333-304/303 π.Χ. [Καλαμωτό Θεσσαλονίκης (αρχαία Καλίνδωια)].

Για τον υπόλοιπο βορειοελλαδικό χώρο τα περισσότερα από τα θεοφόρα ονόματα που σχετίζονται με την Ήρα απαντώνται σε επιγραφές του νοτιότερου τμήματος της Θράκης. Δημοφιλή είναι το *Ήραϊς*¹⁶⁷ και το *Ήραϊννα*¹⁶⁸ ενώ τα *Ήρανδρος*¹⁶⁹ *Ήρᾶς*¹⁷⁰ *Ήρόβουλος* και *Ήρόβολος*¹⁷¹, το *Ήρόδοτος* και το θηλυκό του *Ήροδότη*¹⁷², τα *Ήρογείτων*¹⁷³, *Ήρόφιλος*¹⁷⁴, *Ήροφῶν*¹⁷⁵, *Ήρόδωρος*¹⁷⁶ και *Ήρόστρατος*¹⁷⁷ απαντώνται από μία φορά. Το όνομα *Ήρόνεστος*¹⁷⁸ θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι σχετίζεται επίσης με την Ήρα, ωστόσο ένας τέτοιος συσχετισμός είναι μάλλον παρακινδυνευμένος. Οι παραπάνω μαρτυρίες έχουν μια χρονολογική εξάπλωση από τον 5^ο αι. π.Χ. έως και την ύστερη αρχαιότητα.

Ποσειδών

¹⁶⁷ ΕΘΑ, 306-307 αρ. Ε143 (Χερσόνησος Μολυβωτής), 402 αρ. Ε223, 405-406 αρ. Ε233, 452-453 αρ. Ε329β (Μαρώνεια).

¹⁶⁸ ΕΘΑ, 291 αρ. Ε109, πίν. 27, 300 αρ. Ε127, πίν. 31 (Χερσόνησος Μολυβωτής).

¹⁶⁹ ΕΘΑ, 300 αρ. Ε128, πίν. 31 (Χερσόνησος Μολυβωτής).

¹⁷⁰ ΕΘΑ, 404 αρ. Ε230Α, πίν. 57 (Μαρώνεια).

¹⁷¹ ΕΘΑ, 402 αρ. Ε224, πίν. 56, (Μαρώνεια), 296 αρ. Ε119, πίν. 29, 312-313 αρ. Ε157, πίν. 37 (Χερσόνησος Μολυβωτής).

¹⁷² ΕΘΑ, 378-379 αρ. Ε199, πίν. 49 (Μαρώνεια), 240-241 αρ. Ε55, πίν. 15 (Αβδηρα).

¹⁷³ ΕΘΑ, 402 αρ. Ε225, πίν. 56 (Μαρώνεια).

¹⁷⁴ ΕΘΑ, 307 αρ. Ε144, πίν. 34 (Χερσόνησος Μολυβωτής).

¹⁷⁵ ΕΘΑ, 390-393 αρ. Ε212, πίν. 53 (Μαρώνεια).

¹⁷⁶ ΕΘΑ, 315 αρ. Ε163, πίν. 38 (Χερσόνησος Μολυβωτής).

¹⁷⁷ ΕΘΑ, 301 αρ. Ε130, πίν. 32 (Χερσόνησος Μολυβωτής).

¹⁷⁸ Για το όνομα *Ήρόνεστος* :ΕΘΑ, 296 αρ. Ε118, πίν. 29, 307 αρ. Ε145, πίν. 35 (Χερσόνησος Μολυβωτής). Οι εκδότες της επιγραφής σημειώνουν ότι πρόκειται για διθεματικό θρακικό ανθρωπωνύμιο που σχετίζεται με τον ποταμό Νέστο.

Το πρώτο συνθετικό του ονόματος του Ποσειδώνα¹⁷⁹ ποτει- σημαίνει κύριος, δεσπότης. Σε πολλά μέρη του αρχαίου κόσμου υπήρξε φυλετικός πρόγονος και αρχή ενωτικής δύναμης¹⁸⁰. Ονόματα πόλεων-αποικιών όπως Ποτείδαια στη Χαλκιδική και Ποσειδωνεία στην Κάτω Ιταλία μαρτυρούν την εξάπλωση της λατρείας του. Μέσω του έπους¹⁸¹ καθιερώθηκε ως θεός της θάλασσας, επομένως ήταν ένας αρκετά δημοφιλής θεός για τους Έλληνες, συνήθως μαζί με τη σύζυγό του Αμφιτρίτη¹⁸². Προστάτης των ναυτικών και των αλιέων απεικονίστηκε με τα αντίστοιχα σύμβολα, το ψάρι¹⁸³ και την τρίαίνα και διέθετε σημαντικά ιερά σε παράκτιες περιοχές όπως η Κόρινθος¹⁸⁴ και το Σούνιο¹⁸⁵. Ταυτόχρονα όμως ο θεός ήταν συνδεδεμένος και με τη γη και τα φαινόμενα που σχετίζονται μ' αυτήν, όπως δηλώνουν τα επίθετα *ένοςίχθων* και *έννοσίγαιος*¹⁸⁶. Σ' αυτόν τον τομέα εμβέλειας του θεού, μπορεί να τοποθετηθεί και η σχέση του με τον

¹⁷⁹ RE XXIII, 446-457 (E. Wüst), F. Schachermeyer, Poseidon und die Entstehung des griechischen Götterglaubens, Bern 1950, U. Heimberg, Das Bild des Poseidon in griechische Vasenmalerei, Freiburg 1968, R. Wünsche, «Der Gott aus dem Meer», Jdl 94 (1979), 77-111, LIMC VII (1994), 446-479, λ. Poseidon (E. Simon) και πρόσφατα J. Mylonopoulos, Πελοπόννησος οικήτηριον Ποσειδώνος. Heiligtümer und Kulte des Poseidon auf der Peloponnes, Kernos, Suppl. 13, Liège 2003.

¹⁸⁰ Πρβλ. το παράδειγμα του ιερού του Ποσειδώνα στην Καλαύρεια, κέντρου μιας αμφικτυονίας. Σχετικά : Στράβων 8. 374, Πausανίας, 2.33 και T. Kelly, «The Calaurian amphictyony», AJA 70 (1966), 113-121.

¹⁸¹ Όμηρος, Ιλ. N 17-31, Οδ. ε 282-381.

¹⁸² Το όνομά της πιθανώς σχετίζεται με τον Τρίτωνα. Σχετικά βλ. RE VII A, 245-304 (H. Herter). Burkert 1993, 295. Στην Τήνο συλλατρεύονταν. Σχετικά : R. Etienne, J.P. Braun, Tènos I. Le sanctuaire de Poseidon et d'Amphitrite, Paris 1986.

¹⁸³ Για τη σχέση με το ψάρι και την προσφορά ή τη θυσία τόννου βλ. εδώ στο κεφάλαιο Συρία Θεά, 307.

¹⁸⁴ Gruben 2000, 115-118.

¹⁸⁵ Κ. Δαβάρας, Σούνιον (1974), S. Metzis, H. Papadakis, Der Poseidon Tempel auf Kap Sunion (1971), Gruben 2000, 235-238.

¹⁸⁶ Όμηρος, Οδ. δ 505-510. Ηρόδοτος, 7.129.4.

ίππο ως χθόνιο δημιούργημα¹⁸⁷ και η λατρεία του ως *Ίππιου*, η οποία είχε ευρεία διάδοση¹⁸⁸. Η τέχνη απεικόνισε γενικά την προσωπικότητα του θεού : αυστηρός και μεγάλης ηλικίας, προσωποποίηση της φυσικής δύναμης¹⁸⁹, αδελφός του Διός.

Από την περιοχή της Σιάτιστας στην Ελίμεια, σύμφωνα με την παλαιότερη έρευνα¹⁹⁰, προέρχεται η χαμένη σήμερα, μαρμάρινη αναθηματική στήλη **αρ. 65**, στον Ποσειδώνα και την Αμφιτρίτη, απροσδιόριστης χρονολογίας ελλείψει περαιτέρω στοιχείων. Σύμφωνα με την περιγραφή του A. Struck, παρίστανε ταύρο μπροστά σε βωμό και ήταν ανάθημα κάποιου *Άγοραίου* γιου του *Άντιγόνου*. Το όνομα *Άγοραῖος*, που θεωρείται θεοφόρο συσχετιζόμενο με τις θεότητες της Αγοράς, απαντάται σχεδόν αποκλειστικά στη Μακεδονία, στην Άνω Μακεδονία και τη Βέροια¹⁹¹.

Παράσταση ταύρου φέρει και η αναθηματική στήλη **αρ. 66** (εικ. 66) από την περιοχή του Περδίκκα Εορδαίας, τυχαίο εύρημα που παραδόθηκε το 1974 στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κοζάνης. Η στήλη ανατέθηκε στον Ποσειδώνα και την Αμφιτρίτη από ζεύγος του γένους των Κορμεστών¹⁹². Οι δύο θεότητες είχαν κοινή λατρεία στη Μακεδονία¹⁹³. Ο τύπος του μνημείου, πεσσοειδής στήλη με μείωση προς τα άνω και ακόσμητο επίκρανο¹⁹⁴, δικαιολογεί την κατάταξή του στην παράδοση των ανάλογων μακεδονικών μνημείων, επιτύμβιων και αναθηματικών, της ελληνιστικής

¹⁸⁷ Σχετικά : L. Malten, «Das Pferd im Totenglauben», Jdl 29 (1914), 179-255.

¹⁸⁸ Burkert 1993, 296 κ.ε.

¹⁸⁹ Burkert 1993, 297-298.

¹⁹⁰ A. Struck, AM 27 (1902), 316 αρ. 39.

¹⁹¹ Tataki 1988, υποσ. 380, Σβέρκος 2000, 128 και υποσ. 548.

¹⁹² Για το γένος των Κορμεστών βλ. Σβέρκος 2000, 38.

¹⁹³ Κοινή λατρεία Ποσειδώνος και Αμφιτρίτης από τους Μακεδόνες αναφέρεται στα Ινδικά του Αρριανού, 18, 11 κ.ε. Πρβλ. και Baege 1913, 20.

¹⁹⁴ Για την τυπολογική κατάταξη του μνημείου βλ. την αντίστοιχη κατάταξη επιτυμβίων μνημείων από την Άνω Μακεδονία που έχουν επιχειρήσει οι Ριζάκης, Τουράτσογλου 1993, 1288 κ.ε.

περιόδου. Το στοιχείο αυτό συμβάλλει στη χρονολογική τοποθέτηση του μνημείου στον 2^ο αι. π.Χ. που έχουν υποστηρίξει οι εκδότες της επιγραφής.

Η απεικόνιση του ταύρου, που πιθανότατα προοριζόταν για θυσία, έχει σχέση με τον Ποσειδώνα, επειδή ήταν το ιερό του ζώο, ίσως και πριν από το άλογο. Προς τιμήν του θεού γίνονταν μεγάλες θυσίες ταύρων. Συνήθως του αποδιδόταν το επίθετο *Ταύρεος*¹⁹⁵. Ο Ποσειδών φαίνεται ότι στην Άνω Μακεδονία είχε κυρίως χθόνια ιδιότητα. Την ίδια ιδιότητα είχε και στη Θεσσαλία. Την ιδιότητα αυτή του θεού έχουν υποστηρίξει οι Ριζάκης και Τουράτσογλου για την Άνω Μακεδονία και ο Χρυσοστόμου για τη Θεσσαλία¹⁹⁶. Ο Παπαχατζής¹⁹⁷ τονίζει και προτάσσει χρονολογικά την ιδιότητα του Ποσειδώνα ως θεού του Κάτω Κόσμου, ενώ η Simon¹⁹⁸ στηριζόμενη για το θέμα αυτό σε μία παλαιά άποψη του L. Preller¹⁹⁹, πιστεύει ότι η θεωρία της αρχικής κυριαρχίας του Ποσειδώνα στην ξηρά και του μετέπειτα παραγκωνισμού του από το Δία στην εξουσία των θαλασσών θα πρέπει να αναθεωρηθεί, καθώς τα δύο αυτά στοιχεία εμβέλειας της προσωπικότητας του θεού είναι ενιαία, όσο ενιαίος είναι και ο αγαιακός χώρος σχηματίζοντας μια αδιαίρετη ενότητα που την συνέχει η θάλασσα. Στην ενότητα αυτή θα πρέπει να συμπεριλάβει κανείς και τον υδροφόρο ορίζοντα, πηγαία ύδατα και ποταμούς, με τις θεότητες των οποίων ο Ποσειδώνας βρισκόταν σε άμεσο συσχετισμό.

Από τη θέση «Καλόγερος» Λικνάδων Βοΐου στην Ορεστίδα αναφέρεται μια προτομή Ποσειδώνα απροσδιόριστης χρονολογίας, λόγω έλλειψης στοιχείων. Πρόκειται για παλιό εύρημα που σήμερα θεωρείται χαμένο (**αρ. 67**). Η αναφορά του εδώ έχει αξία μόνο στο ότι αποτελεί μια ακόμα αναφορά μαρτυρίας λατρείας του θεού στην περιοχή.

Η Düll αναφέρει τη στήλη **αρ. 257** από την Ηράκλεια Λυγκηστική ως ανάθημα στον Ποσειδώνα χωρίς όμως να έχει υπ' όψιν της την επιγραφή, σύμφωνα με την οποία,

¹⁹⁵ Σχετικά βλ. Burkert 1993, 296. Ταύροι αναφέρονται ως υπηρέτες κατά τις θυσίες προς τιμήν του θεού (Αθήναιος, 425 c, Ησύχιος, λ. ταύρος). Για τη σχέση του θεού με τον ταύρο βλ. την απεικόνισή του πάνω σε ταύρο σε αττικό μελανόμορφο αμφορέα του 510 π.Χ. περίπου, στο Martin von Wagner-Museum, Würzburg, 90.

¹⁹⁶ Ριζάκης, Τουράτσογλου 47 αρ. 32 και 88–89 αρ. 88, Χρυσοστόμου 1998, 248-249.

¹⁹⁷ Παπαχατζής 1987, 109 κ.ε., Ν. Παπαχατζής, Ανθρωπολογικά 2 (1981), 34-35.

¹⁹⁸ Simon 1996, 74-75.

¹⁹⁹ L. Preller, Griechische Mythologie I : Theogonie und Götter, Leipzig 1854, 355.

το ανάγλυφο ήταν αφιερωμένο σε κάποια γυναικεία θεότητα που δεν κατονομάζεται, αλλά που ίσως να είχε σχέση με τον Ποσειδώνα. Η επιγραφή χρονολογήθηκε στους 2^ο-3^ο αι. μ.Χ. από τους εκδότες των IG και η παράσταση στους αυτοκρατορικούς χρόνους από την Düll. Ως προς την περιγραφή της παράστασης υπάρχει ομοφωνία μεταξύ των μελετητών. Μια ανδρική μορφή, πιθανότατα ο Ποσειδών, στέκεται όρθια κατενώπιον στο δεξί τμήμα της στήλης κρατώντας τρίαίνα και ψάρι έτοιμη να επιβιβαστεί σε πλοιάριο. Ωστόσο, επειδή, λόγω της επιγραφής, ο συσχετισμός του μνημείου με το θεό δε θεωρείται προφανής, η στήλη συμπεριλήφθηκε στο τμήμα εκείνο του καταλόγου που αφορά μαρτυρίες λατρειών θεοτήτων των οποίων το όνομα δεν παραδίδεται. Το μνημείο είναι όψιμο και ανήκει στις μαρτυρίες μιας περιοχής, που στους ρωμαϊκούς χρόνους αντανakλά την επίδραση της καλλιτεχνικής αντίληψης των Ρωμαίων, περισσότερο ίσως από ότι οι νότιες περιοχές της Άνω Μακεδονίας.

Γενικότερα τώρα, ενώ πολλές είναι οι απεικονίσεις του Ποσειδώνα και των συμβόλων του σε νομισματικές κοπές του 2^{ου} και 1^{ου} αι. π.Χ. Αμφίπολης²⁰⁰, Θεσσαλονίκης²⁰¹, Πέλλας²⁰² και Κασσάνδρειας²⁰³, παρολαυτά η παρουσία του στη Μακεδονία, εκτός των ιερών του στην Ποτειδαία και το ακρωτήριο Ποσειδί της Χαλκιδικής²⁰⁴, όπου ο θεός έχει άμεση σχέση με τη θάλασσα και παλαιά λατρεία, είναι σπανιότερη από ότι των λοιπών Ολυμπίων.

²⁰⁰ Gaebler 1935, 34 αρ. 26, πίν. IX, 1.

²⁰¹ Gaebler 1935, 121 αρ. 22, πίν. XXIII, 13.

²⁰² Gaebler 1935, 94 αρ. 5, πίν. XVIII, 29.

²⁰³ Gaebler 1935, 53 αρ. 10, πίν. XIII, 10.

²⁰⁴ Για την πιθανή ταύτιση του χώρου του ιερού [Ηρόδοτος, 8, 129. J. Alexander, Potidaea, its history and remains (1963), 23] βλ. Ντ. Κουσουλάκου, «Ποτιδαία 2000. Κτηριακό συγκρότημα δημόσιου χαρακτήρα», ΑΕΜΘ 14 (2000) [2002], 321-329. Ι. Βοκοτοπούλου, «Μένδη-Ποσειδί 1990», ΑΕΜΘ 4 (1990) [1993], 399-410, η ίδια, «Ποσειδί 1991» ΑΕΜΘ 5 (1991) [1994], 303-318, η ίδια, «Ποσειδί 1992», ΑΕΜΘ 6 (1992) [1995], 443-450 και η ίδια, «Ποσειδί 1993», ΑΕΜΘ 7 (1993) [1997], 401-412, D. Knoepfler, «Poséidon à Mendé : un culte érétrien ?», Μύρτος. Μελέτες στη μνήμη της Ιουλίας Βοκοτοπούλου, Θεσσαλονίκη 2000, 335-349. Αναθηματική επιγραφή στον Πόντιο Ποσειδώνα : Μισσηλίδου-Δεσποτίδου 1997, 37 αρ. 20.

Τη σχέση του Ποσειδώνα με τη γη και τα χερσαία ύδατα, όπως συμβαίνει και στην Άνω Μακεδονία, θεωρείται ότι απηχεί και η μοναδική για το θεό επιγραφική μαρτυρία του 4^{ου} αι. π.Χ. από τη χώρα της Βέροιας²⁰⁵. Αλλά και πολύ αργότερα έντονα δηλώνεται η σχέση του θεού γενικά με τον υδροφόρο ορίζοντα, τους ποταμούς και τις θεότητες των πηγών, όπως μαρτυρεί η επιγραφή των αρχών του 3^{ου} αι. μ.Χ. από τη Στύβερρα της Πελαγονίας²⁰⁶, όπου το όνομά του σε δοτική πτώση αναφέρεται μαζί με του ποτάμιου θεού Εριγώνα και των Νυμφών. Ένα πρόσφατο εύρημα από τη Νάουσα και την ευρύτερη περιοχή της Μιέζας φέρει αναθηματική επιγραφή στον Ποσειδώνα και ανάγλυφη παράσταση ανδρικού μορίου. Το ανάγλυφο χρονολογείται στο 2^ο αι. μ.Χ. και αποτελεί αφιέρωση ανθρώπινου μέλους στο θεό, πιθανότατα μετά την ίαση. Το ότι η ανάθεση έγινε από μια γυναίκα παραπέμπει σε προηγούμενη επίκληση για γονιμότητα²⁰⁷. Ίσως στην περιοχή να υπήρχε ένα ιερό του Ποσειδώνα.

Αναθηματικό ανάγλυφο από τη Δράμα του β' μισού του 1^{ου} αι. μ.Χ. ή του α' μισού του 2^{ου} αι. μ.Χ. φέρει επιγραφή στον Κύριο Ποσειδώνα²⁰⁸.

Έμμεση μπορεί να θεωρηθεί η αναφορά του Ποσειδώνα σε αναθηματική επιγραφή στη Νεικονέμεσιν του 1^{ου} αι. π.Χ. από τη Μαρώνεια στη Θράκη²⁰⁹, όπου αναγράφεται το όνομα κάποιου επιμελητή που η σχέση του με τον θεό κρίνεται αβέβαιη. Η επιγραφή αφήνει περιθώρια υπόθεσης ότι ο θεός διέθετε ένα ιερό στην περιοχή και ίσως πρόκειται για τον επιμελητή του ιερού αυτού.

Τύπους που θα μπορούσαν να αποδοθούν στην εικονογραφία του Ποσειδώνα πιθανώς απηχούν η ελληνιστικών χρόνων κεφαλή γενειοφόρου θεού αρ. ευρετ. 1019 και η κεφαλή με κορμό αρ. ευρετ. 886+6130 του 2^{ου} αι. μ.Χ. επίσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης με προέλευση από την πόλη²¹⁰.

²⁰⁵ Αρχαιολογικό Μουσείο Βέροιας αρ. ευρετ. Λ 125. Σχετικά : ΕΚΜ, 419-420 αρ. 510, πίν. 653.

²⁰⁶ Düll 1977, 97, 351 αρ. 155.

²⁰⁷ Ε. Ψαρρά, «Σωστική ανασκαφή στο Τσιφλίκι Νάουσας κατά το 2003», ΑΕΜΘ 17 (2003) [2005], 545-546.

²⁰⁸ Σχετικά βλ. Χ. Βεληγιάνη, «Αφιέρωση στον Ποσειδώνα από Θράκα στην Ανατολική Μακεδονία», Τεκμήρια Γ' (1997), 152-164.

²⁰⁹ Αρχαιολογική Συλλογή Μαρώνειας ΑΚΜ 585. Σχετικά ΕΘΑ, 382-383 αρ. Ε204, πίν. 50.

²¹⁰ *ΚΓΑΜΘ I, 54-56 αρ. 38, εικ. 99-102, 116-117 αρ. 89, 234-241 (Γ. Δεσπίνης).

Από την Πέλλα προέρχεται ένα χάλκινο αγαλμάτιο Ποσειδώνα που επαναλαμβάνει γνωστό εικονογραφικό τύπο του 4^{ου} αι. π.Χ.²¹¹. Ο Ποσειδώνας τέλος απεικονίζεται σε σύναξη θεών μαζί με άλλους Ολυμπίους σε μιθραϊκό ανάγλυφο του β' μισού του 2^{ου} αι. μ.Χ. από το Veles της Πελαγονίας²¹².

Θεοφόρα ονόματα

Αρκετά είναι τα θεοφόρα ονόματα που σχετίζονται με τη λατρεία του Ποσειδώνα. Στην Άνω Μακεδονία απαντάται κυρίως το όνομα *Ποσιδώνιος* (και με τη γραφή *Ποσειδώνιος*) σε επιτύμβιες επιγραφές και καταλόγους του 2^{ου} και 3^{ου} αι. μ.Χ. από το Βελβενδό²¹³, τη Βεγόρα Εορδαίας²¹⁴, το Σισάνι Ορεστίδας²¹⁵ και τη Σιταριά Λυγκηστίδας²¹⁶.

Το όνομα απαντάται και στη Χαλκιδική²¹⁷, τη Βέροια²¹⁸, τη Λευκόπετρα Ημαθίας²¹⁹, τις βόρειες περιοχές εκτός των σημερινών ελληνικών συνόρων όπως η

²¹¹ G. Daux, BCH 84 (1960), 788, εικ. 3.

²¹² Düll 1977, 97, 417-418 αρ. 283.

²¹³ Καραμήτρου-Μεντεσιδη 1994α, 54-60 αρ. 12, εικ. 5.

²¹⁴ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 129 αρ. 135, πίν. 50.

²¹⁵ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 176-179, αρ. 187, πίν. 74.

²¹⁶ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 153-154 αρ. 167, πίν. 65.

²¹⁷ Hatzopoulos, Loukoroulou 1992, 49-50, Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997, 40 αρ. 25.

²¹⁸ ΕΚΜ, 265 αρ. 221, πίν. 589, 289 αρ. 276, πίν. 599, 213-215 αρ. 134, πίν. 565, 220-223 αρ. 140, πίν. 567, 335 αρ. 371, πίν. 621 (*Ποσιδώνιος*).

²¹⁹ Leukopetra, 163-164 αρ. 103, πίν. 333 (και το *Ποσιδωνία*), 153-155 αρ. 93, πίν. 328, 128-129 αρ. 63, πίν. 313 (και το *Ποσιδώνιος*).

Πελαγονία²²⁰ και το νότιο τμήμα της Θράκης²²¹ από το 2^ο αι. π.Χ. έως και τον 3^ο αι. μ.Χ. Στη λοιπή Μακεδονία ευρεία διάδοση είχαν και τα *Ποσειδωνία*²²² και *Ποσειδίππος*²²³.

²²⁰ Spomenik 71 (1931), 64, Spomenik 98 (1941-48), 68, 140 (N. Vulić), Bull. Epigr. 1990, 454.

Πρβλ. Σβέρκος 2000, 189.

²²¹ ΕΘΑ, 257-258 αρ. Ε81, πίν. 21 (Χώρα Αβδήρων), 408 αρ. Ε239, πίν. 59, 390-393 αρ. Ε212, πίν. 53 (Μαρώνεια).

²²² Βλ. πιο πάνω υποσ. 219 και Spomenik 98 (1941-48), 78 (N. Vulić). Πρβλ. Σβέρκος 2000, 189.

²²³ IG X 2.1, 155 αρ. 469 (Θεσσαλονίκη). ΕΚΜ, 95-99 αρ. 4, πίν. 534, 185-186 αρ. 97, πίν. 558 (Βέροια). Μ. Καραμανώλη-Σιγανίδου, ΑΔ 21 (1966), 151-157, Hatzopoulos 1988, 80, Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997, 62 αρ. 51 (Τορώνη Χαλκιδικής). SEG 38 (1998), 675, 679, 680, 686 [= IG X 2.2, 323, 325 I, 326 I, 331]. Πρβλ. Σβέρκος 2000, 189 (Πελαγονία).

Δήμητρα

Επίκεντρο της δύναμης και της προσφοράς της Δήμητρας²²⁴ ήταν η καλλιέργεια των δημητριακών. Δε νοείται αποκλειστικά ως θεά της βλάστησης ούτε ως Μητέρα²²⁵, είναι όμως μια μητρική θεότητα, υπεύθυνη για τη διατροφή του ανθρώπινου γένους, ιδιότητα γνωστή στην αρχαία γραμματεία²²⁶. Ως θεά της γεωργίας παριστάνεται με στεφάνι από στάχυα ή κρατώντας στάχυα.

Η Δήμητρα ήταν στενά συνδεδεμένη και ως προς την προσωπικότητα αλλά και ως προς τη φύση της λατρείας της με την Κόρη²²⁷. Τις δύο θεές συνδέει ο μύθος της αρπαγής της Κόρης²²⁸, ο οποίος είναι και η αιτία της εικόνας της Δήμητρας.

Οι εορτές προς τιμή της θεάς ήταν ευρύτατα διαδεδομένες και σχετίζονταν με το γυναικείο κύκλο της ζωής : Θεσμοφορία²²⁹, εορτές *καταγωγής*²³⁰, Μυστήρια με κυριότερα αυτά της Ελευσίνας²³¹.

²²⁴ Για τη Δήμητρα : A.C. Brumfield, *The attic festivals of Demeter and their relation to the agricultural year* (1981), G. Sfameni Gasparro, *Mysteri e culti di Demetra*, Roma 1986, LIMC V (1988), 844-892, λ. Demeter (L. Beschi).

²²⁵ Για το συσχετισμό της με τις θεότητες μητρικού χαρακτήρα και κυρίως τη Μητέρα των Θεών βλ. εδώ στο κεφάλαιο Μητέρα των Θεών-Κυβέλη, 292.

²²⁶ Ησίοδος, Έργα 465 κ.ε., 308, Όμηρος, Ιλ. Ε 500 κ.ε.

²²⁷ Σχετικά βλ. L. Preller, *Demeter und Persephone* (1837), K. Kerényi, *Eleusis. Archetypal image of mother and daughter* (1967), G. Zuntz, *Persephone*, Oxford 1971 και εδώ στο κεφάλαιο Άδης-Πλούτων, 215.

²²⁸ Ο μύθος αυτός από την αρχαιότητα κατανοήθηκε ως περίπτωση φυσικής αλληγορίας : σπορά, φαινομενική απώλεια, βλάστηση. Έχει τα παράλληλά του στο σουμεριακό-βαβυλωνιακό μύθο της κατάβασης της Ινάννα-Ιστάρ και ίσως σε κάποιον χεττιτικό. Σχετικά βλ. Burkert 1993, 340. Για το μύθο και τη θεματολογία του στην τέχνη : R. Förster, *Der Raub und Rückkehr der Persephone* (1874), R. Lindner, *Der Raub der Persephone in der antiken Kunst*, Würzburg 1984.

²²⁹ Deubner 1932, 50-60. Πρβλ. και Burkert 1993, 496-504.

Από τις ήδη λιγοστές μαρτυρίες για τη λατρεία της Δήμητρας στην Άνω Μακεδονία μόνο μία προέρχεται από το σημερινό ελληνικό τμήμα. Πρόκειται για μία αναφορά του Παπαδάκι σε κτέρισμα λαξευτού τάφου στην κλιτύ της Αγίας Αικατερίνης της περιοχής Λικνάδων Βοΐου, στο νότιο τμήμα της Ορεστίδας (**αρ. 68**). Η «*γλυπτή λίθος*», όπως περιγράφει ο Παπαδάκις, έφερε παράσταση δρεπανηφόρου Δήμητρας. Για το αντικείμενο παραδίδεται η πληροφορία ότι μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη, ενώ δεν παρέχονται στοιχεία για τη χρονολόγησή του.

Οι υπόλοιπες μαρτυρίες προέρχονται από το βόρειο τμήμα της Λυγκηστίδας, σήμερα εντός της Π.Γ.Δ.Μ. Από το Beranci, βορείως των Bitola, σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο των Bitola (Naroden Zavod Muzej Bitola) προέρχεται ένα πήλινο ειδώλιο καθήμενης γυναικείας μορφής, στο οποίο η Düll αναγνώρισε τη Δήμητρα (**αρ. 69**) και το χρονολόγησε στον 4^ο αι. π.Χ. Η ερμηνεία της μορφής, που σίγουρα παραπέμπει σε μια μητρική θεότητα, είναι προβληματική.

Από το Bukono αναφέρεται ότι προέρχεται ένα αναθηματικό ανάγλυφο στη Δήμητρα με παράσταση της θεάς να κρατά στεφάνι στο δεξί χέρι και στο αριστερό μήκωνα (**αρ. 70**). Δίπλα της έχει απεικονιστεί βωμίσκος. Το ανάγλυφο θα πρέπει να ήταν ενεπίγραφο. Η Düll το είχε χρονολογήσει στους αυτοκρατορικούς χρόνους.

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σκοπίων (Muzej na Makedonija) φυλάσσεται ένα άγαλμα Δήμητρας (**αρ. 71**, εικ. 71) το οποίο προέρχεται από το Sunodol, περιοχή που ανήκει στα όρια Λυγκηστίδας και Πελαγονίας. Η θεά παριστάνεται ένθρονη κρατώντας φιάλη με καρπούς, πιθανότατα μήλα, πατά σε υποπόδιο πάνω στο οποίο έχει απεικονιστεί ένα αδιάγνωστο σήμερα αντικείμενο, λύρα, πέλτη ή πρόρα. Χρονολογείται στο α' μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ. Από την ίδια θέση προέρχεται και ο ενεπίγραφος βωμός **αρ. 171** με απελευθερωτικές επιγραφές στην Πασικράτα, τον οποίο η Düll προσπάθησε να συσχετίσει με τη λατρεία της Δήμητρας, αφού η Πασικράτα σχετίζεται με κάποιες

²³⁰ Διόδωρος Σικελιώτης, 5.4.

²³¹ P. Foucart, *Les mystères d'Eleusis* (1914), V. Magnien, *Les mystères d'Eleusis* (1950), G. Mylonas, *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*, Princeton 1961, P. Boyancé, «Sur les mystères d'Eleusis», *REG* 75 (1962), 460-482, K. Clinton, *The sacred officials of the Eleusinian mysteries*, Philadelphia 1974.

θεότητες, όπως η Άρτεμη ή η Κόρη χωρίς όμως να μπορεί με βεβαιότητα να ταυτιστεί με καμία. Στη συγκεκριμένη περιοχή η Πασικράτα λατρευόταν ως εγγυήτρια απελευθερωτικών πράξεων. Όσιμη λατρεία Δήμητρας με την ιδιότητα της εγγυήτριας απελευθερωτικών πράξεων μαρτυρεί επιγραφή του 2^{ου} αι. μ.Χ. από τη Βέροια²³², όπου αναγράφεται το όνομα ιέρειας της θεάς.

Η άποψη της Düll ότι το πιο πάνω άγαλμα και ο βωμός συνδέονται με τη λατρεία μιας θεότητας που έχει τα χαρακτηριστικά της Δήμητρας ή σχετίζεται μαζί της αποτελεί υπόθεση που αξίζει να ληφθεί σοβαρά υπ' όψη.

Στοιχεία λατρείας της Δήμητρας μέσα από τις απεικονίσεις της, κυρίως σε νομίσματα, με στάχυ και σύμβολα από το μύθο της είχε συμπεριλάβει ο Baege στη μελέτη του²³³. Από τότε βέβαια ήρθαν στο φως μνημεία που πιστοποιούν τη λατρεία της θεάς σε περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης.

Λατρεία της Δήμητρας²³⁴ μαρτυρείται στο Δίον Περίας²³⁵. Το όνομά της αναγράφεται σε αναθηματική επιγραφή ερυθρόμορφου σκύφου του 4^{ου} αι. π.Χ.²³⁶. Η θεά

²³² Η θεά λατρευόταν εδώ μαζί με την Κόρη ως εγγυήτρια απελευθερωτικών πράξεων. Σχετικά βλ. EKM, 150 αρ. 48, πίν. 547. Πρβλ. Πινγιάτογλου 1999, 912 και υποσ. 12.

²³³ Baege 1913, 106-109.

²³⁴ Για τη λατρεία της Δήμητρας στη Μακεδονία και τη Θράκη βλ. Σ. Πινγιάτογλου, «Η λατρεία της θεάς Δήμητρας στην αρχαία Μακεδονία», Αρχαία Μακεδονία VI, 2, 911-919 [στο εξής συντομογραφημένο], Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Θεομοφία στη Μακεδονία», Αρχαία Μακεδονία V, 809-819, η ίδια, «Το Θεομοφίο της Πέλλας», Αθήνα 1996 [στο εξής συντομογραφημένα]. Για τις βόρειες περιοχές της Μακεδονίας βλ. Düll 1977, 76-77.

²³⁵ Παντερμαλής 1977, 335-336, Σ. Πινγιάτογλου, «Το ιερό της Δήμητρας στο Δίον. Ανασκαφή 1990», ΑΕΜΘ 4 (1990) [1993], 205-215, η ίδια, «Το ιερό της Δήμητρας στο Δίον. Ανασκαφή 1991», ΑΕΜΘ 5 (1991) [1994], 145-156, η ίδια, «Το ιερό της Δήμητρας στο Δίον. Ανασκαφή 1992», ΑΕΜΘ 6 (1992) [1995], 223-233, η ίδια, «Το ιερό της Δήμητρας στο Δίον», ΑΕΜΘ 10Α (1996) [1997], 225-232 με συνοπτικά συμπεράσματα, η ίδια, «Το ιερό της Δήμητρας στο Δίον. Ανασκαφή 1998-2001», ΑΕΜΘ 15 (2001) [2003], 355-362. Πρβλ. Πινγιάτογλου 1999, 911-919. Για την πορεία των ανασκαφικών εργασιών στο ιερό και το συσχετισμό του ιερού της Δήμητρας με το όμορο ιερό του Ασκληπιού στο Δίον βλ. πρόσφατα Σ. Πινγιάτογλου, «Το ιερό της Δήμητρας στο Δίον 2002-2003», ΑΕΜΘ 17 (2003) [2005], 425-434. Η ανασκαφείας θεωρεί ότι η γειτνίαση των ιερών των δύο θεοτήτων δεν είναι τυχαία, καθώς πηγές και

διέθετε ιερό με λειτουργία από τα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. έως και ύστερη αρχαιότητα, το οποίο απέδωσε ένα μεγάλο αριθμό αναθημάτων.

Προς τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. τοποθετείται η λειτουργία του ιερού Δήμητρας και Κόρης στο λόφο Ασάρ της Λητής²³⁷ του Νομού Θεσσαλονίκης. Από το ιερό προέρχονται μαρμάρινα αγαλμάτια των λατρευομένων θεοτήτων²³⁸ καθώς και επιγραφικά μνημεία²³⁹ που μαρτυρούν την τέλεση αγώνων δρόμου κατά τη διάρκεια τελετών μετάβασης από την παιδική στην εφηβική ηλικία²⁴⁰.

Λατρεία Δήμητρας αποδεικνύουν επιγραφές από το Καλαμωτό της Θεσσαλονίκης (αρχαία Καλίνδοια)²⁴¹ και την περιοχή του Ανθεμούνα²⁴².

Αποδέκτης ιδιαίτερης λατρείας υπήρξε η Δήμητρα στην Πέλλα, όπου έχει εντοπιστεί Θεσμοφόριο²⁴³, ενώ η κεφαλή της απεικονιζόταν στον εμπροσθότυπο ελληνοιστικών κοπών της πόλης²⁴⁴.

αρχαιολογικά δεδομένα επιβεβαιώνουν κάτι τέτοιο σε άλλες περιοχές του Ελληνικού κόσμου.
Βλ. Σ. Πινγιάτογλου, *ό.π.*, 430 κ.ε.

²³⁶ Σ. Πινγιάτογλου, «Το ιερό της Δήμητρας στο Δίον. Ανασκαφή 1990», *ΑΕΜΘ* 4 (1990) [1993], 205, εικ. 1.

²³⁷ Ρωμαϊκή Θεσσαλονίκη, 193-198 (Κ. Τζαναβάρη). Βλ. και πρόσφατη ανασκόπηση : Κ. Τζαναβάρη, Κ. Φίλης, «Ερευνες στον οικισμό και τα νεκροταφεία της αρχαίας Λητής», *ΑΕΜΘ* 17 (2003) [2005], 159.

²³⁸ Πρόκειται για γυναικεία αγάλματα που απεικονίζουν τη Δήμητρα και την Κόρη καθώς και την Αρτεμη. Σχετικά βλ. *ΚΓΑΜΘ I, 49-54 αρ. 31-36, εικ. 65-94 (Γ. Δεσπίνης)

²³⁹ Από το χώρο προέρχεται μαρμάρινη τράπεζα με αναθηματική επιγραφή στη Δήμητρα. Σχετικά βλ. Γ. Μπακαλάκης, *Ελληνικά τραπεζοφόρα*, Θεσσαλονίκη 1948, 36, Hatzopoulos 1994, 44 αρ. 515, *ΚΓΑΜΘ I, 48-49 αρ. 30, εικ. 64 (Γ. Δεσπίνης).

²⁴⁰ Για τα διαβατήρια έθιμα βλ. Hatzopoulos 1994, και πρόσφατα Μ.Β. Χατζόπουλος, «Λατρείες της Μακεδονίας : Τελετές μεταβάσεως και μνήσεις», στο : Α. Αβαγιανού (εκδ.) *Λατρείες στην «Περιφέρεια» του αρχαίου ελληνικού κόσμου, «Επιστήμης Κοινωνία», Ειδικές μορφωτικές εκδηλώσεις*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2002, 11-30. με όλη την παλαιότερη βιβλιογραφία. Πρβλ. Kernos, *Chron. Arch.* 2005, 488 (Ε. Voutiras, Κ. Chatzinikolaou).

²⁴¹ Κ. Σισμανίδης, Α. Κεραμάρης, «Ανασκαφή στο Καλαμωτό Θεσσαλονίκης», *ΑΕΜΘ* 6 (1992) [1995], 399, εικ. 2.

²⁴² Hatzopoulos 1996, 88 αρ. 68, πίν. LX με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

Για την εισαγωγή της λατρείας της Δήμητρας στη Θάσο σημειώνεται η πληροφορία που παραθέτει ο Πausanias²⁴⁵. Σύμφωνα με τα επιγραφικά ευρήματα η θεά εδώ λατρευόταν ως Ελευσινία Πατρώα και σε συσχετισμό με την Κόρη²⁴⁶.

Μαρμάρινο βάθρο με αναθηματική επιγραφή του β' μισού του 4^{ου} αι. π.Χ. στη Δήμητρα ταύτισε χώρο ιερού της θεάς στη Ζώνη (Μεσημβρία)²⁴⁷.

Τη θέση ιερού Δήμητρας υποδεικνύει ένας αριθμός ευρημάτων, που περιλαμβάνει ειδώλια, κέρνους και μικρές υδρίες σε χώρο εκτός του βορειοανατολικού τμήματος του κλασικού τείχους της Αμφίπολης²⁴⁸, ενώ παρόμοια ευρήματα απέδωσε και η ανασκαφική έρευνα της βορειοδυτικής γωνίας του βόρειου περιβόλου των Αβδήρων²⁴⁹.

Ένας κορμός πεπλοφόρου από το Σωχό Θεσσαλονίκης θεωρείται ότι παριστάνει τη Δήμητρα. Ο Γ. Δεσπίνης, που το έχει χρονολογήσει στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ., υποθέτει ότι προέρχεται από ιερό της θεάς στην περιοχή πρωιμότερο του ιερού του Δερβενίου (Λητής Θεσσαλονίκης)²⁵⁰.

²⁴³ Για το Θεσμοφόριο της Πέλλας βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1993, 811 κ.ε., Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996.

²⁴⁴ Gaebler 1935, 94 αρ. 3, πίν. XIX 5.

²⁴⁵ Πausanias, 10.28.3.

²⁴⁶ Fr. Salviat, «Déméter Éleusinié Patroié», BCH Suppl. V (1979), 407-410, C. Rolley, «Le sanctuaire d'Énraïokastro mise à jour du dossier», Μνήμη Δ. Λαζαρίδη (1990), 405-407. Πρβλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1993, 809-810 και υποσ. 2.

²⁴⁷ ΕΘΑ, 512-513 αρ. Ε402, με την παλαιότερη βιβλιογραφία, πίν. 84. Πρβλ. Πινγιάτογλου 1999, 912.

²⁴⁸ Δ. Λαζαρίδης, ΠΑΕ 1975 (1977), 64 κ.ε., ο ίδιος, «Οι ανασκαφές στην Αμφίπολη», Αρχαία Μακεδονία IV, 358. Πρβλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1993, 809-810 και υποσ. 2.

²⁴⁹ Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, «Ανασκαφές στα αρχαία Άβδηρα», ΑΕΜΘ 1 (1987) [1988], 410-413, εικ. 6,7,10-12. Πρβλ. Πινγιάτογλου 1999, 913.

²⁵⁰ *ΚΓΑΜΘ II, 14 αρ. 150, εικ. 379-382 (Γ. Δεσπίνης).

Μια γυναικεία κεφαλή του τέλους του 2^{ου} ή των αρχών του 1^{ου} αι. π.Χ. του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης με προέλευση από την πόλη θεωρείται ότι παρίστανε τη Δήμητρα. Μετά το 42 μ.Χ. μεταποιήθηκε σε πορτρέτο της Λιβίας²⁵¹.

Ένα αγαλμάτιο του 2^{ου} αι. μ.Χ. από το κέντρο της Θεσσαλονίκης παριστάνει τη Δήμητρα καθήμενη σε μυστική κίστη. Τη λατρεία της με τη λατρεία του Καβείρου στην πόλη επεχείρησε να συσχετίσει η Πινγιάτογλου με τη βοήθεια των πηγών και των σχετικών απεικονίσεων σε νομίσματα της πόλης των μέσων του 1^{ου} αι. π.Χ.²⁵². Το αγαλμάτιο απηχεί έναν τύπο του 4^{ου} αι. π.Χ. Ένα παρόμοιο αγαλμάτιο Δήμητρας πάνω σε κίστη προέρχεται και από το Δίον²⁵³.

Στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών φυλάσσεται με προέλευση τη Μακεδονία ένα ανάγλυφο με παράσταση σπένδουσας Δήμητρας που κρατά δάδα και επιγραφή στη Δήμητρα Καρποφόρο²⁵⁴.

Τα στοιχεία που συνθέτουν την παρουσία της θεάς στη Μακεδονία και τη Θράκη δε διαφέρουν από αυτά που μαρτυρούν τη λατρεία της και στον υπόλοιπο αρχαίο κόσμο. Παρουσιάζουν ομοιότητες μεταξύ τους ως προς το είδος των αναθημάτων και τη λατρευτική πρακτική και απηχούν τα βασικά χαρακτηριστικά της, ως θεάς των Θεσμοφορίων, των Μυστηρίων, της γονιμότητας της γης και των γυναικών, της επιβίωσης του πληθυσμού και όλα αυτά σε σχέση πάντα με τον μύθο της. Η Δήμητρα είναι θεά που λατρευόταν χωρίς διάκριση των ιδιοτήτων της²⁵⁵.

²⁵¹ *ΚΓΑΜΘ II, 37 αρ. 175, εικ. 466-469 (Γ. Δεσπίνης). Για την ταύτιση : Δ. Παντερμαλής , «Capita transformata» στο : Κέρνος, Τιμητική προσφορά στον καθηγητή Γεώργιο Μπακαλάκη (1972), 111 κ.ε., πίν. 35, 36.

²⁵² Για το άγαλμα : *ΚΓΑΜΘ I, 109-110 αρ. 82, εικ. 205-208 (Γ. Δεσπίνης). Πρβλ. Ρωμαϊκή Θεσσαλονίκη, 195-197, εικ. 12 (Κ. Τζαναβάρη). Για τα νομίσματα : Gaebler, 122 αρ. 26-27, πίν. XXIII. Για το συσχετισμό : Πινγιάτογλου 1999, 913 και υποσ. 18-20.

²⁵³ D. Pandermalis, AA 1982, 731, εικ. 4.

²⁵⁴ LIMC IV (1988), 850 αρ. 29, λ. Demeter (L. Beschi). Πρβλ. Πινγιάτογλου 1999, 913.

²⁵⁵ Η Πινγιάτογλου 1999, 915 κ.ε. εξετάζει τις ιδιότητες με τις οποίες λατρεύεται η θεά σε Μακεδονία και Θράκη και διαπιστώνει ότι, παρόλα τα διαφορετικά λατρευτικά επίθετα που της αποδίδονται μέσω των επιγραφικών μαρτυριών, η προσωπικότητα της εμφανίζεται αδιαίρετη. Τα εντοπισμένα ιερά της έχουν μια κατανομή συμβατή με τις ιδιότητές της : στην ύπαιθρο αλλά και κοντά στους οικισμούς.

Από τα πιο πάνω στοιχεία, εκείνα που δηλώνουν την παρουσία της Δήμητρας στην Άνω Μακεδονία είναι μέχρι στιγμής ελάχιστα και οι δυνατότητες ομαδοποίησής τους λίγες. Μέσα από τις απεικονίσεις, που είτε με βεβαιότητα είτε κατά προσέγγιση της αποδίδονται, διακρίνει κανείς μνεία στο μύθο, στη σχέση με τη γεωργία και την καρποφορία της γης, όπως επίσης και τη μητρική υπόσταση και το συσχετισμό με άλλες μητρικές θεότητες.

Στην παλαιότητα της λατρείας της Δήμητρας γενικά οφείλεται ίσως η προσπάθεια μιας αυστηρότερης και στατικής απόδοσης στα μνημεία που σχετίζονται με τη λατρεία της καθώς και ο αρχαϊστικός χαρακτήρας των υστερότερων απεικονίσεών της²⁵⁶. Η ύπαρξη ενός τουλάχιστον αγάλματος που θα μπορούσε να θεωρηθεί λατρευτικό ή τουλάχιστον ότι αντιγράφει κάποιο λατρευτικό άγαλμα της θεάς στην περιοχή της βόρειας Λυγκηστίδας ή της Πελαγονίας παρέχει μια ένδειξη ύπαρξης ιερού στην περιοχή.

Θεοφόρα ονόματα

Το θεοφόρο όνομα *Δημήτριος* απαντάται στις επιγραφές **αρ. 249**, **250** και **αρ. 284**. Μαρτυρείται επίσης σε επιγραφές ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων από τα Πετρανά Κοζάνης²⁵⁷ και το Παλαιόκαστρο Καισαρειάς²⁵⁸ στην Ελίμεια, τις Λικνάδες²⁵⁹, το Κρανοχώρι²⁶⁰ Ορεστίδας, και το νησί του Αγίου Αχιλλείου στη Λυγκηστίδα²⁶¹.

Το όνομα είναι ευρέως διαδεδομένο στη Βέροια και την περιοχή της²⁶², τη Λευκόπετρα Ημαθίας²⁶³, την πόλη και την περιοχή της Θεσσαλονίκης²⁶⁴, το νότιο τμήμα

²⁵⁶ Το στοιχείο αυτό διαπιστώνεται γενικά για τις απεικονίσεις της θεάς. Για το παράδειγμα των απεικονίσεων της στο Θεσμοφόριο της Πέλλας βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1993, 814.

²⁵⁷ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 78 αρ. 72, πίν. 27

²⁵⁸ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 60-61 αρ. 49β, πίν. 17.

²⁵⁹ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 196 αρ. 210, πίν. 81, 85.

²⁶⁰ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 168-176 αρ. 186, πίν. 72-73.

²⁶¹ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 138-139 αρ. 149, πίν. 54.

²⁶² ΕΚΜ, 119-121 αρ. 16Β, πίν. 540, 123-124 αρ. 18, πίν. 540, 128-129 αρ. 24, 134-135 αρ. 31, πίν. 543, 155-156 αρ. 53, πίν. 548, 156 αρ. 54, πίν. 548, 181-182 αρ. 90, πίν. 556, 190-191 αρ. 103, πίν. 559, 213-215 αρ. 134, πίν. 565, 223-224 αρ. 141, πίν. 568, 224-225 αρ. 142 Α, πίν.

της Θράκης²⁶⁵ και την Πελαγονία και τις βόρειες περιοχές εκτός των σημερινών ελληνικών συνόρων²⁶⁶ από τους ύστερους κλασικούς ως και τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους. Απαντώνται επίσης τα *Δημητρία*²⁶⁷, *Δημητριάς*²⁶⁸ και *Δημητριανή*²⁶⁹.

568, 225-227 αρ. 143 Β, πίν. 568, 237-238 αρ. 161, πίν. 573, 265 αρ. 221, πίν. 589, 284 αρ. 263, πίν. 597, 409 αρ. 492, πίν. 648.

²⁶³ Leukopetra, 122-124 αρ. 55-57, πίν. 309-311, 135-136 αρ. 71, πίν. 317, 137-138 αρ. 74, πίν. 319, 148-156 αρ. 87-94, πίν. 325-329, 183 αρ. 130-131, πίν. 343-344.

²⁶⁴ IG X 2.1, 16-17 αρ. 27, 17-18 αρ. *30, 28 αρ. 50, 35-36 αρ. 69, 38 αρ. 80, 44 αρ. 107, 45-46 αρ. 109, 49-50 αρ. 126, 114 αρ. *281, 126 αρ. 335, 136 αρ. 390, 141 αρ. 411, 146 αρ. 438, 211 αρ. 674, 222 αρ. *747, Δήμιτσας 1896, 425-427, Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1977, 46-47 αρ. 36 με εικόνα.

²⁶⁵ ΕΘΑ, 191-197 αρ. Ε5, πίν. 2, 233-234 αρ. Ε40, πίν. 12 (Αβδηρα), 310-311 αρ. *Ε152 -Ε153, πίν. 36 (Χερσόνησος Μολυβωτής), 390-393 αρ. Ε212, πίν. 53 (Μαρώνεια).

²⁶⁶ ŽA 38 (1988), 60 αρ. 3, SEG 38 (1988), 679, 680 [= IG X, 2.2, 325 I, 326 I], IG X, 2.2, 278.

²⁶⁷ ΕΚΜ, 264-265 αρ. 220, πίν. 589 (Βέροια). ΕΘΑ, 442-443 αρ. Ε311, πίν. 69 (Μαρώνεια). IG X 2.1, 196 αρ. 611 (Θεσσαλονίκη).

²⁶⁸ Leukopetra, 153 αρ. 92, πίν. 328 (Λευκόπετρα Ημαθίας).

²⁶⁹ IG X 2.1, 177 αρ. 547(Θεσσαλονίκη).

Απόλλων

Η λατρεία του Απόλλωνα²⁷⁰ είχε διεισδύσει αρκετά στο δημόσιο και τον ιδιωτικό χώρο, καθώς σημαντικοί παλαιοί αλλά και νεώτεροι ναοί σ' όλο τον αρχαίο κόσμο ήταν αφιερωμένοι στο θεό αυτό. Ο Απόλλων διέθετε ιερά με μεγάλη ακτινοβολία : της Δήλου και των Δελφών²⁷¹.

Στα έπη είναι από τους σημαντικότερους θεούς και για τους Έλληνες είναι ένας νεαρός αλλά και καινούριος θεός, με την έννοια ότι παρουσιάστηκε αργότερα από τους υπόλοιπους²⁷². Είναι ένας θεός έφηβος ή μετέφηβος με μακριά ακόμα κόμη και ίσως για αυτό το λόγο στο έπος αποκαλείται «*άκερσεκόμας*»²⁷³. Απεικονίζεται με τόξο και βέλος και έχει συνοδεία του το ελάφι ή το ζαρκάδι, παρόλο που δεν θεωρείται θεός του κυνηγιού, και πολλές φορές συνοδεύεται και από το λιοντάρι. Πέραν του ότι πολλά από τα παραπάνω στοιχεία θα μπορούσαν να έχουν και μία ανατολική προέλευση, είναι εξίσου πιθανό ότι τουλάχιστον το τόξο και το βέλος σχετίζονται και με την κύρια

²⁷⁰ K.A. Pfeiff, Apollon, Wandlung seines Bildes in der griechischen Kunst (1943), F. Bömer, «Gedanken über die Gestalt des Apollon und die Geschichte der griechischen Frömmigkeit», Athenaeum 41 (1965), 275-303, LIMC II (1984), 183-464, λ. Apollon (ιδιαίτερα στα λήμματα των E. Simon, G. Bauchhens). Για τη λατρεία του στη Μακεδονία βλ. U. Westermarck, «Apollo in Macedonia» στο : Opus mixtum. Essays in ancient city and society, Stockholm 1994, 148-154.

²⁷¹ Gruben 2000, 161-167 (Δήλος), 79-104 (Δελφοί) με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

²⁷² Παρόλο που υπάρχουν απόψεις για μια ανατολική προέλευση του θεού κάτι τέτοιο δε μπορεί να επιβεβαιωθεί. Πολλοί θεοί του ανατολικού χώρου συχνά έφεραν το όνομα «Απόλλων», όμως αυτό το φαινόμενο μάλλον θα πρέπει να θεωρηθεί απόρροια του εξελληνισμού. Σχετικά βλ. Burkert 1993, 308 κ.ε. Για τις ομοιότητες με αντίστοιχες ανατολικές θεότητες βλ. Simon 1996, 136 κ.ε.

²⁷³ Όμηρος, Ιλ. Υ 39.

ιδιότητα της αδελφής του Άρτεμης. Άλλωστε ο Απόλλων είναι ο θεός του λοιμού, ταυτόχρονα όμως και ο θεός της ιάσεως²⁷⁴. Τα παραπάνω συνδυάστηκαν και με το τραγούδι και το χορό και έτσι ο θεός του λοιμού έγινε και θεός της αρμονικής μουσικής²⁷⁵.

Στην Άνω Μακεδονία ο Απόλλων λατρευόταν και ως Νόμιος, Μεσιορίσκος και Εκατόμβιος.

Δύο χάλκινες κοπές Δέρδα, που χρονολογούνται στο α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. (αρ. 72, αρ. 73, εικ. 73), φέρουν στον εμπροσθότυπο κεφαλή Απόλλωνα δαφνοστεφούς προς τα δεξιά και στον οπισθότυπο την επιγραφή ΔΕΡΔΑ. Η πρώτη κοπή φέρει στον οπισθότυπό της ρόπαλο και αιχμή δόρατος, η δεύτερη ιπέα. Η ύπαρξη του νομισματοκοπείου της Αιανής διαπιστώνεται και από τις δύο πιο πάνω κοπές και από άλλες χωρίς απεικόνιση θεότητας και χρονολογείται από τα μέχρι στιγμής δεδομένα από τις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. και μετά. Οι πηγές που αναφέρονται στο αυτόνομο, πριν από την επέμβαση του Φιλίππου Β΄, βασίλειο της Ελίμειας, κάνουν λόγο για το Δέρδα Α΄, του οποίου η παρουσία και δράση τοποθετείται στα χρόνια του Περδίκκα Β΄²⁷⁶. Η τελευταία πληροφορία που διαθέτουμε για το Δέρδα Α΄ προέρχεται από μία συνθήκη του 422 π.Χ. μεταξύ Περδίκκα και Αθηναίων²⁷⁷, όπου συμμετείχε και ο Δέρδας. Τον επόμενο βασιλιά των Ελιμειωτών θεωρεί ο E. Oberhammer εμπλεκόμενο στα γεγονότα γύρω στο

²⁷⁴ Ως θεός του λοιμού παρουσιάζεται στην Ιλιάδα (Α, 37 κ.ε.). Η ίαση κυρίως του λοιμού είναι ένα ουσιαστικό στοιχείο της φύσης του θεού από τις απαρχές της λατρείας του έως και μετά το 430 π.Χ., οπότε ο Επικούριος Απόλλων αποκτά ναό στις Βάσσες της Φιγάλειας. Σχετικά : Πausanias, 8.41. 7-9. Για το ναό και την αιτία της ίδρυσής του βλ. Gruben 2000, 136-142. Για τις ιάσεις των λοιπών ασθενειών οι πιστοί απευθύνονταν στο γιο του Ασκληπιό, του οποίου η ιδιότητα οφείλεται επίσης στον Απόλλωνα. Σχετικά βλ. και εδώ, στο κεφάλαιο Ασκληπιός.

²⁷⁵ Όμηρος, Ιλ. Α 44-52.

²⁷⁶ Θουκυδίδης 1,57,3 (= A.W. Gomme, A historical commentary on Thucydides II, Oxford 1979, 247). Για τη δυναστεία των Ελιμειωτών βασιλέων : RE V, 1 (1903), λ. Derdas (1-3) (J. Kaerst), Hammond, Griffith 1979, 18-19. Για την ετυμολογία του ονόματος Δέρδας, το οποίο είναι ελληνικό : O. Hoffmann, Die Makedonen, ihre Sprachen und ihr Volkstum (Göttingen 1906) New York 1974(2), 159-160, 270. Πρβλ. Liampi 1998, 6.

²⁷⁷ IG I. 2 αρ. 71.

382 π.Χ., και αυτόν γενικά η έρευνα αποκαλεί και ταυτίζει ως Δέρδα Β²⁷⁸. Παρόλο που η βασιλική διαδοχή των Ελιμειωτών παρουσιάζει κενά λόγω έλλειψης επαρκών μαρτυριών, στα χρόνια της βασιλείας του Δέρδα Β' και κυρίως ως το 382-381 π.Χ. θα πρέπει να τοποθετηθούν οι δύο παραπάνω νομισματικές κοπές²⁷⁹. Σύμφωνα με τη Λιάμπη η κεφαλή του Απόλλωνα παραπέμπει σε ανάλογες απεικονίσεις κοπών της δεύτερης δεκαετίας του 4^{ου} αι. π.Χ.²⁸⁰.

Η παρουσία της μορφής του Απόλλωνα στα νομίσματα της Ελιμειωτικής δυναστείας αποδεικνύει τη σπουδαιότητα της λατρείας του στην περιοχή. Προφανώς έχουμε να κάνουμε με μια τοπική λατρεία Απόλλωνα, για την οποία οι πρωιμότερες μαρτυρίες ανάγονται στους ύστερους κλασικούς χρόνους.

Από την περιοχή της Ελίμειας προέρχεται ένας αριθμός αναθηματικών αναγλύφων και στηλών, που σχετίζονται με τον Απόλλωνα και είναι τυχαία ευρήματα στην πλειονότητά τους. Στο μαρμάρινο αναθηματικό ανάγλυφο **αρ. 74** από την περιοχή της Σιάτιστας, σήμερα χαμένο, ο Απόλλων παριστάνεται στον τύπο του κιθαρωδού. Εκατέρωθεν της ανάγλυφης παράστασης έχουν χαραχθεί δύο αναθηματικές επιγραφές δύο ξεχωριστών αναθετών. Ο Baege θεώρησε ότι πρόκειται για έργο ύστερων χρόνων.

Στην Αρχαιολογική Συλλογή Κοζάνης φυλάσσεται η μαρμάρινη αναθηματική στήλη **αρ. 75** (εικ. 75) ρωμαϊκών χρόνων με παράσταση Απόλλωνα κιθαρωδού. Η στήλη προέρχεται από τον Τετράλοφο του Νομού Κοζάνης.

Στον 3^ο αι. μ.Χ. μπορεί να χρονολογηθεί η μαρμάρινη αναθηματική στήλη **αρ. 76** (εικ. 76) από το Βελβενδό με παράσταση Απόλλωνα κιθαρωδού που κρατά και πλήκτρο.

²⁷⁸ Αριστοτέλης, Πολ. V 1311 b, Στράβων, C 327. RE V, 2 (1905), λ. Elimeia, 2367-2368 (E. Oberhammer).

²⁷⁹ Για τις νομισματικές κοπές της Ελιμειωτικής δυναστείας και το πρόβλημα της χρονολογικής τοποθέτησης της βασιλικής διαδοχής βλ. Liampi 1998.

²⁸⁰ Η Liampi 1998, 10 συσχετίζει την απεικόνιση με αυτές του Αέροπου, Αμύντα Β' και ίσως και του Κοινού των Χαλκιδέων [ομάδα G κατά Robinson (D. Robinson, P.A. Clement, The Chalcidic Mint and the excavation coins found in 1928-1934, Olynthus IX, Baltimore 1938, 20 κ.ε.), την οποία η S. Psoma, Olynthe et les Chalcidiens de Thrace. Étude de Numismatique et d' Histoire (ιδ. διατριβή), Sorbonne Paris IV) χρονολογεί γύρω στο 390 π.Χ.].

Από τον Κόμανο της Εορδαίας, σύμφωνα με πληροφορία που παραδίδει ο Παπαδάκις, προέρχεται ένα μαρμάρινο αγαλμάτιο Απόλλωνα, ανάθημα του *Λέοντος Αντιγόνου*, όπως αναγράφεται στην πρόσθια όψη της κυλινδρικής του βάσης (**αρ. 77**, εικ. 77). Ο θεός παριστάνεται και εδώ στον τύπο του κιθαρωδού κρατώντας κιθάρα και πλήκτρο. Η θέση παρέχει ενδείξεις για την ύπαρξη ιερού του θεού²⁸¹.

Στο αναθηματικό ανάγλυφο **αρ. 78** (εικ. 78) από την Mrenoga, κοντά στα Bitola του βορείου τμήματος της Λυγκηστίδας ο Απόλλων παριστάνεται μαζί με την Άρτεμη σ' έναν εντελώς διαφορετικό τύπο, που φαίνεται ότι επιχωριάζει στην Βόρεια Λυγκηστίδα αλλά και βορειότερά της κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, ιδίως από τον 2^ο αι. μ.Χ. και μετά, οπότε και το ανάγλυφο που εξετάζουμε. Απεικονίζεται γυμνός κρατώντας τόξο στο ένα χέρι και αγγείο στο άλλο, ενώ η Άρτεμη στέκεται δίπλα του επίσης με τα ίδια σύμβολα. Αν για την Άρτεμη υποθέσουμε ότι εδώ παριστάνεται ως κυνηγέτιδα, δεν είναι εύκολο να κάνουμε την ίδια υπόθεση για τον Απόλλωνα. Πιθανώς λοιπόν τα δύο αδέρφια είναι οι τοξότες τιμωροί. Την παράσταση πλαισιώνουν δύο ελισσόμενα φίδια. Η παρουσία του φιδιού εντοπίζεται σε αρκετά από τα μνημεία της περιοχής και βορειότερα, ανεξάρτητα από την παριστανόμενη θεότητα²⁸².

Απόλλων Νόμιος

Στη θέση «Πόρτα» ή «Πόρτες» της Ξηρολίμνης Νομού Κοζάνης αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα ιερού του Απόλλωνα²⁸³ (**αρ. 79**) και των άλλων, πιθανότατα σύνναων, θεών, Άρτεμης και Διονύσου, κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για την κατασκευή του σύγχρονου οδικού άξονα της Εγνατίας οδού. Το μικρό τμήμα του ιερού διατηρεί τρεις τοίχους που αντιστοιχούν σε ένα κτήριο διαστάσεων 3,50X7 μ. με κατεύθυνση ΝΔ-ΒΑ. Το κτηριακό συγκρότημα δεν θα πρέπει να ήταν μνημειακών διαστάσεων, φαινόμενο

²⁸¹ Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, ΑΕΜΘ 2006 (υπό έκδοση).

²⁸² Εκτός από τον Ασκληπιό, του οποίου αποτελεί κύριο σύμβολο, το φίδι απεικονίζεται σε μνημεία Αλεξανδρολατρίας. Σχετικά βλ. εδώ στο κεφάλαιο Αλέξανδρος, 267 κ.ε.

²⁸³ Το ιερό και το μεγαλύτερο μέρος των ευρημάτων του παραμένουν στο σύνολό τους αδημοσίευτα.

γενικό για τα ιερά στην Άνω Μακεδονία²⁸⁴. Η θέση ταυτίστηκε με ιερό αφιερωμένο στη λατρεία του Απόλλωνα από έναν μεγάλο αριθμό επιγραφών και γλυπτών, κυρίως σε θραύσματα, που περισυλλέχθηκαν από την περιοχή. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, ο χώρος του κτηριακού συγκροτήματος του ιερού λιθολογήθηκε και καταστράφηκε εντελώς με το πέρασμα του χρόνου, διατηρώντας πολύ μικρό τμήμα, το οποίο ανήκει στην ύστερη φάση χρήσης του χώρου. Η θέση του ιερού πάνω σε σημαντική διάβαση με την ονομασία «Πόρτα», στο δυτικό στενό άκρο της λεκάνης των Καραγιαννίων, η οποία οδηγεί από την Κοζάνη προς το Βόιο και την Δυτική Ελλάδα, πιθανότατα το καθιστούσε σημαντικό.

Από τη θέση του ιερού ή την ευρύτερη περιοχή περισυλλέχθηκε μαζί με άλλα κινητά ευρήματα και το μαρμάρινο αναθηματικό αγαλμάτιο **αρ. 80** (εικ. 80). Πρόκειται για ενεπίγραφο αγαλμάτιο Απόλλωνα που διατηρεί τα άκρα πόδια του θεού και αναθηματική επιγραφή στο πρόσθιο τμήμα της βάσης. Ο Απόλλων παριστανόταν όρθιος, ίσως στον τύπο του κιθαρωδού. Το κείμενο της επιγραφής δεν παρέχει πληροφορίες για συγκεκριμένο λατρευτικό επίθετο του θεού αλλά το μνημείο μάλλον θα πρέπει να συμπεριληφθεί στα αναθήματα του ιερού της Ξηρολίμνης. Το ανάθημα αυτό του *Αλεξάνδρου* και της *Φιλωτέρας* αποτελεί έργο ποιότητας και χρονολογείται στο β' μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ.

Στη μαρμάρινη ενεπίγραφη αναθηματική στήλη **αρ. 81** (εικ. 81) ο Απόλλωνας φέρει το λατρευτικό επίθετο Νόμιος. Η στήλη, που αποτελεί ανάθημα ενός *Κλεονίκου* από τη Βέροια, διατηρείται αποσπασματικά, ωστόσο μας πληροφορεί ότι στο ιερό αυτό λατρευόταν ο Απόλλων με την ιδιότητα του Νομίου, τουλάχιστον από το 2^ο αι. π.Χ., οπότε χρονολογείται η στήλη, και παράλληλα μαθαίνουμε ότι η εμβέλειά του ιερού ξεπερνούσε τα γεωγραφικά όρια της Ελίμειας.

Από την ευρύτερη περιοχή της Ξηρολίμνης του Νομού Κοζάνης προέρχεται η αποσπασματικά διατηρημένη μαρμάρινη ενεπίγραφη αναθηματική στήλη **αρ. 82** (εικ. 82). Η ακριβής θέση εύρεσής της δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί. Η στήλη, ανάθημα του *Λευκίου Κουσσωνίου Εύκτήμονος*, χρονολογείται από τον 1^ο αι. π.Χ. έως και τον 1^ο αι.

²⁸⁴ Το ίδιο ισχύει και το ιερό του Διός στις Πέτρες Εορδαίας (**αρ. 2**). Σχετικά βλ. και εδώ στο κεφάλαιο Δίας, 59 κ.ε.

μ.Χ. Το όνομα του θεού ίσως συνοδευόταν από κάποιο συγκεκριμένο λατρευτικό επίθετο, στο σημείο όμως εκείνο η επιγραφή διατηρείται αποσπασματικά. Προφανώς η στήλη έφερε παράσταση Απόλλωνα. Η άποψη της Καραμήτρου-Μεντεσίδη για την αναγραφή *Νομίω* στον τρίτο στίχο της επιγραφής έχει μεγάλες πιθανότητες ορθότητας.

Ο Απόλλωνας απαντάται για πρώτη φορά στη Μακεδονία με το επίθετο Νόμιος που τον σχετίζει με την ποιμενική ζωή²⁸⁵. Η ιδιότητά αυτή του Απόλλωνα είναι γνωστή από τον Όμηρο²⁸⁶. Σύμφωνα με τις πηγές την ίδια προσωνομία φέρει ο θεός στη Θεσσαλία²⁸⁷. Επιγραφικά μαρτυρείται στην Επίδαυρο²⁸⁸.

Το λατρευτικό αυτό επίθετο συνοδεύει επίσης τον Δία, τον Ερμή, τον Πάνα, τις Νύμφες και το Διόνυσο²⁸⁹.

Απόλλων Μεσιορίσκος

Από το ιερό της Ξηρολίμνης (**αρ. 79**) προέρχονται τα ακόλουθα πέντε μνημεία ύστερων ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων αφιερωμένα στον Απόλλωνα, ο οποίος φέρει την επίκληση *Μεσιορίσκος* με τις παραλλαγές *Μεζωρίσκος* και *Μεσορίσκος*.

Στη μαρμάρινη ενεπίγραφη αναθηματική στήλη **αρ. 83** (εικ. 83) ο θεός παριστάνεται στον τύπο του κιθαρωδού κρατώντας κιθάρα και πλήκτρο. Η στήλη, ανάθημα κάποιου *Ψύντα* στον Απόλλωνα Μεσιορίσκο, είναι από τα πρωιμότερα μνημεία του ιερού και χρονολογείται στον 2^ο αι. π.Χ., πιθανότατα στο άμισό του αιώνα λόγω της απόδοσης του Απόλλωνα. Στο έργο αναγνωρίζεται παρόμοια καλλιτεχνική τάση με αυτήν της στήλης **αρ. 81**, και ίσως πρόκειται για τον ίδιο τεχνίτη ή το ίδιο εργαστήριο, το οποίο λειτουργούσε κάπου στην περιοχή.

²⁸⁵ Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2001α, 59-60.

²⁸⁶ Όμηρος, *Ιλ.* Β 766, Υ 488. RE II, 1, 61 (Wernicke), LGRM III 1, 453-454 (Roscher).

²⁸⁷ Ευριπίδης, *Άлк.* 568-577.

²⁸⁸ Σχετικά βλ. Π. Καββαδίας, «Επιγραφές εκ των εν Επίδαυρω ανασκαφών», ΑΕ 1884, 27, αρ. 69.

²⁸⁹ RE XVII, (1936), 829-832, W. Peek, ZPE 31 (1978), 258-260 [=SEG 28(1978), 693].

Στην αναθηματική στήλη **αρ. 84** (εικ. 84) παριστάνεται ο Απόλλων στο γνωστό τύπο. Δεξιά του έχει απεικονιστεί ομφαλός ενώ αριστερά του πιθανότατα τρίποδας. Τα δύο αυτά σύμβολα του θεού παραπέμπουν στο δελφικό ιερό και σχετίζονται με τις απαρχές της λατρείας, καθώς ο Απόλλων παρέλαβε τον ομφαλό από την παλαιότερη θεότητα του ιερού, τη Γη²⁹⁰, μια μητέρα θεά που απολάμβανε ιδιαίτερες τιμές στον αιγαιακό χώρο.

Το επίθετο *Μεζωρίσκος*, που αναφέρεται στο κείμενο της επιγραφής, αποδίδεται στον Απόλλωνα και είναι ταυτόσημο του *Μεσορίσκος* που απαντάται στις επιγραφές **αρ. 83, 85, 86, 87** με το γραμματικό φαινόμενο της εναλλαγής σίγμα και ζήτα στην Μακεδονία σ' αυτές τις περιόδους. Η κατάληξη *-ίσκος* είναι ελληνική²⁹¹.

Στην αναθηματική στήλη **αρ. 85** (εικ. 85) διατηρείται τμήμα κιθάρας από την ανάγλυφη παράσταση που παραπέμπει στον Απόλλωνα κιθαρωδό. Η αποσπασματική επιγραφή που συνόδευε την παράσταση διατηρεί σπάραγμα της επίκλησης *Μεσιορίσκω*. Το μνημείο κατατάσσεται στο ίδιο χρονολογικό πλαίσιο με τα προηγούμενα παρόμοια αλλά ίσως λίγο υστερότερα.

Στο β' μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ. χρονολογούνται δύο ακόμα ενεπίγραφες αναθηματικές στήλες στον Απόλλωνα Μεσιορίσκο. Η μια από αυτές (**αρ. 86**, εικ. 86) διατηρεί μόνο τμήμα της αναθηματικής επιγραφής. Η άλλη (**αρ. 87**, εικ. 87) αποτελεί ένα ιδιότυπο μνημείο που παριστάνει μορφή σε σχήμα μούμιας, τυλιγμένης σε ύφασμα και δεμένης με μιάντες. Σύμφωνα με το κείμενο της επιγραφής το μνημείο ανατέθηκε στον Απόλλωνα Μεσιορίσκο και την Άρτεμη μαρτυρώντας συλλατρεία του θεού και της Άρτεμης στο ιερό του στην Ξηρολίμνη.

Στους ύστερους ελληνιστικούς ή και τους ρωμαϊκούς χρόνους κατατάσσονται και μία μαρμάρινη ανεπίγραφη αναθηματική στήλη με παράσταση Απόλλωνα κιθαρωδού (**αρ. 88**, εικ. 88) και ένα μαρμάρινο αποσπασματικά διατηρημένο αγαλμάτιο Απόλλωνα στον ίδιο τύπο (**αρ. 89**, εικ. 89). Ένα ανάγλυφο ελληνιστικών-ρωμαϊκών χρόνων με

²⁹⁰ H.-V. Hermann, *Omphalos*, Münster 1959.

²⁹¹ Σχετικά βλ. Παναγιώτου 1985, 11.

παράσταση αφτιού από το χώρο του ιερού της Ξηρολίμνης (**αρ. 213**)²⁹² μαρτυρεί ανάθεση στον Απόλλωνα πιθανώς ως επήκοο θεότητα.

Η προσωνομία του Απόλλωνα που απαντάται και στις πέντε επιγραφές από την ίδια περιοχή (ιερό Ξηρολίμνης Κοζάνης (**αρ. 79**) πιστοποιεί τη λατρεία του θεού στον ευρύτερο χώρο με την ίδια συγκεκριμένη ιδιότητα. Το επίθετο πιθανώς σχετίζεται με τοπωνύμιο, όπου πιθανολογείται η ύπαρξη ιερού του θεού. Ετυμολογικά δηλώνει θέση στο μέσον των ορέων. Πιθανώς όμως να σχετίζεται και με συγκεκριμένες ιδιότητες του θεού²⁹³. Ίσως σχετικό είναι το Messor (θεριστής) που αναφέρουν οι πηγές για έναν από τους θεούς που σχετίζονται με τη γη και τις καλλιέργειες όπως η Γη και η Δήμητρα²⁹⁴. Στη Ρόδο και στην Κύπρο ο Απόλλων λατρευόταν ως *έρυθίβιος* (*έρυσίβιος*) και σχετιζόταν με τα σιτηρά²⁹⁵.

Απόλλων Εκατόμβιος

Από τη θέση «Κάστρο» στην Μαυροπηγή της Εορδαίας, όπου εντοπίζεται θέση με οικισμό ελληνιστικών χρόνων πάνω σε λόφο και πιθανότατα ιερό Απόλλωνα²⁹⁶ (**αρ. 90**) προέρχεται η μαρμαρίνη ενεπίγραφη αναθηματική στήλη **αρ. 91** (εικ. 91) με παράσταση Απόλλωνα κιθαρωδού με πλήκτρο και την επίκληση *Εκατομβίω* στην επιγραφή που τη συνοδεύει. Η στήλη χρονολογείται στις αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ.

²⁹² Βλ. εδώ στο κεφάλαιο *Θεοί Επήκοοι*, 264.

²⁹³ Βλ. Καραμήτρου–Μεντεσίδη 2001, 67.

²⁹⁴ Σχόλ. του Σέρβιου Γραμματικού στα Γεωργικά του Βιργιλίου : Serv. ad Verg. Georg. 1, 21. Πρβλ. RE IX, 2 (1916) 1351-1352 (Richter), LGRM II. 2, 2844 (Höfer).

²⁹⁵ Στράβων, XIII, 613 : προστάτης των σιτηρών από τη νόσο *έρυσίβη*.

²⁹⁶ Στο χώρο του ιερού έγιναν παράνομες εργασίες ισοπέδωσης και ίσως, σύμφωνα με τους ανασκαφείς, καταστροφή από θησαυροθήρες. Σχετικά βλ. **αρ. 90**.

Ο τύπος της ανάθεσης *εύ/χίν* με παράλειψη του ρήματος δηλώνει την αφοσίωση από την πλευρά του αναθέτη και την επιθυμία για την ευμένεια του θεού²⁹⁷.

Το επίθετο *Ἐκατομβαῖος* από τη γραπτή παράδοση συνοδεύει τους θεούς Δία και Απόλλωνα²⁹⁸, οι οποίοι έχουν ισχυρούς δεσμούς μεταξύ τους. Ο Απόλλων πολλές φορές εμφανίζεται ως ο εκτελεστής της θέλησης του πατέρα του. Ως επίθετο του θεού Απόλλωνα απαντάται για πρώτη φορά στη Μακεδονία (**αρ. 91**). Επιγραφικά είναι γνωστό από το νοτιοελλαδικό χώρο²⁹⁹.

Παραδίδονται επίσης *ἐκατόμβιο ἱερό* του Απόλλωνα στη Φωκίδα³⁰⁰ και τα *ἐκατόμβια*, γιορτές με αγώνες προς τιμή των θεών³⁰¹, ελλιπείς ωστόσο ως προς τις αναφορές τους στον Απόλλωνα³⁰².

Ο Απόλλων λατρευόταν ως Νόμιος και Μεσιορίσκος στην Ξηρολίμνη, ως Εκατόμβιος στο ιερό του Κάστρου της Μαυροπηγής ενώ τυχαία ευρήματα βεβαιώνουν τη λατρεία του θεού στον Κόμανο, τον Τετράλοφο, την Εράτυρα και το Βελβενδό του Νομού Κοζάνης. Σε όλα σχεδόν τα πιο πάνω μνημεία παριστάνεται στον τύπο του κιθαρωδού. Η κιθάρα είναι το κατεξοχήν απολλώνιο μουσικό όργανο, όπου ηχεί είναι

²⁹⁷ Για το θέμα : M. Guarducci , *Epigrafia Greca* II, 1969, 124–125 και III 10 υποσ. 3.

²⁹⁸ Ησύχιος, λ. *Ἐκατομβαῖος*: *Ὁ Απόλλων παρά Ἀθηναίους καί Ὁ Ζεὺς ἐν Γορτύνη, παρ' Ἀρκάσι καί Κρησίν.*

²⁹⁹ Επιγραφή Μυκόνου με αναφορά σε θέσπιση εορτών με θυσίες προς τιμήν των θεών: Dittenberger, *Syll.*³ 1024, 30: *Ἐκατομβαιῶνος ἐβδόμησ ἱσταμέ/νου Ἀπόλλωνι Ἐκατομβίω ταῦρος καί δέκα ἄρνες*. Πρβλ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1990, 152.

³⁰⁰ IG IX 1, 87.

³⁰¹ RE VII₂, 2786 λ. *Hekatombaion* με επιγραφικές μαρτυρίες από Αμοργό: IG XII 7, 237₄₂, IG XII, 7, 388 ₂₉, Δελφούς: Dittenberger, *Syll.*¹ 36₃₆ και 82₆, Δήλο: BCH 29 (1905), 243, Τεγέα: IG V₂, 142_{9,23,35}. Πρβλ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1990, 152.

³⁰² M.P. Nilsson, *Griechische Feste von religiöser Bedeutung* (1906), 138, 174.

παρόντες οι Ολύμπιοι. Σε πολλές παραστάσεις θεϊκών συγκεντρώσεων η ολύμπια σφαίρα δηλώνεται με την παρουσία του Απόλλωνα κιθαρωδού³⁰³.

Ο τύπος του Απόλλωνα ως κιθαρωδού έχει τις ρίζες του στους αρχαϊκούς και κυρίως τους κλασικούς χρόνους, στον Απόλλωνα Πατρώο του Μουσείου της Αθηναϊκής Αγοράς S 2134³⁰⁴ και διάδοση μεγαλύτερη από τους ελληνιστικούς χρόνους και μετά³⁰⁵. Η απεικόνιση του στις ελληνιστικές αναθηματικές στήλες³⁰⁶ της Ελίμειας και της Εορδαίας, με ψηλά ζωσμένο με πλατιά ζώνη χειριδωτό χιτώνα και ιμάτιο, που πέφτει στην πλάτη, διαφοροποιείται ενδυματολογικά από τον τύπο του Απόλλωνα Πατρώου με τον αττικό πέπλο και το μακρύ απόπτυγμα³⁰⁷, χαρακτηρίζει τις παραστάσεις Απόλλωνα κιθαρωδού από τον 4^ο αι. π.Χ.³⁰⁸ και μετά και πλησιάζει ανάλογα μνημεία ελληνιστικών χρόνων από το μακεδονικό χώρο, όπως το αναθηματικό ανάγλυφο στον Απόλλωνα Λύκιο από τη Βεργίνα³⁰⁹, και το αναθηματικό ανάγλυφο στον Απόλλωνα Πύθιο και την Αρτεμη Ηγεμόνη από το Καλαμωτό Θεσσαλονίκης (αρχαία Καλίνδοια)³¹⁰. Με το ανάγλυφο αυτό του α΄ μισού του 2^{ου} αι. π.Χ. μπορεί να συγκριθεί ως προς την απόδοση της μορφής του Απόλλωνα για την έντονη συστροφή του κορμού και το μοτίβο του δεξιού χειριού κυρίως το ανάγλυφο **αρ. 83** από το ιερό της Ξηρολίμνης. Εκτός από το αναθηματικό ανάγλυφο στον Απόλλωνα Λύκιο, από τη Βεργίνα προέρχεται και

³⁰³ Simon 1996, 143.

³⁰⁴ O. Palagia, Euphranor (1980), 13 κ. εικ. 6–7.

³⁰⁵ Γνωστότερη παράσταση στο ανάγλυφο του Αρχελάου : D. Pinkwart , Das Relief des Archelaos von Priene und die «Musen des Philiskos» (1965). Για τον τύπο και τη εξέλιξή του : M. Flashar, Apollon Kitharodos. Statuarische Typen der musischen Apollon, Köln 1992.

³⁰⁶ Πρόκειται συνήθως για στήλες με εγγεγραμμένο αέτωμα. Σχετικά πρβλ. την τυπολογική κατάταξη επιτυμβίων στηλών από τη Άνω Μακεδονία, ιδιαιτέρως αυτών των ελληνιστικών χρόνων : Ριζάκης, Τουράτσογλου 1993, 1288, 1297 σχ. 2.

³⁰⁷ M. Flashar, ό.π., 50 κ.ε, υποσ. 275.

³⁰⁸ M. Flashar, ό.π., 17 κ.ε., 60 κ.ε. για παραδείγματα από τη Θεσσαλία και τους Δελφούς

³⁰⁹ Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, «Απόλλωνι Λυκίω. Αναθηματικό ανάγλυφο ελληνιστικών χρόνων από τη Βεργίνα», Μύρτος. Μελέτες στη μνήμη της Ιουλίας Βοκοτοπούλου, Θεσσαλονίκη 2000, 441-451.

³¹⁰ *ΚΓΑΜΘ I, 93-95 αρ. 69, εικ. 153 (Ε. Βουτυράς).

αναθηματική στήλη με παράσταση Απόλλωνα κιθαρωδού και Άρτεμης κυνηγέτιδος με επιτύμβια επιγραφή ρωμαϊκών χρόνων σε δεύτερη χρήση³¹¹. Το ίδιο θα μπορούσε να υποθέσει κανείς και για το ανάγλυφο του Αρχαιολογικού Μουσείου Βέροιας Λ 314, που διατηρεί τμήμα παράστασης κιθαρωδού αλλά επιτύμβια επιγραφή 2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ.³¹².

Ο τύπος του Απόλλωνα κιθαρωδού της Άνω Μακεδονίας, που απεικονίζεται σε μνημεία ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, έχει στάσιμο το αριστερό του σκέλος και άνετο το δεξί, κρατά την κιθάρα στο αριστερό και το πλήκτρο στο δεξί του χέρι αντιστοιχώντας με αυτόν τον τρόπο στα μνημεία που κατέταξε ο M. Flashar³¹³.

Στη στήλη **αρ. 83** από την Ξηρολίμνη στην Ελίμεια ο θεός παριστάνεται κρατώντας πλήκτρο με το δεξί του χέρι που φέρει προς τα άνω μπροστά από την κιθάρα³¹⁴.

Η παρουσία του θεού στη Μακεδονία³¹⁵ και τη Θράκη³¹⁶ γενικότερα ανιχνεύεται μέσα από νομισματικές μαρτυρίες, επιγραφικά μνημεία και γλυπτά έργα.

Η κεφαλή του Απόλλωνα εμφανίζεται σε κοπές Φιλίππου Β΄, Αλεξάνδρου Γ΄, Φιλίππου Γ΄ και Αλεξάνδρου Δ΄³¹⁷, όπως επίσης σε κοπές της Ολύθου³¹⁸. Την επιρροή

³¹¹ Heuzey, Daumet 1876, 236 αρ. 107, Δήμιτσας 1896, 212 κ.ε. αρ. 212, Chr. Saatsoglou-Paliadeli, AM 111 (1996), 228 κ.ε., πίν. 45,1, Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, ό.π., 442 και υποσ. 7-10.

³¹² *ΕΚΜ, 362 αρ. 412, πίν. 631.

³¹³ M. Flashar, ό.π., 81f αρ. 30-44. Πρβλ. Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, ό.π., 446.

³¹⁴ Γενικά για το μοτίβο του δεξιού χεριού με το πλήκτρο βλ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1990, 151 και υποσ. 38 με τα σχετικά παραδείγματα.

³¹⁵ Για τη λατρεία του Απόλλωνα γενικά στη Μακεδονία : Baege 1913, 35-39, Kalléris 1976, 544 κ.ε., Düll 1977, 50-58, Φ. Πέτσας, Μακεδονικά 20 (1980), 543-549 με βιβλιογραφία.

³¹⁶ Για τη λατρεία στη Θράκη : Z. Gočeva, «Le culte d'Apollon en Thrace», Pulpudeva 1, 4-19 octobre 1974 (Sofia 1976), 221-224, η ίδια, «Le culte d'Apollon», DHA 18, 2 (1992), 167-171.

³¹⁷ Gaebler 1935, 162 κ.ε. αρ. 1-8, πίν. XXX, 169 αρ. 6, πίν. XXXI, 171 αρ. 5.6, πίν. XXXII, 172 αρ. 2, πίν. XXXII.

³¹⁸ Gaebler 1935, 85 κ.ε., αρ. 4-11, πίν. XVII.

των Μακεδόνων βασιλέων δηλώνουν οι κοπές των Παιόνων της ίδιας περιόδου³¹⁹. Αργότερα εμφανίζεται σε ελληνιστικές κοπές Πέλλας³²⁰ και κοπές Θεσσαλονίκης από τους χρόνους του Αυγούστου έως και του Γαλιηνού³²¹.

Αναθηματική επιγραφή του 334/333-304/303 π.Χ. από το Καλαμωτό Θεσσαλονίκης (αρχαία Καλίνδοια) αναφέρει ονόματα ιερέων με ετήσια θητεία του Απόλλωνα και του Ασκληπιού³²². Το ιερό της περιοχής θα πρέπει να ανήκε στον Απόλλωνα που ήταν η κυριότερη θεότητα στη Βοττική. Κεφαλή του θεού φέρουν νομίσματα της περιοχής που χρονολογούνται στον 4^ο αι. π.Χ.³²³. Η λατρεία του Ασκληπιού ενσωματώθηκε αργότερα.

Λατρεία Απόλλωνα στη Βοττική αποδεικνύει και το ενεπίγραφο αναθηματικό ανάγλυφο στον Απόλλωνα Πύθιο και την Άρτεμη Ηγεμόνη³²⁴ του α΄ μισού του 2^{ου} αι. π.Χ., που αναφέρθηκε και πιο πάνω. Ας σημειωθεί επίσης ότι η κοντινότερη πόλη στην περιοχή ονομάζεται Απολλωνία.

Ο θεός αναφέρεται ως «*κλυτότοξος Απόλλων*» σε επιτύμβιο επίγραμμα του 3^{ου}-2^{ου} αι. π.Χ. από τη Θεσσαλονίκη και αργότερα στο Λούβρο³²⁵. Στον 1^ο αι. π.Χ. ή τον 1^ο αι. μ.Χ. χρονολογούνται δύο αναθηματικές επιγραφές στον Απόλλωνα από την περιοχή του Σαραπιείου στη Θεσσαλονίκη³²⁶, όπου είναι πιθανό να υπήρχε ιερό του.

Την αποδοχή της λατρείας του Απόλλωνα Πυθίου και την τέλεση Πυθίων προς τιμήν του μαρτυρεί επιγραφή του 252-253 μ.Χ. από τη Θεσσαλονίκη³²⁷.

³¹⁹ Düll 1977, 50-51, 284-286 αρ. 26-31.

³²⁰ Gaebler 1935, 95 αρ. 10.

³²¹ Gaebler 1935, 125 αρ. 42, 127 αρ. 56-57, 129 αρ. 63, 130 αρ. 68-69.

³²² Σχετικά βλ. εδώ στο κεφάλαιο Ασκληπιός, 232 κ.ε.

³²³ Gaebler 1935, 51 αρ. 5-7.

³²⁴ *ΚΓΑΜΘ I, 93-95 αρ. 69, εικ. 153 (Ε. Βουτυράς).

³²⁵ IG X 2.1, 257 αρ. *908.

³²⁶ IG X 2.1, 28-29 αρ. *52, *54.

³²⁷ IG X 2.1, 21-23 αρ. 38.

Πληροφορίες για το ιερό και τη λατρεία του Απόλλωνα, του Ασκληπιού και της Υγείας στη Βέροια, καθώς και κατάλογο επωνύμων ιερέων, παρέχει λόγος του β΄μισού του 3^{ου} αι. π.Χ.³²⁸.

Θεός εγγυητής των όρκων μεταξύ άλλων (Διός, Γης, Ηλίου, Ηρακλή, Ερμή) εμφανίζεται και ο Απόλλων στο γυμνασιαρχικό νόμο της Βέροιας του α΄τρίτου του 2^{ου} αι. π.Χ.³²⁹.

Μία βάση με αναθηματική επιγραφή στον Απόλλωνα Καναστραίο προέρχεται από την Άφυτι της Χαλκιδικής³³⁰.

Στα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. η πόλις των Αβδήρων με ψήφισμα αποδέχεται την εορτή των Σωτηρίων των Δελφών. Το αντίγραφο αυτού του ψηφίσματος εντοπίστηκε στον αρχαιολογικό χώρο των Δελφών³³¹.

Ψήφισμα του β΄μισού του 2^{ου} αι. π.Χ. προς τιμήν δύο τεχνιτών που επισκεύασαν το λατρευτικό άγαλμα του Δεκάδρου του Απόλλωνα στην Πύδνα παραδίδει πληροφορίες για το ναό του θεού που βρισκόταν πιθανώς εκτός των τειχών της πόλης³³².

Με τις προσωυμίες Ποηνός³³³ και Σιρηνός³³⁴ που έχουν τοπωνυμική σημασία μαρτυρείται ο Απόλλων σε αναθηματικές επιγραφές ρωμαϊκών χρόνων από θέσεις του νότιου τμήματος της Θράκης. Με μια τοπική λατρεία Απόλλωνα φαίνεται ότι συνδέεται η επίκληση Κερσηνός σε αναθηματικές επιγραφές από τον 1^ο αι. π.Χ. έως και τον 3^ο αι. μ.Χ. επίσης από τη Θράκη³³⁵. Πιθανή είναι και η σχέση του λατρευτικού αυτού επιθέτου με θρακικά τοπωνύμια και ανθρωπωνύμια. Οι Θράκες βασιλείς ήταν, σύμφωνα με την παράδοση, παιδιά του Απόλλωνα όπως για παράδειγμα ο Κερσοβλέπτης. Σε

³²⁸ Βλ. εδώ στο κεφάλαιο Ασκληπιός, 231.

³²⁹ Ph. Gauthier, M.B. Hatzopoulos, *La loi gymnasiarchique de Béroia*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 16, Athènes 1993, Hatzopoulos 1996, 131-138, ΕΚΜ, 77-85 αρ. 1 Α, πίν. 531.

³³⁰ J.P. Michaud, BCH 96 (1972), 730, εικ. 339.

³³¹ J. Bousquet, BCH 64-65 (1940-41), 100-107 αρ. C, εικ. 7, ΕΘΑ, 190-191 αρ. Ε4, πίν. 2.

³³² Μ. Μπέσιος, «Μαρτυρίες Πύδνας. Το ψήφισμα του Απόλλωνος Δεκαδρού», Αρχαία Μακεδονία V, 2, 1111-1121.

³³³ ΕΘΑ, 497-498 αρ. Ε399Β, πίν. 84 (2^{ος}-3^{ος} αι. μ.Χ., περιοχή Σαπών).

³³⁴ ΕΘΑ, 568-569 αρ. Ε497, πίν. 94 (3^{ος} αι. μ.Χ., Χώρα Τραιανουπόλεως).

³³⁵ ΕΘΑ, 577-578 αρ. Ε459, *Ε460, πίν. 95 (Πλωτινόπολις).

αναθηματικές επιγραφές της ίδιας περιόδου από τη Χώρα της Αδριανουπόλεως³³⁶ αναφέρεται επίσης ο Απόλλων.

Αναφορά σε ιερό του Απόλλωνα κάνει μια λατινική αναθηματική επιγραφή του 2^{ου} αι. μ.Χ. από το Kanadarci της Πελαγονίας³³⁷.

Σε τρεις αναθηματικές επιγραφές αυτοκρατορικών χρόνων από την Κολοβαίσα της Πελαγονίας ο θεός αναφέρεται με το λατρευτικά επίθετα *Ότευδανός* και *Έτευδανίσκος*³³⁸.

Λατρεία Απόλλωνα Σωτήρα και συλλατρεία με την Ήρα Βασίλεια και τον Ολύμπιο Δία στους Στόβους, μαρτυρεί αναθηματική επιγραφή αυτοκρατορικών χρόνων από την πόλη, στην οποία αναφέρεται ίδρυση αγαλμάτων των τριών θεών με απόφαση της βουλής³³⁹.

Από την πόλη και την περιοχή της Θεσσαλονίκης προέρχονται τέσσερα γλυπτά που παριστάνουν τον Απόλλωνα, αποδεικνύοντας ότι ο θεός θα πρέπει να ήταν αποδέκτης λατρείας στην περιοχή.

Στο 2^ο αι. π.Χ. χρονολογείται ένα αγαλμάτιο Απόλλωνα κιθαρωδού με προέλευση πιθανώς από την πόλη³⁴⁰.

Μια στεφανωμένη με φύλλα δάφνης κεφαλή του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, που χρονολογείται στο 2^ο αι. μ.Χ., έχει θεωρηθεί ότι απεικόνιζε το θεό³⁴¹.

Κεφαλή Απόλλωνα, πιθανότατα του τύπου του κιθαρωδού, αποτελεί επίσης η αρ. ευρετ. 1263 των μέσων του 2^{ου} αι. μ.Χ. του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης³⁴².

³³⁶ ΕΘΑ, 593-595 αρ. Ε478-Ε479, Ε481, πίν. 98.

³³⁷ Düll 1977, 281 αρ. 20.

³³⁸ Düll 1977, 55, 282-283 αρ. 22-24.

³³⁹ Σχετικά J. Wiseman, «Gods, war and plague in the time of Antonines», *Studies in antiquities of Stobi I*, Beograd 1973, 183. Πρβλ. Düll 1977, 279 αρ. 17, Σβέρκος 2000, 76 και υποσ. 239.

Σχετικά βλ. και εδώ στα κεφάλαια Δίας, Ήρα, 88, 92.

³⁴⁰ *ΚΓΑΜΘ II, 27-28 αρ. 163, εικ. 424-427 (Γ. Δεσπίνης).

³⁴¹ *ΚΓΑΜΘ I, 121 αρ. 92, εικ. 250-253 (Γ. Δεσπίνης).

³⁴² *ΚΓΑΜΘ II, 48-50 αρ. 188, εικ. 502-505 (Μπ. Σμιτ-Δούνα).

Η κεφαλή παραλάσσει τον τύπο του Απόλλωνα της Κυρήνης ή του Απόλλωνα του Αρχαιολογικού Μουσείου της Basel³⁴³.

Ένα αναθηματικό ανάγλυφο στον Απόλλωνα προέρχεται από τα Ασώματα Βέροιας³⁴⁴.

Ένα χάλκινο αγαλμάτιο Απόλλωνα πρωτότυπο έργο υψηλής ποιότητας του 4^{ου} αι. π.Χ. που φυλάσσεται στο Cleveland Museum of Art έχει μακεδονική προέλευση³⁴⁵. Ο θεός παριστάνεται νέος και γυμνός και πιθανότατα κρατούσε τόξο και κλαδί δάφνης.

Από τη θέση Begnište της Πελαγονίας προέρχεται ένα χάλκινο αγαλμάτιο Απόλλωνα του 2^{ου} αι. μ.Χ.³⁴⁶.

Από όσα αναφέρθηκαν μέχρι στιγμής ο Απόλλων αποτελεί θεότητα με αρκετά παλαιά λατρεία στο βορειοελλαδικό χώρο. Με διάφορα λατρευτικά επίθετα, κυρίως τοπωνυμικής σημασίας, είναι αποδέκτης τοπικής λατρείας σε αρκετές περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης, συχνά συνοδευόμενος από την Άρτεμη.

Οι αγροτικοί πληθυσμοί του νοτιότερου τμήματος της Άνω Μακεδονίας τον λάτρεψαν με αναφορά στις καθημερινές τους συνήθειες και τον τρόπο ζωής τους αφιερώνοντάς του σημαντικά ιερά στην Ξηρολίμνη, τη Μαυροπηγή και πιθανότατα στον Κόμανο, τον Τετράλοφο και την Εράτυρα. Οι ηγεμόνες της περιοχής τον απεικόνισαν στις νομισματικές τους κοπές, ακολουθώντας το παράδειγμα των κυρίων της Κάτω Μακεδονίας, ενώ οι κάτοικοι των αστικών κέντρων των ρωμαϊκών χρόνων, κυρίως των βορειότερων περιοχών, ακολούθησαν την παράδοση της λατρείας του υπερτοπικού δελφικού ιερού και του ιερού της Κλάρου με επίσης μεγάλη ακτινοβολία.

³⁴³ Τύπος Κυρήνης : LIMC II (1984), 211 κ.ε. αρ. 222 (O. Palagia), 383 κ.ε. αρ. 61 (E. Simon). Τύπος Basel, αρ. ευρετ. S 672: M. Flashar, ό.π. 56, 134, εικ. 106-109. Πρβλ. ΚΓΑΜΘ II, 50 και υποσ. 3-4 (Μπ. Σμιτ-Δούνα).

³⁴⁴ Αλλαμανή-Σουρή 1990, 210 και υποσ. 30.

³⁴⁵ E. Walter-Καρύδη, «Ένας χάλκινος Απόλλων από τη Μακεδονία και η μακεδονική πλαστική των κλασικών χρόνων», Μύρτος. Μελέτες στη μνήμη της Ιουλίας Βοκοτοπούλου, Θεσσαλονίκη 2000, 641-652.

³⁴⁶ Düll 1977, 278 αρ. 14.

Θεοφόρα ονόματα

Τα θεοφόρα ονόματα που σχετίζονται με τον Απόλλωνα είναι ιδιαίτερα διαδεδομένα στην Άνω Μακεδονία και στη Μακεδονία γενικά. Στην αναθηματική επιγραφή **αρ. 15** απαντάται η αναγραφή *Άπολλ---* που μπορεί να συμπληρωθεί ως *Άπολλόδωρος* ή *Άπολλωνίδης*. Το όνομα *Άπολλόδωρος* εμφανίζεται συχνά σε επιγραφές ρωμαϊκών χρόνων από το Βελβενδό³⁴⁷, το Μπράβα³⁴⁸, τα Σέρβια³⁴⁹ της Ελίμειας, τις Πέτρες Εορδαίας³⁵⁰ και τη Μελίτη της Λυγκηστιδας³⁵¹. Μαρτυρείται πολλές φορές στις βόρειες περιοχές Πελαγονία και Δασσαρήτιδα³⁵², στη Βέροια³⁵³, τη Λευκόπετρα Ημαθίας³⁵⁴, την πόλη και την περιοχή της Θεσσαλονίκης³⁵⁵, τη Χαλκιδική³⁵⁶ και το νότιο τμήμα της Θράκης³⁵⁷ σε επιγραφές από τον 4^ο αι. π.Χ., κυρίως όμως ρωμαϊκών χρόνων.

³⁴⁷ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 81 αρ. 78, πίν. 29.

³⁴⁸ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 66-67 αρ. 57, πίν. 21, Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1994 α, 46 αρ. 5.

³⁴⁹ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 51-52 αρ. 37, πίν. 11.

³⁵⁰ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 116-117 αρ. 118, πίν. 43.

³⁵¹ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 152-153 αρ. 166, πίν. 64.

³⁵² SEG 39 (1989), 618, Spomenik 98 (1941-48), 123, SEG 38 (1988), 675, 677, 679, 680 [= IG X. 2.2, 323, 324 III, 325 I, 326 I].

³⁵³ ΕΚΜ, 132-133 αρ. 28, πίν. 542, 205-206 αρ. 121, πίν. 563, 298 αρ. 299, πίν. 494, 254-255 αρ. 142B, πίν. 568.

³⁵⁴ Leukopétra, 132 αρ. 67, πίν. 315, 140-142 αρ. 78, πίν. 321.

³⁵⁵ IG X 2.1, 2-3 αρ. 4, 97-99 αρ. 241 A.

³⁵⁶ Hatzopoulos 1988, 80 (Όλωνθος), Hatzopoulos, Loukopoulou 1996, 88-89 αρ. 69 [N. Ποτείδαια (αρχαία Κασσανδρεία)].

³⁵⁷ ΕΘΑ, 236-237 αρ. Ε46, πίν. 13 (Αβδηρα), 299 αρ. *Ε126, πίν. 31 (Χερσόνησος Μολυβωτής), 374-375 αρ. Ε191, πίν. 47, 390-393 αρ. Ε212, πίν. 53, 416 αρ. Ε258, πίν. 61, 423 αρ. Ε272, πίν. 63, (Μαρώνεια), 518-519 αρ. *Ε412, πίν. 86, 524 αρ. Ε423, πίν. 88, 524-525 αρ. Ε424, πίν. 88 (Ζώνη).

Στις περιοχές αυτές συχνά συναντώνται την ίδια χρονική περίοδο και τα *Απολλώνιος*³⁵⁸, *Απολλωνία*³⁵⁹, *Απολλωνίδης*³⁶⁰, *Απολλοδωριανή*³⁶¹, *Απολλοφάνης*³⁶².

³⁵⁸ IG X 2.1, 109-110 αρ. 261 (Θεσσαλονίκη), Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997, 33-35 αρ. 18 με εικόνα, 37-38 αρ. 21, 51-53 αρ. 41, 54-56 αρ. 42 [Καλαμωτό Θεσσαλονίκης (αρχαία Καλίνδοια)]. ΕΘΑ, 239 αρ. Ε51, πίν. 14 (Αβδηρα), 267-268 αρ. Ε84, πίν. 22 (Τόπειρος), 381-382 αρ. Ε203, πίν. 50, 409-410 αρ. Ε243, πίν. 60, 432 αρ. Ε289, 446 αρ. Ε316, πίν. 70 (Μαρώνεια), 583-584 αρ. Ε465, πίν. 96 (Πλωτινόπολις). SEG 38 (1988), 679, 680, 682 [= IG X 2.2, 325 I, 326 I, 326 II], IG X 2.2, 329.

³⁵⁹ ΕΚΜ, 261 αρ. 213, πίν. 587 (Βέροια). ΕΘΑ, 427-428 αρ. Ε280, πίν. 65 (Μαρώνεια).

³⁶⁰ ΕΚΜ, 124-125 αρ. 19, πίν. 540, 145-147 αρ. 45, πίν. 546 (Βέροια). ΕΘΑ, 310 αρ. *Ε152, πίν. 36 (Χερσόνησος Μολυβωτής).

³⁶¹ IG X 2.1, 79-80 αρ. 188, 189 (Θεσσαλονίκη).

³⁶² Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997, 46 αρ. 35 (Λητή Θεσσαλονίκης).

Άρτεμη

Από τις παλαιότερες και τις ευρύτατα λατρευόμενες θεότητες θεωρείται η Άρτεμη³⁶³, η οποία διέθετε τις πιο πολλές προσωνομίες στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, σχεδόν τόσες όσες και ο Δίας. Από πολύ νωρίς συσχετίστηκε από την έρευνα με το μικρασιατικό χώρο και την Κυβέλη, τη Μεγάλη Μητέρα και την Αναχίτα³⁶⁴. Στην Ιλιάδα³⁶⁵ καλείται *πότνια θηρών*, οπότε είναι κυρίαρχη στην άγρια φύση και κυρίως στα λιοντάρια, τα ελάφια και τις αίγες άλλοτε προστατεύοντάς τα³⁶⁶ και άλλοτε κυνηγώντας τα. Είναι παντού και πάντα η θεά του κυνηγιού και των κυνηγών.

Ωστόσο ήδη από τα ομηρικά έπη ο τύπος και ο ρόλος της *πότνιας θηρών*, παρόλο που αναφέρεται, παραγκωνίστηκε μπροστά σε έναν τύπο αδύναμης νεαρής κοπέλας με παρθενική φύση, αρχηγού των νυμφών, μακριά από τις μάχες και κοντά στη φύση. Αυτόν τον τύπο αντανακλά και η κλασική εικονογραφία της θεάς, που έγινε ιδιαίτερα δημοφιλής στις ύστερες περιόδους : νέα με χιτωνίσκο, νεανική κόμμωση με τόξο και φαρέτρα και συνοδευόμενη από ένα ή και δύο ζώα, συνήθως ελάφι ή ζαρκάδι και σκυλί. Αυτή η εικόνα που δημιούργησε και αγάπησε η αρχαία ελληνική τέχνη δε στερείται και της σκοτεινής της πλευράς. Η θεά είναι τρομερή και σκληρή απειλώντας με τα βέλη της

³⁶³ Για την Άρτεμη : G. Bruns, *Die Jägerin Artemis. Studie über den Ursprung ihrer Darstellung*, München 1929, I.Δ. Κόντης, «Άρτεμη Βραυρωνία», *ΑΔ* 22 (1967), *Μελέτες Α΄*, 156-206, 221-226, πίν. 102-106, L. Kahil, «L'Artémis de Brauron, rites et mystères», *AntK* 20 (1977), 86-98, M.B. Hollins, *Legend, cult and architecture at three sanctuaries of Artemis*, Bryn Mawr 1980, S. Pingiatoglou, *Eileithyia*, Würzburg 1981, *LIMC II* (1984), 619-753, λ. Artemis (L. Kahil, N. Icard), *LIMC III* (1986), 95-97, λ. Bendis (Z. Gočeva, V. Popov).

³⁶⁴ Σχετικά βλ. εδώ στο κεφάλαιο Μητέρα των Θεών-Κυβέλη, 291 κ.ε.

³⁶⁵ Όμηρος, *Ιλ.* Φ 470.

³⁶⁶ *Αισχύλος*, *Αγ.* 141-143.

και φονεύοντας ανθρώπους και ζώα³⁶⁷. Με αυτήν την Άρτεμη συνδέθηκαν η Εκάτη και η Εννοδία³⁶⁸.

Από το Παλαιόκαστρο Σιάτιστας στην Ελίμεια προέρχεται το κατώτερο τμήμα του μαρμάρινου ενεπίγραφου αναθηματικού αναγλύφου **αρ. 92** με παράσταση Άρτεμης, από την οποία διατηρήθηκαν μόνο τα πόδια. Η αναθηματική επιγραφή που συνοδεύει την παράσταση αναφέρει το όνομα της Άρτεμης σε δοτική πτώση και το όνομα *Μα* δύο φορές στην περίπτωση βέβαια που δεν πρόκειται για το υποκοριστικό Μαμα. Το πρώτο δηλώνει το όνομα της αναθέτριας. Το δεύτερο - στην περίπτωση που θα πρέπει να αποκλειστεί ένα πιθανό Lallname Μαμα - αποτελεί προφανώς διττογραφία, αφού Άρτεμη με την προσωνυμία *Μᾶ* δεν παραδίδεται³⁶⁹. Το χαμένο σήμερα ανάγλυφο χρονολογείται στους ρωμαϊκούς χρόνους.

Η Άρτεμη παριστάνεται με κυνηγετική αμφίεση κρατώντας τόξο και ανασύροντας βέλος από τη φαρέτρα της σε μαρμάρينو ενεπίγραφο αναθηματικό ανάγλυφο του 1^{ου}-2^{ου} αι. μ.Χ. από την περιοχή του Βελβενδού (**αρ. 93**, εικ.93). Από την πιθανότατα δίστιχη εγχάρακτη επιγραφή διατηρούνται μόνο τέσσερα γράμματα που δεν επιτρέπουν καμία απολύτως ερμηνεία.

Ο Σιαμπανόπουλος αναφέρει έναν μαρμάρينو κορμό Άρτεμης στον τύπο της κυνηγού, ρωμαϊκών χρόνων με προέλευση την Αιανή (**αρ. 94**, εικ. 94).

Από τη θέση «Ξεροπήγαδο» Κοιλιάδας στην Κίτρινη Λίμνη αναφέρεται ένα μαρμάρينو ενεπίγραφο αναθηματικό ανάγλυφο του 2^{ου} αι. μ.Χ. με παράσταση Άρτεμης συνοδευόμενης από σκυλί (**αρ. 95**)³⁷⁰. Το ανάγλυφο βρέθηκε εντοιχισμένο σε κτήριο του 4^{ου}-5^{ου} αι. μ.Χ.

Στη λίμνη των Πετρών Εορδαίας βρέθηκε τυχαία το 1956 το άγαλμα **αρ. 96** (εικ. 96), σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Φλώρινας, που απεικονίζει την Άρτεμη σε

³⁶⁷ Burkert 1993, 320 κ.ε.

³⁶⁸ Σχετικά βλ. στα αντίστοιχα κεφάλαια.

³⁶⁹ Σχετικά βλ. Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 44. Πρβλ. N. Proeva, La déesse Ma cappadocienne et son culte en Macédoine, d'après une plaque votive en bronze de Pretor, au Musée du Resen, *ŽA* 33 (1983), 165-183. Για τη θεά στην Έδεσσα βλ. Παπαγεωργίου 1900.

³⁷⁰ Πρόκειται για αδημοσίευτο μέχρι σήμερα μνημείο.

γνωστό εικονογραφικό τύπο των ρωμαϊκών χρόνων, ο οποίος απαντάται συχνά στο βορειοελλαδικό χώρο³⁷¹. Η θεά παριστάνεται όρθια σε στάση ανάπαυσης με χιτωνίσκο και ιμάντα στο στήθος συνοδευόμενη από ελάφι και σκυλί. Παρόμοιο ως προς τη σύνθεση είναι το αγάλματιο του 2^{ου} μ.Χ. από τους Στόβους³⁷². Ως προς την απόδοση της Άρτεμης θυμίζει τα αγάλματα **αρ. 98** και **αρ. 106** από τη Λακκιά και το Sunodol αντίστοιχα.

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Φλώρινας επίσης, με προέλευση πιθανότατα από την ευρύτερη περιοχή, φυλάσσεται και το άγαλμα Άρτεμης **αρ. 97** (εικ. 97) πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων. Ο εικονογραφικός αυτός τύπος της Άρτεμης δεν είναι τόσο συνήθης στους ρωμαϊκούς χρόνους και έχει τις ρίζες του στους ύστερους ελληνιστικούς³⁷³.

Το άγαλμα Άρτεμης **αρ. 98** (εικ. 98) βρέθηκε στην περιοχή μεταξύ Βεγόρας και Λακκιάς, όπου έχουν ανασκαφεί αποθηκευτικοί χώροι κτηρίου ρωμαϊκών χρόνων. Η θεά παριστάνεται όρθια, φέρει χιτωνίσκο και ιμάτιο που περνά πίσω και πάνω από τον αριστερό της ώμο και τυλίγεται στη μέση της³⁷⁴.

Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για την πιθανή λατρεία της Άρτεμης στην περιοχή της Ορεστίδας είναι λίγες και αποσπασματικές. Στη βιβλιογραφία αναφέρεται ιερό στη θέση «Άγιος Αθανάσιος-Τσάκονη» Άργους Ορεστικού (**αρ. 99**). Από την «Τσάκονη Καστοριάς» αναφέρει ο Φ.Μ. Πέτσας ένα αναθηματικό ανάγλυφο στην Άρτεμη (**αρ. 100**) χωρίς περαιτέρω στοιχεία. Είναι πιθανό ότι η θέση σχετίζεται με τη λατρεία της θεάς.

Τον τύπο της κυνηγού όπως και στο ανάγλυφο που αναφέρει ο Σιαμπανόπουλος με προέλευση την Αιανή (**αρ. 94**) πιθανότατα απηχεί η παράσταση της θεάς σε μικρό, επίσης ρωμαϊκό, αναθηματικό ανάγλυφο από τη θέση «Τσούκα» στην Ορεστίδα,

³⁷¹ LIMC II (1984), αρ. 361 λ. Artemis-Diana (L. Kahil). Πρβλ. Αδάμ-Βελένη 1997α, 2 και υποσ. 9. Η δημοσίευση του αγάλματος αναμένεται από την Π. Αδάμ-Βελένη.

³⁷² Düll 1977, 68, 303-304 αρ. 68 εικ. 15.

³⁷³ Σχετικά βλ. LIMC II (1984), αρ. 277 λ. Artemis-Diana, 35e (G. Bauchhens). Πρβλ. Αδάμ-Βελένη 1997α, 2 υποσ. 9. Η δημοσίευση του αγάλματος αναμένεται από την Π. Αδάμ-Βελένη.

³⁷⁴ Το άγαλμα παραμένει αδημοσίευτο.

σύμφωνα με πληροφορία του Παπαδάκι³⁷⁵ (**αρ. 101**). Τη θεά, η οποία τρέχει ανασύροντας ταυτόχρονα βέλος από τη φαρέτρα της, συνοδεύουν ελάφι και σκυλί.

Από το Αρμενοχώρι στη Λυγκηστίδα αναφέρεται ένα αποσπασματικό μαρμάρινο άγαλμα Άρτεμης ρωμαϊκών χρόνων (**αρ. 103**)³⁷⁶.

Από την ελληνιστική πόλη της Φλώρινας προέρχεται ένα αδημοσίευτο μετάλλιο με προτομή Άρτεμης (**αρ. 102**, εικ. 102). Η θεά, που φαίνεται ότι λατρευόταν στην πόλη, φέρει χιτωνίσκο που πορπώνεται στον αριστερό της ώμο. Παρόμοιο είναι το μετάλλιο από την περιοχή όπου τοποθετείται η κόμη των Αλκομενών της Δερριόπου³⁷⁷.

Ένα άγαλμα Άρτεμης με σκυλί και λαγό (**αρ. 105**), σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο των Bitola (Naroden Zavod Muzej Bitola), έχει προέλευση την Ηράκλεια Λυγκηστική. Από το σύμπλεγμα αυτό διατηρείται η βάση με τα κάτω άκρα της Άρτεμης και τον κορμό του σκυλιού. Χρονολογείται στον 2^ο αι. μ.Χ.

Στην ίδια εποχή χρονολογείται και το αγαλμάτιο Άρτεμης **αρ. 106** (εικ. 106) από το Sunodol, ανατολικά των Bitola σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σκοπίων (Muzej na Makedonija). Η θεά φέρει χιτωνίσκο και ιμάτιο στον τύπο του αγάλματος από την περιοχή μεταξύ Βεγόρας και Λακκιάς (**αρ. 98**).

Στα μνημεία που μόλις αναφέρθηκαν και χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους η Άρτεμη παριστάνεται γενικά με κυνηγετική ενδυμασία και σπανιότερα με συνοδεία ελαφιού και σκύλου. Το ελάφι τονίζει την κυνηγετική ιδιότητα της θεάς, η οποία αναφέρεται στο έπος : *οἷη δ' Ἄρτεμις.....τερπομένη κάπροισι καί ὠκείης ελάφοισι*³⁷⁸.

Αυτήν την ιδιότητα έχει η θεά ως Αγροτέρα³⁷⁹. Η παρουσία του σκύλου να συνοδεύει την Άρτεμη τη συσχετίζει με την Εκάτη, τονίζοντας το χθόνιο χαρακτήρα της. Ωστόσο στις ταυτίσεις αυτές οδηγεί και η παρουσία και άλλων συμβόλων, όπως η μήνις ή η

³⁷⁵ Το ανάγλυφο δεν εντοπίστηκε από κανέναν μελετητή μέχρι και σήμερα.

³⁷⁶ Το άγαλμα παραμένει αδημοσίευτο.

³⁷⁷ Düll 1977, 287 αρ. 33, εικ. 13 Α.

³⁷⁸ Όμηρος, Οδ. ζ 102.

³⁷⁹ Όμηρος, Ιλ. Φ 471, Ξενοφών, Ελλην. IV 2.19.

δάδα³⁸⁰, που στις περιπτώσεις των παραπάνω παραστάσεων δεν υπάρχουν. Επομένως το σκυλί στις παραστάσεις αυτές θα πρέπει να θεωρηθεί θηρευτικό.

Άρτεμη με ενδρομίδες, χιτωνίσκο και γλαμύδα με τόξο και βέλος να τρέχει προς τα δεξιά εντοπίζεται σε σειρά νομισμάτων του Δίου Πιερίας, που θεωρούνται από τα πρωιμότερα της αποικιακής κοπής³⁸¹, ενώ μία σειρά αναθηματικών αναγλύφων του 2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ. από την Πελαγονία και κυρίως τη Σιντική φαίνεται ότι ακολουθούν την ίδια παράδοση παριστάνοντας την Άρτεμη με κυνηγετική ενδυμασία, ελάφι και σκυλί και κίνηση προς τα δεξιά³⁸².

Ολοκληρώνοντας την παρουσίαση των μνημείων που σχετίζονται γενικά με τη θεά αναφέρουμε μία πλήλη προτομή Άρτεμης με στεφάνη διακοσμημένη με πλαστικά άνθη που έχει προέλευση το *Suvodol* (αρ. 104, εικ. 104). Πρόκειται για τύπο των ελληνιστικών, ιδιαιτέρως των ύστερων ελληνιστικών χρόνων. Προτομές με τη χαρακτηριστική στεφάνη με πλαστικά άνθη από ιδιωτικά και δημόσια οικοδομήματα του ευρύτερου μακεδονικού χώρου έχει εκτιμηθεί ότι γενικά παριστάνουν την Άρτεμη ή την Άρτεμη Ενοδία και τη Μητέρα των θεών³⁸³. Όμοια προτομή βρέθηκε σε οικία της Λητής Θεσσαλονίκης³⁸⁴. Στην περιοχή του *Suvodol* πιθανολογείται η ύπαρξη ιερού της Άρτεμης.

Στην Άνω Μακεδονία η Άρτεμη λατρευόταν επίσης και ως Λοχία, Αγροτέρα, Εφεσία και Σιβονική.

³⁸⁰ Σε συνδυασμό με την Εκάτη εμφανίζεται η Άρτεμη σε ανάγλυφο από τη Θεσσαλονίκη. Σχετικά βλ. στη συνέχεια και υποσ. 428. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το ανάγλυφο από τη Λακωνία, όπου η Άρτεμη είχε παλαιά λατρεία : Χ. Χρήστου, «Άρτεμη Εκάτη», ΑΕ 1953-54 (1961), 188-200.

³⁸¹ Baege 1913, 52, Παντερμαλής 1977, 337.

³⁸² Düll 1977, 287-288 αρ. 34-35, εικ. 19, 291-293 αρ. 41-43, εικ. 24 Α, 293-295 αρ. 45-48, εικ. 24, 295-296 αρ. 49, εικ. 20, 300 αρ. 60, εικ. 25, 304 αρ. 69, εικ. 22, 305 αρ. 71, εικ. 18.

³⁸³ Σχετικά βλ. Αρχαία Μακεδονία, Κατάλογος Έκθεσης στην Αυστραλία, Αθήνα 1988, 317 αρ. 274 (Πέλλα), βλ. και αρ. 233-234.

³⁸⁴ Βλ. πρόσφατα Κ. Τζαναβάρη, Κ. Φύλης, «Έρευνες στον οικισμό και τα νεκροταφεία της αρχαίας Λητής», ΑΕΜΘ 17 (2003)[2005], 162, 171 εικ. 9. Για τη λατρεία της Άρτεμης στη Λητή βλ. εδώ, 141-142.

Άρτεμη Λοχία

Στη θέση «Κιούπι» Καρυχωρίου στην Εορδαία³⁸⁵ έχει εντοπιστεί από το 1992 ένα ιερό αφιερωμένο στην Άρτεμη (**αρ. 107**). Από το χώρο προέρχονται αποσπασματικά αρχιτεκτονικά μέλη. Η Καραμήτρου-Μεντεσίδη³⁸⁶ υποθέτει ότι τα δύο μαρμάρινα ενεπίγραφα αναθηματικά μνημεία **αρ. 108** και **109** θα μπορούσαν να συσχετιστούν με αυτό το ιερό. Η στήλη **αρ. 108** αποτελεί ανάθημα στη θεά με το λατρευτικό επίθετο Λοχία και φέρει παράσταση αφτιών, ένδειξη ότι πρόκειται εδώ για επίκληση της πιστής για ίαση ή εκπλήρωση επιθυμίας, που μπορεί να σχετίζεται με τοκετό, και για ανάθεση μετά από ίαση ή τοκετό³⁸⁷. Χρονολογείται στους ρωμαϊκούς χρόνους.

Για το μνημείο **αρ. 109** το οποίο είναι ανάθημα στην Άρτεμη Αγροτέρα γίνεται λόγος αμέσως στη συνέχεια.

Το όνομα της ιέρειας της Άρτεμης Λοχίας και των Σεβαστών, *Κλαυδίας Πρείσκας* μαρτυρείται σε δύο επιγραφές των Στόβων του α' μισού του 2^{ου} αι. μ.Χ. Τη δεύτερη ανήγειρε η εγγονή της *Μεστρία Πρεϊσκα* ύστερα απόφαση της βουλής³⁸⁸. Η προσφορά της ιέρειας θα πρέπει να σχετιζόταν με τον Κλάριο Απόλλωνα, που αναφέρεται στη μία από τις δύο επιγραφές, ως διώκτη του λοιμού, ο οποίος είχε διαδοθεί στην περιοχή μέσω των στρατιωτών του Lucius Verus.

³⁸⁵ Η περιοχή ανήκει στο σύγχρονο Δήμο Αγίας Παρασκευής Νομού Κοζάνης.

³⁸⁶ Βλ. **αρ. 108, 109**.

³⁸⁷ Η περίπτωση αυτή δεν πρέπει να συγχέεται με τους *Θεούς έπηκούς* που δεν κατονομάζονται.

Σχετικά βλ. στο κεφάλαιο για τους *Θεούς έπηκούς*. Πολλές φορές η ανάθεση αναγλύφων με παράσταση αφτιών αναφέρεται για θεότητες που κατονομάζονται. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί επίσης το αναθηματικό ανάγλυφο **αρ. 178** στον Ασκληπιό.

³⁸⁸ C. Picard, REG 70 (1957), 112-117 [= Bull. Épig. 1958, 303, SEG 17 (1960), 319], J. Wiseman, «Gods, war and plague in the time of Antonines», Studies in antiquities of Stobi I, Beograd 1973, 153, 171 κ.ε., Düll 1977, 302-303 αρ. 65-66. Πρβλ. Σβέρκος 2000, 76 και υποσ. 237-238.

Λατρεία Άρτεμης Ειλειθυίας, θεότητας με όμοια χαρακτηριστικά με την Λοχία, μαρτυρείται επιγραφικά στο Δίον³⁸⁹ και την Αμφίπολη³⁹⁰. Το όνομα της θεάς απαντάται επίσης σε απελευθερωτική επιγραφή του 3^{ου} αι. μ.Χ. από τη Βέροια³⁹¹. Την Άρτεμη Λοχία ή Ειλείθια στην προστασία των επιτόκων διαδέχεται πολλές φορές η Ίσις Λοχία. Λατρεία της μαρτυρείται στο α΄ μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ. στη Βέροια³⁹².

Άρτεμη Αγροτέρα

Το ενεπίγραφο μαρμάρινο αναθηματικό ανάγλυφο **αρ. 109** (εικ. 109), παλαιότερα στην Αρχαιολογική Συλλογή Κοζάνης και σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αιανής, είναι πολύ πιθανό να σχετίζεται με το ιερό της Άρτεμης στη θέση «Κιούπι» Καρυοχωρίου (**αρ. 107**). Ως προέλευση του αναγλύφου έχει δηλωθεί η όμορη περιοχή της Σπηλιάς Εορδαίας. Το ανάγλυφο, που φέρει την υπογραφή του γλύπτη Αρίστωνα, παριστάνει την Άρτεμη κατά τρία τέταρτα με καλύπτρα, ποδήρη χιτώνα ζωσμένο στη μέση, να κρατά δόρυ με το οποίο έχει πληγώσει το ζαρκάδι που εικονίζεται αριστερά της. Στην επιγραφή που έχει χαραχθεί πάνω και κάτω από το σώμα του ζώου δηλώνεται ότι πρόκειται για ανάθημα της *Σεδανής* στην Άρτεμη Αγροτέρα, η οποία είχε προφανώς λατρεία στην περιοχή. Χρονολογείται στο 2^ο-3^ο αι. μ.Χ.

Η Άρτεμη Αγροτέρα, θεότητα με κυνηγετική ιδιότητα, πρέπει να διέθετε ένα τουλάχιστον ιερό στην περιοχή με λειτουργία κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους. Σ' αυτό το ιερό η θεά λατρευόταν και ως Λοχία.

Ιερό και λατρεία Άρτεμης Αγροτέρας μαρτυρούνται στη Βέροια από επιγραφές του 2^{ου} και 3^{ου} αι. μ.Χ.³⁹³, όπου εμφανίζεται ως εγγυήτρια των απελευθερωτικών πράξεων.

³⁸⁹ Δ. Παντερμαλής, «Οι επιγραφές του Δίου», Πρακτικά του Η΄ Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής και Λατινικής Επιγραφικής, Αθήνα 3-9 Οκτωβρίου 1982, Α΄ (Αθήνα 1984), 274-275.

³⁹⁰ Δ. Λαζαρίδης, ΠΑΕ 1983, 38, πίν. 47 α.

³⁹¹ ΕΚΜ, 153 αρ. 50, πίν. 547. Για τη θεά γενικά βλ. S. Pingiatoglou, Eileithyia, Würzburg 1981.

³⁹² ΕΚΜ, 137-138 αρ. 36, πίν. 544. Η θεά πιθανώς συλλατρευόταν και με την Αφροδίτη Ευσχίμονα στη Βέροια.

³⁹³ ΕΚΜ, 150-153 αρ. 49, πίν. 547, 196-197 αρ. 109, πίν. 561.

Λατρεία Άρτεμης Αγροτέρας παραδίδεται και στην περιοχή της Σκύδρας³⁹⁴, της Κύρρου³⁹⁵ και της Κασσανδρείας³⁹⁶.

Άρτεμη Εφεσία και Διόσκουροι

Οι Έλληνες της Μ. Ασίας είχαν μεταφέρει τις λατρείες των θεών τους, μεταξύ αυτών και της Άρτεμης, από τη μητροπολιτική Ελλάδα. Όσον αφορά σ' αυτήν την Άρτεμη, πρόκειται για παραλλαγή της ίδιας μεγάλης θηλυκής θεότητας που κυριαρχούσε στην Ανατολή. Η Μητέρα των Θεών-Κυβέλη ταυτίστηκε από το ελληνικό στοιχείο με πολλές δικές του θεές, κυρίως όμως με την Άρτεμη, όχι με τη μορφή της ευκίνητης κυνηγού αλλά με αυτήν της αρχέγονης θεάς της φύσης³⁹⁷. Πρόκειται λοιπόν για μια μητροπρεπή οντότητα με το όνομα της Άρτεμης που επανήλθε όταν ανατολικά στοιχεία εισήλθαν στον ελλαδικό χώρο.

Από το Ζίνοjινο στα νοτιοανατολικά των Bitola στη Β. Λυγκηστίδα προέρχεται το μαρμάρινο ενεπίγραφο αναθηματικό ανάγλυφο στην Άρτεμη Εφεσία και τους Διόσκουρους (αρ. 110, εικ. 110) του 2^{ου} αι. μ.Χ. Στο πεδίο του αναγλύφου απεικονίζονται μια γυναικεία θεότητα, που σύμφωνα με την επιγραφή, ταυτίζεται με την Άρτεμη Εφεσία, και δύο όρθιες ανδρικές μορφές μπροστά από τα άλογά τους, οι οποίες μπορούν να ταυτιστούν με τους Διόσκουρους. Ο Charouthier παραλληλίζει τη γυναικεία μορφή ανάμεσα στους Διόσκουρους με την Ελένη³⁹⁸.

³⁹⁴ SEG 17 (1960), 317 (Αρσένι).

³⁹⁵ SEG 30 (1980), 554. Χρυσοστόμου 1996, 41 και υποσ. 101 με τη σχετική βιβλιογραφία.

³⁹⁶ Δήμιτσας 1896, 640 αρ. 780.

³⁹⁷ Για την Άρτεμη Εφεσία: R. Fleischer, Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien, EPRO 35 (1973), LIMC 2 (1984), 755-763 λ. Artemis Ephesia (R. Fleischer). Για τη λατρεία της στις βόρειες περιοχές της Μακεδονίας : Düll 1977, 66-68.

³⁹⁸ Charouthier 1935, 127 κ.ε. Πρβλ. Düll 1977, 67.

Το ανάγλυφο είναι ανάθημα του δούλου *Γλαυκία* που ήταν οικονόμος³⁹⁹ του ιδιώτη που αναφέρεται στην επιγραφή. Το κείμενο δίνει έμμεσα την πληροφορία ότι η θέση των δούλων έχει βελτιωθεί στους χρόνους αυτούς, κάτι που πιθανώς σχετίζεται με την πολιτική των αυτοκρατόρων της εποχής⁴⁰⁰.

Από τη Vašarejka στα βορειοανατολικά των Bitola αναφέρεται ότι προερχόταν ένας ιωνικός κίονας με αναθηματική επιγραφή στην Άρτεμη (**αρ. 111**, εικ. 111). Παρόλο που κατά καιρούς περιηγητές και ερευνητές ανέφεραν ότι εντόπιζαν το μνημείο σε διαφορετικές θέσεις, σήμερα αυτό δεν είναι δυνατό να εντοπιστεί. Οι εκδότες των IG χρονολόγησαν την επιγραφή στον 3^ο αι. μ.Χ. Ίσως πρόκειται και εδώ για λατρεία Άρτεμης Εφεσίας μολονότι στην επιγραφή από τη Vašarejka της Β. Λυγκηστίδας δεν αναφέρεται η Άρτεμη με το συγκεκριμένο λατρευτικό επίθετο. Σύμφωνα με το κείμενο ο Αυρήλιος Ιουλιανός ανέθεσε στη μνήμη της συζύγου του Αμίας τον κίονα που πιθανότατα στήριζε άγαλμα Άρτεμης, το οποίο δε διατηρήθηκε. Ο Baege υπέθετε ότι το αντικείμενο βρισκόταν σε ναό της θεάς στην περιοχή. Η Düll κινήθηκε επίσης προς αυτή την ερμηνεία αποδεχόμενη παράλληλα την άποψη του F. Bömer⁴⁰¹.

Σε μαρμάρινη στήλη (**αρ. 112**, εικ. 112) από την Ηράκλεια Λυγκηστική, σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο των Bitola (Naroden Zavod Muzej Bitola), έχουν χαραχθεί δύο απελευθερωτικές επιγραφές με ανάθεση στην Άρτεμη Εφεσία. Παρόλο που η ανάγνωση των εκδοτριών V. Kalpakovska και A. Gjorgjievska είναι προβληματική,

³⁹⁹ Για τους οικονόμους : P. Landvogt, *Epigraphische Untersuchungen über den οικονόμος*, Strassburg 1908, C. Ampolo, «Oikonomia, tre osservazioni sui rapporti tra la finanza e l'economia greca», *Arceologia e Storia Antica* 1 (1979), 119-30. Συναφείς είναι και οι όροι *πραγματευτής*, *vilicus*, *actor*, *dispensator*, που απαντώνται σε επιγραφές της Θεσσαλονίκης, της Βέροιας, της Πύδνας. Σχετικά βλ. Ε. Τρακοσοπούλου, «Από την κοινωνία της Θεσσαλονίκης των αυτοκρατορικών χρόνων», *Αρχαία Μακεδονία* V, 1556-1560 αρ. 6, Ε. Voutiras, «In locum domini : un vilicus et sa famille», *ŽA* 47 (1997), 227-238.

⁴⁰⁰ Για το σχολιασμό βλ. Σβέρκος 2000, 112 κ.ε. Παρόμοιο είναι το παράδειγμα της ανάθεσης του δούλου Χρυσέρω στο Δία Ύψιστο. Σχετικά βλ. εδώ στο κεφάλαιο Δίας, 64 κ.ε.

⁴⁰¹ F. Bömer, *Untersuchungen über die Religion der Sklaven in Griechenland und Rom* II (1960), υποσ. 1. Πρβλ. IG X 2.2, 19 αρ. 34.

ωστόσο δηλώνεται με βεβαιότητα η χρονολογία 204/205 μ.Χ., το όνομα της θεότητας και του δούλου *Καλίνου*.

Από την Ηράκλεια Λυγκηστική επίσης προέρχεται το χαμένο σήμερα, μαρμάρινο αναθηματικό ανάγλυφο **αρ. 113**, το οποίο κάποτε φυλασσόταν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σκοπίων (Muzej na Makedonija). Η παράσταση του αναγλύφου σύμφωνα με την Düll, είναι παρόμοια με αυτήν του **αρ. 110** που αναφέρθηκε πιο πάνω. Η γυναικεία θεότητα μεταξύ των όρθιων ανδρικών μορφών που στέκονται μπροστά από τα άλογά τους κρατώντας βακτηρία ή δάδα θα πρέπει χωρίς αμφιβολία να ταυτιστεί με την Άρτεμη Εφεσία, ενώ οι ανδρικές μορφές με τους Διόσκουρους. Η Düll, η οποία στηρίζεται για την ερμηνεία της παράστασης στην παλαιότερη βιβλιογραφία, χρονολόγησε το ανάγλυφο γύρω στο 200 μ.Χ.

Η Düll προσγράφει την επιγραφή **αρ. 259** από τη Vašarejca στις μαρτυρίες της λατρείας της Σώτειρας και της Πασικράτας, στην υπηρεσία της οποίας τέθηκε το νεαρό κορίτσι. Η άποψή της όμως στηρίχθηκε κυρίως στην ανάγνωση του N. Vuljić, ο οποίος σημείωσε το όνομα της θεότητας με αμφιβολία. Οι εκδότες των IG φαίνεται ότι συμφωνούν με τις αναγνώσεις των Hahn και Curtis ΕΚΑΤΗ στο στίχο 1. Το παραπάνω μπορεί να συνδυαστεί με το ότι στην περιοχή της Vašarejca μαρτυρείται λατρεία Άρτεμης⁴⁰². Σύμφωνα με τις διορθώσεις και τις συμπληρώσεις των εκδοτών των IG την πιο πιθανή ερμηνεία αποτελεί το ότι η νεαρή *Σύρις* αφιερώθηκε στην υπηρεσία της θεότητας μετά το θάνατο του κυρίου της *Αύ(ρηλίου) δεῖνος*. Από τις δύο άλλες πιθανές θεότητες μόνο η Πασικράτα αποτελούσε εγγυήτρια απελευθερωτικών πράξεων. Η Εκάτη ως αποδέκτης της πιο πάνω ανάθεσης είναι πιθανή σε συνδυασμό με την Άρτεμη.

Λατρεία Άρτεμης Εφεσίας μαρτυρείται από την Άνω Μακεδονία μόνο στην περιοχή της Βόρειας Λυγκηστίδας.

Μαρτυρείται επίσης στην περιοχή των Στόβων από δύο αναθηματικές επιγραφές του 2^{ου} και 3^{ου} αι. μ.Χ.⁴⁰³.

Η κόμη Κολοβαίσα⁴⁰⁴ αναφέρεται σε απελευθερωτική επιγραφή των αρχών του 3^{ου} αι. μ.Χ. από το ιερό της θεάς στην περιοχή της Πελαγονίας⁴⁰⁵. Η αναγραφή *της ἐν*

⁴⁰² Σχετικά πρβλ. και **αρ. 111**.

⁴⁰³ Düll 1977, 288-289 αρ. 36, 303 αρ. 67.

Κολοβαΐση, που προσδιορίζει την Άρτεμη Εφεσία, η οποία και εκεί ήταν επίσης αποδέκτης και επικυρωτής απελευθερωτικών πράξεων, υποδεικνύει ότι το συγκεκριμένο ιερό βρισκόταν στην Κολοβαΐσα.

Παρόμοια ιδιότητα είχε η Άρτεμη σε περιοχές της Κάτω Μακεδονίας, όπου μαρτυρείται με τα λατρευτικά επίθετα Διγαία, Βλαγανίτις, Βλουρείτις και Γαζωρία⁴⁰⁶.

Μαζί με την Άρτεμη Εφεσία στα ανάγλυφα που αναφέρθηκαν πιο πάνω παριστάνονται και οι Διόσκουροι⁴⁰⁷ στο συνήθη τύπο απεικόνισης «στην υπηρεσία μιας θεάς»⁴⁰⁸, όπου συγχωνεύονται με τους αντιπροσώπους της ενώσεως ανδρών που περιβάλλει την ανατολική Μεγάλη Θεά. Στην πραγματικότητα οι Διόσκουροι είναι γενικά σε μεγάλο βαθμό η αντανάκλαση της μάχιμης νεολαίας : οι έφιπποι πολεμιστές, οι θεικοί ιππείς.

Στην Άνω Μακεδονία γενικά εμφανίζονται μόνο στον οπισθότυπο χάλκινων νομισμάτων Τετάρτης Μεριδας από το 158 έως το 148 π.Χ., τα οποία φέρουν στον εμπροσθότυπό τους την Αθηνά (**αρ. 115**).

Ιερό και λατρεία Διοσκούρων με την ιδιότητα των προστατών των οδοιπόρων και των ξένων⁴⁰⁹, μαρτυρείται από τις γραπτές πηγές αλλά και επιγραφικά στις Φερές της Θεσσαλίας τουλάχιστον από τον 4^ο αι. π.Χ.⁴¹⁰.

Λατρεία τους υπήρχε επίσης στη Θράκη, με την ιδιότητα των σωτήρων από προσωπικούς κινδύνους, όπως μαρτυρεί για παράδειγμα η αναγραφή *Διοσκούροις*

⁴⁰⁴ Για την Κολοβαΐσα βλ. Papazoglou 1988, 291, Σβέρκος 2000, 35.

⁴⁰⁵ N. Vulic, «Inscriptions grecques de Macédoine», AIPhO 4 (1938), 343, Düll 1977, 291 αρ. 40, IG X 2.2, αρ. 233. Πρβλ. Σβέρκος 2000, 35.

⁴⁰⁶ Βλ. εδώ στη συνέχεια, 141.

⁴⁰⁷ S. Eitrem, Die göttlichen Zwillinge bei den Griechen, Oslo 1902, LIMC III (1986), 578 κ.ε., λ. Dioscouroi (A. Hermary).

⁴⁰⁸ Σχετικά βλ. Charouthier 1935.

⁴⁰⁹ Πίνδαρος, Ολ. 3.

⁴¹⁰ Π. Χρυσστόμου, «Το Πανδοχείο και το Διοσκούρειο των Φερών», AAA XVI (1983), 95-106.

Σωτήρσιν σε αναθηματική επιγραφή του 2^{ου} αι. π.Χ.⁴¹¹. Αναθηματικά ανάγλυφα στους Διόσκουρους εντοπίζονται σε περιοχές της Πελαγονίας και στους Στόβους κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους⁴¹².

Άρτεμη Σιβοννική

Το μαρμάρινο ενεπίγραφο αναθηματικό ανάγλυφο ρωμαϊκών χρόνων **αρ. 114** (εικ. 114) από την κοιλάδα του Άνω Δέβολ στην περιοχή της Κορυτσάς, τμήμα που υπαγόταν στην Ορεστίδα, απεικονίζει τον ίδιο εικονογραφικό τύπο Άρτεμης κυνηγέτιδος με το ανάγλυφο (**αρ. 101**), πιθανότατα επίσης από την Ορεστίδα. Σύμφωνα με το κείμενο της επιγραφής είναι ανάθημα του *λιθογλύφου Φ(λανίου) Εύπόρου Βεριαίου*, κατοίκου του Κελλίου στην Άρτεμη Σιβοννική. Ο Παπαδάκις αναφέρει ότι το ανάγλυφο βρέθηκε δίπλα στο σύγχρονο οικισμό με την ονομασία «Ρέβανι» και μεταφέρθηκε από κάποιον Τούρκο στην Καστοριά. Στη θέση εύρεσής του δεν υπήρχαν, τουλάχιστον κατά την εποχή του Παπαδάκι, ορατές αρχαιότητες κατά χώραν. Ο ίδιος ερευνητής υποθέτει κάπου κοντά στο χώρο εύρεσης του αναγλύφου τη θέση του Κελλίου ή κάποιας άλλης κόμης (κοντά στο Μπόζιγκραντ)⁴¹³. Το ανάγλυφο βρίσκεται σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης. Ο Παπαδάκις είχε αναγνώσει *Βέβαιος* στον πρώτο στίχο. Το πιο πιθανό είναι ότι στο σημείο αυτό αναγράφεται το εθνικό του αναθέτη *Βεριαῖος*, οπότε το μνημείο παραδίδει την πληροφορία ότι ένας *λιθογλύφος* από τη Βέροια κατοικούσε και εργαζόταν στην Άνω Μακεδονία κατά τον 1^ο αι. μ.Χ. και ανέθεσε στην Άρτεμη Σιβοννική, θεότητα με πιθανότατα τοπική λατρεία.

Η Άρτεμη με τη επίκληση Σιβοννική δε μαρτυρείται αλλού στην Άνω Μακεδονία και στη Μακεδονία γενικότερα. Το επίθετο θα μπορούσε ετυμολογικά να συσχετιστεί με

⁴¹¹ M. Lazarov, «A recently discovered inscription of Antigonos for the king Sariaκ», VDI 3 (1985), 47-50 [= SEG 35 (1985), 821]. Πρβλ. Σβέρκος 2000, 33 υποσ. 26.

⁴¹² Düll 1977, 374-379 αρ. 201-202, 204-206, εικ. 57, 59, IX.

⁴¹³ Παπαδάκις 1913, 450-451.

τη *σιβύνη* ή τον *σίβυνον*, είδος δόρατος για θηρευτική χρήση⁴¹⁴ και συνεπώς με την κυνηγετική ιδιότητα της θεάς, το πιθανότερο όμως είναι ότι έχει τοπωνυμική σημασία. Ίσως υπήρχε ένα ιερό της Άρτεμης κάπου στην Ορεστίδα.

Παρόλο που η Άρτεμη ήταν από τις περισσότερο λατρευόμενες θεότητες, τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας από το βορειοελλαδικό χώρο⁴¹⁵ δεν είναι μέχρι στιγμής ανάλογα, πιθανώς επειδή συλλατρευόταν με άλλες θεότητες στα ιερά τους και επειδή, εξαιτίας της φύσης της λατρείας της, διέθετε ιερά άλση, τα οποία είναι δύσκολο να εντοπιστούν ανασκαφικά. Για δύο τουλάχιστον πρώιμα ιερά της παρέχονται πληροφορίες σε επιγραφικά κείμενα, των οποίων όμως το περιεχόμενο δε σχετίζεται με τη λατρεία.

Μνεία ιερού Άρτεμης σημειώνεται σε οροθετική επιγραφή που χρονολογείται επί της βασιλείας του Φιλίππου Β΄ ή στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. επί της βασιλείας του Δημητρίου Πολιορκητή⁴¹⁶. Το κείμενο αφορά στον καθορισμό των ορίων μεταξύ κωμών και πόλεων ημιορεινής περιοχής, τα οποία διευθετήθηκαν κατόπιν βασιλικής επιστολής προς τις εμπλεκόμενες κοινότητες Ραμαίων, Παραπιών, Κισσειτών, Οσβαίων και Καλλιπολιτών χωρίς να είναι εύκολη η ταύτιση με συγκεκριμένες θέσεις. Πολύ πιθανό είναι ότι πρόκειται για την ευρύτερη περιοχή του νοτιοανατολικού τμήματος του κορμού της Χαλκιδικής και τμήματος μεταξύ Βοττικής και Μυγδονίας ανατολικά του Χορτιάτη. Κάπου σ΄ αυτήν την περιοχή υπήρχε ένα ιερό της θεάς.

Ιερό διέθετε η Άρτεμη στην Όλυνθο, το οποίο αναφέρεται σε κείμενο συνθήκης συμμαχίας του Φιλίππου Β΄ και των Χαλκιδέων⁴¹⁷.

⁴¹⁴ Ηρόδοτος, Ε 9, Σουΐδας στη λέξη.

⁴¹⁵ Γενικά για τη λατρεία της Άρτεμης στη Μακεδονία βλ. Düll 1977, 58–71.

⁴¹⁶ Βοκοτοπούλου 1990, 109-144, Hatzopoulos, Loukoroulou 1992, 123-145, Hatzopoulos, Loukoroulou 1996, 23-24 αρ. 4, Ι.Π. Βοκοτοπούλου, Η επιγραφή του Χολομώντα, Επιγραφές της Μακεδονίας, Γ΄ Διεθνές Συμπόσιο για τη Μακεδονία, 8-12 Δεκεμβρίου 1993, Θεσσαλονίκη 1996, 208-227.

⁴¹⁷ D. M. Robinson, Inscriptions from Olynthus, TAPA 65 (1934), 103-122, Tod 1948, 171 αρ. 158, H. Bengtson, Die Staatsverträge des Altertums, München 1975, II, 279-281 αρ. 308,

Τα επιγραφικά μαρτυρημένα λατρευτικά επίθετα τοπωνυμικής σημασίας Διγαία, Βλουρείτις και Γαζωρία δηλώνουν την παρουσία της θεάς σε περιοχές της Κάτω Μακεδονίας με την ιδιότητα της εγγυήτριας των απελευθερωτικών πράξεων⁴¹⁸. Στην Αμφίπολη μαρτυρείται ως Ταυροπόλος⁴¹⁹.

Σε χαμένη σήμερα επιγραφή του 1^{ου}-2^{ου} αι. μ.Χ. από τη Βέροια, ο Baege συμπλήρωσε με επιφύλαξη το λατρευτικό επίθετο *Βοηθ[όωι]* δίπλα στο όνομα της Αρτεμης σύμφωνα με υπόδειξη του O. Kern⁴²⁰.

Η Αρτεμη λατρευόταν ως *Κυν[αγω]γός* στην πόλη της Πελαγονίας, όπως μαρτυρεί αναθηματική επιγραφή στη θεά από την περιοχή του Prilep⁴²¹, η οποία χρονολογείται στις αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ.

Ως *Σώτειρα* μαρτυρείται επιγραφικά στο 2^ο αι. μ.Χ. στην περιοχή του Sandanski⁴²².

Σε λατινική, αναθηματική επιγραφή του Δίου Πιερίας, που χρησιμοποιήθηκε ως καλυπτήρια πλάκα τάφου σε δεύτερη χρήση, αναγράφεται *Dianae et Colonis*, που δηλώνει τη σπουδαιότητα της λατρείας και ίσως τον πολιτικό της ρόλο για την ρωμαϊκή αποικία του Δίου⁴²³.

Στο Θεσμοφόριο της Πέλλας⁴²⁴ συλλατρευόταν και η Αρτεμη με τη Δήμητρα, την Αθηνά και τον Πλούτωνα.

Η Αρτεμη ήταν επίσης συλλατρευόμενη θεότητα στο ιερό Δήμητρας και Κόρης στο λόφο Ασάρ της Λητής Νομού Θεσσαλονίκης, όπου βρέθηκαν και μαρμάρινα

Hatzopoulos, Loukopolou 1996, 20 αρ. 2, Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997, 20-21 αρ. 4 με εικόνα.

⁴¹⁸ M.B. Hatzopoulos, «Artémis Digaia Blaganitis en Macédoine», BCH 111 (1987), 397-412.

⁴¹⁹ Δ. Λαζαρίδης, ΠΑΕ 1978, 55 κ.ε.

⁴²⁰ ΕΚΜ, 392 αρ. 460.

⁴²¹ Σχετικά: Spomenik 98 (1941-48), 354 (N. Vulić), Düll 1977, 290 αρ. 39, Papazoglou 1988, 288, IG X 2.2, αρ. 188. Πρβλ. Σβέρκος 2000, 47 και υποσ. 101.

⁴²² Düll 1977, 289-290 αρ. 38.

⁴²³ Παντερμαλής 1977, 337.

⁴²⁴ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1993, 814. Πρβλ. Πινγιάτογλου 1999, 915.

αγαλμάτια που την απεικονίζουν⁴²⁵, και σχετιζόταν με τα διαβατήρια έθιμα⁴²⁶. Στη μητέρα της Λητώ πιθανώς οφείλει το όνομά της η πόλη.

Ένα αγαλμάτιο με χιτώνα, αττικό πέπλο, μιάτιο και πρόσθετη φαρέτρα του τέλους του 4^{ου} αι. π.Χ. με μετασκευή αυτοκρατορικών χρόνων από το Σαραπίειο πιθανότατα απεικόνιζε την Άρτεμη⁴²⁷.

Ανάγλυφο που απεικονίζει την Άρτεμη σε συνδυασμό με την Εκάτη, λόγω της δάδας που κρατά και του σκύλου που τη συνοδεύει, προέρχεται από τη Θεσσαλονίκη και χρονολογείται στο β' μισό του 1^{ου} αι. π.Χ.⁴²⁸. Η απεικόνιση της δάφνης στο πεδίο του αναγλύφου συνδέει τη θεά με τον Απόλλωνα⁴²⁹ και πιθανολογεί την ύπαρξη κοινού ιερού στην περιοχή της Θεσσαλονίκης⁴³⁰.

Μία κεφαλή Άρτεμης του α' μισού του 1^{ου} αι. μ.Χ., αντίγραφο του τύπου Colonna, και ένας κορμός της θεάς του 2^{ου} αι. μ.Χ., σήμερα στο Λούβρο⁴³¹, προέρχονται επίσης από τη Θεσσαλονίκη⁴³².

Ο μήνας Αρτεμ(ε)ίσιος που προϋποθέτει γιορτές προς τιμήν της θεάς μαρτυρείται στις επιγραφές **αρ. 110** και **αρ. 134**, όπως και στο ψήφισμα των Βατυνναίων του 2^{ου} αι. μ.Χ. από το Κρανοχώρι Ορεστίδας⁴³³. Απαντάται επίσης στην επιγραφή στην Άρτεμη Εφεσία από την Κολοβαίσα της Πελαγονίας⁴³⁴ και σε επιγραφές ελληνιστικών και

⁴²⁵ Κ. Τζαναβάρη, «Μαρμάρινα αγαλμάτια Άρτεμης από την αρχαία Λητή», Αφιέρωμα στη μνήμη του γλύπτη Στέλιου Τριάντη, Μουσείο Μπενάκη, 1^ο Παράρτημα, Αθήνα 2002, 241-261.

⁴²⁶ Σχετικά βλ. εδώ στο κεφάλαιο Δήμητρα, 106.

⁴²⁷ *ΚΓΑΜΘ II, 17-18 αρ. 153, εικ. 387-390 (Γ. Δεσπίνης).

⁴²⁸ *ΚΓΑΜΘ I, 95-96 αρ. 70, εικ. 152 (Ε. Βουτυράς). Σχετικά βλ. και εδώ στο κεφάλαιο Εκάτη, 207.

⁴²⁹ Για τη συλλατρεία των δύο θεοτήτων βλ. και εδώ στο κεφάλαιο Απόλλων, 112 κ.ε.

⁴³⁰ ΚΓΑΜΘ I, 96 (Ε. Βουτυράς).

⁴³¹ P.C. Bol (επιμ.), Forschungen zur Villa Albani. Katalog der antiken Bildwerke II (1990), 311 αρ. 9 (A. Linfert). Πρβλ. ΚΓΑΜΘ I, 106-107 με την παλαιότερη βιβλιογραφία (Γ. Δεσπίνης).

⁴³² *ΚΓΑΜΘ I, 106-107 αρ. 78, εικ. 190-193 (Γ. Δεσπίνης).

⁴³³ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 168-176 αρ. 186, πίν. 72-73.

⁴³⁴ Βλ. υποσ. 405.

ρωμαϊκών χρόνων από τη Βέροια⁴³⁵. Σε επιγραφή του 4^{ου} αι. π.Χ. από την Όλυνθο της Χαλκιδικής αναγράφεται ο Αρτεμεισιών⁴³⁶.

Οι μαρτυρίες που διαθέτουμε για τη λατρεία της Άρτεμης στην Άνω Μακεδονία αλλά και στο βορειοελλαδικό χώρο γενικότερα είναι σχετικά λίγες, ομοειδείς και πιο πολύ όψιμες. Από τη μελέτη τους προκύπτει ότι η θεά γενικά είχε την προσωπικότητα της κυνηγέτιδας, λατρευόταν ως Αγροτέρα και Λοχία αλλά και με τοπωνυμικής σημασίας επίθετα. Στο 2^ο και 3^ο αι. μ.Χ. εμφανίζεται και ως μια γυναικεία θεότητα-εγγυήτρια των απελευθερωτικών πράξεων⁴³⁷. Το φαινόμενο αυτό διαπιστώνεται στις βορειότερες περιοχές όπου λατρευόταν η Άρτεμη Εφesia, η οποία ταυτίζεται και ως προσωπικότητα αλλά και ως αποδέκτης της λατρείας με μητροπρεπείς θεότητες όπως η Μητέρα των Θεών.

Θεοφόρα ονόματα

Από τον μεγάλο αριθμό των θεοφόρων ονομάτων που σχετίζονται με την Άρτεμη στην Άνω Μακεδονία απαντώνται από τους ελληνιστικούς έως και τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους τα *Ἀρτέμ[ων]* ή *Ἀρτεμ[ᾶς]* στην αναθηματική επιγραφή από την Ακρινή Εορδαίας **αρ. 40** και τα *Ἀρτεμεισία*⁴³⁸ και *Ἀρτεμίδωρος*⁴³⁹ στην περιοχή της Φλώρινας στη Λυγκηστίδα.

Το όνομα *Ἀρτέμων* απαντάται στη Βέροια⁴⁴⁰, την περιοχή της Θεσσαλονίκης⁴⁴¹ και τη Θράκη⁴⁴², το *Ἀρτεμᾶς* στη Θεσσαλονίκη⁴⁴³ και την Πελαγονία⁴⁴⁴, το *Ἀρτεμεισία* στη

⁴³⁵ ΕΚΜ, 126-127 αρ. 22, πίν. 541, 147-149 αρ. 46, πίν. 546, 155-156 αρ. 53, πίν. 548.

⁴³⁶ Hatzopoulos 1988, 80.

⁴³⁷ Για το ζήτημα των απελευθερωτικών πράξεων βλ. στο κεφάλαιο Εν(ν)οδία.

⁴³⁸ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 155-156 αρ. 169, πίν. 66.

⁴³⁹ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 150 αρ. 163, πίν. 63.

⁴⁴⁰ ΕΚΜ, 225-227 αρ. 143 Α, πίν. 568.

⁴⁴¹ Hatzopoulos, Loukoroulou 1992, 87-90. Πρβλ. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997, 51-53 αρ. 41 [Καλαμωτό Θεσσαλονίκης (αρχαία Καλίνδοια)].

Θεσσαλονίκη⁴⁴⁵, τη Βέροια⁴⁴⁶, τη Λευκόπετρα Ημαθίας⁴⁴⁷, τη Θράκη⁴⁴⁸ και την Πελαγονία⁴⁴⁹ και το *Άρτεμίδωρος* στη Θεσσαλονίκη⁴⁵⁰, τη Βέροια⁴⁵¹ και τη Θράκη⁴⁵².

Απαντώνται επίσης τα *Άρτεμιδώρα*⁴⁵³, *Άρτεμίστη*⁴⁵⁴, *Άρτεμώ*⁴⁵⁵, *Άρτεμις*⁴⁵⁶ και *Άρτεμίκλη*⁴⁵⁷.

⁴⁴² ΕΘΑ, 300 αρ. Ε127, πίν. 31, 315 αρ. Ε164, πίν. 38 (Χερσόνησος Μολυβωτής), 431 αρ. Ε287, πίν. 66 (Μαρώνεια).

⁴⁴³ IG X, 2.1, 142 αρ. 418.

⁴⁴⁴ SEG 38 (1988), 680 [= IG X, 2.2, 326].

⁴⁴⁵ IG X, 2.1, 189 αρ. 584.

⁴⁴⁶ ΕΚΜ, 245 αρ. 180.

⁴⁴⁷ Leukopetra, 170 αρ. 111, πίν. 337, 193 αρ. 153, πίν. 352.

⁴⁴⁸ ΕΘΑ, 228-229 αρ. Ε32, πίν. 10 (Αβδηρα), 414 αρ. Ε254 (Μαρώνεια).

⁴⁴⁹ Spomenik 71 (1931), 383 (N. Vulić) [= IG X, 2.2, 202].

⁴⁵⁰ IG X, 2.1, 68-69 αρ. 164, 85-86 αρ. 204, 180 αρ. 558, 173 αρ. 553, 102 αρ. 247, 97-99 αρ. *241 Α, 232-233 αρ. *806.

⁴⁵¹ ΕΚΜ, 329-330 αρ. 362, πίν. 619, 236 αρ. 158, πίν. 573, 332 αρ. 367, πίν. 620, 244-245 αρ. 179, πίν. 577, 228-229 αρ. 145, πίν. 569, 235-236 αρ. 157, πίν. 572.

⁴⁵² ΕΘΑ, 245 αρ. Ε64, πίν. 17 (Αβδηρα), 390-393 αρ. Ε212, πίν. 53 (Μαρώνεια).

⁴⁵³ IG X, 2.1, 66 αρ. 159, 85-86 αρ. 204, 180 αρ. 558, 254 αρ. *900, 275-276 αρ. 1006 (Θεσσαλονίκη). Leukopetra, 93 αρ. 17, πίν. 291 (Λευκόπετρα Ημαθίας). ΕΚΜ, 329-330 αρ. 362, πίν. 619 (Βέροια). ΕΘΑ, 586-587 αρ. Ε468 (Πλωτινόπολις). Spomenik 75 (1933), 37 αρ. 114 (N. Vulić) [Πελαγονία].

⁴⁵⁴ ΕΘΑ, 519 αρ. Ε413, πίν. 86 (Ζώνη).

⁴⁵⁵ ΕΘΑ, 310 αρ. Ε151, πίν. 36 (Χερσόνησος Μολυβωτής).

⁴⁵⁶ ΕΚΜ, 326 αρ. 355, πίν. 617 (Βέροια).

⁴⁵⁷ ΕΚΜ, 244 αρ. 178, πίν. 577 (Βέροια). IG XII, 8, 556 (Θάσος).

Αθηνά

Η Αθηνά⁴⁵⁸, η θεά της οποίας το όνομα έχει συνδεθεί με την πόλη της Αθήνας, όπου και η σφαίρα επιρροής της, ήταν γενικά η προστάτιδα των ακροπόλεων και των πόλεων, ιδιότητα που συχνά δηλωνόταν με τα επίθετα *Πολιάς* και *Πολιοῦχος*. Ασκούσε επίδραση σ' όλους τους τομείς του δημοσίου βίου εκφράζοντας τη σοφία και το μέτρο στη διαχείριση των υποθέσεων της πολιτείας και οποιασδήποτε δραστηριότητας απαιτούσε νοημοσύνη. Ειδικά για την Αθήνα, αποτελούσε τη θεότητα-εγγυητή της εσωτερικής ειρήνης, της ευημερίας και της δικαιοσύνης. Παράλληλα η θεά πολεμούσε ως *Πρόμαχος* στο πλευρό των προστατευομένων της εξασφαλίζοντάς τους τη νίκη⁴⁵⁹. Κατά συνέπεια, δικαίως ο W.F. Otto την ονόμασε «θεά της εγγύτητας»⁴⁶⁰. Σ' αυτήν κυρίως την ιδιότητά της αντιστοιχεί ο εικονογραφικός τύπος της οπλισμένης παρθένου⁴⁶¹, άθικτης και αήττητης. Το στοιχείο που ενώνει τις διαφορετικές σφαίρες

⁴⁵⁸ Ησίοδος, Θεογ., 886 κ.ε., Πίνδαρος, Ολυμπιόν., 7, 65 κ.ε. Για την προσωπικότητα της θεάς βλ. U.v. Wilamowitz-Moellendorff, *Der Glaube der Hellenen*, II, Berlin 1932, 160-166, K. Kerényi, *Die Jungfrau und Mutter der griechischen Religion, eine Studie über Pallas Athene* (1952), F. Focke, «Pallas Athene», *Saeculum* 4 (1953), 398-413, C.J. Herington, *Athena Parthenos and Athena Polias*, Manchester 1955, H.G. Niemeyer, *Promachos*, Waldassen 1960, M.R. Scherer, *The legends of Troy in art and literature* (1963), W. Pötscher, «Athene», *Gymnasium* 70 (1963), 394-418, 527-544, P. Luyster, «Symbolic elements in the cult of Athena» *History of Religions* 5 (1965), 133-163, LIMC II (1984), 955-1044, λ. Athena (P. Demargne), N. Παπαχατζής, «Η αθηναϊκή Πολιάς Αθηνά και οι κοινές περιπέτειές της με την επώνυμή της πόλη», *ΑΔ* 47-48 (1992-1993) [1997], *Α' Μελέτες*, 1-28, πίν. 1-6.

⁴⁵⁹ Ησίοδος, Θεογ., 924-926.

⁴⁶⁰ W.F. Otto, *Die Götter Griechenlands*, (Bonn 1929), 4^η έκδ. Frankfurt 1956, 54.

⁴⁶¹ Οπλισμένες θεές υπήρχαν και στην Ανατολή, όπως η Ιστάρ με αρκετές τοπικές παραλλαγές και η Ανάτ της Ουγκαρίτ. Στην εικονογραφία τους ανιχνεύονται στοιχεία του Παλλαδίου.

επιρροής βρίσκεται όχι στη φυσική δύναμη αλλά στη δύναμη του πολιτισμού, στη δίκαιη κατανομή ρόλων και στην οργανωτική σοφία που τα πραγματώνει όλα⁴⁶².

Η λατρείες και οι γιορτές της Αθηνάς ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένες και ποικίλες. Βαθιά ριζωμένη στη αττική γη υπήρχε όμως και σε άλλους τόπους χωρίς να αναφέρεται μια συγκεκριμένη τοπική αφετηρία.

Η λατρεία της Αθηνάς στην Άνω Μακεδονία αντανακλά και τις δύο παραπάνω πλευρές της προσωπικότητάς της. Η κεφαλή της με κορινθιακό κράνος και μακριά κόμη κοσμούσε τον εμπροσθότυπο χάλκινων νομισμάτων Τετάρτης Μεριδάς, που χρονολογούνται από το 158 έως το 148 π.Χ.⁴⁶³. Στον οπισθότυπο της ίδιας κοπής παριστάνονται οι Διόσκουροι έφιπποι με οξυκόρυφους πίλους και δόρατα και η επιγραφή ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ ΤΕΤΑΡΤΗΣ (αρ. 115, εικ. 115). Η συγκεκριμένη κοπή αποτελεί μια σχετικά όψιμη μαρτυρία και σίγουρα ένδειξη για μια γενικού χαρακτήρα λατρεία. Είναι βέβαιο ότι η Αθηνά θα πρέπει να ήταν αποδέκτης μιας πατροπαράδοτης λατρείας στην περιοχή της Άνω Μακεδονίας. Επειδή όμως η επιλογή της παράστασης στο νομισματικό τύπο γενικά είναι ένα ζήτημα πολιτικής βούλησης, ίσως η επιλογή της συγκεκριμένης θεότητας να σχετίζεται με τις πολιτικές αλλαγές μετά την ήττα του Περσέα και την εγγύηση της ειρήνης σε συνδυασμό με την αυτονομία που είχε η περιοχή τη συγκεκριμένη περίοδο από την καινούρια τάξη πραγμάτων. Παρόμοιες υποθέσεις θα μπορούσαν να γίνουν και για την επιλογή του Διός του νομισματικού τύπου αρ. 1, επίσης Τετάρτης Μεριδάς. Επειδή δεν είναι απαραίτητο να συσχετίζονται οι παραστάσεις εμπροσθοτύπου και οπισθοτύπου, η επιλογή των Διοσκούρων για τον οπισθότυπο δεν

Σχετικά βλ. P. de Lasseur, *Les déesses armées dans l'art classique grec et leur origines orientales* (1919), M.T. Barellet, «*Les déesses armées et ailées : Inana-Istar*», *Syria* 32 (1955), 222-260. Παράλληλα με την Ανατολή έχουν και θέματα που σχετίζονται γενικά με τη μυθολογία της Αθηνάς, όπως για παράδειγμα ο μύθος της γέννησής της. Σχετικά βλ. H.W. Haussig, *Wörterbuch der Mythologie*, I, Stuttgart 1965, 402 (W. Helck). Γενικά για στοιχεία της θεάς που παραπέμπουν στην Ανατολή βλ. Simon 1996, 182 με βιβλιογραφία.

⁴⁶² Burkert 1993, 302-303.

⁴⁶³ Για το ζήτημα των κοπών της Τετάρτης Μεριδάς με απεικονίσεις Αθηνάς και Διός βλ. εδώ στο κεφάλαιο Δίας, 58 κ.ε.

είναι εύκολο να αιτιολογηθεί. Πέρα από την προφανή αιτιολογία που παρέχει ο μύθος : οι Διόσκουροι, όπως και η Αθηνά, είναι τέκνα του Διός, το αν επιλέχθηκαν για το λόγο αυτό, ενισχύοντας δηλαδή την παρουσία του, σε μια εποχή, που ο θεός αυτός είναι αποδέκτης λατρείας ως Ελευθέριος, αποτελεί απλώς υπόθεση.

Από το νεκροταφείο κλασικών-υστεροκλασικών χρόνων, του οποίου τμήμα του είχε αποκαλυφθεί ήδη από το 1948 στην πόλη της Κοζάνης στην Ελίμεια, προέρχεται η αργυρή ενεπίγραφη ομφαλωτή φιάλη **αρ. 116** (εικ. 116). Στην επιγραφή στο χείλος του αγγείου αναγράφεται το όνομα της Αθηνάς σε γενική πτώση, το επίθετο *ἰάρα* και η γεωγραφικού χαρακτήρα πληροφορία ότι πρόκειται για τα Μέγαρα.

Αρχικά η φιάλη είχε χρονολογηθεί από τον Β.Γ. Καλλιπολίτη στο α' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Σε προσθήκη του ανασκαφέα⁴⁶⁴ αναφέρεται η προσπάθεια αναχρονολόγησης της ταφής στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., καθώς και η υπόθεση ότι η φιάλη αποτελούσε λάφυρο από το ιερό της Αθηνάς των Μεγάρων, όπου προφανώς είχε αφιερωθεί⁴⁶⁵, και με αυτόν τον τρόπο βρέθηκε στην κατοχή της οικογένειας του νεκρού. Ομοιότητα ως προς τη γραφή παρουσιάζει επιγραφή σε στόμιο πιθαριού αρχαϊκών χρόνων, τυχαίο εύρημα από την Αιανή (θέση «Λειβάδια»)⁴⁶⁶.

Ο Πλούταρχος στο βίο του Δημητρίου Πολιορκητή (9, 8-10), αφηγείται τη λεηλασία των Μεγάρων μετά την άφιξη του παραπάνω και την εκδίωξη της φρουράς του Κασσάνδρου. Η ίδια πηγή διασώζει στιχομυθία μεταξύ του Δημητρίου και του Μεγαρέως Στίλπωνος σχετικά με την λεηλασία των Μεγάρων από τους Μακεδόνες. Ο Β.Γ. Καλλιπολίτης προσπάθησε να συσχετίσει το εύρημα με αυτά τα γεγονότα.

Από τους μελετητές μόνο οι Hammond και Griffith υποθέτουν ότι τα Μέγαρα της επιγραφής ταυτίζονται με την ομώνυμη μακεδονική πόλη, τη γνωστή από τον Πλούταρχο⁴⁶⁷. Οι υπόλοιποι συμφωνούν με τους ανασκαφείς θεωρώντας ότι το αντικείμενο μεταφέρθηκε στην περιοχή της Κοζάνης ως λάφυρο από το ναό της Αθηνάς

⁴⁶⁴ Β.Γ. Καλλιπολίτης, ΑΕ 1950/51[1951], 184.

⁴⁶⁵ Για αφιερώσεις φιαλών σε ιερά βλ. Η. Pope, Non-Athenians in attic inscriptions (1935), (φωτ. ανατύπωση 1976), 64-66 και αργότερα Debord 1982, 216 κ.ε.

⁴⁶⁶ Σχετικά βλ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1993α, 81 και υποσ. 26.

⁴⁶⁷ Πλούταρχος, Πύρρος, 2.2-3.

στα Μέγαρα της Μεγαρίδος. Την άποψη δέχονται και οι Ριζάκης και Τουράτσογλου⁴⁶⁸, καθώς αυτή επιβεβαιώνεται από την ομοιότητα των γραμμάτων της φιάλης με εκείνα του μεγαρικού αλφαβήτου των αρχαϊκών χρόνων. Αναφορά στα πιθανά μακεδονικά Μέγαρα παρέχει μια άλλη επιγραφή από την Εορδαία⁴⁶⁹. Όσο για την χρονολόγηση του ίδιου του αντικειμένου, η τυπολογία του οδηγεί μάλλον στο να το τοποθετήσουμε στους πρώιμους κλασικούς χρόνους⁴⁷⁰. Το ότι η Αθηνά είναι αποδέκτης μιας πατροπαράδοτης λατρείας στην περιοχή αποτελεί δεδομένο. Το συγκεκριμένο αντικείμενο όμως θα πρέπει να αποσυσχετιστεί από οποιαδήποτε τοπική λατρεία της θεάς στην Άνω Μακεδονία.

Το πήλινο ειδώλιο Αθηνάς **αρ. 117** (εικ. 117) από την Αιανή και συγκεκριμένα τον οικισμό στο λόφο της Μεγάλης Ράχης αποτελεί ένδειξη λατρείας της θεάς στην Ελίμεια από τους ελληνιστικούς χρόνους και μετά. Αρκετά ειδώλια Αθηνάς με κράνος και σε μία παραλλαγή με κέρατα βοδιού έχουν βρεθεί στο ιερό της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης και σε κατοικίες και άλλα ιερά της Πέλλας, όπως το Θεσμοφόριο, όπου η θεά λατρευόταν και με την ιδιότητα της προστάτιδας των βοοειδών⁴⁷¹. Το συγκεκριμένο από την Αιανή είναι μάλλον λίγο πρωιμότερο, λόγω της αυστηρότερης απόδοσης της μορφής.

Ένα μαρμάρινο αναθηματικό ανάγλυφο στην Αθηνά (**αρ. 262**, εικ. 262) εντοπίστηκε στο χώρο άσκησης οικιακής λατρείας (**αρ. 260**) στον οικισμό ύστερων ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων του Πολυμύλου στην Ελίμεια⁴⁷² μαζί με αναθηματικό ανάγλυφο Διός Υψίστου (**αρ. 261**). Η θεά παριστάνεται στον τύπο της Παρθένου.

Από τις Πέτρες Εορδαίας και συγκεκριμένα από τη θέση «ΕΒΓΕ» στην πεδιάδα νότια του λόφου της ελληνιστικής πόλης (**αρ. 245**) προέρχεται ένα μαρμάρινο ανάγλυφο

⁴⁶⁸ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 20.

⁴⁶⁹ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 134 αρ. 143, πίν. 53 (varia).

⁴⁷⁰ Δ. Ιγνατιάδου, Μακεδονική υαλουργία του 4^{ου} αι. π.Χ. Το άχρωμο γυαλί, Θεσσαλονίκη 2004 (αδημ. διδ. διατριβή), 130 και υποσ. 329 με συζήτηση για το διακοσμητικό θέμα του αντικειμένου.

⁴⁷¹ Σχετικά βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 51-52 με βιβλιογραφία και 316-317 αρ. 57-62 πίν. 60α, γ, 61, 62β, 318 αρ. 63 πίν. 62α (με κράνος με κέρατα βοδιού). Για το Θεσμοφόριο της Πέλλας βλ. υποσ. 509.

⁴⁷² Το ανάγλυφο είναι αδημοσίευτο. Για το ιερό βλ. και εδώ στο κεφάλαιο Οικιακή λατρεία, 325.

με παράσταση Αθηνάς στον τύπο της Παρθένου (**αρ. 118**, εικ. 118) του τέλους του 2^{ου} ή των αρχών του 1^{ου} αι. π.Χ. Έφερε αττικό κράνος, από το οποίο διατηρείται μόνο το περίγραμμα και οι ανεμίζοντες πρόστυποι θύσανοι των πλευρικών λοφίων με διχαλωτές απολήξεις⁴⁷³. Η διαμόρφωση κόμης με στριφτούς πλοκάμους παραπέμπει σε αγαλμάτιο Αθηνάς από το Άργος⁴⁷⁴. Το ότι ο αριστερός ώμος της θεάς είναι ακάλυπτος, οδηγεί στην υπόθεση πως η αιγίδα – στην περίπτωση που αυτή υπήρχε⁴⁷⁵ – θα μπορούσε να ήταν λοξή, όπως της ελληνοιστικής Αθηνάς της Περγάμου⁴⁷⁶. Τυπολογικά το πιο πάνω ανάγλυφο βρίσκεται πολύ κοντά στο **αρ. 262**, από τον οικισμό του Πολυμύλου. Είναι όμως βέβαιο ότι τα δύο αυτά έργα απηχούν διαφορετικές τάσεις, πρόκειται δηλαδή για διαφορετικά εργαστήρια ύστερων ελληνοιστικών χρόνων με κοινά εικονογραφικά πρότυπα, τα οποία πιθανότατα είναι αττικά και μπορούν να αναχθούν στα τέλη του 4^{ου} με αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ.⁴⁷⁷. Από το μακεδονικό χώρο μπορεί να θεωρηθεί πρόδρομος η απεικόνιση της θεάς στο κράνος και την ασπίδα του Φιλίππου Β'⁴⁷⁸. Το ανάγλυφο από τις Πέτρες θα πρέπει να αποδοθεί σε κάποιο τοπικό εργαστήριο του βορειοελλαδικού χώρου⁴⁷⁹, λόγω της εργασίας και της ποιότητας του μαρμάρου. Η κατάσταση διατήρησης του μνημείου δεν επιτρέπει να ειπωθεί με βεβαιότητα αν ήταν αναθηματικό ή ανήκε στη γλυπτή διακόσμηση ενός λατρευτικού κτηρίου. Αποτελεί ένα έργο της εποχής της ακμής της πόλης, μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση και αποδεικνύει ότι η λατρεία της θεάς συγκαταλεγόταν μεταξύ των λατρειών της πόλης. Το αν ο χώρος εύρεσής του μαζί με

⁴⁷³ Η Αδάμ-Βελένη 1987, 2 και υποσ. 5 συγκρίνει τον τρόπο απόδοσης των λοφίων με αυτά στο ψηφισματικό ανάγλυφο του Ηρόδωρου του 295/4 π.Χ. (W. Fuchs, *Die Skulptur der Griechen* ³ (1980), 534, εικ. 626), καθώς επίσης με αυτά των χάλκινων αγαλματίων της Αθηνάς ρωμαϊκών χρόνων (M. Bieber, *Ancient Copies*, (1977), εικ. 421).

⁴⁷⁴ Σχετικά βλ. E. Raftoroulou, BCH 90 (1966), 48-81. Πρβλ. Αδάμ-Βελένη 1987, 2 και υποσ. 6.

⁴⁷⁵ Η φθορά του αναγλύφου στο τμήμα του θώρακα–στήθους δεν επιτρέπει να ειπωθεί με βεβαιότητα αν η Αθηνά έφερε αιγίδα ή όχι. Σχετικά βλ. και τις παρατηρήσεις της Αδάμ-Βελένη 1987, 2.

⁴⁷⁶ LIMC II (1984), 2 λ. Athena αρ. 230 (P. Demargne).

⁴⁷⁷ Για τη σχετική συζήτηση βλ. Αδάμ-Βελένη 1987, 3-4.

⁴⁷⁸ M. Ανδρόνικος, Βεργίνα. Οι Βασιλικοί τάφοι και άλλες αρχαιότητες, Αθήνα 1984, 140, 142.

⁴⁷⁹ Σχετικά βλ. και Αδάμ-Βελένη 1987, 8.

άλλες μαρτυρίες λατρειών δηλώνει την ύπαρξη ενός ιερού εκτός των τειχών αυτό αποτελεί προς το παρόν απλή υπόθεση⁴⁸⁰.

Στις πιο πάνω απεικονίσεις προστίθεται και το μαρμάρινο αγαλμάτιο⁴⁸¹ Αθηνάς του 2^{ου} - 3^{ου} αι. μ.Χ. από την Ασβεστόπετρα στην Εορδαία, το οποίο φυλάσσεται στην Αρχαιολογική Συλλογή Κοζάνης (αρ. 119). Κάτω από το στήθος φέρει χιαστί τοποθετημένα δύο φίδια και μεταξύ τους γοργόνειο. Στους ώμους πέφτουν δύο σχηματοποιημένοι πλόκαμοι μαλλιών. Με το αριστερό χέρι κρατά πιθανότατα φιάλη και με το δεξί ακουμπά σε ψηλό ορθογώνιο στήριγμα.

Από την περιοχή κοντά στη Βεύη, στο νότιο τμήμα της Λυγκηστίδας αναφέρεται ότι προέρχεται η επιγραφή αρ. 120 (εικ. 120), η οποία σήμερα θεωρείται χαμένη. Η επιγραφή ίσως παρέχει πληροφορίες για την ίδρυση ή την επισκευή κάποιου ιερού της Αθηνάς στην περιοχή, ενώ δηλώνεται το όνομα του *ἐπιμελητοῦ Ἀντιγόνου*, προφανώς επιμελητή για τα ιερά. Τα ελάχιστα στοιχεία που διαθέτουμε για την επιγραφή δεν μας επιτρέπουν να την κατατάξουμε χρονολογικά.

Από το Βυκονο, λίγο νοτιότερα της Ηράκλειας Λυγκηστικής προέρχεται το αγαλμάτιο Αθηνάς αρ. 121 (εικ. 121) που σήμερα φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Βελιγραδίου. Η θεά παριστάνεται και εδώ όπως και στα ανάγλυφα που αναφέρθηκαν στον τύπο της Παρθένου, φέροντας πέπλο ψηλά ζωσμένο με μακρύ απόπτυγμα, αιγίδα με γοργόνειο στο κέντρο και κράνος με πέντε λοφία. Με το αριστερό χέρι συγκρατεί ασπίδα με ελισσόμενο φίδι στο εσωτερικό και γοργόνειο στο εξωτερικό. Πιθανώς στο άκρο του δεξιού προτεταμένου της χεριού που δε διατηρήθηκε κρατούσε αγαλμάτιο Νίκης. Το αγαλμάτιο έχει χρονολογηθεί στο α' μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ. Διαπιστώνονται ομοιότητες ως προς την απόδοση της κεφαλής με αυτό της Αθηνάς του Βαρβακείου. Παρόμοιες αποδόσεις παρατηρούνται σε μία σειρά αγαλματίων ρωμαϊκών χρόνων, που αντιγράφουν αγάλματα Αθηνάς του 5^{ου} αι. π.Χ., ιδιαιτέρως του τύπου της Παρθένου. Σύμφωνα με την Π. Καραναστάση, η ακμή της παραγωγής αντιγράφων αυτού του τύπου τοποθετείται από την ύστερη περίοδο του Αδριανού ως και τα μέσα του 3^{ου}

⁴⁸⁰ Σχετικά βλ. και Voutiras 1998, 117-118.

⁴⁸¹ Κατά την Αδάμ-Βελένη 1987, 7 και υποσ. 42, πρόκειται για αναθηματικό ανάγλυφο. Πέραν των στοιχείων που παραθέτει η Αδάμ-Βελένη το αντικείμενο γενικά θεωρείται αδημοσίευτο.

αι. μ.Χ.⁴⁸². Την άποψη αποδέχεται η Μπ. Σμιτ-Δούνα για μια μικρή σειρά τέτοιων έργων του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης⁴⁸³, που αφενός παρέχουν εικονογραφικά και τεχνοτροπικά παράλληλα του αγαλματίου από το Βυκονο, αφετέρου πιστοποιούν λατρεία Αθηνάς στην πόλη και την περιοχή της Θεσσαλονίκης στο 2^ο και 3^ο αι. μ.Χ. Το αν θα πρέπει να αποδεχτεί κανείς μια χρονολόγηση στο α΄ μισό ή στο β΄ μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ., όπως προτείνεται για το αγαλμάτιο αρ. ευρετ. 1160 του Μουσείου Θεσσαλονίκης⁴⁸⁴, είναι ζήτημα τεχνοτροπικής ανάλυσης. Η επεξεργασία της πτυχολογίας θυμίζει πιο πολύ το αγαλμάτιο αρ. ευρετ. 907 του α΄ μισού του 2^{ου} αι. μ.Χ.⁴⁸⁵. Στην ίδια κατεύθυνση βρίσκονται το αναθηματικό ανάγλυφο του β΄ μισού του 2^{ου} αι. μ.Χ. από το Prilep στην Πελαγονία⁴⁸⁶ και το αγαλμάτιο Αθηνάς του 3^{ου} αι. μ.Χ. από την περιοχή του Sandanski⁴⁸⁷.

Οι πηγές που παραδίδουν πληροφορίες για τη λατρεία της Αθηνάς στη Μακεδονία περιορίζονται στις αναφορές του Θουκυδίδη (IV 116) ότι στη χερσόνησο της Ληκύθου Σιθωνίας Χαλκιδικής υπήρχε ναός αφιερωμένος σ'αυτήν και (V 10, 2) ότι στην Αμφίπολη υπήρχε επίσης ιερό της θεάς ήδη από τον 5^ο αι. π.Χ.

Η παρουσία της στη Μακεδονία⁴⁸⁸ μέσα από τα αρχαιολογικά δεδομένα, παρόλη την αποσπασματικότητα των μαρτυριών, δηλώνεται καταρχήν από τις κοπές κλασικών χρόνων των πόλεων της Αίνειας⁴⁸⁹, Ποτειδαίας⁴⁹⁰ και Ακάνθου⁴⁹¹. Ως νικηφόρος απεικονίζεται στα νομίσματα των διαδόχων με δόρυ ή εκσφενδονίζοντας κεραυνό και

⁴⁸² P. Karanastassis, AM 102 (1987), 326 κ.ε.

⁴⁸³ *ΚΓΑΜΘ II 76-80 αρ. 214-217 (Μπ. Σμιτ-Δούνα), κυρίως βλ. αρ. 214 (με άζωστο πέπλο) - 215 για τη σύγκριση. Επίσης βλ. ΚΓΑΜΘ I, 105 αρ. 77, εικ. 186-189 (Γ. Δεσπίνης).

⁴⁸⁴ *ΚΓΑΜΘ II 78-79 αρ. 215 (Μπ. Σμιτ-Δούνα).

⁴⁸⁵ *ΚΓΑΜΘ II 76-78 αρ. 214 (Μπ. Σμιτ-Δούνα).

⁴⁸⁶ Düll 1977, 73, 314 αρ. 83.

⁴⁸⁷ Düll 1977, 73, 314 αρ. 84.

⁴⁸⁸ Για την λατρεία της Αθηνάς στη Μακεδονία βλ. E. Voutiras, «Athéna dans les cités de Macédoine», Kernos 11 (1998), 111-129 [συντομογραφημένο].

⁴⁸⁹ Gaebler 1935, 21 αρ. 6, πίν. VI, 2.

⁴⁹⁰ Gaebler 1935, 105 αρ. 11, πίν. XX, 29.

⁴⁹¹ Gaebler 1935, 25 αρ. 18, 19, πίν. XI, 27, 28.

αργότερα στις ελληνοιστικές κοπές της Θεσσαλονίκης, της Αμφίπολης⁴⁹² και της Πέλλας⁴⁹³. Τα νομίσματα της Πέλλας φέρουν ένα τύπο αρχαϊκής – αττικής Προμάχου, την Αθηνά Αλκίδα ή Αλκίδημο⁴⁹⁴ που ο Αντίγονος Β΄ Γονατάς (276-239 π.Χ.) είχε χρησιμοποιήσει για τα τετράδραχμά του. Μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση ο τύπος αυτός της Αθηνάς αντικαθίσταται από την απεικόνιση της κεφαλής της για πολιτικούς λόγους⁴⁹⁵. Η θεά παριστάνεται επίσης στον οπισθότυπο των νομισμάτων του Αυδολέοντος της Παιονίας, λίγο πριν από το 300 π.Χ., απηχώντας την πολιτική των διαδόχων του μακεδονικού θρόνου⁴⁹⁶.

Στα νομίσματα της ρωμαϊκής αποικίας του Δίου⁴⁹⁷ απεικονίζεται το λατρευτικό άγαλμα της θεάς, που σύμφωνα με την έρευνα, θα πρέπει να είχε την ιδιότητα της πολιούχου και να διέθετε σημαντικό ιερό⁴⁹⁸. Παρόλο που η λατρεία στην πόλη μαρτυρείται επιγραφικά ήδη από τους ελληνοιστικούς χρόνους⁴⁹⁹, οι απεικονίσεις αυτές φαίνεται ότι εξυπηρετούσαν επίσης τις πολιτικές σκοπιμότητες των νέων ηγεμόνων, κυρίως τον αποσυσχετισμό της πόλης από τους Μακεδόνες βασιλείς και το ένδοξο αλλά οπωσδήποτε απαγορευτικό παρελθόν τους. Μια τέτοια οπτική αιτιολογεί την επιλογή της θεάς, προστάτιδας πλέον των Ρωμαίων αποίκων, σε αντίθεση με αυτήν του Διός Ολυμπίου, πατροπαράδοτης θεότητας του Δίου⁵⁰⁰. Μέσα από το ίδιο πρίσμα θα

⁴⁹² Για τις κοπές της Θεσσαλονίκης, της Αμφίπολης και της περιοχής τους βλ. Gaebler 1935, 4 αρ. 22, πίν. II, 21, 118-119 αρ. 2, πίν. XXII, 24, αρ. 12, πίν. XXIII, 3, 37 αρ. 48, πίν. IX, 22, 38 αρ. 56, πίν. X, 3.

⁴⁹³ Gaebler 1935, 4 αρ. 29, πίν. XII, 16, 93 αρ. 1, πίν. XVIII, 26, 96 αρ. 14, 15, πίν. XIX, 4, 6.

⁴⁹⁴ Το επίθετο θεωρείται αμφίβολο.

⁴⁹⁵ Για τους λόγους αυτής της αλλαγής βλ. Voutiras 1998, 118-119.

⁴⁹⁶ Gaebler 1935, 204 αρ. 2, 4, 5, πίν. XXXVIII, 2, 4, 8. Πρβλ. Düll 1977, 72, 312-313 αρ. 80-81.

⁴⁹⁷ Για τις κοπές του Δίου βλ. Σ. Κρεμύδη-Σισιλιάνου, Η νομισματοκοπία της ρωμαϊκής αποικίας του Δίου, Αθήνα 1996 (Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής εταιρείας 4). Για τη συγκεκριμένη κοπή, ό.π., 13.

⁴⁹⁸ Voutiras 1998, 112-115.

⁴⁹⁹ Βλ. υποσ. 504.

⁵⁰⁰ Για το σχολιασμό βλ. Voutiras 1998, 114-115.

μπορούσαμε ίσως να αιτιολογήσουμε και την επιλογή των απεικονίσεων των νομισμάτων της Τετάρτης Μερίδας, που αναφέρθηκαν πιο πάνω⁵⁰¹.

Για τη λατρεία της Αθηνάς στη Βέροια⁵⁰² κατά τους ελληνιστικούς χρόνους πληροφορίες παρέχει η μοναδική επιγραφική μαρτυρία που αναφέρει το όνομα της θεάς. Πρόκειται για ένα από τα αναθήματα του Φιλίππου Ε', που αφορά ανάθεση στοών με σκοπό την εξασφάλιση εισοδήματος για το ιερό από την εκμίσθωση του χώρου σε εμπόρους. Επιγραφικές μαρτυρίες για την Αθηνά έχουμε και από την Αμφίπολη⁵⁰³, το Δίον⁵⁰⁴ και την Κύρρο, όπου η θεά έφερε την προσωνυμία *Κυρρεστίς*⁵⁰⁵.

Μία αποσπασματική επιγραφή του 4^{ου} αι. π.Χ. από την αθηναϊκή ακρόπολη⁵⁰⁶, η οποία περιλαμβάνει κείμενο συνθήκης του Αλεξάνδρου και του κοινού των Ελλήνων, ουσιαστικά μια ανανέωση της συνθήκης του Φιλίππου Β', προβλέπει την ίδρυση ενεπίγραφης στήλης με τη συνθήκη στο ιερό της θεάς στην Πύδνα. Μια τέτοια πράξη καθώς και η στρατηγική θέση της Πύδνας για τους Μακεδόνες και τους λοιπούς Έλληνες καθιστά το ιερό, που δε μαρτυρείται από αλλού, ιδιαίτερα σημαντικό.

Σε περιοχές του νοτίου τμήματος της Θράκης, όπου η επιρροή της Αθήνας ήταν μεγάλη και λόγω του ότι πολλές πόλεις ήταν μέλη της Αθηναϊκής Συμμαχίας η Αθηνά συλλατρευόταν με το Δία Όριο ως θεότητες των ορίων και των οροθεσιών ήδη από τον 5^ο αι. π.Χ., όπως μαρτυρούν δύο όροι του Αρχαιολογικού Μουσείου Κομοτηνής από θέσεις της Χερσονήσου της Μολυβωτής⁵⁰⁷.

⁵⁰¹ Βλ. εδώ, 146.

⁵⁰² ΕΚΜ, 123 αρ. 17, πίν. 540.

⁵⁰³ J.P. Michaud, BCH 96 (1972), 738. Πρβλ. Voutiras 1998, 119-120.

⁵⁰⁴ Παντερμαλής 1977, 333-335. Πρβλ. Voutiras 1998, 113.

⁵⁰⁵ Α. Βαβρίτσας, «Επιγραφή εξ Αραβησσού Πέλλης», Αρχαία Μακεδονία II, 7-11, εικ. 4. Πρβλ. Voutiras 1998, 124-125.

⁵⁰⁶ Α. Wilhelm, Attische Urkunden I, Teil : Urkunden des korinthischen Bundes der Hellenen, Sitzungsberichten Wien, 165 (6), (1911), 44-48, πίν. IV, IG II², 329, Voutiras 1998, 115 και υποσ. 22 με τη σχετική βιβλιογραφία.

⁵⁰⁷ ΕΘΑ, 289-291 αρ. Ε107, πίν. 26 Ε108, πίν. 27, όπου μάλλον πρόκειται για την Αθηνά Υγεία καθώς η επιγραφή αναφέρει και τα ονόματα των δύο Ασκληπιάδων.

Ένα μικρό απότμημα αναγλύφου του 4^{ου} αι. π.Χ. από το βασιλικό ανάκτορο μαρτυρεί την άσκηση λατρείας της Αθηνάς στις Αιγές⁵⁰⁸.

Στο Θεσμοφόριο της Πέλλας⁵⁰⁹ η θεά λατρευόταν ως προστάτιδα των βοοειδών, όπως αποδεικνύουν ειδώλια με κέρατα βοδιού και συλλατρευόταν με τη Δήμητρα, την Άρτεμη και τον Πλούτωνα. Πρόκειται για μια τοπική λατρεία Αθηνάς στην πρωτεύουσα του μακεδονικού βασιλείου.

Από τη Βέροια προέρχεται μικρό τμήμα αναγλύφου ρωμαϊκών χρόνων, που την απεικονίζει στον τύπο της Προμάχου⁵¹⁰. Στους Φιλίππους αναφέρεται ένας τύπος που απηχεί την Παρθένο⁵¹¹.

Την παρουσία της Αθηνάς μεταξύ των σημαντικότερων θεοτήτων της πόλης της Θεσσαλονίκης δηλώνει το αναθηματικό ανάγλυφο⁵¹² του τέλους του 4^{ου} αι. π.Χ. από τη Θεσσαλονίκη. Στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους τοποθετείται ένα πολύ καλής τέχνης χάλκινο μετάλλιο με παράσταση Αθηνάς, διακοσμητικό εξάρτημα άρματος, που βρέθηκε σε δημόσιο οικοδόμημα της πλατείας Διοικητηρίου στο κέντρο της πόλης⁵¹³.

Από το κέντρο της πόλης επίσης προέρχεται και το ακρόλιθο άγαλμα Αθηνάς, αντίγραφο του τύπου Medici, αρ. ευρετ. 10117 του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, χρονολογημένο στους χρόνους των Αντωνίων και το οποίο στις αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ. μετασκευάστηκε σε πορτρέτο της Ιουλίας Δόμνας⁵¹⁴. Ένα κεφάλι Αθηνάς

⁵⁰⁸ Heuzey, Daumet 1876, 216. Πρβλ. Αδάμ-Βελένη 1987, 5 και υποσ. 25.

⁵⁰⁹ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1993, 814. Πρβλ. Πινγιάτογλου 1999, 915. Για το ιερό βλ. εδώ στο κεφάλαιο Δήμητρα, 107.

⁵¹⁰ Αδάμ-Βελένη 1987, 6 και υποσ. 38.

⁵¹¹ E. Lapalus, BCH 59 (1935), 175-179. Πρβλ. Αδάμ-Βελένη 1987, 7.

⁵¹² LIMC IV (1988), 689 αρ. 261 λ. Hera (A. Kossatz-Deismann). I. Βοκοτοπούλου, Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης (1996), 33, *ΚΓΑΜΘ I, 42-44 αρ. 24, εικ. 45 (E. Βουτυράς), Voutiras 1998, 119-120, εικ. 6. Πρβλ. Ρωμαϊκή Θεσσαλονίκη, 179 εικ. 1, 183 (K. Τζαναβάρη). Βλ. και εδώ, στο κεφάλαιο Ήρα, 93.

⁵¹³ Π.Αδάμ-Βελένη, «Μετάλλιο Αθηνάς και τέσσερις κεφαλές ζώων από τη Θεσσαλονίκη», Μύρτος. Μελέτες στη μνήμη της Ιουλίας Βοκοτοπούλου, Θεσσαλονίκη 2000, 141-157.

⁵¹⁴ Γ. Δεσπίνης, «Το αντίγραφο της Αθηνάς Medici του Μουσείου Θεσσαλονίκης», Αρχαία Μακεδονία II, 94-102, ο ίδιος, Ακρόλιθα, Αθήνα 1975, 11-16, εικ. 1-7, πίν. 1-8, *ΚΓΑΜΘ I,

του ίδιου τύπου, σήμερα στο Oberlin, Allen Memorial Art Museum, έχει επίσης προέλευση τη Θεσσαλονίκη⁵¹⁵. Τα πιο πάνω έργα και όσα αναφέρθηκαν νωρίτερα⁵¹⁶ αποδεικνύουν τη σπουδαιότητα της παρουσίας της Αθηνάς στην ζωή της πόλης.

Από τα Καλίνδοια στο Νομό Θεσσαλονίκης, όπου έχει πρόσφατα αποκαλυφθεί ναός αυτοκρατορικής λατρείας με λατρεία Διός και Ρώμης⁵¹⁷ προέρχεται μαρμάρινη κεφαλή Αθηνάς (Minerva) με κορινθιακό κράνος, έργο καλλιτεχνικής αξίας αυτοκρατορικών χρόνων, πιθανότατα αντίγραφο κάποιου κλασικού⁵¹⁸.

Η Αθηνά παριστάνεται μεταξύ άλλων Ολυμπίων θεών σε μιθραϊκό ανάγλυφο από το Veles της Πελαγονίας⁵¹⁹.

Την παρουσία της θεάς δηλώνουν και παραστάσεις σε δύο επιτύμβια μνημεία του 3^{ου} αι. μ.Χ. από θέσεις της Πελαγονίας⁵²⁰.

Η προσπάθεια ανίχνευσης της παρουσίας της Αθηνάς στο βορειοελλαδικό χώρο αποδεικνύει ότι αυτή εντοπίζεται πρώτα σε περιοχές της Κάτω Μακεδονίας ενώ στην Άνω εμφανίζεται από τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους και μετά. Οι Μακεδόνες λάτρευαν την Αθηνά ως προστάτιδα της πόλης, του στρατού και της νίκης, ήδη από τα χρόνια του Αλεξάνδρου. Στην ίδια κατεύθυνση κινήθηκαν και οι διάδοχοι συνεχίζοντας αυτήν την παράδοση. Στην Άνω Μακεδονία που οι μαρτυρίες χρονολογούνται από τους

97-99 αρ. 72, εικ. 158-165 (Γ. Δεσπίνης). Πρβλ. Αδάμ-Βελένη 1987, 7, Voutiras 1998, 120-121 με σχολιασμό για τους λόγους της μετατροπής του αγάλματος.

⁵¹⁵ Ρ. Karanastassis, AM 102 (1987), 345 κ.ε., 415 Β II 16, πίν. 46 1-3. Πρβλ. ΚΓΑΜΘ I, 99 και υποσ. 8 (Γ. Δεσπίνης).

⁵¹⁶ Βλ. εδώ, 150-151.

⁵¹⁷ Σχετικά βλ. πρόσφατα Κ. Σισμανίδης, «Ναός αυτοκρατορικής λατρείας στα αρχαία Καλίνδοια», ΑΕΜΘ 17 (2003) [2005], 143-154. Βλ. και εδώ στο κεφάλαιο Δίας, 85. Για την κεφαλή της Αθηνάς βλ. Κ. Σισμανίδης, ό.π., 150, 154 εικ. 13-14.

⁵¹⁸ Για παρόμοιες κεφαλές βλ. G.I. Despinis, «Athena Sunias – Eine Vermutung», AA 1999, 173 κ.ε.

⁵¹⁹ Για το μνημείο βλ. εδώ στο κεφάλαιο Ποσειδών, 101.

⁵²⁰ Düll 1977, 73-74, 311-312 αρ. 78, 315 αρ. 85.

ύστερους ελληνιστικούς χρόνους και μετά η θεά της νίκης των παλαιότερων Μακεδόνων ηγεμόνων εγγυάται την πολιτική σταθερότητα στο νέο καθεστώς αυτονομίας.

Θεοφόρα ονόματα

Το θεοφόρο όνομα *Άθυναγόρας* απαντάται σε επιγραφή ρωμαϊκών χρόνων από το Dragonaci στην περιοχή της Ηράκλειας Λυγκηστικής⁵²¹. Το όνομα απαντάται επίσης σε επιγραφές από τη Θεσσαλονίκη⁵²².

Τη λατρεία της Αθηνάς γενικά στο βορειοελλαδικό χώρο από το 2^ο αι. π.Χ. έως και τον 3^ο αι. μ.Χ. αποδεικνύουν και τα θεοφόρα ονόματα *Άθηνίων*⁵²³, *Άθηνάϊς*⁵²⁴, *Άθηνώ*⁵²⁵, *Άθηνοκλής*⁵²⁶, *Άθήναιος*⁵²⁷, *Άθηνις*⁵²⁸ και *Άθηνοδώρα*⁵²⁹.

⁵²¹ Spomenik 98 (1941-48), 26 αρ. 62 (N. Vulić) [= IG X 2.2, 2].

⁵²² IG X 2.1, 67 αρ. 162, 82 αρ. 197, Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997, 48-50 αρ. 38 με εικόνα.

⁵²³ Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997, 70 (Θεσσαλονίκη).

⁵²⁴ IG X 2.1, 176 αρ. 545 (Θεσσαλονίκη). EKM, 134-135 αρ. 31, πίν. 543 (Βέροια). EΘΑ, 303 αρ. E135, πίν. 33 (Χερσόνησος Μολυβωτής).

⁵²⁵ EKM, 256 αρ. 204, 259 αρ. 209, πίν. 586 (Βέροια).

⁵²⁶ EΘΑ, 406 αρ. E234, πίν. 58 (Μαρώνεια).

⁵²⁷ EΘΑ, 191-197 αρ. E5, πίν. 2 (Αβδηρα), 390-393 αρ. 212, πίν. 53 (Θράκη).

⁵²⁸ EΘΑ, 339-344 αρ. E168, πίν. 40 (Μαρώνεια).

⁵²⁹ Spomenik 71 (1931), 73 αρ. 171(N. Vulić) [Πελαγονία].

Αφροδίτη

Η Αφροδίτη⁵³⁰ είχε ευρέως διαδεδομένη λατρεία στην αρχαιότητα. Για την καταγωγή της έχουν διατυπωθεί πολλές διαφορετικές απόψεις⁵³¹, με επικρατέστερη αυτήν για τη σημιτική καταγωγή με στοιχεία της Αστάρτης⁵³². Η λατρεία μεταφέρθηκε στα παράλια της Ανατολικής Μεσογείου από τους Μυκηναίους κατά τη διάρκεια του β' μισού της 2^{ης} χιλιετίας. Αργότερα διαδόθηκε στις παράκτιες περιοχές της Ελλάδας, υπό μία, κατά κάποιον τρόπο, νεώτερη, ελληνοσημιτική μορφή, ενώ στις περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας συνέχισε να λειτουργεί με τον παλιό της χαρακτήρα. Από τις πηγές γνωρίζουμε το μυθολογικό υπόβαθρο της γέννησης της θεάς⁵³³ καθώς και τα

⁵³⁰ Για την Αφροδίτη : M. Bernhart, *Aphrodite auf griechischen Münzen* (1934), R. Lullies, *Die kauernde Aphrodite* (1954), E. Simon, *Die Geburt der Aphrodite*, Berlin 1957, H. Herter, «Die Ursprünge des Aphroditekultes» στο : *Eléments orientaux dans la religion grecque ancienne. Colloque de Strasbourg*, Paris 1960, 61-76, G. Säflund, *Aphrodite Kallipygos*, Upsala 1963, P. Friedrich, *The meaning of Aphrodite*, Chicago 1978, Χρ. Καρδαρά, *Αφροδίτη Ερυκίνη. Ιερόν και μαντείο εις τη ΒΔ Αρκαδίαν*, Αθήνα 1988, LIMC II (1984), 2-151 λ. *Aphrodite* (A. Delivorrias, Gr. Berger-Doer, A. Kossatz-Deissmann), S. Böhm, *Die «nackte Göttin»* (1990), V. Pirenne-Delforge, *L'Aphrodite grecque*, Kernos, Suppl. 4, Liège 1994.

⁵³¹ Αρκετούς υποστηρικτές διαθέτει η θεωρία για την ινδοευρωπαϊκή προέλευση του ονόματος της θεάς και την ένταξή της μεταξύ των αυτόχθονων θεοτήτων των Ελλήνων. Σχετικά βλ. Χρ. Καρδαρά, *Αφροδίτη Ερυκίνη. Ιερόν και μαντείο εις τη ΒΔ Αρκαδίαν*, Αθήνα 1988, 55 κ.ε.

⁵³² Farnell 1896, 618 κ.ε., E. Dugand, «Aphrodité-Astarté» στο : *Hommages à P. Fargues* (1974), 73-98, Burkert 1993, 324 κ.ε.

⁵³³ Ησίοδος, *Θεογ.*, 688 κ.ε., *Ιλ.* E 348, 370, 428, Y 105, Πλάτων, *Συμπόσιον* 180D, με τις διαφορετικές ερμηνείες. Για την παρουσία της θεάς στα έπη βλ. D.D. Boedeker, *Aphrodite's entry into greek epic* (1974).

παλαιότερα ιερά της⁵³⁴, όπως της Ασκαλώνας στη Συρία, των Κυθήρων και της Πάφου και του Αμαθούντα στην Κύπρο⁵³⁵, περιοχές στενά συνδεδεμένες με την Ανατολή.

Το πλήθος των λατρευτικών επιθέτων που τη συνοδεύουν μαρτυρεί τις πολλές υποστάσεις της ως θεάς της γονιμότητας, της βλάστησης⁵³⁶, του θανάτου⁵³⁷, των ναυτικών⁵³⁸, προστάτιδας της πόλης⁵³⁹ αλλά κυρίως του έρωτα⁵⁴⁰, του γάμου και των παιδιών.

Τα ιερά της διέθεταν υπαίθριο χώρο, λουτρά, νερό και δεξαμενές για τους καθαρμούς. Συχνές είναι οι περιπτώσεις συλλατρείας με άλλες θεότητες, όπως ο Δίας⁵⁴¹, ο Ερμής⁵⁴² και η Μητέρα των Θεών⁵⁴³.

⁵³⁴ Ηρόδοτος I, 105, 131, Πανσανίας, 8, 5,2.

⁵³⁵ Για την λατρεία και τα ιερά στην Κύπρο βλ. J. Karageorghis, *La Grande déesse de Chypre et son culte*, Lyon 1977.

⁵³⁶ Farnell 1896, 624.

⁵³⁷ Farnell 1896, 652, 754. Πρβλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας*, Αθήνα 1994, 251 κ.ε., Κ. Τσακάλου-Τζαναβάρη, *Πήλινα ειδώλια από τη Βέροια. Ταφικά σύνολα της ελληνιστικής εποχής*, Αθήνα 2002, 222 κ.ε.

⁵³⁸ Farnell 1896, 637, Χρ. Καρδαρά, ό.π., 81. Βουτυράς 1999, 1330 και υποσ. 5 με βιβλιογραφία.

⁵³⁹ Farnell 1896, 635, 662, 704 (με ερμηνεία της Αφροδίτης με τειχόμορφο στέμμα). Πρβλ. Παπαγεωργίου 1997, 179, Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 212-214.

⁵⁴⁰ Farnell 1896, 626.

⁵⁴¹ Με το Δία Σωτήρα συλλατρευόταν στην Κασσώπη. Σχετικά βλ. Χρ. Τζουβάρα-Σούλη, «Λατρείες στην Κασσώπη», Φηγός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σ. Δάκαρη (1994), 109 κ.ε.

⁵⁴² Χρ. Καρδαρά, ό.π., 82 κ.ε.

⁵⁴³ Σχετικά βλ. εδώ στο κεφάλαιο Μητέρα των Θεών-Κυβέλη, 298 κ.ε. Στη σχέση των δύο θεοτήτων υπόκειται η παράδοση του Αινεία, του γιου της Αφροδίτης από τον Αγκίση. Η παράδοση αυτή που ξεκινά με μια θεά των ορέων και της φύσης της Ίδης θα καταλήξει στη δημιουργία της Venus Genetrix των Ρωμαίων, που θυμίζει πιο πολύ τη Μητέρα των Θεών παρά την ελληνική Αφροδίτη. Σχετικά βλ. RE VIII A 864-868 (C. Koch), R. Schilling, *La religion romaine de Venus* (1954).

Στην Άνω Μακεδονία η παρουσία της θεάς δηλώνεται μέσω πήλινων ειδωλίων, ενός αγαλματίου, ενός ενεπίγραφου αναθηματικού αναγλύφου και μιας μαρμάρινης κεφαλής.

Από τη θέση «Πικρεβενίτσα» του Αγίου Γεωργίου Γρεβενών στα όρια Ελίμειας και Τυμφαίας προέρχεται, σύμφωνα με μαρτυρία του Παπαδάκι, ένα τμήμα μαρμάρινου αγαλματίου Αφροδίτης, πιθανότατα ρωμαϊκών χρόνων (**αρ. 122**)⁵⁴⁴. Η θεά παριστανόταν γυμνή με ιμάτιο που την κάλυπτε από την οσφύ και κάτω.

Ένδειξη άσκησης λατρείας της θεάς στην Αιανή αποτελεί ένα πήλινο ειδώλιο Έρωτα ελληνιστικών χρόνων (**αρ. 123**, εικ. 123). Βρέθηκε στο λόφο της Μεγάλης Ράχης, όπου εντοπίζεται ο αρχαίος οικισμός της Αιανής.

Στο Μακεδονικό Τάφο της Σπηλιάς στην Εορδαία βρέθηκε μεταξύ άλλων ένα πήλινο ειδώλιο Αφροδίτης με ερωτιδείς (**αρ. 125**, εικ. 125). Χρονολογείται στο 2^ο-1^ο αι. π.Χ. Το ειδώλιο θυμίζει παρόμοια από τη Βέροια⁵⁴⁵. Σ' έναν αρκετά κοινό εικονογραφικό τύπο απεικονίζονται ο Έρως, η ερωτική επιθυμία, ο γιος της Αφροδίτης και ο Ήμερος, ο πόθος. Στην τέχνη γενικά και οι δύο απεικονίζονται με τη μορφή των ερωτιδέων⁵⁴⁶.

⁵⁴⁴ Δεν εντοπίστηκε κατά την αυτοψία (2005, 2006).

⁵⁴⁵ Στ. Δρούγου, Γ. Τουράτσογλου, *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας*, Αθήνα 1998, 61-62, 170-171 αρ. Π 1484, Π 1485, πίν. 29, 36-37, με διαφορές στη διεύθυνση της κόμης και στην απόδοση των παιδικών μορφών, Κ. Τσακάλου-Τζαναβάρη, *Πήλινα ειδώλια από τη Βέροια. Ταφικά σύνολα της ελληνιστικής εποχής*, Αθήνα 2002, 252-255 αρ. 211, 214-216, 220-222 Π 4642, Π 1484, Π 1485, Π 1492, πίν. 57-60. Πρβλ. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσιδή, «Ο Μακεδονικός τάφος στη Σπηλιά Εορδαίας», *ΑΔ* 40 (1985) [1991], *Μελέτες Α'*, 268-269 αρ. 51. Για τα ειδώλια το μακεδονικού χώρου γενικά βλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας*, Αθήνα 1994, 214 κ.ε., Στ. Δρούγου, Γ. Τουράτσογλου, *ό.π.*, 169-173, Κ. Τσακάλου-Τζαναβάρη, *ό.π.*

⁵⁴⁶ Σχετικά Α. Greifenhagen, *Griechische Eroten* (1952).

Αφροδίτη Επιτραγία

Από το νότιο πλάτωμα του ελληνοιστικού οικισμού των Πετρών προέρχεται ο πήλινος πίνακας με ανάγλυφη παράσταση Αφροδίτης (**αρ. 124**, εικ. 124). Πρόκειται για απεικόνιση της θεάς στον τύπο της Επιτραγίας⁵⁴⁷, σπάνια στη Μακεδονία. Η Αφροδίτη παριστάνεται ημίγυμνη, καθισμένη πλαγίως πάνω στη ράχη τράγου καλπάζοντος προς τα δεξιά. Την παράσταση συμπληρώνουν ένας ερωτιδέας και δύο μικρά κατσίκια. Το πεδίο της δεν παρουσιάζει ιδιαίτερη ευκρίνεια στην απόδοση των λεπτομερειών, ίσως λόγω του ότι η μήτρα είχε χρησιμοποιηθεί αρκετές φορές. Ο τράγος ανήκει στην Αφροδίτη, επειδή σχετίζεται με το μύθο της γέννησής της⁵⁴⁸. Ο Πλούταρχος⁵⁴⁹ όμως αναφέρει ότι η προσωνομία Επιτραγία οφείλεται στην αντικατάσταση της αίγας από ένα τράγο κατά την θυσία που προσέφερε ο Θησέας πριν από τον απόπλου για τη Κρήτη προς τιμήν της θεάς που λατρευόταν στην Αττική με πολιτικό ρόλο ως Πάνδημος. Με αυτόν τον τρόπο η Επιτραγία συνδέεται με την Αφροδίτη Πάνδημο, κόρη του Διός και της Διώνης και όχι με την Ουρανία, κόρη του Κρόνου. Στην τέχνη οι παραστάσεις Αφροδίτης Επιτραγίας και Αφροδίτης Ουρανίας εμφανίζονται συναφείς. Η Ουρανία κάθεται με τον ίδιο τρόπο πάνω σε κύκνο⁵⁵⁰.

Ο προορισμός του αντικειμένου, πέραν του ότι αυτό έχει σχέση με τη λατρεία της Αφροδίτης, δεν είναι εύκολα προσδιορίσιμος. Η Αδάμ–Βελένη διερωτάται αν μπορεί αυτό να συσχετιστεί με το κοροπλαστικό εργαστήριο του οικισμού των Πετρών, κυρίως λόγω της θέσης εύρεσής του, επιφυλάσσεται ωστόσο για την απόδοσή του στην τοπική παραγωγή. Στο τελευταίο συνηγορεί και η σύσταση του πηλού που φαίνεται διαφορετική από αυτού άλλων πήλινων αντικειμένων της περιοχής⁵⁵¹. Θεωρεί πιθανότερο χώρο προέλευσης τη Νότια Ελλάδα.

⁵⁴⁷ Αδάμ-Βελένη 1994, 75. Η παράσταση αναφέρεται ως παράσταση Αφροδίτης Επιτραγίας ή Ουρανίας.

⁵⁴⁸ Burkert 1972, 81 υποσ. 46, 84 υποσ. 56.

⁵⁴⁹ Πλούταρχος, Θησ. 18.

⁵⁵⁰ Για τις απεικονίσεις και των δύο βλ. Simon 1996, 250, εικ. 244-245.

⁵⁵¹ Σημειώνεται ότι δεν πραγματοποιήθηκε έλεγχος του πηλού με εργαστηριακή ανάλυση.

Λίγες είναι οι αποδόσεις της Αφροδίτης στον τύπο της Επιτραγίας και της Ουρανίας⁵⁵². Αντίστοιχοι αγαλματικοί τύποι που αποδίδονται στο Φειδία και το Σκόπα αποτελούσαν τα λατρευτικά αγάλματα της θεάς σε ναούς της στην Αθήνα και στην Ηλεία⁵⁵³. Παρόμοια ανάγλυφα σε λίθο, πήλο ή μέταλλο απαντώνται κυρίως στη νότια Ελλάδα και χρονολογούνται στον 4^ο αι. π.Χ., λιγότερα στον 3^ο, ενώ είναι σπάνια τα παραδείγματα των ύστερων ελληνιστικών χρόνων⁵⁵⁴. Κοινό χαρακτηριστικό όλων των αναγλύφων του τύπου του **αρ. 124** είναι το υμικυκλικό πέρας τους -ίσως δηλωτικό του ουράνιου θόλου - και συμβολικό, κατά συνέπεια, της ουρανίας υπόστασης της θεάς.

Παρόλο που στη Μακεδονία είναι αρκετά διαδεδομένη η λατρεία της Αφροδίτης, το πήλινο ανάγλυφο στον τύπο της Επιτραγίας από τις Πέτρες χρονολογημένο στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. είναι μοναδικό. Ένα ακόμα πήλινο ειδώλιο που παριστάνει Αφροδίτη Ουρανία προέρχεται από αγροικία κλασικών – ελληνιστικών χρόνων στην Ασπροβάλτα, Νομού Θεσσαλονίκης, θέση «Λιοτόπι Ρουτσχέλη»⁵⁵⁵.

Οι Έλληνες δεν ήταν οι πρώτοι που τίμησαν με λατρεία μια θεά με τα χαρακτηριστικά της Αφροδίτης. Πίσω από αυτήν λανθάνουν οι διαφορετικές υποστάσεις της Ιστάρ-Αστάρτης, θεϊκής συζύγου του βασιλιά, βασίλισσας του ουρανού και παράλληλα εταίρας. Η Αστάρτη λατρευόταν σε βωμούς θυμιάματος και με θυσίες περιστεριών όπως η Αφροδίτη Ουρανία⁵⁵⁶.

Ο Παπαδάκης αναφέρει μία χαμένη σήμερα κεφαλή Αφροδίτης από τον Αλιάκμονα στην Ορεστίδα (**αρ. 126**, εικ. 126). Για την ίδια κεφαλή ο Κεραμόπουλλος αναφέρει ότι

⁵⁵² LIMC II, (1984), 98, 99 αρ. 947-976 (A. Delivorrias, Gr. Berger-Doer, A. Kossatz-Deissmann).

⁵⁵³ U. Knigge, AM 93 (1982), 164 κ.ε.

⁵⁵⁴ E. Mitropoulou, Aphrodite auf der Ziege (1975).

⁵⁵⁵ Βρέθηκε μαζί με ειδώλιο Κυβέλης. Σχετικά βλ. Π. Αδάμ-Βελένη, «Μυγδονία – Στρυμονικός κόλπος» στο : Αρχαίες αγροικίες σε σύγχρονους δρόμους. Κεντρική Μακεδονία, Κατάλογος της Έκθεσης, Θεσσαλονίκη (Cryptoporticus) 23 Νοεμβρίου 2003 – Ιούνιος 2003, Αθήνα 2003, 222 αρ. 243, (αρ. 244 : Κυβέλη). Πρβλ. Kernos, Chron. Arch. 18 (2005), 495 (E. Voutiras, K. Chatzinikolaou).

⁵⁵⁶ LSCG 39.24, Σχολ. Απολλ. Ροδ. 3.549, P. Dikaios, Syria 13 (1932), 350 κ.ε. Πρβλ. Burkert 1993, 325.

είχε σκοπαδικό πρότυπο. Πρόκειται για ένα έργο ποιότητας ελληνιστικών χρόνων, στο οποίο μπορεί να αναγνωρισθεί ένα εργαστήριο που λειτουργούσε στην ευρύτερη περιοχή. Τυπολογικά η κεφαλή θυμίζει την κεφαλή της Αφροδίτης Υπολυμπίδιας από το Δίον⁵⁵⁷ καθώς και την κεφαλή αρ. ευρετ. 2652 του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης⁵⁵⁸, κυρίως ως προς την κόμμωση, γνωστή από τον 4^ο αι. π.Χ. Τα μαλλιά είναι διευθετημένα σε δύο ομάδες που πλέκονται με φιόγκο πάνω από το μέτωπο⁵⁵⁹. Η κόμμωση αυτή παραπέμπει συνήθως σε απεικονίσεις Αφροδίτης και Απόλλωνα. Είναι πολύ πιθανό η κεφαλή του Μουσείου Θεσσαλονίκης να παριστάνει Αφροδίτη. Τα δύο παραπάνω παράλληλα έχουν χρονολογηθεί στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους. Η κεφαλή από τον Αλιάκμονα θα μπορούσε να τοποθετηθεί στην ίδια περίοδο.

Ένα ειδώλιο Αφροδίτης με Έρωτα από την Εράτυρα (**αρ. 127**, εικ. 127) ελληνιστικών χρόνων βρίσκει παράλληλα από ταφικά σύνολα της Βέροιας των μέσων του 2^{ου} αι. π.Χ.⁵⁶⁰.

Ο Κεραμόπουλος αναφέρει δύο πήλινα ειδώλια Αφροδίτης, πιθανότατα ελληνιστικών χρόνων, από τη θέση «Σιανίστι» Τσοτυλίου στην Ορεστίδα (**αρ. 128-129**)⁵⁶¹.

Σύμφωνα με τα αρχεία της ΙΖ' ΕΠΚΑ στα αντικείμενα των περισυλλογών του Κεραμόπουλου με προέλευση το Τσοτύλι συγκαταλέγεται ένα ακόμα πήλινο ειδώλιο Αφροδίτης που κρατά φιάλη και χρονολογείται στον 1^ο αι. π.Χ. (**αρ. 130**).

Με προέλευση το Βυκονο στο βόρειο τμήμα της Λυγκηστίδας και σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο των Bitola (Naroden Zavod Muzej Bitola) αναφέρεται η μαρμάρινη ενεπίγραφη αναθηματική στήλη **αρ. 131** (εικ. 131). Μέσα σε κόγχη

⁵⁵⁷ Δ. Παντερμαλής, Δίον. Η ιερή πόλη των Μακεδόνων στους πρόποδες του Ολύμπου (1987), 12 εικ. 12.

⁵⁵⁸ *ΚΓΑΜΘ I, 58 αρ. 40, εικ. 111-112 (Γ. Δεσπίνης).

⁵⁵⁹ Για το είδος της κόμμωσης : H. Kenner, SBWien 279,3 (1972), 7 κ.ε. Πρβλ. ΚΓΑΜΘ I, 58 και υποσ. 1 (Γ. Δεσπίνης).

⁵⁶⁰ Σχετικά βλ. Κ. Τσακάλου-Τζαναβάρη, Πήλινα ειδώλια από τη Βέροια. Ταφικά σύνολα της ελληνιστικής εποχής, Αθήνα 2002, 136-141, 255-256 αρ. 223-224, 226-232, Π 2361-2362, Π 2380-2387, πίν. 61-65.

⁵⁶¹ Τα αντικείμενα δεν εντοπίστηκαν κατά τις αυτοψίες (2005, 2006).

παριστάνεται όρθια γυναικεία μορφή με σπονδική φιάλη και ένα ακόμα αγγείο που μοιάζει με κάδο ή καλαθίσκο. Η Düll υπέθεσε ότι πρόκειται για παράσταση Αφροδίτης⁵⁶². Δίπλα στη μορφή απεικονίζεται καίων βωμίσκος. Η στήλη είναι ανάθημα κάποιου *Αλεξάνδρου* γιου του *Λύσωνος* και χρονολογείται στο 2^ο-3^ο αι. μ.Χ. Στην περίπτωση που πρόκειται για παράσταση Αφροδίτης, αφού το όνομα της θεάς δεν κατονομάζεται, η συγκεκριμένη στήλη παραδίδει τη μοναδική επιγραφική μαρτυρία που διαθέτουμε για τη λατρεία της από την Άνω Μακεδονία. Πολύ πιθανό όμως είναι να πρόκειται για παράσταση Ίσιδας, κυρίως λόγω των αντικειμένων που κρατά η μορφή και της ενδυμασίας της.

Από την Ηράκλεια Λυγκηστική ή την ευρύτερη περιοχή της αναφέρεται το κάτω τμήμα μαρμαρίνου αγαλματίου γυμνής γυναικείας μορφής, πιθανότατα Αφροδίτης το οποίο χρονολογείται στους αυτοκρατορικούς χρόνους (**αρ. 132**). Σήμερα φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο των Bitola (Naroden Zavod Muzej Bitola)⁵⁶³.

Οι αρχαίες μαρτυρίες σχετικά με τη λατρεία της Αφροδίτης στο βορειοελλαδικό χώρο είναι λίγες και οι περισσότερες σχετικά όψιμες. Στις εξαιρέσεις συγκαταλέγεται η επιγραφή του 5^{ου} αι. π.Χ. από τη Ζώνη, ανάθημα των τελωνών στην Αφροδίτη, απ' όπου προκύπτει ότι η θεά λατρευόταν στην πόλη σε συσχετισμό με τις λιμενικές εγκαταστάσεις. Η πόλη είχε το χαρακτήρα εμπορίου και ίσως διέθετε παράκτιο ιερό. Από το ίδιο χώρο προέρχεται πίθος με την επιγραφή ΑΦΡΟΔΙΤΑΣ⁵⁶⁴.

Με το λατρευτικό επίθετο *Εύσχίμων*, που πιθανώς αναφέρεται στις φυσικές της αρετές, μαρτυρείται επιγραφικά στο 2^ο αι. μ.Χ. στη Βέροια⁵⁶⁵. Η επιγραφή αναφέρει και

⁵⁶² Πολύ παλαιότερα ο Γ.Γ. Παπαδόπουλος είχε υποθέσει ότι η μορφή με το δεξί χέρι κρατούσε στάχνα και με το αριστερό μήκωνα, οπότε επρόκειτο για παράσταση Δήμητρας. Η παραπάνω πληροφορία που παραδίδουν οι εκδότες των IG X 2.2, 35 αρ. 61, αφορά νομίζω στο **αρ. 70** (Δήμητρα).

⁵⁶³ Το μνημείο δεν εντοπίστηκε κατά την αυτοψία (2005).

⁵⁶⁴ ΕΘΑ, 511-512 αρ. Ε401, πίν. 84.

⁵⁶⁵ Α. Τατάκη, «Αφροδίτη Ευσχίμων από τη Βέροια», Αρχαιογνωσία 7 (1991-1992), 135-139, *ΕΚΜ, 125-126 αρ. 20, πίν. 540.

το όνομα του ιερέα της θεάς ο οποίος αναφέρεται και ως ιερέας της Ίσιδας Λοχίας. Η ανάληψη διά βίου δύο ιερατικών αξιωμάτων από το ίδιο πρόσωπο προφανώς μαρτυρεί συλλατρεία των δύο θεοτήτων, κάτι που προκύπτει και από κάποιους εικονογραφικούς τύπους της κοροπλαστικής της πόλης κατά τους ελληνοιστικούς χρόνους⁵⁶⁶.

Η θεά λατρευόταν ως Υπολυμπιδία στο Δίον⁵⁶⁷ και ως προστάτιδα του δημόσιου βίου στην Πέλλα, όπου υπήρχε ιερό από τον 4^ο αι. π.Χ. και συλλατρεία με τη Μητέρα των Θεών⁵⁶⁸. Από εδώ προέρχεται ένας αριθμός ειδωλίων που απεικονίζουν τη θεά σε διάφορους εικονογραφικούς τύπους. Ένα μαρμάρινο αγαλματικό σύμπλεγμα Αφροδίτης και Έρωτα μαρτυρεί την άσκηση λατρείας στην Αμφίπολη⁵⁶⁹.

Πιο δημοφιλής ήταν η Αφροδίτη στην πόλη της Θεσσαλονίκης και την ευρύτερη περιοχή, όπως μαρτυρούν επιγραφές και γλυπτά έργα, κυρίως ρωμαϊκών χρόνων.

Στον πάπυρο του Δερβενίου η θεά αναφέρεται με τα επίθετα Ουρανία, Πειθώ και Αρμονία⁵⁷⁰.

Στην Αφροδίτη Επιτευξιδία ήταν αφιερωμένος ένας λατρευτικός σύλλογος με το όνομα *δοῦμος*, τα μέλη του οποίου ασχολούνταν με το θαλάσσιο εμπόριο. Την πληροφορία παραδίδει η ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη του *Άθηνιώνα*, ενός ναυκλήρου από την Παφλαγονία των αρχών του 2^{ου} αι. μ.Χ., που φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης⁵⁷¹.

⁵⁶⁶ Κ. Τζαναβάρη, «Η λατρεία των Αιγυπτίων Θεών στη Βέροια», Αρχαία Μακεδονία V, 1677-1678. Για την κοροπλαστική της πόλης : η ίδια, Πήλινα ειδώλια από τη Βέροια. Ταφικά σύνολα της ελληνοιστικής εποχής, Αθήνα 2002, 227.

⁵⁶⁷ Βλ. εδώ, υποσ. 557.

⁵⁶⁸ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000.

⁵⁶⁹ Β. Μαχαίρα, «Γλυπτό Αφροδίτης και Έρωτα από την Αμφίπολη», Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Θεσσαλονίκη 1990, 285-293.

⁵⁷⁰ R. Merkelbach, «Der Papyrus von Derveni», ZPE 1 (1967), 21 κ.ε.

⁵⁷¹ *Ε. Voutiras, «Berufs und Kultverein : Ein *δοῦμος* in Thessalonike» ZPE 90 (1992), 87-96, Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997, 70 αρ. 67 με εικόνα. Πρβλ. Βουτυράς 1999, 1330.

Στο βάθρο ακέφαλου αγάλματος του β' μισού του 2^{ου} αι. μ.Χ. από το Σαραπειείο αναφέρεται ως Ομόνοια⁵⁷². Η προσωνομία Ομόνοια⁵⁷³ συνδυάζει την ιδιότητα της Αφροδίτης ως θεάς της Αγοράς με την προσωποποίηση της Ομόνοιας.

Με την ιδιότητα αυτή μπορεί να συσχετιστεί επίσης ένα ανάθημα των αγορανόμων της Θεσσαλονίκης του α' τρίτου του 2^{ου} αι. μ.Χ.⁵⁷⁴.

Σε επίγραμμα επιτυμβίου μνημείου του 2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ., όπου η νεκρή απεικονίζεται συμβολικά στον εικονογραφικό τύπο της Αφροδίτης Fréjus, η θεά αναφέρεται ως Παφία⁵⁷⁵.

Στην Αίνεια στο μυχό του Θερμαϊκού κόλπου υπήρχε ναός αφιερωμένος στη λατρεία της, χτισμένος σύμφωνα με τις γραμματειακές πηγές από το γιο της Αινεία⁵⁷⁶. Η τοπική παράδοση σχετικά με τον ιδρυτή του ιερού της Αφροδίτης ανάγεται στην αρχαϊκή εποχή. Ο Βουτυράς υποθέτει τη μεταφύτευση της λατρείας στη Θεσσαλονίκη, τουλάχιστον κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, με κέντρο το δυτικό τμήμα της πόλης κοντά στο Σαραπειείο⁵⁷⁷.

Η λατρεία της Αφροδίτης στην πόλη κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους αποδεικνύεται άλλωστε από το πολύ καλής τέχνης άγαλμα τύπου Λούβρου-Νεάπολης ή «Fréjus» του 2^{ου} αι. μ.Χ.⁵⁷⁸ και το ενεπίγραφο αγαλμάτιο Αφροδίτης Ομονοίας⁵⁷⁹ που βρέθηκαν στο ιερό των Αιγυπτίων Θεών.

⁵⁷² *ΚΓΑΜΘ I, 115-116 αρ. 88, εικ. 230-233 (Γ. Δεσπίνης), Βουτυράς 1999, 1329.

⁵⁷³ LIMC V (1990), 476-479, λ. Homonoia (H.A. Shapiro), G. Thériault, Le culte d'Homonoia dans les cités grecques, Lyon-Québec 1996.

⁵⁷⁴ IG X 2.1, 16 αρ. 26, Hatzopoulos 1996, 89-90 αρ. 71, Μισσηλίδου-Δεσποτίδου 1997, 40 αρ. 24. Πρβλ. Βουτυράς 1999, 1329 και υποσ. 2.

⁵⁷⁵ IG X 2.1, 119 αρ. 299. Πρβλ. Βουτυράς 1999, 1330 και υποσ. 6 με σχολιασμό για τη χρήση του τύπου και τη σχετική βιβλιογραφία.

⁵⁷⁶ Βουτυράς 1999, 1331 κ.ε.

⁵⁷⁷ Βουτυράς 1999, 1334 κ.ε.

⁵⁷⁸ *Μ. Ανδρόνικος, ΑΕ 1985, 1-32, πίν. 1-3, Μ. Brinke, Kopienkritische und typologische Untersuchungen zur statuarischen Überlieferung der Aphrodite Typus Louver-Neapel, Hamburg 1991, 157-158 G 21, ΚΓΑΜΘ I 102-104 αρ. 75, εικ. 175-181 (Γ. Δεσπίνης). Πρβλ. Βουτυράς 1999, 1331. Για το μνημείο έχουν προταθεί και άλλες χρονολογήσεις. Εδώ αναφέρεται η επικρατέστερη.

Στις πιο πάνω απεικονίσεις προστίθεται μία κεφαλή και ένα τμήμα κορμού του 1^{ου} αι. μ.Χ.⁵⁸⁰, ένα τμήμα αγαλματίου του τύπου Αφροδίτης Αφροδισιάδας του 2^{ου} αι. μ.Χ.⁵⁸¹, ένα γυναικείο αγαλμάτιο του β΄μισού του 2^{ου} αι. μ.Χ. από το κέντρο της πόλης⁵⁸², και το αγαλμάτιο του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης αρ. ευρετ. 225 των τελών του 2^{ου} αι. μ.Χ. με πιθανή προέλευση τη Θεσσαλονίκη⁵⁸³. Επίσης μια σειρά παραστάσεων Ερωτιδέων σε τραπεζοφόρα ρωμαϊκών χρόνων από τη Θεσσαλονίκη και την Ποτεΐδαια της Χαλκιδικής⁵⁸⁴.

Μία ομάδα κορμών αγαλματίων Αφροδίτης του 2^{ου} αι. μ.Χ. από την περιοχή της Αχειροποιήτου (οικόπεδο Γεωργιάδη) υποδεικνύουν πιθανή ύπαρξη ιερού κοντά σε Θέρμες της πόλης⁵⁸⁵. Στα τρία από τα τέσσερα η θεά παριστάνεται γυμνή.

Ο τύπος της ημίγυμνης αναδύομενης Αφροδίτης του 3^{ου} αι. π.Χ. επαναλαμβάνεται από ένα τμήμα αγαλματίου της Συλλογής Παπαηλιάκη του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, που χρονολογείται στο 2^ο αι. μ.Χ.⁵⁸⁶. Τον τύπο αυτό ίσως απηχούσε και το αγαλμάτιο **αρ. 122** από τη θέση «Πικρεβενίτσα» του Αγίου Γεωργίου Γρεβενών στην Ελίμεια.

Από την περιοχή του Νομού Θεσσαλονίκης αναφέρονται δύο αγαλμάτια Αφροδίτης ύστερων ελληνιστικών χρόνων. Το ένα προέρχεται από την Αγία Παρασκευή Γαλάτιστας, κοντά στην πόλη Ανθεμούς και παριστάνει Αφροδίτη που ακουμπά σε πεσσό⁵⁸⁷. Το άλλο από το Καλαμωτό Θεσσαλονίκης (αρχαία Καλίνδοια) αποτελεί μια παραλλαγή του τύπου Tierolo⁵⁸⁸.

⁵⁷⁹ Βλ. εδώ, 164.

⁵⁸⁰ *ΚΓΑΜΘ II, 43-44 αρ. 182, εικ. 470-473, 46 αρ. 185, εικ. 494-497 (Γ. Δεσπίνης).

⁵⁸¹ *ΚΓΑΜΘ II, 75-76 αρ. 213, εικ. 592-595 (Μπ. Σμιτ-Δούνα).

⁵⁸² *ΚΓΑΜΘ I, 120-121 αρ. 91, εικ. 246-249 (Γ. Δεσπίνης).

⁵⁸³ *ΚΓΑΜΘ I, 128-129 αρ. 99, εικ. 278-281 (Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου).

⁵⁸⁴ *ΚΓΑΜΘ I, 134 αρ. 102-104, εικ. 288-294, 296-297 (Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου).

⁵⁸⁵ *ΚΓΑΜΘ II, 84-87 αρ. 221-224, εικ. 613-616, 625-636 (Μπ. Σμιτ-Δούνα, Γ. Δεσπίνης).

⁵⁸⁶ *ΚΓΑΜΘ II, 99 αρ. 238, εικ. 674-677 (Γ. Δεσπίνης).

⁵⁸⁷ *ΚΓΑΜΘ II, 30 αρ. 167, εικ. 442-445 (Γ. Δεσπίνης).

⁵⁸⁸ *ΚΓΑΜΘ II, 31 αρ. 168, εικ. 446-447 (Γ. Δεσπίνης).

Με τη λατρεία της θεάς σχετίζονται επίσης τρία συμπλέγματα Αφροδίτης με Έρωτα ύστερων ελληνιστικών-ρωμαϊκών χρόνων από τη Θεσσαλονίκη και την περιοχή του Σωχού Νομού Θεσσαλονίκης⁵⁸⁹, καθώς και μία ερμαϊκή στήλη Πριάπου του γιού της από το Διόνυσο, από την περιοχή του Σαραπιείου, η οποία χρονολογείται στον 1^ο αι. π.Χ.⁵⁹⁰

Λατρεία Αφροδίτης μαρτυρείται από δύο επιγραφές του 3ου αι. μ.Χ. από την περιοχή του Sandanski⁵⁹¹ και του Prilep στην Πελαγονία⁵⁹², από όπου προέρχεται και ένα αγαλματικό σύμπλεγμα Αφροδίτης με Πρίαπο της ίδιας περιόδου⁵⁹³.

Πήλινα ειδώλια και μαρμάρινα και χάλκινα αγαλμάτια γυμνής και ημίγυμνης Αφροδίτης, που χρονολογούνται από τον 1^ο αι. π.Χ. μέχρι και τον 1^ο αι. μ.Χ.⁵⁹⁴, μαρτυρούν την ύπαρξη λατρείας και ιερού στην περιοχή των Στόβων.

Σε μία σειρά επιθυμίων μνημείων του 3^{ου} αι. μ.Χ.⁵⁹⁵ από θέσεις της Πελαγονίας η Düll έχει αναγνωρίσει τύπους της Αφροδίτης για την συμβολική απεικόνιση γυναικείων μορφών. Η μορφή συνοδεύεται από τον Ηρακλή ή τον Έρωτα.

Στην Άνω Μακεδονία και τις βορειότερες της περιοχές η Αφροδίτη παρουσιάζεται σε μνημεία όψιμης χρονολογίας συνοδευόμενη από ερωτιδείς, ή γυμνή και ημίγυμνη ως θεά του έρωτα και του κάλλους. Παρόλο που η παρουσία της θεάς διαπιστώνεται κατά γενική ομολογία, οι απεικονίσεις της πολύ απέχουν από τα έργα των παράκτιων αστικών κέντρων κυρίως της Κάτω Μακεδονίας, όπου η θεά ήταν πιο δημοφιλής.

⁵⁸⁹ *ΚΓΑΜΘ II, 34-37 αρ. 172-174, εικ. 453-454, 456-463 (Γ. Δεσπίνης, Μπ. Σμιτ-Δούνα). Για το αρ. 173 υπάρχουν αμφιβολίες αν αποτελεί σύμπλεγμα.

⁵⁹⁰ *ΚΓΑΜΘ II, 26-27 αρ. 162, εικ. 419-423 (Μπ. Σμιτ-Δούνα).

⁵⁹¹ Düll 1977, 46, 48, 272-273 αρ. 6, εικ. 8.

⁵⁹² Düll 1977, 42 αρ. 273-274 αρ. 7, εικ. 10.

⁵⁹³ Düll 1977, 40 αρ. 275 αρ. 9, εικ. 9.

⁵⁹⁴ Düll 1977, 39-40, 275-277 αρ. 10-13, εικ. 12.

⁵⁹⁵ Düll 1977, 45-47, 269-270 αρ. 1-2, 271-272 αρ. 4-5, 274 αρ. 8.

Θεοφόρα ονόματα

Το θεοφόρο όνομα *Άφροδειτώ* μαρτυρείται στους ρωμαϊκούς χρόνους στην Ορεστίδα⁵⁹⁶. Το όνομα απαντάται την ίδια χρονική περίοδο στη Θεσσαλονίκη⁵⁹⁷, τη Βέροια⁵⁹⁸ και την Πελαγονία⁵⁹⁹.

Στη λοιπή Μακεδονία και το νότιο τμήμα της Θράκης απαντώνται σε επιγραφές κυρίως ρωμαϊκών χρόνων και τα *Άφροδείτη*⁶⁰⁰, *Άφρόδειτος*⁶⁰¹, *Άφροδεισία*⁶⁰², *Άφροδείσιος*⁶⁰³.

⁵⁹⁶ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 176-179, αρ. 187, πίν. 74.

⁵⁹⁷ IG X 2.1, 69-70 αρ. 166, 163 αρ. 498, 190 αρ. 590.

⁵⁹⁸ EKM, 263 αρ. 217, πίν. 588, 336-337 αρ. 374, πίν. 621.

⁵⁹⁹ Düll 1977, 273-274 αρ. 7 [= IG X, 2.2, 178].

⁶⁰⁰ IG X, 2.1, 136 αρ. 390, Μισσηλίδου-Δεσποτίδου 1997, 71-72 αρ. 70 με εικόνα (Θεσσαλονίκη).

⁶⁰¹ IG X 2.1, 19-20 αρ. 35B (Θεσσαλονίκη).

⁶⁰² IG X 2.1, 247 αρ. *869, 250 αρ. *883 (Θεσσαλονίκη). EKM, 134-135 αρ. 31, πίν. 544, 156-157 αρ. 55, πίν. 548 (Βέροια). Leukorétra, 89-90 αρ. 12, πίν. 289, 186 αρ. 137, πίν. 346 (Λευκόπετρα Ημαθίας). EΘA, 408 αρ. E240, πίν. 59 (Μαρώνεια). SEG 27 (1977), 294.

⁶⁰³ EKM, 215-216 αρ. 135, πίν. 565, 228-229 αρ. 145, πίν. 569, 316 αρ. 337, πίν. 613, 249 αρ. 188, πίν. 580 (*Άφροδείσις*) (Βέροια). EΘA, 258 αρ. E82, πίν. 21 (Χώρα Αβδήρων).

Διόνυσος

Ο Διόνυσος⁶⁰⁴ ήταν αρχικά θεός της βλάστησης και αργότερα της αμπέλου, του οίνου και της έκστασης της μέθης. Έτσι τουλάχιστον θα μπορούσε να περιγραφεί φαινομενικά η φύση της προσωπικότητας του θεού, η οποία όμως είναι συνδεδεμένη με μια εμπειρία κατά την οποία διαταράσσεται η προσωπικότητα του ατόμου οδηγώντας το στη διονυσιακή έκσταση και μέσω αυτής στη μανία ως ένα ομαδικό φαινόμενο. Έκσταση και ενθουσιασμός έχουν μεταξύ τους σχέση αιτίας και αποτελέσματος, αφού το να υπερβεί ο άνθρωπος τον εαυτό του αποτελεί προϋπόθεση για να καταληφθεί από το θεό⁶⁰⁵. Αυτός είναι και ο λόγος που ο συγκεκριμένος θεός περιβάλλεται από το πλήθος των μαινόμενων πιστών του, ανδρών και γυναικών⁶⁰⁶, σε μια προσπάθεια ενοποίησης.

Ως θεός του οίνου ο Διόνυσος έγινε εξαιρετικά δημοφιλής στην αγγειογραφία και η εικονογραφία του διονυσιακού θιάσου συνδυάστηκε με τη διαμόρφωση των διονυσιακών

⁶⁰⁴ Για τη λατρεία και τις απεικονίσεις του θεού : H. Jeanmaire, *Dionysos : Histoire du culte de Bacchus*, Paris 1951 [Μετάφραση : Α. Μερτάνη-Λίζα, *Διόνυσος, Ιστορία της λατρείας του Βάκχου*, Πάτρα 1985], Fr. Matz, *Διονυσιακή τελετή. Archäologische Untersuchung zum Dionysoskult in hellenistischer und römischer Zeit*, Wiesbaden 1963, W. Otto, *Dionysus. Myth and cult* (1965), M.P. Nilsson, *The dionysiac mysteries of Hellenistic and roman age*, New York 1975, E. Γιούρη, *Ο κρατήρας του Δερβενίου*, Αθήνα 1978, M. Daraki, *Dionysos*, Paris 1985, LIMC III (1986), 414-514 λ. *Dionysos* (C. Gasparri), Martin, Metzger 1992, 133 κ.ε.

⁶⁰⁵ Simon 1996, 268.

⁶⁰⁶ Η μεταμόρφωση που επιβάλλει η συμμετοχή στη διονυσιακή εμπειρία στους πιστούς του θεού δημιουργεί μια ασάφεια ως προς τη διαμόρφωση της προσωπικότητας. Από αυτήν την άποψη η διονυσιακή λατρεία είναι αντίθετη με ό,τι θεωρείται τυπικά ελληνικό. Το ζήτημα αυτό αποδόθηκε καταρχάς στην ξένη καταγωγή του Διονύσου, θεωρία η οποία συνάντησε αργότερα σοβαρές αντιρρήσεις. Σχετικά βλ. Burkert 1993, 343 κ.ε.

εορτών⁶⁰⁷ και την ανάπτυξη του σατυρικού δράματος. Ο αρχικά εξιδανικευμένος εικονογραφικός τύπος του ηλικιωμένου γενειοφόρου θεού⁶⁰⁸ εξελίχθηκε από τους κλασικούς χρόνους και μετά στη νεανική, αγένεια και συνήθως γυμνή μορφή του Διονύσου⁶⁰⁹, όπως άλλωστε συνέβη και με τον Ερμή⁶¹⁰. Μαινάδες, Σάτυροι και Σιληνοί αποτελούν την ακολουθία του Διονύσου, σύμφωνα με το βοιωτικό και τον ιωνικό μύθο αντίστοιχα⁶¹¹, ενώ κισσός και αμπέλι, που σχετίζονται με τις μυθολογικές εκδοχές της γέννησής του και την δραστηριότητά του, είναι τα σύμβολά του.

Η λατρεία του Διονύσου μαρτυρείται επιγραφικά στην Ελίμεια. Από την Άνω Κώμη προέρχεται μια ενεπίγραφη αναθηματική στήλη **αρ. 133** (εικ. 133), η οποία θεωρείται χαμένη από την εποχή του Edson. Η στήλη, ανάθημα της Λογικής, δεν είναι δυνατό να χρονολογηθεί λόγω έλλειψης στοιχείων.

Από την ίδια περιοχή προέρχεται μια μαρμαρίνη ενεπίγραφη πλάκα, που πιθανώς αποτελούσε τμήμα επένδυσης βάθρου **αρ. 134** (εικ. 134). Η πλάκα βρέθηκε στα ερείπια του ναού του Προφήτη Ηλία και χρησιμοποιήθηκε αργότερα ως κατώφλι και έπειτα ενσωματώθηκε στο νάρθηκα του ναού του Αγίου Γεωργίου, όπου την εντόπισαν οι εκδότες της επιγραφής Ριζάκης και Τουράτσογλου. Σήμερα αγνοείται. Το κείμενο της

⁶⁰⁷ *Άνθεστήρια* : G. van Hoorn, Choes and Anthesteria (1951), *Άγριώνια* : Burkert 1972, 188-199, *Διονύσια* : Deubner 1932, 134-142, Martin, Metzger 1992, 140-151.

⁶⁰⁸ D. Papastamos, Melische Amphoren (1970), 55-58, πίν. 10, Simon 1996, 272-274, εικ. 262-266.

⁶⁰⁹ Στην περίπτωση που στο ανατολικό αέτωμα του Παρθενώνα παριστάνεται ο Διόνυσος, τότε έχουμε πιθανότατα την πρώτη παράσταση του θεού αγένειου. Στη συνέχεια ακολουθούν και άλλες παραστάσεις αγένειου Διονύσου ενώ υπάρχουν ελάχιστες πρωιμότερες. Σχετικά βλ. T.H. Carpenter, «On the beardless Dionysus» στο : T.H. Carpenter, C.A. Faraone (εκδ.), *Masks of Dionysus*, Ithaca-London, Cornell University Press 1993, 185-206. Γενικά για το θέμα βλ. T.H. Carpenter, *Dionysian imagery in fifth century*, Athens-Oxford, Clarendon Press 1997, 85-103. Πρβλ. επίσης : H. Metzger, *Les représentations dans la céramique attique du IVe siècle*, Paris 1951, 101 κ.ε.

⁶¹⁰ Βλ. εδώ στο κεφάλαιο Ερμής, 182.

⁶¹¹ Simon 1996, 277-278 με βιβλιογραφία.

επιγραφής αναφέρει την ανέγερση αδριάντα προς τιμή του Διονύσου. Ο αναθέτης *Γάιος Ιούλιος* [...], βετεράνος της *Όγδόης σεβαστής λεγεῶνος* το 148/9 μ.Χ. με διαθήκη του ορίζει την πιο πάνω επιθυμία του, την οποία εκτελεί ο απελευθερός του *Γ. Ιούλιος Ζώσιμος*. Στην επιγραφή αναγράφεται ο βαθμός του στρατιωτικού και κατ'εξάιρεση στη συγκεκριμένη περίπτωση δηλώνεται έμμεσα η οικονομική του κατάσταση, καθώς τα έξοδα της ανάθεσης ανέρχονται στα πεντακόσια δηνάρια⁶¹².

Ένας σφόνδυλος κίονα με αναθηματική επιγραφή στο Διόνυσο βρέθηκε το 1831 στη θέση «Προφήτης Ηλίας» της Άνω Κώμης (**αρ. 135**, εικ. 135). Το θραύσμα εντοιχίστηκε αργότερα σε χριστιανικό ναό της περιοχής, πριν από την επίσκεψη του Edson το 1937 και στη συνέχεια καλύφθηκε με κονίαμα. Σύμφωνα με την αναφορά του Λιούφη έφερε επιγραφή, στο κείμενο της οποίας δηλώνεται ότι πρόκειται για ανάθημα του *Σέξτου*, γιου του *Πετρωνίου*, ύστερα από όνειρο. Χρονολογείται στους ρωμαϊκούς χρόνους.

Πιθανώς στην περιοχή της Άνω Κώμης και συγκεκριμένα στη θέση «Προφήτης Ηλίας» να υπήρχε ένα ιερό αφιερωμένο στο Διόνυσο. Τα δύο από τα τρία πιο πάνω αναθηματικά μνημεία αποτελούσαν αρχιτεκτονικά μέλη. Η περιοχή της Άνω Κώμης έχει δώσει και αρκετά αναθήματα στο Δία Ύψιστο.

Ένα ενεπίγραφο αναθηματικό ανάγλυφο (**αρ. 136**) με προβληματική ερμηνεία από τη μέχρι στιγμής έρευνα είχε εντοπιστεί στο Χειμερινό ή το Δαφνερό του Νομού Κοζάνης στην Ελίμεια. Την πληροφορία αυτή μεταφέρει ο Παπαδάκις⁶¹³, ο οποίος ερμήνευσε την παράσταση του αναγλύφου ως παράσταση Διονύσου, που κρατά θύρσο και κύλικα ενώ δίπλα του απεικονιζόταν πάνθηρας. Στη φθαρμένη επιγραφή διέκρινε τη λέξη *ἀνέθοικεν*. Ως προς την ανάγνωση είχε συμφωνήσει με τον Παπαδάκι και ο Κεραμόπουλλος, ο οποίος θεωρούσε ωστόσο ότι δεν πρόκειται για παράσταση Διονύσου. Η νεώτερη έρευνα ερμήνευσε καταρχήν με διαφορετικό τρόπο την προέλευση του αναγλύφου «Βάιπες», που αναφέρουν οι δύο πιο πάνω ερευνητές. Συγκεκριμένα οι Ριζάκης και Τουράτσογλου θεώρησαν ως τόπο προέλευσης το Δαφνερό του Νομού

⁶¹² Για το σχολιασμό βλ. Σβέρκος 2000, 100, 104.

⁶¹³ Για τις απόψεις των μελετητών βλ. στο αντίστοιχο λήμμα.

Κοζάνης και το μνημείο χαμένο. Η Καραμήτρου-Μεντεσίδη αναφέρει ως τόπο προέλευσης το Χειμερινό και ταυτίζει το ανάγλυφο με ανάγλυφο Διονύσου του 3^{ου} αι. μ.Χ., που διατηρεί ίχνη της πιο πάνω επιγραφής και σήμερα βρίσκεται στο Γυμνάσιο Τσοτυλίου. Η παλαιότερη έρευνα δεν είχε προβεί σε χρονολόγηση του μνημείου.

Ένα χάλκινο ειδώλιο Διονύσου (**αρ. 137**) προέρχεται από το ιερό του Απόλλωνα στην Ξηρολίμνη (**αρ. 79**), όπου ο Απόλλων συλλατρευόταν με την Άρτεμη. Η σχέση Διονύσου - Απόλλωνα αποδεικνύεται στα μεγάλα ιερά του Απόλλωνα⁶¹⁴ ενώ συλλατρεία Άρτεμης Διονύσου μαρτυρείται σε διάφορες περιοχές όπως στην Κόρινθο⁶¹⁵ και την Καλυδώνα⁶¹⁶.

Από τη θέση «Γκραντίστα» Πετρών στην Εορδαία προέρχεται μια ενεπίγραφη βάση αγάλματος Διονύσου, το οποίο δε διατηρήθηκε (**αρ. 138**, εικ. 138). Από το κείμενο της επιγραφής συνάγεται ότι ο κυκλικός τόρμος της άνω επιφάνειας της βάσης χρησίμευε για τη στερέωση πλίνθου αγάλματος του θεού, αναθήματος του *Πρωτογένους*. Οι εκδότες της επιγραφής την έχουν τοποθετήσει χρονολογικά στο 2^ο αι. π.Χ.

Στην ελληνιστική πόλη των Πετρών αποκαλύφθηκε ένας ανάγλυφος πίνακας με παράσταση Διονύσου, πιθανότατα ελληνιστικών χρόνων (**αρ. 139**)⁶¹⁷.

Λατρεία Διονύσου διαπιστώνεται και στα όρια Λυγκηστίδας και Πελαγονίας. Από το Sunodol, προέρχεται ένα μαρμάρινο αναθηματικό ανάγλυφο με παράσταση Διονύσου, ο οποίος κρατά φιάλη και τσαμπί και συνοδεύεται από πάνθηρα (**αρ. 140**). Το μνημείο χρονολογείται στο β' μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ. και βρισκόταν εντοιχισμένο σε σύγχρονη κατοικία του Sunodol.

Μια βάση αγαλαματικού συμπλέγματος από την Ηράκλεια Λυγκηστική, η οποία βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο των Σκοπίων (Muzej na Makedonija) (**αρ. 141**), διατηρεί τα άκρα πόδια της μορφής του Διονύσου με κλάδο αμπέλου στους μάντες των

⁶¹⁴ Στους Δελφούς, όπου και ο Διόνυσος ήταν αποδέκτης λατρείας, οι Μαινάδες του ήταν οι Θυιάδες. Σχετικά βλ. W. Otto, *Dionysos*, Paris 1969 (γαλλική μτφρ.), 183 κ.ε. Τα Διονύσια είχαν μεγάλη απήχηση στη Δήλο: M.P. Nilsson, *Griechische Feste von religiöser Bedeutung mit Anchluss der attischen*, Leipzig 1906, 280-282.

⁶¹⁵ Τα αγάλματα των δύο θεών ήταν στημένα μαζί στην Αγορά της πόλης: Πausανίας, 2,2,6.

⁶¹⁶ E. D yg gve, *Das Laphrion. Der Tempelbezirk von Kalydon*, Kopenhagen 1948, 297 κ.ε.

⁶¹⁷ Το αντικείμενο παραμένει αδημοσίευτο.

σανδαλιών, ο οποίος ακουμπούσε σε βωμό, ενώ δίπλα του παριστανόταν ο Παν πάνω σε φυσικό ξέαρμα του εδάφους. Την παράσταση συμπλήρωναν ένας πάνθηρας μπροστά από το βωμό και ένας Σάτυρος. Παρόλο που το ανάγλυφο διατηρείται πολύ αποσπασματικά, τα σωζόμενα τμήματα επιτρέπουν τις πιο πάνω ταυτίσεις και το συσχετισμό Διονύσου και Πανός⁶¹⁸ σε κοινό μνημείο, έργο του αΐμιού του 2^{ου} αι. μ.Χ. αποδοσμένο με ιδιαίτερη διακοσμητική επιμέλεια.

Αποδέκτης ιδιαίτερης λατρείας ήταν ο Διόνυσος στο χώρο της Μακεδονίας⁶¹⁹ και της Θράκης, η οποία διεκδικούσε κατά μια εκδοχή και την καταγωγή του.

Ο Διόνυσος και ο κύκλος του απεικονίστηκαν πολλές φορές στην νομισματοκοπία πόλεων του βορειοελλαδικού χώρου⁶²⁰.

Η διονυσιακή εικονογραφία απαντάται σε ένα πλήθος ταφικών μνημείων ως και την ύστερη αρχαιότητα⁶²¹ με αναφορές στο θεό, την ακολουθία του και τα μυστήρια που σχετίζονταν μ'αυτόν. Στην ίδια κατεύθυνση βρίσκονται οι απεικονίσεις διονυσιακών συμβόλων στην εικονογραφία της κοροπλαστικής της ελληνιστικής εποχής της Πέλλας, της Θεσσαλονίκης, και της Βέροιας⁶²².

⁶¹⁸ Σχετικά βλ. και εδώ στο κεφάλαιο Παν, 253-254.

⁶¹⁹ Για τη λατρεία του Διονύσου και τις διάφορες επωνυμίες του στη Μακεδονία βλ. Baege 1913, 77-106, Düll 1977, 77-85.

⁶²⁰ Για τα διονυσιακά θέματα στις νομισματικές κοπές των πόλεων του βορειοελλαδικού χώρου βλ. πρόσφατα Χ. Παπαγεωργιάδου-Μπόνη, «Παραστάσεις από το βακχικό κύκλο σε νομίσματα των βορειοελλαδικών πόλεων» στο : Αμπελοοινική ιστορία στο χώρο της Μακεδονίας και της Θράκης, Ε΄ Τριήμερο Εργασίας, Νάουσα 17-19 Σεπτεμβρίου 1993, ΠΤΙ ΕΤΒΑ, Αθήνα 1998, 114-123. Για απεικονίσεις του θεού σε νομίσματα των Παιόνων στα τέλη του 4^{ου}- αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. βλ. Gaebler 1935, 205 αρ. 11, πίν. XXXVIII, 13, 206 αρ. 1, πίν. II, 8.

⁶²¹ Ενδεικτικά βλ. Ε. Γιούρη, Ο κρατήρας του Δερβενίου, Αθήνα 1978, Μ. Ανδρόνικος, Βεργίνα. Οι βασιλικοί τάφοι και άλλες αρχαιότητες, Αθήνα 1984.

⁶²² Κ. Τσακάλου-Τζαναβάρη, Πήλινα ειδώλια από τη Βέροια. Ταφικά σύνολα της ελληνιστικής εποχής, Αθήνα 2002, 224 κ.ε., 260 κ.ε. αρ. 265, πίν. 73, αρ. 270, πίν. 76, 271 αρ. 350-351, πίν. 96.

Ιερό του θεού από τον 8^ο αι. π.Χ. εντοπίζεται και στην Άφυτη Χαλκιδικής όπου από τα τέλη του 5^{ου} ή τις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. και εξής ιδρύθηκε ναός στον Άμμωνα Δία⁶²³.

Στο ψηφιδωτό της οικίας του Διονύσου στην Πέλλα των τελών του 4^{ου} αι. π.Χ., ο θεός απεικονίζεται πάνω σε πάνθηρα. Άσκηση διονυσιακής μυστηριακής λατρείας μαρτυρείται στην πόλη από τον 3^ο αι. π.Χ.⁶²⁴.

Λατρεία και ιερό Διονύσου εντοπίζεται κοντά στο ελληνιστικό θέατρο του Δίου Περίας⁶²⁵. Ο θεός λατρεύτηκε αργότερα και ως Liber Pater, όπως συμβαίνει γενικά στις ρωμαϊκές αποικίες.

Αναθηματική επιγραφή του α΄ τρίτου του 2^{ου} αι. π.Χ. από την Απολλωνία⁶²⁶ παραδίδει αναφορά κατασκευής κτηρίου προς τιμή του Διονύσου.

Ιδιαίτερη λατρεία είχε ο Διόνυσος στη Βέροια, όπως αποδεικνύει μια επιγραφή ελληνιστικών χρόνων που σχετίζεται με το θέατρο της πόλης⁶²⁷ και μια σειρά απελευθερωτικών πράξεων με ανάθεση στο θεό που φέρει τα λατρευτικά επίθετα *Άγριος*, *Ερίκρυπτος* και *Ψευδάνωρ*⁶²⁸. Μαζί με τον Ηρακλή και τον Ήρωα υπέα στη Άνω Μακεδονία αποτελεί μία ανδρική θεότητα-εγγυητή απελευθερωτικών πράξεων⁶²⁹.

⁶²³ Ε. Βουτυράς, «Το ιερό του Διονύσου στην Άφυτη», Μύρτος. Μελέτες στη μνήμη της Ιουλίας Βοκοτοπούλου, Θεσσαλονίκη 2000, 631-640.

⁶²⁴ Για τη λατρεία του Διονύσου στην Πέλλα βλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Η καλλιέργεια του αμπελιού και στοιχεία της λατρείας του Διονύσου στην Πέλλα» στο : Αμπελοοινική ιστορία στο χώρο της Μακεδονίας και της Θράκης, Ε΄ Τριήμερο Εργασίας, Νάουσα 17-19 Σεπτεμβρίου 1993, ΠΤΙ ΕΤΒΑ, Αθήνα 1998, 60-67, η ίδια, Πέλλα : Στοιχεία «Γεωργικής τέχνης», ΑΕΜΘ 2 (1988)[1991], 91-99.

⁶²⁵ Παντερμαλής 1977, 331-333, 342.

⁶²⁶ M.B. Hatzopoulos, Ventures into greek history, Cambridge 1984, 180.

⁶²⁷ *ΕΚΜ, 126 αρ. 21, πίν. 540.

⁶²⁸ ΕΚΜ, 155-157 αρ. 53-56, πίν. 548.

⁶²⁹ Βλ. εδώ στα κεφάλαια Ηρακλής, Ήρωας υπέας, 242 κ.ε., 274 κ.ε. Για τις απελευθερωτικές πράξεις γενικά βλ. εδώ, στο κεφάλαιο Εν(ν)οδία.

Λατρευτικός σύλλογος με την ονομασία θιασώτες μαρτυρείται επιγραφικά στον 1^ο αι. π.Χ.⁶³⁰

Ιερό και λατρεία Διονύσου υπήρχε στους αυτοκρατορικούς χρόνους στη Μενήϊδα Βοττιαίας⁶³¹.

Αναθηματική επιγραφή στο Διόνυσο και τον Ηρακλή Πατρώο αναφέρεται με προέλευση από το Δοξάτο Δράμας, πιθανότατα ελληνιστικών χρόνων⁶³².

Η «οικία των αγρίων ζώων» δυτικά της Βασιλικής Β των Φιλίππων θεωρείται από πολλούς μελετητές χώρος λατρείας του Διονύσου ή του αντίστοιχου ρωμαϊκού Liber Pater, της συνοδού του Libera και του Ηρακλή. Στους αυτοκρατορικούς χρόνους μαρτυρούνται επιγραφικά η ύπαρξη διονυσιακών συλλόγων και η γιορτή Rosalia⁶³³.

Ο θεός λατρευόταν και στη Λητή Νομού Θεσσαλονίκης, στο λόφο Ασάρ, όπου το ιερό Δήμητρας και Κόρης⁶³⁴. Στην πόλη υπήρχε σύλλογος Ασινών, μυστών της λατρείας του θεού, όπως μαρτυρεί επιγραφή⁶³⁵.

Ευρεία διάδοση της λατρείας του Διονύσου στη Θεσσαλονίκη από τους ελληνιστικούς χρόνους μαρτυρεί η ύπαρξη φυλής με το όνομα Διονυσιάς. Η λατρεία είχε προφανώς παλαιότερες ρίζες. Μια από τις συνοικίες της πόλης ήταν η συνοικία *το Ὑ*

⁶³⁰ ΕΚΜ, 126-127 αρ. 22, πίν. 541.

⁶³¹ Π. Χρυσοστόμου, «Το ταφικό ιερό μυστών του Διονύσου στη Μενήϊδα Βοττιαίας: Η ανασκαφή του έτους 2000», ΑΕΜΘ 14 (2000) [2002], 455-471, *ο ίδιος, «Ταφικό ιερό μυστών του Διονύσου στη Μενήϊδα Βοττιαίας», ΑΑΑ XXXII-XXXIV (1999-2001) [2003], 195-220.

⁶³² Πιάδου 1998, 161 αρ. 22.

⁶³³ Σχετικά βλ. πρόσφατα : Χ. Τσώχος «Η θρησκευτική τοπογραφία των Φιλίππων κατά το 2^ο και 3^ο αι. μ.Χ.», ΑΕΜΘ 17 (2003) [2005], 71-85 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁶³⁴ Για το ιερό βλ. εδώ στο κεφάλαιο Δήμητρα, 106. Για τις λατρευόμενες θεότητες μεταξύ αυτών και ο Διόνυσος βλ. και πρόσφατα Κ. Τζαναβάρη, Κ. Φίλης, «Έρευνες στον οικισμό και τα νεκροταφεία της αρχαίας Λητής», ΑΕΜΘ 17 (2003)[2005], 159. Για την αμπελοκαλλιέργεια στην Μακεδονία βλ. **αρ. 24** και εδώ στο κεφάλαιο Δίας Ύψιστος, 64.

⁶³⁵ Ε. Βουτυράς, «Παρατηρήσεις σε τρία επιγράμματα», Ελληνικά 35 (1984), 45-50. Πρβλ. Ρωμαϊκή Θεσσαλονίκη, Κ. Τζαναβάρη, Κ. Φίλης, ό.π., 166.

Φαλλοῦ (μετέπειτα τοῦ Ὀμφαλοῦ) πιθανότατα επειδή εκεί διεξαγόταν μία πομπή φαλλοφορίας⁶³⁶.

Από τη Θεσσαλονίκη προέρχεται αναθηματική επιγραφή της πόλης στο Διόνυσο του 2^{ου} αι. π.Χ.⁶³⁷. Μνεία στις εορτές που σχετίζονται με το θεό ή και σε χώρο αφιερωμένο σ'αυτόν στην Αγορά της Θεσσαλονίκης γίνεται σε τιμητικά ψηφίσματα από την πόλη του 1^{ου} αι. π.Χ.⁶³⁸. Στους αυτοκρατορικούς χρόνους μαρτυρούνται επιγραφικά θιασώτες του Διονύσου⁶³⁹ και σύλλογοι Ασσιανών⁶⁴⁰, Πρινοφόρων και Δρυοφόρων⁶⁴¹ που σχετίζονταν με τη δενδροφορία, κύριο στοιχείο στις διονυσιακές τελετές⁶⁴².

Λατρεία του Διονύσου⁶⁴³ και του Διός Διονύσου Γονγύλου θεότητας από συγκρητισμό με θρακική προέλευση⁶⁴⁴ μαρτυρούν επιγραφές από το Σαραπιείο.

Ένα αγαλμάτιο Σιληνού ύστερων ελληνιστικών χρόνων με άγνωστη προέλευση φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης⁶⁴⁵.

Απεικόνιση Διονύσου και μορφών του κύκλου του, Πανός και Νύμφης μαζί με την Τύχη της πόλης στο μικρό τόξο του Γαλερίου τον καθιστούν προστάτη της Θεσσαλονίκης⁶⁴⁶.

Ο Διόνυσος, η Αριάδνη και μια Μαινάδα απεικονίζονταν σε πεσσούς της δίτονης κιονοστοιχίας της Στοάς των Ειδώλων (Las Incantadas), γνωστής από σχέδια

⁶³⁶ Γ. Μπακαλάκης, «Ιερό Διονύσου και φαλλικά δρώμενα στη Θεσσαλονίκη», Αρχαία Μακεδονία III, 31-43.

⁶³⁷ Voutiras 1986β, 352-354 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁶³⁸ IG X 2.1, 3-4 αρ. 5, 7 αρ. *12. Πρβλ. Γ. Μπακαλάκης, ό.π., 36 και υποσ. 18.

⁶³⁹ IG X 2.1, 164-165 αρ. 503, 506. Πρβλ. Γ. Μπακαλάκης, ό.π., 36 και υποσ. 18.

⁶⁴⁰ IG X 2.1, 121 αρ. 309.

⁶⁴¹ IG X 2.1, 108-109 αρ. 260C.

⁶⁴² Για τη σχέση του θεού με το δένδρο : Martin, Metzger 1992, 134 κ.ε.

⁶⁴³ IG X 2.1, 30 αρ. 59.

⁶⁴⁴ IG X 2.1, 106-108 αρ. 259. Πρβλ. Γ. Μπακαλάκης, ό.π., 36 και υποσ. 18, Leukopétra, 30.

⁶⁴⁵ *ΚΓΑΜΘ I, 124-126 αρ. 97, εικ. 269-272 (Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού).

⁶⁴⁶ *Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, Το μικρό τόξο του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη (1995), ΚΓΑΜΘ I, 184-189 ιδιαίτερα 187, αρ. 141, εικ. 364-365 (Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού). Σχετικά βλ. και εδώ στα κεφάλαια Παν, Νύμφες, Προσωποποιήσεις, 255, 258, 287-288.

περιηγητών. Πρόσφατα συνδέθηκαν με συγκρότημα λουτρών αυτοκρατορικών χρόνων⁶⁴⁷.

Την εικόνα συμπληρώνουν μια κισσοστεφής κεφαλή Διονύσου του β΄ μισού του 2^{ου} αι. μ.Χ. από την Αγορά της πόλης⁶⁴⁸, ένα μαρμάρινο τραπεζοφόρο αυτοκρατορικών χρόνων από τη Θεσσαλονίκη που φέρει παράσταση Μαινάδας και Σατύρου⁶⁴⁹ και αγαλμάτια Σατύρων του 2^{ου} αι. μ.Χ., τα οποία φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης με προέλευση από την πόλη ή άγνωστη⁶⁵⁰.

Η λατρεία του Διονύσου γνώρισε ευρεία διάδοση σε περιοχές της Θράκης. Επιγραφικά μαρτυρούνται εορτές, ιερείς, ιερά του θεού και αναθήματα⁶⁵¹. Ένας σημαντικός αριθμός ενεπίγραφων αναθηματικών βωμών αυτοκρατορικών χρόνων από τη Μαρώνεια αποδεικνύει συλλατρεία του Διός Ελευθερίου, της Ρώμης, του Διονύσου του Μάρωνα και του αυτοκράτορα⁶⁵².

Ένα χάλκινο κεφάλι νεαρού μιτροφόρου Διονύσου του 5^{ου} αι. π.Χ. με προέλευση «από τη βόρεια Μακεδονία» φυλάσσεται στο Metropolitan Museum of Art της Νέας Υόρκης⁶⁵³.

Ο Διόνυσος παριστάνεται μαζί με τον Ηρακλή και το Δία σε αναθηματικό ανάγλυφο του β΄ μισού του 2^{ου} αι. μ.Χ. από την περιοχή του Kavadarci της

⁶⁴⁷ Α. Μέντζος, «Πρόταση για την ερμηνεία των «Ειδώλων» (INCANTADAS) της Θεσσαλονίκης με αφορμή νεότερα ευρήματα» ΑΕΜΘ 11 (1997) [1999], 379-392, ιδιαίτερα 384-385.

⁶⁴⁸ *ΚΓΑΜΘ I, 137-138 αρ. 109, εικ. 309-310 (Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού).

⁶⁴⁹ *ΚΓΑΜΘ I, 129-130 αρ. 100, εικ. 282-284 (Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού).

⁶⁵⁰ *ΚΓΑΜΘ II, 52-55 αρ. 191-193, εικ. 519-530 (Μπ.Σμιτ-Δούνα).

⁶⁵¹ ΕΘΑ, 200-202 αρ. Ε7, πίν. 3, 4, 202-204 αρ. Ε8, πίν. 3, 4 (Άβδηρα, 2^{ος} αι. π.Χ.), 218-219 αρ. Ε17-Ε18, πίν. 8 (Άβδηρα, 2^{ος}-3^{ος} αι. μ.Χ.), 276 αρ. Ε97, πίν. 24 (Τόπειρος, 1^{ος} αι. π.Χ.-1^{ος} αι. μ.Χ.), 338-344 αρ. Ε168, πίν. 40 (Μαρώνεια, τέλος του 167 π.Χ.), 354-345 αρ. Ε179, πίν. 42 (Μαρώνεια, 1^{ος} αι. π.Χ.)

⁶⁵² ΕΘΑ, 355-364 αρ. Ε180, πίν. 42-43, 373-378 αρ. Ε188-Ε198, πίν. 47-49.

⁶⁵³ Ε. Walter-Καρύδη, «Ένας χάλκινος Απόλλων από τη Μακεδονία και η μακεδονική πλαστική των κλασικών χρόνων», Μύρτος. Μελέτες στη μνήμη της Ιουλίας Βοκοτοπούλου, Θεσσαλονίκη 2000, 648-650, εικ. 12.

Πελαγονίας⁶⁵⁴, απ' όπου προέρχονται επίσης μία αναθηματική επιγραφή στο Διόνυσο του 2^{ου} ή του 3^{ου} αι. μ.Χ.⁶⁵⁵ και ένα αναθηματικό ανάγλυφο στην Ήρα και το Διόνυσο των αρχών του 3^{ου} αι. μ.Χ.⁶⁵⁶. Τρία ακόμα αναθηματικά ανάγλυφα στο θεό του 2^{ου} και 3^{ου} αι. μ.Χ. αναφέρονται με προέλευση την περιοχή του Prilep⁶⁵⁷. Σε αναθηματικό ανάγλυφο της ίδιας περιόδου από το Rudnik στην περιοχή του Veles ο Διόνυσος απεικονίζεται μαζί με το Δία και την Ήρα⁶⁵⁸.

Σε ενεπίγραφο αναθηματικό ανάγλυφο με παράσταση Διονύσου και Πανός από τη Σιντική ο Διόνυσος αναφέρεται με την προσωνομία Ασδούλης⁶⁵⁹.

Η λατρεία του θεού μαρτυρείται επιγραφικά και στους Στόβους κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους⁶⁶⁰.

Η συμβολική τέλος απεικόνιση του θεού σε επιτύμβιο ανάγλυφο των μέσων του 2^{ου} αι. μ.Χ. από το Prilepec της Πελαγονίας⁶⁶¹ δηλώνει την απήχηση της λατρείας του στην περιοχή.

Σε ωνή του α' μισού του 4^{ου} αι. π.Χ. από την Όλυνθο υπάρχει η αναφορά του μηνός *Δηλαιώνος* που προϋποθέτει γιορτές προς τιμή του θεού⁶⁶².

Θεοφόρα ονόματα

Από το πλήθος των θεοφόρων ονομάτων που σχετίζονται με το Διόνυσο στην Άνω Μακεδονία απαντώνται τα *Διονύσιος* (αρ. 8) και *Διονύσις* (αρ. 257). Το *Διονύσιος* απαντάται επίσης και σε επιγραφές ρωμαϊκών χρόνων από το Βελβενδό στην Ελίμεια⁶⁶³,

⁶⁵⁴ Düll 1977, 317 αρ. 89.

⁶⁵⁵ Düll 1977, 318 αρ. 91.

⁶⁵⁶ Düll 1977, 330-331 αρ. 111, εικ. 33.

⁶⁵⁷ Düll 1977, 322 αρ. 97, 330-331 αρ. 110, 112, εικ. 36.

⁶⁵⁸ Düll 1977, 325-326 αρ. 104, εικ. 32.

⁶⁵⁹ Βλ. εδώ στο κεφάλαιο Παν, 254.

⁶⁶⁰ Düll 1977, 326-329 αρ. 105-107, εικ. 26, 31. Στο ενεπίγραφο ανάγλυφο Düll 1977, αρ. 107 παριστάνεται μαζί με τον Πάνα.

⁶⁶¹ Düll 1977, 305 αρ. 103.

⁶⁶² Hatzopoulos 1988, 80, Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997, 65 αρ. 55 με εικόνα.

⁶⁶³ Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1994 α, 54-59 αρ. 12.

την Αγία Άννα⁶⁶⁴ στην Ορεστίδα, τον Άγιο Αχίλλειο⁶⁶⁵ και την Αχλάδα Φλώρινας⁶⁶⁶ στη Λυγκηστίδα.

Το όνομα μαρτυρείται στη Βέροια⁶⁶⁷, τη Λευκόπετρα Ημαθίας⁶⁶⁸, την πόλη και την περιοχή της Θεσσαλονίκης⁶⁶⁹, το νότιο τμήμα της Θράκης⁶⁷⁰ και τις βόρειες-βορειοδυτικές περιοχές εκτός των σημερινών ελληνικών συνόρων Δερρίοπο, Λυχνιδό και Πελαγονία⁶⁷¹ από τους ελληνοιστικούς έως και τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους.

⁶⁶⁴ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 194.

⁶⁶⁵ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 138-139 αρ. 149, πίν. 54.

⁶⁶⁶ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 155-156, πίν. 66.

⁶⁶⁷ ΕΚΜ, 95-99 αρ. 4, πίν. 534, 128-129 αρ. 24, 190-191 αρ. 103, πίν. 559, 225-229, αρ. 143-145, πίν. 568-569, 235 αρ. 156, πίν. 572, 255-256 αρ. 203, πίν. 585, 266-267 αρ. 224-225, πίν. 590, 285 αρ. 267, πίν. 598, 298 αρ. 300, πίν. 603, 352 αρ. 397, 628, 418 αρ. 507, πίν. 652.

⁶⁶⁸ Leukopetra, 110-111 αρ. 43, πίν. 303, 112-114 αρ. 45, πίν. 304, 122 αρ. 55, πίν. 309, 168-169 αρ. 109, πίν. 336, 183 αρ. 130, πίν. 343.

⁶⁶⁹ IG X 2.1, 18 αρ. 31, 29 αρ. *56, 34-36 αρ. 68-69, 37 αρ. 75, 43 αρ. 99, 51 αρ. 128, 52-53 αρ. *133, 100-101 αρ. 243-244, 102-103 αρ. *248, 103 αρ. *250, 106-108 αρ. 259, 128 αρ. 348, 143 αρ. 425, 144 αρ. 426, 151 αρ. 456, 245-246 αρ. *859, 253 αρ. *896, 270 αρ. *975, Hatzopoulos, Loukouroulou 1992, 87-93, Hatzopoulos 1988, 80, Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997, 51-56 αρ. 41-42, 62-63 αρ. 51-52, SEG XXXVI (1986), αρ. 645, ΚΓΑΜΘ I, 78-80 αρ. 59, εικ. 141 (Ε. Βουτυράς).

⁶⁷⁰ ΕΘΑ, 237 αρ. E47, πίν. 14 (Αβδηρα), 377 αρ. E195, πίν. 48, 390-393 αρ. E212, πίν. 53, 393-394 αρ. E213, πίν. 54, 405 αρ. E232, πίν. 57, 412 αρ. E250, πίν. 60, 415 αρ. E256, πίν. 61, 425 αρ. E276, 426 αρ. E278, πίν. 64, 430 αρ. E286, πίν. 66, 433 αρ. E291, 434 αρ. E293, 434 αρ. E294, 438 αρ. E302, πίν. 68, 462-463 αρ. E348, πίν. 75 (Μαρώνεια), 492 αρ. E394, πίν. 82 (περιοχή Κομοτηνής), 525-526 αρ. E426, πίν. 88 (Ζώνη).

⁶⁷¹ Spomenik 71(1931), 144, 163 (N. Vulić), Spomenik 98 (1941-48), 29 (N. Vulić) [=IG X 2.2, 100], Spomenik 98 (1941-48), 67 (N. Vulić), ZPE 101, 161, αρ. 12 [=IG X 2.2, 304], SEG 32 (1982), 655, SEG 38 (1988), 679, 680, 684 [=IG X 2.2, 325 I, 326 I, 327], IG X 2.2, 196.

Στις περιοχές αυτές επίσης απαντώνται από τους κλασικούς έως και τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους και τα *Διονυσία*⁶⁷², *Διονυσοφάνης*⁶⁷³, *Διονυσοφῶν*⁶⁷⁴ *Διονυσᾶς*⁶⁷⁵, *Διονυσογένης*⁶⁷⁶, *Διονυσόδωρος*⁶⁷⁷.

⁶⁷² IG X 2.1, 38 αρ. 77, 245-246 αρ. *859, 219 αρ. *724 (Θεσσαλονίκη). EKM, 153-154 αρ. 51, πίν. 547, 265-266 αρ. 222-223, πίν. 589, 314-315 αρ. 334, πίν. 611 (Βέροια). Leukorétra, 173-174 αρ. 116, πίν. 339 (Λευκόπετρα Ημαθίας). EΘA, 416 αρ. E258, πίν. 61, 438 αρ. E302, πίν. 68 (Μαρώνεια). ŽA 38 (1988), 60 αρ. 3 (Πελαγονία).

⁶⁷³ IG X 2.1, 1 αρ. *2, 17-18 αρ. *30, 28 αρ. 50, 45-46 αρ. 109, 51-52 αρ. *129 (Θεσσαλονίκη). EΘA, 297 αρ. E121, πίν. 30, 304 αρ. E137, πίν. 33, 308 αρ. *E147, πίν. 35 (Χερσόνησος Μολυβωτής), 390-393 αρ. E212, πίν. 53 (Μαρώνεια).

⁶⁷⁴ ΚΓΑΜΘ I, 73-76 αρ. 56, εικ. 139 (Ε. Βουτυράς) [Λητή Θεσσαλονίκης].

⁶⁷⁵ EKM, 315 αρ. 335, πίν. 612 (Βέροια). EΘA, 217-218 αρ. E16, πίν. 7, 234 αρ. *E42, πίν. 12 (Άβδηρα).

⁶⁷⁶ IG X 2.1, 19-20 αρ. 35, 217 αρ. *715 (Θεσσαλονίκη).

⁶⁷⁷ IG X 2.1, 28 αρ. 50, 125 αρ. 330, 213 αρ. *687, 215 αρ. *704 (Θεσσαλονίκη).

Ερμής

Μία αρχικά ασαφής και ακαθόριστη μορφή, που σχετιζόταν με την οριοθέτηση των περιοχών⁶⁷⁸, ο Ερμής⁶⁷⁹, σχεδόν μεταμορφώθηκε από τη μυθική μορφή του απατηλού κλέπτη⁶⁸⁰ σε ολύμπιο θεό, αγγελιαφόρο των θεών, προστάτη των βοσκών, των κλεπτών και των κηρύκων⁶⁸¹. Σύμβολό του είναι το *κηρύκειον*, η ράβδος των κηρύκων με απεικόνιση φιδιών, θέμα με ανατολικό πρότυπο⁶⁸². Το πιο σκοτεινό όριο όμως που

⁶⁷⁸ Το όνομα του θεού σχετίζεται με το *έρμα*, σωρό λίθων ως στοιχειώδη μορφή σήμανσης και ο ίδιος αργότερα με την ερμαϊκή στήλη. Για το θέμα βλ. L. Curtius, *Die antike Herme*, München 1903, R. Lullies, *Die Typen der griechischen Herme* (1931), H. Goldman, «The origin of the greek herm», *AJA* 46 (1942), 50-68, P. Devambez, «Piliers hermaïques et stèles», *RA* 1 (1968), 139-154, H. Wrede, *Die antike Herme*, Mainz 1986.

⁶⁷⁹ Για τον Ερμή βλ. L.R. Farnell, *The cults of the greek states*, V (1909), 1 κ.ε., W. Jaeger, *Hermes* (1915), A.J. van Windekens, «Réflexions sur la nature et l'origine du dieu Hermès», *RhM* 104 (1961), 289-301, P. Zanker, *Wandel der Hermesgestalt in der attischenvasenmalerei*, Bonn 1965, W. Roscher, *Hermes der Windgott* (1978), L. Kahn, *Hermès passe ou les ambiguïtés de la communication* (1978), *LIMC* V (1990), 285-387, λ. *Hermes* (G. Siebert), Burkert 1993, 332-337.

⁶⁸⁰ Όμηρος, *Ιλ.* E 385-391, Ω 109. Βλ. επίσης N.O. Brown, *Hermes the thief* (1947), N. Γιαλούρης, «Ερμής βούκλεψ», *AE* 1953-1954, 162-184, R. Blatter, «Hermes der Rinderdieb», *AntK* 14 (1971), 128-129.

⁶⁸¹ F. Boetzkas, *Das Kerykeion*, (1913).

⁶⁸² Τα φίδια παριστάνονται συνουσιαζόμενα. Για το ανατολικό πρότυπο βλ. : E.D. van Buren, *Archiv fur Orientforschung* 10 (1935-1936), 53-65.

διασχίζει ο Ερμής είναι αυτό μεταξύ ζωντανών και νεκρών⁶⁸³ ως *χθόνιος* και ψυχοπομπός⁶⁸⁴, συνοδεύοντας τις ψυχές στον κόσμο των νεκρών.

Έως περίπου και τον 5^ο αι. π.Χ. απεικονιζόταν ως ενήλικος γενειοφόρος θεός, όπως και οι *Έρμαϊ*. Από εκεί και μετά παριστάνεται νέος και μαζί με τον Ηρακλή γίνεται ο θεός των αθλητών και των γυμνασίων⁶⁸⁵, ενώ κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, ως *Mercurius*⁶⁸⁶, συνδέεται με το εμπόριο κρατώντας βαλάντιο.

Οι μαρτυρίες που διαθέτουμε για απεικονίσεις του Ερμή γενικά προέρχονται από το βορειο-βορειοδυτικό τμήμα της Άνω Μακεδονίας, από τις περιοχές της Ορεστίδας και της Λυγκηστίδας, είναι διάσπαρτες και αποσπασματικές και οι πληροφορίες που διαθέτουμε για αυτές στηρίζονται κυρίως σε απλές μνείες της παλαιότερης έρευνας.

Μια χαμένη ή κατεστραμμένη σήμερα ερμαϊκή στήλη απροσδιόριστης χρονολογίας αναφέρεται ότι είχε εντοπιστεί στη θέση «Αμπέλι του Καμπάνα» Λικνάδων Βοΐου στην Ορεστίδα (**αρ. 142**).

Ένα ακόμα χάλκινο ειδώλιο Ερμή αναφέρεται ότι είχε υποδειχθεί στον Κεραμόπουλλο προερχόμενο από την τοποθεσία Νέα Σπάρτη Ορεστίδας (**αρ. 143**).

Από τις ανασκαφές του Κεραμόπουλλου στην ελληνιστική πόλη της Φλώρινας προέρχεται μια χάλκινη ερμαϊκή στήλη πιθανότατα ελληνιστικών χρόνων (**αρ. 144**, εικ. 144). Εσφαλμένα η Düll⁶⁸⁷ αποδελτιώνοντας τον Κεραμόπουλλο, ο οποίος θεωρούσε τότε ότι η πόλη που ανέσκαπτε ήταν η Ηράκλεια Λυγκηστική και όχι η ελληνιστική πόλη της Φλώρινας, προσέγραψε την στήλη στην Ηράκλεια Λυγκηστική. Την είχε δε

⁶⁸³ Όμηρος, Οδ. ω 1-14. Πρβλ. τα θέματα της εικονογραφίας των λευκών αττικών ληκύθων.

⁶⁸⁴ Σχετικά βλ. S. Eitrem, *Hermes und die Toten* (1909), S. Karousou, «Ερμής Ψυχοπομπός», *AM* 76 (1961), 91-106, και Burkert 1993, 335, 337 υποσ. 27 και πρόσφατα Α.Α. Αβαγιανού, «ΕΡΜΗΙ ΧΘΟΝΙΩΙ : Θρησκεία και άνθρωπος στη Θεσσαλία» στο : Α.Α. Αβαγιανού (επιμ.) *Λατρείες στην «περιφέρεια» του αρχαίου ελληνικού κόσμου, «Επιστήμης Κοινωνία», Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις*, Αθήνα 2002, 65-111 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁶⁸⁵ H. Siska, *De Mercurio ceterisque deis ad artem gymnasticam pertinentibus*, Halle 1933, J. Delorme, *Gymnasion : études sur les monuments consacrés à l'éducation en Grèce*, Paris 1960.

⁶⁸⁶ B. Combet-Farnoux, *Mercurius romain*, Rome 1980.

⁶⁸⁷ Düll 1977, 345 αρ. 143.

χρονολογήσει στο α' μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ. Παρόμοια στήλη προέρχεται από το Prilep της Πελαγονίας⁶⁸⁸.

Από την ελληνιστική πόλη της Φλώρινας επίσης προέρχεται μία αδημοσίευτη πήλινη ερμαϊκή στήλη (**αρ. 145**, εικ. 145), που αποδεικνύει ότι ο θεός προφανώς λατρευόταν στην πόλη⁶⁸⁹.

Η ερμαϊκή στήλη αποτελεί σύνηθες εικονογραφικό σχήμα με παλαιότατες ρίζες⁶⁹⁰. Τέτοιες στήλες ήταν στημένες μπροστά σε θύρες οικιών, ιερά, νεκροταφεία ή χρησίμευαν ως οδοδείκτες⁶⁹¹. Η αρχαία γραμματεία θεωρεί την ερμαϊκή στήλη αττική δημιουργία. Η αρχή της παρουσίας της με τη μορφή λιθοσωρού θα πρέπει να αναζητηθεί, σύμφωνα με την έρευνα, στα ταφικά μνημεία και κατά συνέπεια εκεί πρέπει να ανιχνευθεί και η σχέση του Ερμή με τον κόσμο των νεκρών⁶⁹². Η λατρεία Ερμών απεικονίστηκε πολλές φορές στην αγγειογραφία και, σύμφωνα με τον P. Zanker, συχνά ο θεός παριστανόταν να μοιάζει με τους λατρευτές του. Το στοιχείο αυτό ενισχύει την άποψη για τον ιδιωτικό χαρακτήρα της λατρείας⁶⁹³.

Μια χαμένη σήμερα μαρμάρινη αναθηματική στήλη(;) με παράσταση γυμνού Ερμή με κηρύκειο, έργο του 2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ. αναφέρει και ο Hahn από την περιοχή των Bitola (**αρ. 146**).

Τα σύμβολα του Ερμή, πολλές φορές σε συνδυασμό με αυτά του Ηρακλή, φέρουν μορφές αφηρωϊσμένων νεκρών όπως σε επιτύμβιο μνημείο των αρχών του 3^{ου} αι. μ.Χ.

⁶⁸⁸ Σχετικά βλ. Spomenik 71 (1931), 174 αρ. 458, Düll 1977, 349-350 αρ. 150.

⁶⁸⁹ Ακαμάτη-Λιλιμπάκη, Ακαμάτης 2006, 36.

⁶⁹⁰ Βλ. υποσ. 678.

⁶⁹¹ Θουκυδίδης, 6, 27, Στράβων, 8,3,12, Πausανίας, 8,34,6.

⁶⁹² Simon 1996, 298 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁶⁹³ P. Zanker, Wandel der Hermesgestalt in der attischenvasenmalerei, Bonn 1965, 95, 99 κ.ε.

από την Ηράκλεια Λυγκηστική⁶⁹⁴. Παρόμοιοι τύποι συναντώνται και σε επιτύμβιους βωμούς αυτοκρατορικών χρόνων από τη Θεσσαλονίκη και τη Βέροια⁶⁹⁵.

Ερμής Αγοραίος

Πρόκειται για την ιδιότητα του Ερμή που σχετίζεται με την Αγορά, τη συνάθροιση και το εμπόριο⁶⁹⁶. Ο θεός λατρευόταν στην Αθηναϊκή Αγορά⁶⁹⁷. Την προσωνομία Αγοραίος-Αγοραία έφεραν και άλλες θεότητες που λατρεύονταν στην Αγορά των πόλεων όπως ο Δίας και η Άρτεμη⁶⁹⁸.

Ο Ερμής μαρτυρείται επιγραφικά ως *Αγοραῖος* σε δύο μνημεία από την Ελίμεια. Στην Αρχαιολογική Συλλογή του Μορφωτικού Ομίλου Βελβενδού φυλάσσεται μια μαρμάρινη ενεπίγραφη βάση αγαλματίου στον Ερμή Αγοραίο, από την περιοχή του Βελβενδού, ανάθημα ενός αγορανόμου, πιθανότατα μετά το τέλος της θητείας του (**αρ. 147**, εικ. 147). Το όνομα του αναθέτη δε διατηρήθηκε. Το μνημείο χρονολογείται στο 2^ο-1^ο αι. π.Χ. Το αξίωμα του *ἀγορανόμου* είχε ετήσια θητεία και απαντάται σε επιγραφές της Άνω Μακεδονίας⁶⁹⁹.

⁶⁹⁴ Düll 1977, 345 αρ. 142 με την αναφορά ότι πρόκειται για αναθηματική στήλη. Το μνημείο είναι επιτύμβιο.

⁶⁹⁵ Π. Αδάμ-Βελένη, Μακεδονικοί βωμοί. Τιμητικοί και ταφικοί βωμοί αυτοκρατορικών χρόνων στη Θεσσαλονίκη, πρωτεύουσα της Μακεδονίας και στη Βέροια, πρωτεύουσα του Κοινού των Μακεδόνων, Αθήνα 2002, 85, 188 αρ. 159 (Θεσσαλονίκη), 244-246 αρ. 330-332 (Βέροια).

⁶⁹⁶ Για τον Ερμή Αγοραίο L.R. Farnell, *The cults of the greek states*, V (1909), 24, 26-27, 68 υποσ. 35 με παράθεση πηγών και επιγραφικών μαρτυριών.

⁶⁹⁷ M. Osanna, «Il culto de Hermas Agoraios ad Atene», *Ostraka* 1, 2 (1992), 215 κ.ε.

⁶⁹⁸ Ν. Παπαχατζής, Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Μεσσηνιακά-Ηλιακά (1979), 272, [V, 15,4 Ολυμπία], Βοιωτικά-Φωκικά (1981), [IX, 25,4 Θήβα].

⁶⁹⁹ Βλ. **αρ. 253** (Αιανή, 3ος αι. μ.Χ.), Δ. Κανατσούλης, *Ιστορία της Μακεδονίας μέχρι του Μεγάλου Κωνσταντίνου*, Θεσσαλονίκη 1964, 122-123, Παπαζογλου 1988, 145, 210, 214, 262, 299, 380, 427. Πρβλ. Tataki 1988, 115 αρ. 224, 832, 868, 448-449 και παρακάτω υποσ. 704 (αγορανόμοι και γραμματείς στον Ερμή μετά το τέλος της θητείας τους, Βέροια). Για το θέμα πρβλ. επίσης Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1994α, 50-51 και υποσ. 26.

Το επίθετο *Ἀγοραῖος* αποδίδεται και στον Δία σε ενεπίγραφες ανάγλυφες στήλες από το Pletvar κοντά στο Prilep της Πελαγονίας και την κόμη των Αλκομενών της Δερριόπου⁷⁰⁰.

Από τη θέση «Παλαιόκαστρο» Καισαρειάς και σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αιανής προέρχεται ένα ακόμα αγαλμάτιο με αναθηματική επιγραφή στον Ερμή Αγοραίο (αρ. 148, εικ. 148), ανάθημα της *Φιλωτέρας*. Από την παριστανόμενη μορφή διατηρείται μόνο ένα μικρό κάτω τμήμα. Χρονολογείται στο α΄ μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ.

Το επίθετο του Ερμή *Ἀγοραῖος* δεν απαντάται σε άλλες επιγραφές από την Ἄνω Μακεδονία. Απαντάται σε αναθηματική επιγραφή των αρχών του 1^{ου} αι. π.Χ., πρόσφατο εύρημα από την περιοχή της Πέλλας⁷⁰¹. Μαρτυρία για λατρεία Ερμή και Δήμητρας παρέχει αποσπασματική αναθηματική επιγραφή του 2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ. με παράσταση των δύο θεοτήτων από την ευρύτερη περιοχή της Πέλλας⁷⁰². Επίσης συναντάται σε επιγραφή βάσης αναθήματος που χρονολογείται πριν από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ., με πιθανή θρακική προέλευση, σήμερα στο Μουσείο Αβδήρων⁷⁰³. Οι αναθέτες ήταν μάλλον Θάσιοι.

Τον Ερμή ως προστάτη του εμπορίου και της αγοράς έχει αποδέκτη το ανάθημα των αγορανόμων από τη Βέροια⁷⁰⁴, που χρονολογείται στο β΄ μισό του 2^{ου} αι. π.Χ.

⁷⁰⁰ Βλ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1994α, 50-51 και υποσ. 29 με βιβλιογραφία.

⁷⁰¹ Πρόκειται για ενεπίγραφο κυλινδρικό βάθρο αναθήματος, το οποίο βρέθηκε σε κτήριο του 2^{ου} αι. π.Χ. Σχετικά : Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Ανασκαφική έρευνα στην περιοχή του Φάκου της Πέλλας», ΑΕΜΘ 17 (2003) [2005], 472 κ.ε.

⁷⁰² Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ό.π. 476 και υποσ. 49.

⁷⁰³ Αρ. ευρετ. ΜΑ 5567. Σχετικά βλ. ΕΘΑ, 214-215 αρ. Ε13, πίν. 7.

⁷⁰⁴ ΕΚΜ, 128-129 αρ. 24.

Ερμής κερδώς-τύπος Ερμή κριοφόρου

Από την Ελίμεια και την Εορδαία προέρχονται χάλκινα ειδώλια Ερμή στον τύπο του κερδώς και του κριοφόρου που χρονολογούνται στους ύστερους ελληνιστικούς και τους ρωμαϊκούς χρόνους. Συγκεκριμένα από το λόφο του Προφήτη Ηλία στην Αιανή προέρχεται το ειδώλιο κερδώς Ερμή με βαλάντιο **αρ. 149** (εικ. 149) και από την Άνω Κώμη το ειδώλιο Ερμή κριοφόρου **αρ. 150**.

Από τον ανασκαφικό χώρο της «Άσπρης πόλης» στον Περδίκκα Εορδαίας παραδόθηκε το χάλκινο ειδώλιο κερδώς Ερμή **αρ. 151** και από την Εξοχή το ειδώλιο Ερμή κριοφόρου **αρ. 152**.

Η απεικόνιση του Ερμή ως κριοφόρου ανταποκρίνεται στην ποιμενική φύση του θεού και τη σχέση του με τα μικρά και ήμερα ζώα. Ονομαστό ήταν το άγαλμα του κριοφόρου Ερμή, έργο του Κάλαμι για την Τανάγρα της Βοιωτίας⁷⁰⁵.

Χάλκινα αγαλμάτια με βαλάντιο και κηρύκειο από τάφους του βορειοελλαδικού χώρου απεικονίζουν τον Ερμή κερδώς. Μια σειρά ως επί το πλείστον χάλκινων αγαλματίων κερδώς Ερμή του 2^{ου} και 3^{ου} αι. μ.Χ. προέρχονται από το Μοίβο αλλά κυρίως από ταφικά σύνολα της περιοχής του Prilep της Πελαγονίας⁷⁰⁶. Από το Δίον Πιερίας προέρχονται ένα μικρό χάλκινο αγαλμάτιο κερδώς Ερμή με βαλάντιο και κηρύκειο και ένα μαρμάρινο δεξί χέρι που σφίγγει ένα πουγγί⁷⁰⁷.

Τα στοιχεία που μαρτυρούν την παρουσία του Ερμή γενικά στο λοιπό βορειοελλαδικό χώρο είναι μέχρι στιγμής λίγα.

Ερμής με κηρύκειο να οδηγεί ζεύγος βοδιών παραπέμποντας στο γνωστό μύθο της κλοπής των βοδιών του Απόλλωνα εμφανίζεται στον εμπροσθότυπο κοπής των Δερρόνων των αρχών του 5^{ου} αι. π.Χ.⁷⁰⁸. Πολύ γνωστές είναι οι απεικονίσεις της κεφαλής του Ερμή στον εμπροσθότυπο και συχνά αίγας και κηρυκείου στον οπισθότυπο

⁷⁰⁵ Πausanias, 9, 22, 1.

⁷⁰⁶ Düll 1977, 94-95, 346-349 αρ. 144, 146-149, 350 αρ. 151, 429 (Nachtrag), εικ. 44-45.

⁷⁰⁷ Παντερμαλής 1977, 338.

⁷⁰⁸ SNG ANS, πίν. 35 αρ. 927.

κοπών της Αίνου στη Θράκη⁷⁰⁹. Παράσταση δαφνοστεφούς Ερμή με χλαμύδα στον εμπροσθότυπο και Πανός με λαγωβόλο και νεβρίδα στον οπισθότυπο φέρουν νομίσματα της Θεσσαλονίκης των ετών 187-168 π.Χ.⁷¹⁰.

Αναφορά Ερμείου σημειώνεται σε οροθετική επιγραφή που χρονολογείται επί της βασιλείας του Φιλίππου Β΄ ή στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. επί της βασιλείας του Δημητρίου Πολιορκητή⁷¹¹. Πολύ πιθανό είναι ότι πρόκειται για θέση στην ευρύτερη περιοχή του νοτιοανατολικού τμήματος του κορμού της Χαλκιδικής και τμήματος μεταξύ Βοττικής και Μυγδονίας ανατολικά του Χορτιάτη.

Αναφορά θυσίας μεταξύ άλλων θεών και στον Ερμή παρέχει η συνθήκη συμμαχίας Φιλίππου Β΄ και Χαλκιδέων από την Όλυνθο, η οποία χρονολογείται στο 356 π.Χ.⁷¹².

Ως Χθόνιος⁷¹³ αναγράφεται σε επιτύμβια στήλη του 3^{ου} αι. π.Χ. από τη Βέροια, όπου απεικονίζεται και ερμαϊκή στήλη⁷¹⁴. Με αυτήν την ιδιότητα απεικονίζεται στο

⁷⁰⁹ SNG Cop., αρ. 389 κ.ε., ιδιαίτερα αρ. 395.

⁷¹⁰ Gaebler 1935, 118 αρ. 5, πίν. XXII αρ. 20. Σύμφωνα με τον νομισματολόγο Χ. Γκατζόλη η κοπή θα μπορούσε να είναι υστερότερη. Τελευταία έχει διατυπωθεί η πρόταση ότι οι πρώτες κοπές του Αερόπου με την πετασοφόρο κεφαλή απεικονίζουν τον Ερμή. Την υπόδειξη οφείλω επίσης στο Χ. Γκατζόλη.

⁷¹¹ Βοκοτοπούλου 1990, 109-144, Hatzopoulos, Loukoroulou 1992, 123-145, Hatzopoulos, Loukoroulou 1996, 23-24 αρ. 4, Ι.Π. Βοκοτοπούλου, Η επιγραφή του Χολομώντα, Επιγραφές της Μακεδονίας, Γ΄ Διεθνές Συμπόσιο για τη Μακεδονία, 8-12 Δεκεμβρίου 1993, Θεσσαλονίκη 1996, 208-227.

⁷¹² Tod 1948, 171 αρ. 158, H. Bengtson, Die Staatsverträge des Altertums, II, München 1975, 279-281 αρ. 308, Hatzopoulos 1996, 20 αρ. 2.

⁷¹³ Ιδιαίτερα εκτεταμένο παρουσιάζεται το φαινόμενο της ανάθεσης στο Χθόνιο Ερμή μέσω επιτυμβίων μνημείων στην γειτονική Θεσσαλία. Για το θέμα βλ. πρόσφατα Α.Α. Αβαγιανού, «ΕΡΜΗΙ ΧΘΟΝΙΩΙ : Θρησκεία και άνθρωπος στη Θεσσαλία» στο : Α.Α. Αβαγιανού (επιμ.) Λατρείες στην «περιφέρεια» του αρχαίου ελληνικού κόσμου, «Επιστήμης Κοινωνία», Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις, Αθήνα 2002, 65-111.

⁷¹⁴ ΕΚΜ, 348 αρ. 391, πίν. 625, Β. Αλλαμανή-Σουρή, «Αδέα Κασσάνδρου. Επιτάφια στήλη από τη Βέροια», Μνεϊας Χάριν, τόμος στη μνήμη Μαίρης Σιγανίδου, Θεσσαλονίκη 1998, 17-29, η ίδια, «Αδέα Κασσάνδρου. Μία εναλλακτική πρόταση», Μύρτος. Μελέτες στη μνήμη της Ιουλίας Βοκοτοπούλου, Θεσσαλονίκη 2000, 489-493.

μακεδονικό τάφο της Κρίσεως⁷¹⁵ στα Λευκάδια, στην περιοχή της Μιέζας και στον τάφο της Περσεφόνης στη Βεργίνα⁷¹⁶.

Θεός εγγυητής των όρκων μεταξύ άλλων (Διός, Γης, Ηλίου, Ηρακλή, Απόλλωνα) εμφανίζεται και ο Ερμής στο γυμνασιαρχικό νόμο της Βέροιας του α΄ τρίτου του 2^{ου} αι. π.Χ.⁷¹⁷. Η πιο πάνω επιγραφική μαρτυρία παραδίδει την ιδιότητα του θεού ως προστάτη της αθλούμενης νεολαίας στη Βέροια και την τέλεση των Ερμαίων⁷¹⁸.

Το όνομα του θεού και η συμβολή του στα μυστήρια αναφέρονται στην αρεταλογία της Ίσιδας του 2^{ου}-1^{ου} αι. π.Χ.⁷¹⁹ και σε βάση αναθήματος του 3^{ου}-2^{ου} αι. π.Χ. από τη Μαρώνεια⁷²⁰. Με την ίδια ιδιότητα θα πρέπει να συσχετιστεί ο Ερμής με τον Άνουβι και το σύλλογο λατρευτών του θεού Ερμανούβιδος, θεού από συγκρητισμό, ο οποίος μαρτυρείται σε επιγραφή του 3^{ου} αι. μ.Χ. από το ιερό των Αιγυπτίων Θεών στη Θεσσαλονίκη⁷²¹. Ένας κορμός ανδρικού αγαλματίου του 1^{ου} αι. π.Χ. από το ίδιο ιερό μπορεί να αποδίδει τον Ερμή ή τον Άνουβι⁷²². Οι θεότητες ήταν συγγενικές αφού για την παράσταση του Άνουβι χρησιμοποιήθηκαν πολλές φορές αγαλματικοί τύποι του Ερμή⁷²³.

Ενδείξεις λατρείας Ερμή στο Δίον Πιερίας παρέχουν, εκτός όσων αναφέρθηκαν πιο πάνω, και ένα μικρό αναθηματικό ανάγλυφο ρωμαϊκών χρόνων με παράσταση Ερμή και ένα αγαλμάτιο Ερμή πιθανότατα από το Ωδείο της πόλης⁷²⁴.

⁷¹⁵ Φ. Πέτσας, Ο τάφος των Λευκαδίων, Αθήνα 1966, Κ. Ρωμοπούλου, Λευκάδια-αρχαία Μιέζα (1997).

⁷¹⁶ Μ. Ανδρόνικος, Βεργίνα. Οι βασιλικοί τάφοι και άλλες αρχαιότητες, Αθήνα 1984, 86-95, ιδιαίτερα 88-90.

⁷¹⁷ Ph. Gauthier, M.B. Hatzopoulos, La loi gymnsiarchique de Béroia, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 16, Athènes 1993, Hatzopoulos 1996, 131-138, ΕΚΜ, 77-85 αρ. 1 Α, Β πίν. 531.

⁷¹⁸ Βλ. στην προηγούμενη υποσ. αρ. 1Β.

⁷¹⁹ ΕΘΑ, 383-385 αρ. 205, πίν. 51.

⁷²⁰ ΕΘΑ, 469-470 αρ. 363, πίν. 77.

⁷²¹ IG X 2.1, 91-92 αρ. *220.

⁷²² *ΚΓΑΜΘ II, 25-26 αρ. 161, εικ. 415-418 (Γ. Δεσπίνης).

⁷²³ Για τη σχέση των δύο θεών βλ. J.C. Grenier, Anubis alexandrine et romain, ΕΡΟ 57 (1977), 53 κ.ε., 139.

⁷²⁴ Παντερμαλής 1977, 338.

Μία κεφαλή Ερμή στον τύπο Richelieu του 1^{ου} αι. μ.Χ., που αντιγράφει ένα πρωτότυπο έργο του 4^{ου} αι. π.Χ., και προέρχεται από το κέντρο της Θεσσαλονίκης⁷²⁵ και τέλος ένα λίθινο αποσπασματικό αγαλμάτιο Ερμή του α΄ μισού του 2^{ου} αι. μ.Χ. από το Μοίνο της Πελαγονίας⁷²⁶ συμπληρώνουν την εικόνα της λατρείας του θεού στο βορειοελλαδικό χώρο.

Η πολυσχιδής προσωπικότητα του θεού αυτού, παρά το μικρό αριθμό και την αποσπασματικότητα των μαρτυριών για τη λατρεία του, είχε εμβέλεια σε πολλούς τομείς του δημόσιου και ιδιωτικού βίου των κατοίκων της Άνω Μακεδονίας και του βορειοελλαδικού χώρου γενικότερα. Αν και δεν μπορεί κανείς να εντοπίσει εύκολα τα πιθανά ιερά του, τον συναντά στους χώρους άθλησης, έξω από τις ιδιωτικές κατοικίες, στα ταφικά μνημεία σχετιζόμενο με τον Κάτω Κόσμο και τα μυστήρια, και κυρίως στην Αγορά των πόλεων να δέχεται την πατροπαράδοτη λατρεία.

Θεοφόρα ονόματα

Το θεοφόρο όνομα *Ερμῆς* φέρει ένας δούλος στην επιγραφή **αρ. 160**. Το όνομα απαντάται επίσης σε επιγραφή του Βελβενδού⁷²⁷.

Έχει ευρεία διάδοση, κυρίως στους ρωμαϊκούς χρόνους, στην πόλη και την περιοχή της Θεσσαλονίκης⁷²⁸, τη Βέροια⁷²⁹ και τη Λευκόπετρα Ημαθίας⁷³⁰, όπου μαρτυρείται σε απελευθερωτικές επιγραφές ως όνομα δούλων.

Από τις πιο πάνω περιοχές και από το νότιο τμήμα της Θράκης μαρτυρούνται από τους ύστερους κλασικούς χρόνους έως και τους ύστερους ρωμαϊκούς και τα *Ερμάς*⁷³¹,

⁷²⁵ *ΚΓΑΜΘ II, 40-41 αρ.178, εικ. 474-477 (Γ. Δεσπίνης).

⁷²⁶ Düll 1977, 93, 346 αρ. 145, εικ. 45 Α.

⁷²⁷ Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1994 α, 54-59 αρ. 12.

⁷²⁸ IG X 2.1, 34-35 αρ. 68, 110-111 αρ. 262, 133 αρ. *372, 144 αρ. 427, 209 αρ. 665, 221 αρ. *741, 255 αρ. *902.

⁷²⁹ ΕΚΜ, 228-229 αρ. 145, πίν. 569, 240-241 αρ. 169, πίν. 575.

⁷³⁰ Leukopetra, 84 αρ. 5, πίν. 286, 109-110 αρ. 41, πίν. 302, 127-128 αρ. 62, πίν. 313, 134 αρ. 70, πίν. 316.

*Ερμείας*⁷³², *Ερμέρω*⁷³³, *Ερμογένας*⁷³⁴, *Ερμογένης*⁷³⁵, *Ερμόδωρος*⁷³⁶, *Ερμιόνη*⁷³⁷,
*Ερμόφιλος*⁷³⁸, *Ερμαῖς*⁷³⁹, *Ερμαγώρας*⁷⁴⁰, *Ερμόδοτος*⁷⁴¹, *Ερμοφάντης*⁷⁴² και *Ερμῶνας*⁷⁴³,
*Ερμόλαος*⁷⁴⁴.

⁷³¹ IG X 2.1, 138 αρ. 400 [πρβλ. ΚΓΑΜΘ I, 149-151 αρ. 122 (Ε. Βουτυράς)], 167 αρ. 511 (Θεσσαλονίκη). ΕΚΜ, 316-317 αρ. 338, πίν. 613, 322-323 αρ. 349, πίν. 616 (Βέροια). Leukorétra, 88-89 αρ. 11, πίν. 289 (Λευκόπετρα Ημαθίας).

⁷³² IG X 2.1, 129 αρ. 355 (Θεσσαλονίκη). ΕΚΜ, 225-227 αρ. 143 Γ, πίν. 568, 328-329 αρ. 360, πίν. 618, 414 αρ. 500 (Βέροια).

⁷³³ IG X 2.1, 34-35 αρ. 68, 120 αρ. 304, 255 αρ. *902 (Θεσσαλονίκη). Hatzopoulos, Loukoroulou 1992, 91-93, (Μισσηλίδου-Δεσποτίδου 1997, 54-56 αρ. 42 με εικόνα) [Καλαμωτό Θεσσαλονίκης (αρχαία Καλίνδονα)].

⁷³⁴ IG X 2.1, 96 αρ. 238 (Θεσσαλονίκη).

⁷³⁵ IG X 2.1, 100 αρ. 243, 138-139 αρ. 402, 149 αρ. 450, E. Voutiras, «Berufs und Kulturverein : ein ΔΟΥΜΟΣ in Thessaloniki», ZPE 90 (1992), 87-96 (Θεσσαλονίκη), Hatzopoulos, Loukoroulou 1992, 87-90, (Μισσηλίδου-Δεσποτίδου 1997, 51-53 αρ. 41) [Καλαμωτό Θεσσαλονίκης (αρχαία Καλίνδονα)]. Spomenik 98 (1941-48), 100 (N. Vulić), Düll 1977, 340 αρ. 131 (Πελαγονία).

⁷³⁶ IG X 2.1, 209 αρ. 665 (Θεσσαλονίκη).

⁷³⁷ IG X 2.1, 171 αρ. 525, 235 αρ. *818 (Θεσσαλονίκη). ΕΚΜ, 271-272 αρ. 236, πίν. 592, 329 αρ. 361, πίν. 619, 345-346 αρ. 388, πίν. 624, 359-360 αρ. 405, πίν. 630 (Βέροια). Leukorétra, 152 αρ. 91, πίν. 327 (Λευκόπετρα Ημαθίας).

⁷³⁸ ΕΚΜ, 279 αρ. 252, πίν. 596 (Βέροια).

⁷³⁹ Leukorétra, 90-91 αρ. 13, πίν. 290 (Λευκόπετρα Ημαθίας).

⁷⁴⁰ ΕΘΑ, 232-233 αρ. Ε38, πίν. 12 (Αβδηρα).

⁷⁴¹ ΕΘΑ, 415-416 αρ. Ε257, πίν. 61 (Μρώνεια).

⁷⁴² ΕΘΑ, 480 αρ. Ε381, πίν. 79 (Χώρα Μαρώνειας).

⁷⁴³ ΕΘΑ, 217-218 αρ. Ε16, πίν. 7, 236 αρ. Ε45 (Αβδηρα).

⁷⁴⁴ Δήμιτσας 1896, αρ. 678 (Μισσηλίδου-Δεσποτίδου 1997, 46 αρ. 35) (Λητή Θεσσαλονίκης).

Άλλοι Θεοί και Ήρωες

Εν(ν)οδία

Η λατρεία της Εν(ν)οδίας ή Φεραίας θεάς⁷⁴⁵ ξεκίνησε από τις Φερές της Θεσσαλίας από τους ύστερους αρχαϊκούς χρόνους και μετά. Οι μελετητές που έχουν κατά καιρούς ασχοληθεί με τη φύση και τη λατρεία της θεάς καταλήγουν ότι πρόκειται για μια θεσσαλική θεότητα συνδεδεμένη με τον Κάτω Κόσμο λόγω και της θέσης και της σχέσης των ιερών της με νεκροταφεία και παράλληλα θεά των δρόμων, των τριστράτων και της νύχτας που συνδυάζεται με τη μαγεία.

Η P. Philippson αποδίδει στη θεσσαλική θεά χθόνια ιδιότητα και ονόματα όπως Ενοδία, Εκάτη, Φεραία, Φεραία Εκάτη, Βριμώ, Βριμώ Εκάτη, Άρτεμη-Άρτεμη Φεραία-Άρτεμη Φωσφόρος, Περσεφόνη, και σύμβολα τις δάδες, το άλογο, το σκυλί και το λιοντάρι⁷⁴⁶.

Ο Th. Kraus θεωρεί την Εν(ν)οδία των Φερών τη θεσσαλική εκδοχή της Εκάτης. Οι παραστάσεις της, έφιππης ή όρθιας με άλογο και σκυλί, τη συσχετίζουν με τον Κάτω Κόσμο. Η Εν(ν)οδία αποτελεί τη μαγική και δαιμονική πλευρά της Εκάτης⁷⁴⁷.

Ο L. Robert τη θεωρεί μεγάλη θεότητα των Θεσσαλών, που δε μπορεί να ταυτιστεί με την Εκάτη, συμφωνεί όμως ως προς τη φύση της θεάς και της λατρείας της με τους παλαιότερους μελετητές⁷⁴⁸.

Ο Χρυσοστόμου συνοψίζοντας θεωρεί δεδομένη την τοπική λατρεία της θεάς και το χθόνιο χαρακτήρα της παράλληλα με την παρουσία της στις διασταυρώσεις των

⁷⁴⁵ Για τη λατρεία της θεάς ιδιαίτερα σημαντική είναι η εργασία του Π. Χρυσοστόμου, Η θεσσαλική θεά Εν(ν)οδία ή Φεραία θεά, Αθήνα 1998 [βλ. το συντομογραφημένο].

⁷⁴⁶ P. Philippson, Thessalische Mythologie (1944), 65 κ.ε. Πρβλ. Χρυσοστόμου 1998, 93.

⁷⁴⁷ Th. Kraus, Hekate. Studien zu Wesen und Bild der Göttin in Kleinasien und Griechenland Heidelberg 1960, 77 κ.ε.

⁷⁴⁸ L. Robert, Hellenica XI-XII (1960), 588 κ.ε.

οδών⁷⁴⁹. Η θεά παρουσιάζεται αυτόνομη έχοντας κοινά στοιχεία με χθόνιες θεότητες όπως με την Ενοδία, την καρική Εκάτη και την επίσης θεσσαλική Πασικράτα⁷⁵⁰. Παριστάνεται όρθια ή έφιππη, δαδοφόρος και συνοδεύεται από άλογο και σκυλί. Συλλατρευόταν με άλλες θεότητες όπως ο Δίας Θαύλιος, ο Δίας Άφριος και ο Δίας Μειλίχιος.

Η θεά απεικονίζεται στις νομισματικές κοπές των Φερών ήδη από τους αρχαϊκούς χρόνους⁷⁵¹. Στην περιοχή του Βελεστίνου, βόρεια της πόλης Φερών η Εν(ν)οδία διέθετε ιερό, όπου αποκαλύφθηκαν δύο δωρικοί περίπτεροι ναοί, ένας αρχαϊκός και ένας ελληνιστικός⁷⁵². Τουλάχιστον έξι αναθηματικές επιγραφές στην Εν(ν)οδία από αυτό το ιερό χρονολογούνται στους ελληνιστικούς χρόνους⁷⁵³. Ένα δεύτερο ιερό εντοπίστηκε στο δυτικό νεκροταφείο των Φερών⁷⁵⁴, όπου η θεά συλλατρευόταν με το Δία Μειλίχιο⁷⁵⁵. Αναθηματικές επιγραφές κυρίως ελληνιστικών χρόνων από διάφορες θεσσαλικές θέσεις μαρτυρούν λατρεία της θεάς με τις προσωνυμίες Κόριλλος στις Φερές⁷⁵⁶, Πατρώα στις Παγασές⁷⁵⁷, Αστική στη Λάρισα⁷⁵⁸, Αστική, Σταθμία και Μυκαϊκή επίσης στην περιοχή της Λάρισας⁷⁵⁹. Ανάγλυφα που παριστάνουν τη θεά παρέχουν ενδείξεις λατρείας στην Κρανώννα, τον Άτραγα και τη Φάρσαλο⁷⁶⁰ και επιγραφές στις Φθιώτιδες Θήβες⁷⁶¹, τη Φάλαννα⁷⁶² και τους Γόννους⁷⁶³, την Ολοσώνα και το Πύθιο Περαιβίας⁷⁶⁴.

⁷⁴⁹ Χρυσοστόμου 1998, 96 κ.ε. με την παράθεση των πηγών.

⁷⁵⁰ Βλ. εδώ στο κεφάλαιο Πασικράτα.

⁷⁵¹ Χρυσοστόμου 1998, 141 κ.ε., πίν. 12.

⁷⁵² Χρυσοστόμου 1998, 38 κ.ε.

⁷⁵³ Χρυσοστόμου 1998, 25-35.

⁷⁵⁴ Χρυσοστόμου 1998, 43 κ.ε.

⁷⁵⁵ Για το ιερό βλ. και εδώ στο κεφάλαιο Δίας (Μειλίχιος), 82.

⁷⁵⁶ Χρυσοστόμου 1998, 47-48, 110-111.

⁷⁵⁷ Χρυσοστόμου 1998, 51-52, 105.

⁷⁵⁸ Πρόκειται για την παλαιότερη μαρτυρία, χρονολογημένη στο γ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.

Σχετικά βλ. Χρυσοστόμου 1998, 53-54 αρ. 1.

⁷⁵⁹ Χρυσοστόμου 1998, 55-57 αρ. 2-4, 104, 107-109.

⁷⁶⁰ Χρυσοστόμου 1998, 58-62.

⁷⁶¹ Χρυσοστόμου 1998, 62-65 αρ. 1-3.

⁷⁶² Χρυσοστόμου 1998, 65.

Από την περιοχή νότια του ναού της Αγίας Παρασκευής στην Ελίμεια προέρχεται το μαρμάρινο αναθηματικό ανάγλυφο στην Εν(ν)οδία **αρ. 153** (εικ. 153) που χρονολογείται στις αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ. Φέρει παράσταση έφιππης Εν(ν)οδίας καθισμένης πλαγίως πάνω στο άλογο. Φορά χιτώνα και πέπλο με μακρύ απόπτυγμα και κλειστά υποδήματα. Με το αριστερό της χέρι κρατά κοντή δάδα και ακουμπά το δεξί στο κεφάλι του αλόγου. Κάτω από το άλογο βαδίζει σκυλί που στρέφει το κεφάλι του προς τα πίσω. Ο τύπος αυτός εμφανίζεται σταθερά στην εικονογραφία της θεάς στην Άνω Μακεδονία από τους ελληνιστικούς έως και τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους. Οι Τουράτσογλου και Hammond είχαν χρονολογήσει το ανάγλυφο γενικά στους αυτοκρατορικούς χρόνους και ερμηνεύσει τη μορφή ως Άρτεμη ή Εκάτη Επόνη. Ο Χρυσοστόμου⁷⁶⁵ τη θεωρεί Εν(ν)οδία των Φερών και πιστεύει ότι στην περιοχή θα πρέπει να υπήρχε ένα ιερό Εν(ν)οδίας. Προβαίνει σε κάποιες παρατηρήσεις σχετικά τη διαμόρφωση του εικονογραφικού τύπου της θεάς και διαπιστώνει παραλλαγές κατά περιοχή. Συγκεκριμένα παρατηρεί ότι η κίνηση των παριστανόμενων μορφών στο ανάγλυφο της Αγίας Παρασκευής είναι αντίθετη από αυτή των παρόμοιων αναγλύφων από την Εξοχή Εορδαίας. Τα μνημεία αυτά είναι όψιμα και επαρχιακά, ώστε τέτοιου είδους παραλλαγές να μην έχουν κάποια ιδιαίτερη σημασία. Εκείνο που ίσως αξίζει να σημειωθεί ως παρατήρηση είναι ότι έχουμε δύο τουλάχιστον διαφορετικούς τεχνίτες ή καλλιτεχνικές τάσεις. Ο Χρυσοστόμου διαπιστώνει τεχνοτροπικές διαφορές του πιο πάνω αναγλύφου σε σύγκριση με παρόμοια ανάγλυφα από την Εξοχή Εορδαίας. Ο τεχνίτης αυτός φαίνεται ικανότερος από εκείνον των αναγλύφων της Εξοχής ως προς την φυσιοκρατική απόδοση των κινήσεων, των πλαστικών όγκων των ζώων και της πτυχολογίας της θεάς.

Τις πιο πολλές μαρτυρίες για τη λατρεία της θεάς συναντούμε στην Εξοχή Εορδαίας, όπου υπήρχε ιερό (**αρ. 154**) με λειτουργία από τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ., οπότε εντοπίζεται η πρωιμότερη μαρτυρία, έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους. Ο σύγχρονος οικισμός της Εξοχής έχει σήμερα εγκαταλειφθεί από τους κατοίκους του λόγω των

⁷⁶³ Χρυσοστόμου 1998, 65-67.

⁷⁶⁴ Χρυσοστόμου 1998, 67-68.

⁷⁶⁵ Για τις απόψεις της έρευνας βλ. στο αντίστοιχο λήμμα.

αποθέσεων των Λιγνιτορυχείων της Πτολεμαΐδας στην περιοχή. Με την εντατική μηχανική καλλιέργεια των αγρών ιδιοκτησίας Ι. Ευσταθιάδη και Ι. Ευθαλτσίδη είχαν αρχίσει από το 1959 να αποκαλύπτονται και να περισυλλέγονται αρχιτεκτονικά μέλη, ανάγλυφες και ενεπίγραφες στήλες και νομίσματα, τα οποία προέρχονταν από ένα ιερό Εν(ν)οδίας, που θα πρέπει να βρισκόταν στην περιοχή ή σε θέση των δυτικών υπωρείων του Βερμίου. Από τα υλικά του κατάλοιπα, τα οποία δε βρέθηκαν κατά χώραν, συνάγεται ότι τουλάχιστον κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους το ιερό αυτό διέθετε έναν ναΐσκο. Η καταστροφή του θα πρέπει να τοποθετηθεί στην ύστερη αρχαιότητα και οφείλεται μάλλον στους πιστούς του Χριστιανισμού⁷⁶⁶. Τα υλικά του κατάλοιπα διασκορπίστηκαν στην ευρύτερη περιοχή. Η γειτονική περιοχή επιχωματώθηκε κατά την αρχαιότητα, μετά την καταστροφή του ιερού, με σκοπό να καλλιεργηθεί⁷⁶⁷. Τα ευρήματα που ακολουθούν προέρχονται από το χώρο της Εξοχής και μπορούν να συσχετιστούν με αυτό το ιερό. Πρόκειται για ενεπίγραφα αρχιτεκτονικά μέλη, ενεπίγραφα και ανεπίγραφα αναθηματικά ανάγλυφα και στήλες.

Η μαρμάρινη ενεπίγραφη αναθηματική στήλη της Αρχαιολογικής Συλλογής Κοζάνης **αρ. 155** (εικ. 155), που βρέθηκε εγκαταλελειμμένη σε σύγχρονη κατοικία της Πτολεμαΐδας, δεν είναι βέβαιο ότι προέρχεται από την Εξοχή. Παριστάνει ωστόσο με τον πιο αντιπροσωπευτικό τρόπο έναν εικονογραφικό τύπο της θεάς όρθιας σε τρία τέταρτα με χειριδωτό ποδήρη χιτώνα χιαστί ζωσμένο στο στήθος. Κρατά κοντές δάδες και συνοδεύεται από παραστάσεις αλόγου και σκύλου, τα οποία παριστάνονται σε δεύτερο επίπεδο. Το ανάγλυφο είναι ανάθημα δύο προσώπων της ίδιας οικογένειας του *Λιμναίου*

⁷⁶⁶ Στο χώρο βρέθηκαν νομίσματα Θεοδοσίου Α΄, οπότε εικάζει ο Χρυσοστόμου 1998, 82 και υποσ. 259, ότι η καταστροφή πρέπει να υπολογιστεί μεταξύ των ετών 379-395 μ.Χ. και να αποδοθεί στους οπαδούς της νέας θρησκείας. Στην περίοδο 384-388 μ.Χ. συλλήθηκαν και καταστράφηκαν αρκετά ιερά της υπαίθρου και ορισμένοι ναοί πόλεων με τη καθοδήγηση του ύπαρχου της Ανατολής Μάτερνου Κυνήγιου από την Ισπανία. Σχετικά : Π. Αθανασιάδη-Fowden, IEE, Ζ΄, 87, A. Lippold, Theodosius der Grosse und seine Zeit, 1968, 111. P. Chuvin, A chronicle of the last Pagans, 1990, 59 κ.ε. (μτφρ. Β.Α. Archer). Πρβλ. Χρυσοστόμου 1998, ό.π.

⁷⁶⁷ Σχετικά βλ. Χρυσοστόμου 1998, 82. Παρόμοια περίπτωση εντοπίζεται στην Παλαιόπολη Κέρκυρας. Σχετικά : Παπαχατζής 1987, 208.

και της *Ουαδίας*. Από την αναγραφή των πατρωνυμικών τους φαίνεται ότι πρόκειται για πατέρα και κόρη. Παραδείγματα αναθέσεων προσώπων της ίδιας οικογένειας απαντώνται γενικά στη Μακεδονία⁷⁶⁸. Ο τύπος της ανάθεσης είναι κοινός και για άλλες αφιερώσεις από το ιερό της θεάς στην Εξοχή. Πατέρας και κόρη, εδώ εκφράζουν την ευγνωμοσύνη τους, πιθανώς έπειτα από μια ευεργεσία της θεάς⁷⁶⁹. Το συγκεκριμένο ανάγλυφο που χρονολογείται στον 2^ο-1^ο αι. π.Χ. παραδίδει και επιγραφικά τον εικονογραφικό τύπο της θεάς συνοδευόμενης από άλογο και σκυλί.

Από την Εξοχή προέρχεται ο μαρμάρινος ενεπίγραφος βωμίσκος (θυμιατήριο) **αρ. 156** (εικ. 156), ανάθημα του *Νικάνδρου*, γιου του *Παρμενίωνος*. Φέρει ανάγλυφες παραστάσεις με σκυλιά και ημισελήνους στις τρεις πλευρές του. Ο Χρυσοστόμου ερμηνεύει εσφαλμένα το ζώο της πρόσθιας πλευράς ως λαγό και ως γιρλάντες τις ημισελήνους. Θεωρεί ότι οι παραστάσεις των τριών πλευρών απεικονίζουν κυνήγι λαγού με τα δύο σκυλιά των πλάγιων πλευρών να κινούνται προς το ζώο της πρόσθιας πλευράς⁷⁷⁰, άποψη μάλλον υπερβολική. Τα ζώα των πλάγιων πλευρών αναγνωρίζονται γενικά ως σκυλιά⁷⁷¹, ενώ το ζώο της πρόσθιας πλευράς ως αιλουροειδές⁷⁷², σκύλος⁷⁷³ ή

⁷⁶⁸ Χρυσοστόμου 1998, 74-75 υποσ. 232.

⁷⁶⁹ Εκτενή συζήτηση για το θέμα παραδίδει ο F.T. von Straten, «Gifts for the Gods» στο : Faith , Hope and Worship, Aspects of Religious Mentality in the Ancient World (1981), 65–151, E. R. Dodds, The Ancient Concept of Progress (1973), 108, υποσ. 33.

⁷⁷⁰ Χρυσοστόμου 76-77 και υποσ. 240, 241.

⁷⁷¹ SEG XXX IV, 1984, 648, Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 96, LIMC III, 1 (1986), 744 λ . Enodia (A. Moustaka). Τα ζώα φέρουν περιλαίμια και ίσως πρόκειται όντως για κυνηγετικά σκυλιά όπως υποστηρίζει ο Χρυσοστόμου 1998, 76 και υποσ. 240. Βλ. π.χ. στη μαρμάρινη σαρκοφάγο του α΄ μισού του 3^{ου} αι. μ.Χ. του Μουσείου της Κοζάνης που φιλοτέχνησε ο Φιλωνάς Αργεάτης για τον Ασκληπιάδη (Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 69, αρ. 60) καθώς και το σκυλί στο υστερορωμαϊκό ανάγλυφο της Άρτεμης από την Αθήνα, βλ. LIMC II, 1 (1984), 655, αρ. 414, λ . Artemis (L. Kahil). Το κουδούνι κρεμόταν στο περιλαίμιο ράτσας σκυλιών που ήταν κατάλληλα για θηράματα θαμνωδών και δασωδών εκτάσεων, ώστε τα τελευταία να ξεσηκώνονται από το θόρυβο και να γνωρίζει ο κυνηγός τη θέση του ζώου.

⁷⁷² Ριζάκης, Τουράτσογλου, ό.π.

⁷⁷³ LIMC, ό.π.

γάτος⁷⁷⁴. Το πιθανότερο είναι ότι πρόκειται για σκύλο. Η ανατομία του ζώου δεν μπορεί να το ταυτίσει με λαγό. Το όνομα της θεάς συνοδεύεται στο κείμενο της επιγραφής από τον προσδιορισμό θεά, ο οποίος απαντάται γενικά σε επιγραφές από το ιερό της Εν(ν)οδίας στην Εξοχή και οφείλεται στο ότι η Εν(ν)οδία ήταν μια ξένη θεά που ήρθε στη Μακεδονία όπως η Συρία Θεά, η καππαδοκική Μα, η φρυγική Νέμεσις, η Μητέρα των Θεών και η θεσσαλική Πασικράτα⁷⁷⁵. Το Ω αντί του Ο στο όνομα της θεάς συμβαίνει ίσως από σύμπτωση της προφοράς του μακρού με το βραχύ φωνήεν την εποχή που χρονολογείται η επιγραφή, ή πρόκειται για λάθος του χαρακτή⁷⁷⁶. Τα θυμιατήρια⁷⁷⁷ αποτελούσαν συχνά αναθήματα στην Εν(ν)οδία. Ο λιβανωτός ήταν απαραίτητος στις περισσότερες θυσίες και μάλιστα στις προσφορές για τους νεκρούς. Η προσφορά του θυμιάματος συνοδευόταν συνήθως από μια προσευχή⁷⁷⁸. Το μνημείο χρονολογείται στο 2^ο αι. μ.Χ.

Ένα παλαιό εύρημα από την Εξοχή συγκαταλέγεται επίσης στα αναθήματα του ιερού. Πρόκειται για το μαρμάρινο ενεπίγραφο αναθηματικό ανάγλυφο **αρ. 157** (εικ. 157), το οποίο φυλάσσεται στην Αρχαιολογική Συλλογή Κοζάνης. Το ανάθημα αυτό της *Μα[ς Μενάνδρου* παριστάνει τη θεά όρθια, με μακριούς βοστρύχους και ψηλά ζωσμένο χειριδωτό χιτώνα. Η συμπλήρωση *Μα[τέλα* που έχει προτείνει ο Χρυσοστόμου έχει πολλές πιθανότητες ορθότητας και ίσως πρόκειται για την ίδια αναθέτρια που αφιέρωσε στο ιερό τη μαρμάρινη ανάγλυφη στήλη στη Διάσυρο θεά (**αρ. 237**), σύγχρονο έργο του πιο πάνω αναθήματος στην Εν(ν)οδία, το οποίο τοποθετείται στο β' μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ.

⁷⁷⁴ SEG, ό.π.

⁷⁷⁵ Σχετικά βλ. και Χρυσοστόμου 1998, 77.

⁷⁷⁶ Σχετικά βλ. Χρυσοστόμου 1998, 77.

⁷⁷⁷ Για τα θυμιατήρια βλ. εδώ στο κεφάλαιο Δίας (Κτήσιος), 83 κ.ε.

⁷⁷⁸ Για το θέμα βλ. S. Eitrem, *Opferritus und Voropfer bei den Griechen* (1915), στ. 202–203, 215 κ.ε. RE Suppl. XV, 1978, 756, λ. Weihrauch (W. W. Müller) Πρβλ. Χρυσοστόμου 1998, 76 υποσ. 239] : SEG 34 (1984), 648. Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 97, αρ. 98 πίν. 36, LIMC III, 1 (1986), 744, λ. Enodia (A. Moustaka).

Ένα ακόμα μαρμάρινο ενεπίγραφο θυμιατήριο, ανάθημα του Ζωσά στην Εν(ν)οδία με προέλευση την Εξοχή, φυλάσσεται στην Αρχαιολογική Συλλογή Κοζάνης (**αρ. 158**, εικ. 158). Έχει σχήμα άωτου ωοειδούς αγγείου και χρονολογείται στο 2^ο-3^ο αι. μ.Χ.

Στις παραπάνω επιγραφές το όνομα της θεάς γράφεται με δύο Ν. Ο τύπος *Έννοδία* θέτει το ζήτημα της τύχης του παλαιού -ns- μεταξύ φωνηέντων. Σύμφωνα με τους εκδότες του συντάγματος των επιγραφών Κάτω Μακεδονίας (Επιγραφές Βέροιας)⁷⁷⁹, ο τύπος αυτός υποθέτει την εξέλιξη -ns- > nh > hn > nn, όπως στο εθνικό Κραννέστης. Και στις δύο περιπτώσεις η τύχη του συμπλέγματος είναι κοινή και στη μακεδονική και τη θεσσαλική. Το δεύτερο Ν δε συναντάται στις απελευθερωτικές επιγραφές από το ιερό⁷⁸⁰.

Το αντικείμενο που ακολουθεί βρέθηκε σε συνανήκοντα ασυγκόλλητα μέλη το 1958 και το 1983. Πρόκειται για το μεγαλύτερο τμήμα του οριζόντιου στοιχείου μιας μαρμάρινης ενεπίγραφης τράπεζας από το ιερό της Εξοχής (**αρ. 159**, εικ. 159). Οι εκδότες της επιγραφής την χρονολόγησαν στο α' μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ. Από τα αποσπάσματα των διαφόρων θραυσμάτων συνάγεται ότι πρόκειται για ανάθημα κάποιου *έπιμελητοῦ ὑπερί τῶν ἱερῶν*, πιθανώς μετά το τέλος της θητείας του. Η επιγραφή παρέδιδε και τη χρονολογία, η οποία όμως δε σώθηκε.

Στο ιερό της Εξοχής η Εν(ν)οδία πιθανώς συλλατρευόταν με το Δία Μειλίχιο όπως μαρτυρούν αγαλμάτιο Διός Μειλιχίου (**αρ. 59**) και συσπειρωμένου φιδιού (**αρ. 60**)⁷⁸¹.

Σε αρχιτεκτονικά μέλη του ιερού της Εξοχής έχουν εντοπιστεί πέντε δημοσιευμένες απελευθερωτικές πράξεις⁷⁸². Η ενεπίγραφη πλάκα **αρ. 160** (εικ. 160)

⁷⁷⁹ ΕΚΜ, 506, στ'.

⁷⁸⁰ Πρβλ. και Χρυσοστόμου 1998, 79.

⁷⁸¹ Σχετικά βλ. εδώ στο κεφάλαιο Δίας (Μειλίχιος), 82.

⁷⁸² Ο αριθμός των δημοσιευμένων απελευθερωτικών επιγραφών από τη ρωμαϊκή επαρχία της Μακεδονίας έχει αυξηθεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια, κυρίως μετά από τη δημοσίευση των απελευθερωτικών πράξεων του ιερού της Λευκόπετρας Ημαθίας. Σχετικά βλ. Ph. Petsas, M. Hatzopoulos, Lucrèce Gounaropoulou, P. Paschidis, *Inscriptions du sanctuaire de Mère des Dieux autochtone de Leukopetra (Macédoine)*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 28, Paris 2000, με όλη την παλαιότερη βιβλιογραφία [και συντομογραφημένο : Leukopetra]. Για το ιερό βλ. εδώ, στο κεφάλαιο Μητέρα Θεών-Κυβέλη. Για τις απελευθερωτικές επιγραφές της Μακεδονίας που

παραδίδει κείμενο απελευθερωτικής πράξης⁷⁸³ σύμφωνα με το οποίο η *Αύρηλία Ιουλία* απελευθερώνει το δούλο της *Έρμη* με ανάθεση στη θεά, υπό όρους. Η δωρεά στη θεότητα δηλώνεται με το σύνηθες ρήμα *ἐχαρισάμην*⁷⁸⁴. Οι υποχρεώσεις του δούλου είναι η παραμονή του καθ'όλη τη διάρκεια της ζωής της κυρίας του⁷⁸⁵ (*τόν τῆς ζωῆς χρόν<ον>* *προσμεῖνε μοι*) και ταυτόχρονα η υπηρεσία του στο ιερό (*ὑπηρετοῦντα τῇ θεῶ*). Όπως παρατηρούν οι εκδότες της επιγραφής, στο συγκεκριμένο κείμενο συνδέεται η

δημοσιεύτηκαν έως το 1987 βλ. M. Hatzopoulos, «Artemis Digaia en Macédoine», BCH 111 (1987), 403-404. Bull. Épig. 1988, 826. Επίσης βλ. A.K. Βαβρίτσας, «Επιγραφές από την αρχαία Έδεσσα», Αρχαία Μακεδονία IV (1983), 53 κ.ε. Πρβλ. Bull. Épig. 1988, 835, SEG 36 (1986), 616-621, Panayotou, Chrysostomou 1993, 362 (Έδεσσα), 378 (Κύρρος), 384 (Γιαννιτσά). Πρβλ. επίσης Bull. Épig. 1994, 403, 410. Hatzopoulos 1994, 64 κ.ε. (Βέροια), Νίγδελης, Σουρής 1996 (για τη συγκεκριμένη επιγραφή της Εξοχής **αρ. 160** με παραδείγματα και βιβλιογραφία), Allamani-Souri, Voutiras 1996 (Βέροια). Για το θέμα γενικά των απελευθερωτικών πράξεων αξιοσημείωτη είναι και η πρόσφατη εργασία της M. Riel, «Donations of slaves and freeborn children to deities in roman Macedonia and Phrygia : A reconsideration», Tyche 6 (2001), 127-160. Πρβλ. EGBR 2001, αρ. 153.

⁷⁸³ Μια πρώτη θεώρηση των απελευθερωτικών πράξεων με αφιέρωση στη θεότητα παρουσίασε ο D. Nörr, Bemerkungen zur sacralen Freilassung in der späten Prinzipatszeit στο : Studi Volterra II (1971), 619-645. Η F. Papazoglou, ΖΑ 31 (1981), 171-179 με βάση τα επιγραφικά κείμενα, κυρίως από τη Λευκόπετρα Ημαθίας, επιχείρησε τη διευκρίνιση μερικών ζητημάτων. Πρβλ. και τις εκτιμήσεις της Παπάζογλου 1982, 134 υποσ. 59. Βλ. και Φ. Πέτσας, Αρχαία Μακεδονία III, 1983, 234 κ.ε. Σχετικά βλ. και εδώ στο κεφάλαιο Ηρακλής (Κουναγίδας), 242 κ.ε.

⁷⁸⁴ Για τη χρήση των ρημάτων *χαρίζομαι* και *δωροῦμαι* στις απελευθερωτικές επιγραφές της Λευκόπετρας βλ. Πέτσας 1984, 286-288.

⁷⁸⁵ Η έκφραση *τόν τῆς ζωῆς χρόνον*, που συναντάται και σε άλλες επιγραφές από το ίδιο ιερό αλλά και γενικά στο είδος αυτό των επιγραφικών κειμένων, είναι αιτιατική του χρόνου και συγκεκριμένα της χρονικής διάρκειας. Για ανάλογη έκφραση πρβλ. Baege 1913, 115 αρ. 12 (Έδεσσα).

παραμονή⁷⁸⁶ με την υποχρέωση προς γηροκομία και δηλώνεται emphaticά με τη χρήση του ρήματος *βούλομε*⁷⁸⁷. Το φαινόμενο απαντάται σποραδικά και σε άλλες απελευθερωτικές επιγραφές, τόσο από το μακεδονικό χώρο όσο και από άλλες περιοχές⁷⁸⁸. Το έτος της απελευθέρωσης δηλώνεται και με την ακτιακή και με τη μακεδονική χρονολογία⁷⁸⁹. Η οριζόμενη ημέρα, δωδεκάτη του Δύστρου, παραπέμπει προφανώς σε μία από τις ημέρες εορτής της θεάς, οπότε και η πράξη απελευθέρωσης αποκτούσε πανηγυρικό χαρακτήρα. Η νομική υπόσταση του δούλου μετά το θάνατο της κυρίας του, που δηλώνεται με την έκφραση *ἥε ἀνεπίληπτον*, οπότε απαγορευτικό να τον υποδουλώσει κανείς επικαλούμενος οποιοδήποτε δικαίωμα, αποτελεί μοναδική περίπτωση μεταξύ των απελευθερωτικών επιγραφών από τη Μακεδονία⁷⁹⁰.

Στην ενεπίγραφη πλάκα **αρ. 161** (εικ. 161), πιθανότατα τμήμα αρχιτεκτονικής επένδυσης, η *Ζοείχη*, κόρη της *Κλεαγόρας* απελευθερώνει με όρους τους δούλους της *Άγαθήμερον* και *Παράμονον*. Αυτοί θα γίνονταν ελεύθεροι μετά το θάνατό της (*παραμενοῦσι μοι τόν τῆς ζωῆς χρόνον*) και θα υπηρετούσαν το ιερό κατά τις γιορτές της θεάς. Η τυπική έκφραση *ἐθίμους ἡμέρας*, που είναι συνήθης στις απελευθερωτικές

⁷⁸⁶ Για την «παραμονή» βλ. W. Westermann, JJP 2 (1948), 9–50 και A.E. Samuel, JJP 15 (1965), 221–311. Επίσης F. Papazoglou, ŽA 31 (1981), 174–177, L. Darnezin, Les affranchissements par consecration, II, Lyon 1982, 92 κ.ε.

⁷⁸⁷ Νίγδελης, Σουρής 1996, 71.

⁷⁸⁸ Νίγδελης, Σουρής 1996, 71 και υποσ. 7.

⁷⁸⁹ Για το ζήτημα της χρονολόγησης των μακεδονικών επιγραφών βλ. M. Tod, BSA 23 (1918), 206 κ.ε., ο ίδιος, BSA 24 (1919–20, 1920–21) 54–67 και Studies presented to D. M. Robinson II, 1953, 382 κ.ε. Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία για επιγραφές με την τυπική έκφραση *έτος σεβαστόν* βλ. L. Robert, RPh 48 (1974), 216 υποσ. 219. Για το απροσδιόριστο *έτος* (*έτους* . .) και την κατά τόπους και κατά χρονικές περιόδους ταύτισή του, άλλοτε με την ακτιακή και άλλοτε με τη μακεδονική χρονολογία βλ. M. Tod, ό.π., F. Papazoglou, BCH 87 (1963), 517–526, G. Daux, BCH 88 (1964), 416–419. Πρβλ. Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 28.

⁷⁹⁰ Για ανάλογα παραδείγματα εκτός Μακεδονίας βλ. Νίγδελης, Σουρής 1996, 76.

επιγραφές της Μακεδονίας⁷⁹¹, έχει σημειωθεί ελαφρώς παραλλαγμένη και στην ακριβώς προηγούμενη επιγραφή. Η έκφραση *οὐτ'έμοῦ κληρονόμος οὔτε δανιστής* ανάλογης σημασίας με την έκφραση *ἦν ἀνεπίληπτον*, επίσης της προηγούμενης επιγραφής, βρίσκει παράλληλα σε εκφράσεις επιγραφών από τη Θεσσαλονίκη⁷⁹² και τη Λευκόπετρα Ημαθίας⁷⁹³. Η εξασφάλιση της νομικής υπόστασης του απελευθερούμενου δούλου δηλώνεται με την έκφραση *εἰ δέ τις πύρασι, δώσει προ<σ>τ<ί>μου* στο στ. 13–14⁷⁹⁴. Με τη φράση *ἐκρωτάτω ταμίω* εννοείται το αυτοκρατορικό ταμείο⁷⁹⁵. Στο τέλος του κειμένου δηλώνεται η αρμοδιότητα ενός επιμελητή *Ἀγάθωνος* (στ. 19–20) που είναι επιφορτισμένος από το ιερό για την ανέγερση της λίθινης πλάκας με την απελευθερωτική επιγραφή. Επιμελητής του ιερού της Εν(ν)οδίας δέκα χρόνια αργότερα αναφέρεται ο *Ποτάμων* (βλ. **αρ. 162**), ενώ η αναφορά του επιμελητή *Ἀλεξάνδρου* σε μαρμάρινη τράπεζα από το ίδιο ιερό (**αρ. 159**) αποτελεί υπόθεση με μεγάλες πιθανότητες ορθότητας⁷⁹⁶. Η πλάκα προέρχεται πιθανότατα από το ιερό της θεάς στην Εξοχή και αποτελούσε τμήμα αρχιτεκτονικής επένδυσης.

⁷⁹¹ Βλ. Φ. Πέτσας, ΠΑΕ 1975, 88–89, πίν. 87β, ο ίδιος, Μακεδονικόν Ημερολόγιον 1977, 134 κ.ε. Πρβλ. Bull. Épig. 1977, 268–269, Leukopétra, 137–138 αρ. 74, 75. Για την ερμηνεία της έκφρασης βλ. F. Papazoglou, ŽA 31 (1981), 174–177. Για μια αντίθετη άποψη βλ. Πέτσας 1984, 292–294. Πρβλ. Bull. Épig. 1983, 255.

⁷⁹² IG X 2.1 αρ. 608.

⁷⁹³ Βλ. Πέτσας 1984, 291–292. Πρβλ. Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 113–114.

⁷⁹⁴ Για την καταβολή προστίμου σε περίπτωση *ἀντιποιήσεως* και τις ανάλογες εκφράσεις στις απελευθερωτικές επιγραφές της Λευκόπετρας βλ. Leukopétra, 135–136 αρ. 71.

⁷⁹⁵ Πρβλ. L. Robert, Études Anatoliennes, 1937, 137 υποσ. 4 ο ίδιος, Hellenica XIII (1965), 211–212, Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 113–114.

⁷⁹⁶ Για τους επιμελητές ιερών βλ. **αρ. 173**, όπου ένας *Ἀρχέλαος* αναφέρεται ως επιμελητής του ιερού του Πλούτωνα Δεσπότη στην Αιανή στα τέλη του 2^{ου} αι. μ.Χ. Ειδικότερα για επιμελητές ιερών σε απελευθερωτικές επιγραφές από τη Λευκόπετρα Ημαθίας όπου απαντούν και οι όροι *προνοοῦντος*, *κουρατεύοντος* καθώς και *ἐπιμελητής* και *κουράτωρ* βλ. Ph. Petsas, Ancient

Στα αρχιτεκτονικά μέλη του ίδιου ιερού μπορεί να συγκαταλεγεί και το ενεπίγραφο τμήμα θυρώματος (**αρ. 162**, εικ. 162) που βρέθηκε στην ίδια θέση λίγο νωρίτερα από το παραπάνω. Έφερε δύο απελευθερωτικές επιγραφές. Αξίζει να σημειωθούν η επιβολή προστίμου (*δηνάρια*) *μ(ύ)ρ(ια)* [α] στ. 25] και η χρήση όρων όπως *κοράσιον, παιδάριον* (α) στ. 10–11 και β) στ. 6–7, 8–9) με την έννοια δούλος (-η) που είναι κοινοί στις απελευθερωτικές επιγραφές της Μακεδονίας⁷⁹⁷. Η έκφραση *νόματι*+κύριο όνομα [α] στ. 12–16 και β) στ. 7–8] είναι συνηθισμένη στη Μακεδονία⁷⁹⁸. Η μακεδονική χρονολογία είναι γραμμένη με διαφορετικό τρόπο στις δύο επιγραφές. Στην επιγραφή β) η *Αύρηλία Ζοείχη* απελευθερώνει τη δούλη της *Άγάθεα* και το γιο της *Πρωτογένη*. Είναι το ίδιο πρόσωπο που απελευθερώνει έντεκα μέρες αργότερα το δούλο *Λούκιο* στο ίδιο ιερό (επιγραφή α). Ίσως είναι κόρη της *Ζοείχης*, της κόρης της *Κλεαγόρας*, η οποία απελευθέρωσε δέκα χρόνια πριν (265/6 μ.Χ.) δύο δούλους της στο ιερό (**αρ. 161**). Οι ημερομηνίες των απελευθερώσεων δούλων (ανδρών, γυναικών και παιδιών) στην Εν(ν)οδία τοποθετούνται κατά τις εορτάσιμες ημέρες (*έθιμους ημέρας, τελετάς, συναγωγάς*) του ιερού της θεάς κατά τους μήνες Δίο και Δύστρο, κατά τις οποίες οι

Macedonia III, 1983, 235 και Πέτσας 1984, 295. Πρβλ. Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 113–114.

⁷⁹⁷ Σχετικά βλ. L. Robert, RPh 1936, 140–147 = Opera Minora II, 1219–1226 (με παραδείγματα). Πρβλ. και Ph. Petsas, Αρχαία Μακεδονία III, 1983, 236–237 (Λευκόπετρα Ημαθίας). Για το φαινόμενο υποκορισμού βλ. **αρ. 162**.

⁷⁹⁸ Βλ. L. Robert, Hellenica VI (1948), 102–103 και υποσ. 1. Αντίστοιχη έκφραση προς το *άναντιρήτως* (α) στ. 22–24) και *άναντίρητον* (β) στ. 15–16) θα πρέπει να θεωρηθεί η *μηδενός άντιλέγοντος* σε απελευθερωτική επιγραφή από τη Λευκόπετρα (Φ. Πέτσας, ΠΑΕ 1975, 88, πίν. 87α = SEG X X V II (1977), 291). Πρβλ. Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 116.

απελευθερωμένοι δούλοι όφειλαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους. Απελευθερώσεις δούλων στην Εν(ν)οδία μαρτυρούνται μόνο στο ιερό της στην Εξοχή⁷⁹⁹.

Τα κείμενα των επιγραφών ακολουθούν το τυπικό των απελευθερώσεων με τις εκφράσεις *έφ' ᾧ προσμείνη* (στ. γ/6)⁸⁰⁰, *χαρίζομαι, οίκογενής, ὄν ζώομεν χρόνον*⁸⁰¹.

Οι απελευθερωτές, που εμφανίζονται γενικά στις πράξεις από την Άνω Μακεδονία, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων είναι γυναίκες, ίσως λόγω της λειψανδρίας σ' αυτές τις περιόδους, και οι θεότητες συνήθως γυναικείες⁸⁰², κάτι που θα μπορούσε να θεωρηθεί τυχαίο γεγονός, καθώς τα συγκεκριμένα ιερά έχουν απλώς ιδιαίτερη απήχηση. Η αύξηση των απελευθερωτικών πράξεων μετά το 2^ο αι. μ.Χ. αποτελεί ένα ιδιαίτερο φαινόμενο που πιθανότατα σχετίζεται με τη διαχείριση των δούλων ως οικονομικό μέγεθος και τα οικονομικά των ιερών. Η απελευθερωτική πράξη μέσω της ανάθεσης στη θεότητα αποκτά ιδιαίτερη εγκυρότητα, ο απελευθερωτής εκπληρώνει την υποχρέωσή του στο θεό ή εξοφλεί κάποιο χρέος ή δάνειο, όπως στην περίπτωση από τη Λευκόπετρα Ημαθίας⁸⁰³ και το ιερό χρησιμοποιεί τους απελευθερωμένους δούλους όσο και όπου αυτοί του είναι απαραίτητοι χωρίς να θιγεί τυπικά η οριζόμενη μέσω της αναγραφής νομική τους υπόσταση.

Την εικόνα των αναθημάτων του ιερού συμπληρώνει τέλος μια σειρά μαρμάρινων αναγλύφων, που σήμερα φυλάσσονται στην Αρχαιολογική Συλλογή Κοζάνης. Στο **αρ. 163** (εικ. 163) η Εν(ν)οδία παριστάνεται καθισμένη πλαγίως στη ράχη αλόγου που κινείται προς τα δεξιά. Φορά χιτώνα και πέπλο ζωσμένο ψηλά και κλειστά υποδήματα. Με το δεξί χέρι κρατά δάδα και με το αριστερό ακουμπά στο κεφάλι του αλόγου. Ο

⁷⁹⁹ Για απελευθερώσεις δούλων στη Μακεδονία με ανάθεση σε θεές, βλ. M.B. Hatzopoulos, BCH 111 (1987), 397–412. Για τις θεότητες τις οποίες λάτρευαν ιδιαίτερα οι δούλοι, βλ. F. Bömer, Untersuchungen über die Religion der Sklaven in Griechenland und Rom (1990), 7 κ.ε.

⁸⁰⁰ Για την έκφραση πρβλ. Φ. Πέτσας, ΠΑΕ 1975, 88 αρ. Β, Γ, Δ = SEG XXVII (1977), 290–292 (Λευκόπετρα Ημαθίας), Leukopetra, 122 αρ. 55, Παπαγεωργίου 1900, 73 αρ. Γ12 και 80 (Εδεσσα).

⁸⁰¹ Για τη χρήση και τη σημασία των τυπικών στις απελευθερωτικές επιγραφές όρων και εκφράσεων και των ομοίων τους βλ. SEG 27 (1977), 291–294, Leukopetra.

⁸⁰² Σχετικά βλ. και εδώ στο κεφάλαιο Ηρακλής (Κυναγίδας), 243 κ.ε.

⁸⁰³ Voutiras 1986a, 233. Πρβλ. Σβέρκος 2000, 96 κ.ε.

Χρυσοστόμου χαρακτηρίζει το έργο άκαμπτο ως προς την απόδοση των αναλογιών της θεάς και του αλόγου. Το αποδίδει σε ντόπιο καλλιτέχνη, πιθανώς τον Αρίστονα που εργαζόταν την εποχή αυτή στην Εορδαία και στην Ελίμεια⁸⁰⁴.

Στον ίδιο εικονογραφικό τύπο ανήκει το ανάγλυφο **αρ. 164** (εικ. 164). Εδώ η θεά κρατά αδιάγνωστο κωνικό αντικείμενο.

Στο παρόμοιο ανάγλυφο **αρ. 165** (εικ. 165) η θεά δε φαίνεται να κρατά δάδα, όπως σημειώνει ο Χρυσοστόμου⁸⁰⁵. Αν το αντικείμενο αυτό απεικονιζόταν, σήμερα δε διακρίνεται ίσως λόγω φθοράς ή πρόσφατων απολεπίσεων.

Στην ομάδα των απεικονίσεων έφιππης Εν(ν)οδίας ανήκει και το πολύ αποσπασματικό ανάγλυφο **αρ. 166** (εικ. 166) με παράσταση αλόγου. Στο οπίσθιο τμήμα του ζώου διακρίνεται η απόληξη δάδας που κρατούσε η θεά.

Το ανάγλυφο **αρ. 167** (εικ. 167) διατηρεί κεφαλή αλόγου. Όλα τα πιο πάνω ανάγλυφα απηχούν ένα κοινό εικονογραφικό τύπο της Εν(ν)οδίας που φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε για τις απεικονίσεις των αναθημάτων από το τέλος του 2^{ου} έως και το γ' τέταρτο του 3^{ου} αι. μ.Χ.

Από τον οικισμό των Πετρών προέρχεται η κεφαλή του πήλινου ειδωλίου **αρ. 168** (εικ. 168) η οποία αποτελεί πιθανότατα προϊόν του τοπικού κοροπλαστικού εργαστηρίου με ακμή στο 2^ο αι. π.Χ. Η θεά παριστάνεται κατενώπιον με μακριά κόμη και τειχόμορφο στέμμα με διάχωρα⁸⁰⁶.

Η Εν(ν)οδία λατρευόταν στις όμορες με το θεσσαλικό χώρο περιοχές, όπου η λατρεία της διαδόθηκε μέσω των φυσικών διαβάσεων. Λατρεία της μαρτυρείται ήδη από τον 3^ο αι. π.Χ. στην Περραιβική Τρίπολη. Ελίμεια και Εορδαία ήταν περιοχές όμορες της Περραιβικής Τρίπολης. Κατά τους κλασικούς χρόνους Περραιβοί πάροικοι ήταν εγκατεστημένοι στην Πέλλα ενώ στους ελληνιστικούς μαρτυρούνται Περραιβοί από τη Δολίχη, τις Χυρεττίες και το Κερκίνιον στην Ελίμεια και την Εορδαία. Αντίστοιχα Μακεδόνες είχαν εγκατασταθεί στην Περραιβία και τη Θεσσαλία⁸⁰⁷.

⁸⁰⁴ Χρυσοστόμου 1998 σελ. 149 και υποσ. 540.

⁸⁰⁵ Χρυσοστόμου 1998, 148 αρ. 4, πίν. 135.

⁸⁰⁶ Το αντικείμενο παραμένει αδημοσίευτο.

⁸⁰⁷ Χρυσοστόμου 1998, 82 και υποσ. 263.

Αινιγματική είναι μια επιγραφική μαρτυρία⁸⁰⁸ του τέλους του 5^{ου} αι. π.Χ. από τη Πέλλα. Ανάγλυφες παραστάσεις από την περιοχή πιθανότατα απεικονίζουν τη θεά⁸⁰⁹.

Από τη Βέροια προέρχεται αναθηματική επιγραφή στην Εν(ν)οδία Οσία του β' τετάρτου του 3^{ου} αι. π.Χ.⁸¹⁰. Προτομές της θεάς ελληνοιστικών χρόνων έχουν προέλευση το Debrešte (Περσηίς)⁸¹¹ κοντά στην περιοχή του Prilep και ένας ανάγλυφος βωμός με παράσταση φωσφόρου θεάς με σκυλί, πιθανότατα Εν(ν)οδίας προέρχεται από τη Λητή Θεσσαλονίκης⁸¹².

Αναθηματική επιγραφή στη θεά με αναθέτη θεσσαλικής καταγωγής προέρχεται από τον Ωρεό της Εύβοιας⁸¹³ και χρονολογείται στους ελληνοιστικούς χρόνους.

⁸⁰⁸ Χρυσοστόμου 1998, 70, πίν. 11 α.

⁸⁰⁹ Χρυσοστόμου 1998, 70, πίν. 16β, 17 α-γ.

⁸¹⁰ Π. Πάντος, «Έννοδία Όσία. Θεσσαλική θεά στη Βέροια», Αρχαιογνωσία 2.1, (1981), 96-106.

Χρυσοστόμου 1998, 70-71, ΕΚΜ, 127-128 αρ. 23, πίν. 541.

⁸¹¹ Χρυσοστόμου 1998, 83.

⁸¹² Χρυσοστόμου 1998, 84, πίν. 18β.

⁸¹³ Χρυσοστόμου 1998, 85-87.

Εκάτη

Ως θεά των οδών, των τριστράτων και των προσφορών που άφηναν εκεί οι πιστοί, η Εκάτη⁸¹⁴ πολλές φορές φέρει το επίθετο Ενοδία⁸¹⁵. Από τον 5^ο αι. π.Χ. και μετά συχνά συνδυαζόταν με την Άρτεμη⁸¹⁶, όπως αποδεικνύουν οι απεικονίσεις της ως νεαρής παρθενικής θεότητας με χιτωνίσκο αλλά δάδες αντί τόξου. Η τρίμορφη απεικόνισή της προφανώς αναπτύχθηκε λόγω της ίδρυσης των αγαλμάτων της σε διασταυρούμενες οδούς. Η θεά έχει τις καταβολές της στην Καρία⁸¹⁷. Οι περιπλανήσεις της είναι συνήθως νυχτερινές. Σχετίζεται επίσης με τη Σελήνη και απόκρυφες, μαγικές τελετουργίες⁸¹⁸.

Λατρεία Εκάτης στην Άνω Μακεδονία εντοπίζεται στην Ορεστίδα. Στη θέση «Γκορτσιά» ή «Διακλάδωση» Λικνάδων Βοΐου στο νότιο τμήμα της Ορεστίδας μπορεί να αναζητηθεί χώρος αγροτικού ιερού με λατρεία της θεάς ή και της Εν(ν)οδίας ή και άλλων θεοτήτων (**αρ. 169**). Η θέση εντοπίζεται σε διασταύρωση οδών ακόμα και σήμερα και έχει αποδώσει τμήματα μαρμάρινων γυναικείων αγαλμάτων που χρονολογούνται από τον 1^ο αι. π.Χ. και μετά αλλά δεν είναι δυνατόν να συσχετιστούν ή να ταυτιστούν με απεικονίσεις κάποιας θεότητας (**αρ. 282-283**, εικ. 282, 283), ωστόσο με προέλευση τις Λικνάδες φυλάσσεται στην Αρχαιολογική Συλλογή Κοζάνης ένα Εκαταίο ελληνιστικών χρόνων, παλαιότερο εύρημα (**αρ. 170**, εικ. 170), το οποίο βρέθηκε στην αρχή

⁸¹⁴ Th. Kraus, Hekate. Studien zu Wesen und Bild der Göttin in Kleinasien und Griechenland Heidelberg 1960.

⁸¹⁵ Η Εν(ν)οδία των Φερών αποτελεί ωστόσο διαφορετική θεότητα.

⁸¹⁶ Ευριπίδης, Φοίν. 109. Th. Kraus, ό.π., 14, 41.

⁸¹⁷ F. Laumonier, Les cultes indigènes de Carie, Paris 1958, 406-425. Για τις αμφιβολίες που έχουν διατυπωθεί για την καρική προέλευση της θεάς βλ. Burkert 1993, 365 και υποσ. 18.

⁸¹⁸ Ευριπίδης, Ελ. 569 κ.ε., Μήδ. 395-397.

ανηφορικού δρόμου που οδηγεί στην παραπάνω θέση. Ο Χρυσοστόμου αναφέρει ότι στη θέση εντοπίζεται αρχαίο νεκροταφείο και πιθανολογεί και την ύπαρξη ιερού⁸¹⁹. Το Εκαταίο φέρει τρεις ανάγλυφες γυναικείες κεφαλές χωρίς κοινό πόλο, με σχηματοποιημένα επίπεδα χαρακτηριστικά. Οι μορφές φέρουν χιτώνες. Σύμφωνα με το Χρυσοστόμου πρόκειται για έργο ντόπιου λιθοξόου που εργάστηκε με αφαιρετικό τρόπο. Παρόμοιο είναι το ελληνιστικό Εκαταίο από την Κραννώνα της Θεσσαλίας⁸²⁰ με κοινό όμως πόλο για τις μορφές. Πολύ κοντά τυπολογικά βρίσκονται και δύο άλλα Εκαταία από την Κραννώνα⁸²¹.

Μικρά τρίμορφα αρχαϊστικά Εκαταία ελληνιστικών χρόνων, διαφορετικά τυπολογικά από τα παραπάνω, απαντώνται στη Μακεδονία στη Θεσσαλονίκη κοντά στο Σαραπιείο⁸²², τη Βέροια⁸²³, την Πέλλα⁸²⁴, την Έδεσσα⁸²⁵, το Κίτρος⁸²⁶ και την Καστανιά⁸²⁷ Πιερίας. Παράλληλά τους μπορεί να αναζητήσει κανείς στη Θεσσαλία⁸²⁸. Απηχούν την δημιουργία του Αλκαμένη για την αθηναϊκή Ακρόπολη και γενικότερα αττικά πρότυπα⁸²⁹. Η παράσταση της τρίμορφης θεάς με τη μορφή του Εκαταίου είναι τυπική κυρίως στη νότια Ελλάδα και τη Μ. Ασία για την Εκάτη και την Άρτεμη Εκάτη. Η θεά παριστανόταν τρίμορφη ώστε να βλέπει και στις τρεις κατευθύνσεις πράγμα που

⁸¹⁹ *Χρυσοστόμου 1998, 176 αρ. 7, πίν. 24γ.

⁸²⁰ *Χρυσοστόμου 1998, 171 αρ. 1, πίν. 20α.

⁸²¹ *Χρυσοστόμου 1998, 172 αρ. 2-3, πίν. 20 β-γ.

⁸²² *ΚΓΑΜΘ I, 60-61 αρ. 44, εικ. 117-120 (Γ. Δεσπίνης).

⁸²³ *Χρυσοστόμου 1998, 174-175 αρ. 2-5, πίν. 23 α-β, 24 α-β.

⁸²⁴ *Χρυσοστόμου 1998, 174 αρ. 1, πίν. 22 α-γ. *Π. Χρυσοστόμου, «Νέα Εκαταία από τη Μακεδονία», Μύρτος. Μελέτες στη μνήμη της Ιουλίας Βοκοτοπούλου, Θεσσαλονίκη 2000, 243-245 αρ. 1, εικ. 1.

⁸²⁵ *Χρυσοστόμου 1998, 175-176 αρ. 6.

⁸²⁶ Π. Χρυσοστόμου, «Νέα Εκαταία από τη Μακεδονία», Μύρτος. Μελέτες στη μνήμη της Ιουλίας Βοκοτοπούλου, Θεσσαλονίκη 2000, 246-247 αρ. 2, εικ. 4-6.

⁸²⁷ Π. Χρυσοστόμου, ό.π., 247 κ.ε. αρ. 3, εικ. 10-14.

⁸²⁸ Χρυσοστόμου 1998, 169 κ.ε. με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁸²⁹ Th. Kraus, ό.π., 84-118 με τη σχετική βιβλιογραφία, L. Capuis, Alkamenes, Fonti storiche e archeologiche (1968).

σχετιζόταν με την ιδιότητά της ως προστάτιδας των ορίων, των τριστράτων και των δρόμων γενικότερα⁸³⁰.

Ανάγλυφο που απεικονίζει την Άρτεμη σε συνδυασμό με την Εκάτη, λόγω της δάδας που κρατά προέρχεται από τη Θεσσαλονίκη και χρονολογείται στο β΄μισό του 1^{ου} αι. π.Χ.⁸³¹. Η δάδα σε συνδυασμό με το σκύλο στο ανάγλυφο ταυτίζει τη μορφή με την Άρτεμη Φωσφόρο και τη Σελήνη.

Η Düll προσγράφει την επιγραφή **αρ. 259** στις μαρτυρίες της λατρείας της Σώτειρας και της Πασικράτας, στην υπηρεσία της οποίας τέθηκε το νεαρό κορίτσι. Η άποψή της όμως στηρίχθηκε κυρίως στην ανάγνωση του Vulić, ο οποίος σημείωσε το όνομα της θεότητας με αμφιβολία. Οι εκδότες των IG φαίνεται ότι συμφωνούν με τις αναγνώσεις των Hahn και Curtis ΕΚΑΤΗ στο στίχο 1. Το παραπάνω μπορεί να συνδυαστεί με το ότι στην περιοχή της Vašarejca μαρτυρείται λατρεία Άρτεμης⁸³². Σύμφωνα με τις διορθώσεις και τις συμπληρώσεις των εκδοτών των IG την πιο πιθανή ερμηνεία αποτελεί το ότι η νεαρή Σύρις αφιερώθηκε στην υπηρεσία της θεότητας μετά το θάνατο του κυρίου της⁸³³.

Η παρουσία ενός ικανού αριθμού Εκαταίων στη Δυτική Μακεδονία από τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους και μετά, δήλωση επίκλησης σε μια θεότητα που είτε πρόκειται για την ίδια την Εκάτη που φέρει το επίθετο Ενοδία είτε συνδυάζεται με την Άρτεμη, προστάτευε τις οδούς και λατρευόταν κυρίως σε αγροτικά ιερά, σχετίζεται κατά μια άποψη με την ανάγκη του εγχώριου πληθυσμού να προστατευτεί από τους συνεχείς πολέμους, τις ληστρικές επιδρομές και τις φυσικές καταστροφές σε μια παραχώδη εποχή⁸³⁴. Ειδικά η παρουσία της τρίμορφης Εκάτης σχετιζόταν, σύμφωνα με την αρχαία

⁸³⁰ E. Simon, AM 100 (1985), 271 κ.ε., S.I. Johnston, «Crossroads», ZPE 88 (1991), 219 κ.ε.

⁸³¹ *ΚΓΑΜΘ I, 95-96 αρ. 70, εικ. 152 (E. Βουτυράς). Σχετικά βλ. και εδώ, στο κεφάλαιο Άρτεμη, 142.

⁸³² Σχετικά πρβλ. και **αρ. 111**.

⁸³³ Σχετικά βλ. και εδώ, στα κεφάλαια Άρτεμη, Πασικράτα και Αβέβαιες μαρτυρίες, 137, 211, 323-324.

⁸³⁴ Π. Χρυσοστόμου, ό.π., 254 κ.ε.

γραμματεία⁸³⁵, με μετακίνηση και αποδημία, ενώ η μονοπρόσωπη Εκάτη ήταν προάγγελος κακού. Η ανασφάλεια που διακατείχε κυρίως τους αδύναμους λαϊκούς πληθυσμούς οδηγούσε σε λατρείες και λατρευτικές πρακτικές που σχετίζονταν περισσότερο με τους χθονίους θεούς και τις δαιμονικές υπάρξεις. Στη σφαίρα αυτή ανήκε η Εκάτη, η Άρτεμη Εκάτη και η Εν(ν)οδία των Φερών.

Θεοφόρα ονόματα

Σπάνια απαντώνται θεοφόρα ονόματα που σχετίζονται με τη θεά αυτή. Ενδεικτικά σημειώνονται τα *Ἐκαταῖος*, *Ἐκατέα* από τη Θεσσαλονίκη⁸³⁶ και το νότιο τμήμα της Θράκης⁸³⁷.

⁸³⁵ Αρτεμίδωρος, *Ονειρ.* II, 37.

⁸³⁶ IG X 2.1, 37 αρ. 75, 226 αρ. *768 (3^{ος} αι. μ.Χ.).

⁸³⁷ ΕΘΑ, 291 αρ. Ε109, πίν. 27, 301-302 αρ. *Ε131, πίν. 32 (Χερσόνησος Μολυβωτής, 5^{ος} -4^{ος} αι. π.Χ.), 405 αρ. Ε232, πίν. 57 (Μαρώνεια, 3^{ος} αι. π.Χ.).

Πασικράτα

Η θεσσαλική Πασικράτα είναι θεά με χθόνια χαρακτηριστικά και ταυτίζεται με μία επίσης χθόνια ιδιότητα της Αφροδίτης. Ο Ν. Παπαχατζής στην εργασία του για τη θεσσαλική αυτή θεότητα θεωρεί ότι στο ταφικό και παρόδιο ιερό του νότιου νεκροταφείου της Δημητριάδας λατρεύονταν η Πασικράτα (Αφροδίτη των νεκρών) και η Άρτεμη Εν(ν)οδία που ο ίδιος μελετητής ταυτίζει με την Εν(ν)οδία των Φερών⁸³⁸. Η προσωνομία Πασικράτα συνοδεύει το όνομα της Άρτεμης σε αναθηματικές επιγραφές από την Αμβρακία και τη Θεσπρωτία στην Ήπειρο⁸³⁹. Στη θεά⁸⁴⁰ που άλλοτε ταυτιζόταν με την Κόρη⁸⁴¹ και άλλοτε με την Άρτεμη⁸⁴², περισσότερο όμως πρόκειται για μία *πασικράτη* θεά, απευθύνονταν σε δύσκολες στιγμές οι πιστοί ζητώντας την εύνοιά της.

Η μαρτυρία για τη λατρεία της θεάς από την Άνω Μακεδονία προέρχεται από το *Synodol* στα όρια Πελαγονίας και Λυγκηστίδας. Σε μαρμάρινο τετράπλευρο βωμό έχουν χαραχθεί τρεις απελευθερωτικές επιγραφές με αφιέρωση δούλου στη θεότητα (**αρ. 171**, εικ. 171). Στην επιγραφή α) η *Ίουνία Αύρηλία* αφιερώνει τη δούλη της *Κοπρυλλώ* στη θεά

⁸³⁸ Ν. Παπαχατζής, «Η Πασικράτα της Δημητριάδας», Θεσσαλικά Α΄(1958), 50 κ.ε. Πρβλ. Χρυσοστόμου 1998, 95-96.

⁸³⁹ Σχετικά βλ. Κ.Α. Ρωμαίος, *ΑΔ 2* (1917), Παράρτημα 1916, 52-53, Χρ. Τζουβάρα-Σούλη, *Αμβρακία*, Μελέτες για την Άρτα 1 (1992), 162. Πρβλ. Σβέρκος 2000, 95 και υποσ. 330.

⁸⁴⁰ Για τη λατρεία της στη Μακεδονία βλ. Düll 1977, 116-118.

⁸⁴¹ Το επίθετο Πασικράτα ή Πασικράτεια αποδίδεται στην Περσεφόνη : Ομηρ. Ύμνος στη Δήμητρα, 365. Απαντάται επίσης σε επιγραφή του 5^{ου} αι. π.Χ. στο Σελινούντα : IG XIV, αρ. 268, W.M. Calder III, *The inscription from temple G at Selinous*, Duke University 1963, 31 κ.ε. Πρβλ. Simon 1996, 108.

⁸⁴² Παπάζογλου 1982, 205.

κατά τη διάρκεια εορτής στην περιοχή προς τιμήν της. Παραδίδει επιπλέον την αξία της δούλης. Η Ιουνία Αυρηλία έχει στη δικαιοδοσία της τρεις απελευθέρους⁸⁴³.

Στην επιγραφή β) η *Αύρηλία Ματιδία* αφιερώνει στην Πασικράτα τη δούλη της *Πρῆμα*.

Στην επιγραφή γ) ο *Διονυος*⁸⁴⁴ αφιερώνει στη θεά το δούλο του *Φίλητο*, που είχε αγοράσει παλαιότερα. Η αναγραφή *υῖόν μου καί δοῦλον* στους στ. 4-5, δεν είναι βέβαιο ότι αναφέρεται στο ίδιο πρόσωπο. Σύμφωνα με τους Robert και Bömer θα ήταν επίσης δυνατό να πρόκειται για δύο πρόσωπα, για το γιο του αναθέτη, του οποίου δεν παραδίδεται το όνομα και ο οποίος αφιερώνεται στη θεά και το δούλο του *Φίλητο*, ο οποίος απελευθερώνεται. Πιθανότερη είναι η άποψη ότι ο ιερόδουλος Διονυος προβαίνει στην απελευθέρωση του γιου του Φίλητου, επίσης δούλου, όπως πιστεύει και η Riel.

Οι τρεις παραπάνω επιγραφές δεν είναι σύγχρονες, όπως πληροφορούμαστε από τις χρονολογήσεις που παρέχουν τα ίδια τα κείμενά τους, ωστόσο οι αναγραφόμενες πράξεις τοποθετούνται γενικά στα τέλη του 2^{ου} με αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ. Την ενάτη του μηνός Δεσίου, που συμπίπτει με το Μάιο, η θεά τιμόταν με γιορτή στην περιοχή. Η κόμη, που αναφέρεται στην επιγραφή α/στ. 4 θα πρέπει να ταυτιστεί με θέση εντός των ορίων της Ηράκλειας Λυγκηστικής, σύμφωνα με την Parazoglou⁸⁴⁵. Πιθανό είναι να προέρχεται από κάποια κόμη κοντά στο σημερινό Sunodol, ανατολικά της Ηράκλειας⁸⁴⁶. Συνήθως οι απελευθερωτικές επιγραφές προέρχονταν από οικισμούς στην οικιστική βαθμίδα της κόμης⁸⁴⁷. Αν η άποψη αυτή ευσταθεί τότε ορθά το μνημείο συγκαταλέγεται στα μνημεία του βορείου τμήματος της Λυγκηστίδας, οπότε και η λατρεία της θεάς θα πρέπει να ήταν σημαντική στην περιοχή. Η Πασικράτα προφανώς διέθετε ιερό και ήταν θεότητα-εγγυήτρια των απελευθερωτικών πράξεων⁸⁴⁸.

⁸⁴³ Σχετικά βλ. M. Kaser, *Das rom. Privatrecht I*² (1971), 320.

⁸⁴⁴ Για το όνομα και το πρόβλημα της ανάγνωσής του βλ. **αρ. 171**.

⁸⁴⁵ Parazoglou 1988, 372 και υποσ. 104.

⁸⁴⁶ Σχετικά βλ. Σβέρκος 2000, 94.

⁸⁴⁷ Βλ. στην προηγούμενη υποσ.

⁸⁴⁸ Για το τυπικό και το δίκαιο των απελευθερωτικών πράξεων βλ. στο κεφάλαιο Εν(ν)οδία.

Η Düll προσγράφει την επιγραφή **αρ. 259** στις μαρτυρίες της λατρείας της Σώτειρας⁸⁴⁹ και της Πασικράτας, στην υπηρεσία της οποίας τέθηκε το νεαρό κορίτσι. Η άποψή της όμως στηρίχθηκε κυρίως στην ανάγνωση του Vulić, ο οποίος σημείωσε το όνομα της θεότητας με αμφιβολία. Οι εκδότες των IG φαίνεται ότι συμφωνούν με τις αναγνώσεις των Hahn και Curtis ΕΚΑΤΗ στο στίχο 1. Το παραπάνω μπορεί να συνδυαστεί με το ότι στην περιοχή της Vašarejca μαρτυρείται λατρεία Άρτεμης⁸⁵⁰. Σύμφωνα με τις διορθώσεις και τις συμπληρώσεις των εκδοτών των IG την πιο πιθανή ερμηνεία αποτελεί το ότι η νεαρή Σύρις αφιερώθηκε στην υπηρεσία της θεότητας μετά το θάνατο του κυρίου της *Αύ(ρηλίου δεῖνος)*⁸⁵¹. Η ταύτιση της θεότητας της επιγραφής με την Πασικράτα παραμένει αμφίβολη.

Πολύ πιθανός είναι ο συσχετισμός της επιγραφής **αρ. 256** με τη λατρεία της Πασικράτας και το ιερό της κοντά στο Sunodol⁸⁵².

Ανεξάρτητα από τις καταβολές της Πασικράτας, φαίνεται ότι στην περιοχή της Άνω Μακεδονίας λατρεύτηκε ως μια μητροπρεπής θεότητα που είχε άμεση σχέση με τις απελευθερώσεις, όπως η Μητέρα των Θεών και η Άρτεμη Εφεσία.

⁸⁴⁹ Το όνομα Σώτειρα αποτελεί προσωνυμία που γενικά χαρακτηρίζει αρκετές θεότητες.

⁸⁵⁰ Σχετικά πρβλ. και **αρ. 111**.

⁸⁵¹ Βλ. εδώ στα κεφάλαια Άρτεμη, Εκάτη, Αβέβαιες μαρτυρίες, 137, 207, 323-324.

⁸⁵² Βλ. εδώ στο κεφάλαιο Αβέβαιες μαρτυρίες, 323.

Άδης - Πλούτων

Σύμφωνα με τον τρόπο έκφρασης των ομηρικών επών, τη στιγμή του θανάτου, η ψυχή⁸⁵³ εγκαταλείπει τον άνθρωπο και μεταβαίνει στα δώματα του Άδη, που ονομάζεται και *Αΐδης*, *Αΐδωνεύς* και στην αττική διάλεκτο *Άδης*. Γενικά η ενασχόληση της επικής ποίησης και ιδιαίτερα της ομηρικής με τον Άλλο Κόσμο ήταν η πιο τολμηρή περιγράφοντας σκηνές, όπως η εμφάνιση του νεκρού Πατρόκλου και το ταξίδι του Οδυσσέα στον Άδη⁸⁵⁴. Η μυθολογία του Κάτω Κόσμου που σχετίστηκε με τη λατρεία των νεκρών και των χθονίων θεών κινήθηκε - πολλές φορές με αντιφατικό τρόπο συνδυάζοντας τελετουργικές παραδόσεις και φαντασία - γύρω από το φαινόμενο του θανάτου και του φόβου, που αυτός προκαλεί, επιλέγοντας παράλληλα τρόπους για την έκφραση των αρρήτων. Οι αντιλήψεις για το θάνατο και τον Κάτω Κόσμο επειδή ήταν λιγότερο ενιαίες και σαφείς από τις αντιλήψεις για τους θεούς υπόκεινταν και σε ριζικότερες αλλαγές⁸⁵⁵.

Παραμένει αμφισβητούμενο αν τα δώματα του Άδη ήταν φράση με κάποια συγκεκριμένη σκοτεινή σημασία⁸⁵⁶. Σπάνια ο Άδης εμφανίζεται σε μύθους, εκτός από

⁸⁵³ B. Snell, *Die Entdeckung des Geistes* (1975), 18-21. Πρβλ. Burkert 1993, 409, 415 υποσ. 8 με τις σχετικές απόψεις περί ψυχής.

⁸⁵⁴ LGRM, VI, 35-39 (O. Gruppe, F. Pfister).

⁸⁵⁵ Στον τομέα αυτόν μεγάλη αλλαγή επέφεραν η ορφική διδασκαλία και η πλατωνική θεωρία. Ο Πλάτων παραλλάσσοντας πολλές παλαιότερες παραδόσεις δημιούργησε τους δικούς του μύθους για τη μεταθανάτια ζωή και την ψυχή οι οποίοι άσκησαν αργότερα μεγάλη επιρροή. Σχετικά βλ. P. Frutiger, *Les mythes de Platon* (1930). Για τη θεωρία των ιδεών βλ. W.D. Ross, *Plato's Theory of Ideas* (1951), G. Martin, *Platons Ideenlehre* (1973). Πρβλ. την επισκόπηση του Burkert 1993, 644-651 στη Θεολογία του Πλάτωνα και της μετά τον Πλάτωνα εποχής.

⁸⁵⁶ Όμηρος, *Ιλ.* Ξ 274-279, Τ 259 κ.ε.

την αφήγηση της απαγωγής της Περσεφόνης, που ανήκει στον κύκλο της Δήμητρας, και σ' ένα μύθο που σχετίζεται με τον Ηρακλή⁸⁵⁷. Για τη αρχαία ελληνική γραμματεία και ιδιαίτερα για την ποίηση ο Άδης ήταν ένας προσωποποιημένος θεός, αδελφός του Δία, «ὁ ἄλλος Ζεύς» ή «χθόνιος Ζεύς»⁸⁵⁸, και σύζυγος της Περσεφόνης⁸⁵⁹. Γενικά ήταν ένας αυστηρός και ανεξιλέωτος θεός που σε πρώιμους χρόνους πιστευόταν ότι δε διέθετε ναούς ή βωμούς⁸⁶⁰. Είναι πολύ φυσικό το ότι θα πρέπει να συσχετίστηκε αρκετά νωρίς με τα μυστήρια, ιδιαιτέρως της Ελευσίνας λόγω της σχέσης του με τη Δήμητρα και την Κόρη. Η πραγματική αιτία όμως του παραπάνω συσχετισμού δεν βρίσκεται μόνο στο μύθο αλλά στο γεγονός ότι υπάρχει ένα δυναμικό παράδοξο θανάτου και ζωής σε όλα τα μυστήρια, το οποίο εκφράζεται με τις αντιθέσεις σκότους και φωτός, πάνω και κάτω κόσμος. Υπάρχει μια διάσταση θανάτου σ' όλες τις μυστηριακές μυήσεις, χωρίς απαραίτητα να είναι σαφής η αναγέννηση θεών ή μυστών⁸⁶¹.

Στους κλασικούς χρόνους η λατρεία του Άδη⁸⁶² ως θεού του Κάτω Κόσμου μαρτυρείται στην Ήλιδα⁸⁶³, την Τριφυλία⁸⁶⁴, την Ερμιονίδα⁸⁶⁵, την Ελευσίνα⁸⁶⁶, την

⁸⁵⁷ Grimal 1991, 36-37, λ. Άδης.

⁸⁵⁸ Όμηρος, Ιλ. Ε 395 κ.ε., Ι 569 κ.ε., Ο 187 κ.ε., Υ 61 κ.ε. Ομηρ. Ύμνος στη Δήμητρα, Αισχύλος, Πέρσαι, 628 κ.ε. Για το κάλυμμα της κεφαλής του Άδη που του προσέδιδε την ιδιότητα του αοράτου βλ. J. Roeger, Άιδος κυνέη, Graz 1924.

⁸⁵⁹ Το ζεύγος των θεών απεικονίζεται στην αγγειογραφία των κλασικών χρόνων. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα που παρέχει το εσωτερικό κύλικας του ζωγράφου του Κόδρου (430/420 π.Χ., Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο), και η εικονογραφία των λευκών ληκύθων. Πρβλ. Simon 1996, 262, εικ. 258, 309.

⁸⁶⁰ Σχόλ. στην Ιλ. Ι 158.

⁸⁶¹ Burkert 1997α, 95.

⁸⁶² RE Suppl. III (1918), 867-878 λ. Hades (Prehn).

⁸⁶³ Πausanίας, 6, 25, 2.

⁸⁶⁴ Ο Στράβων, 8, 344 αναφέρει λατρεία του θεού στο όρος Μίνθη της Τριφυλίας, που, επίσης σύμφωνα με πληροφορία του, οφείλει την ονομασία του σε μία παλαιότερη της Περσεφόνης παρέδρου του Άδη.

⁸⁶⁵ Ν. Παπαχατζής, Πausanίου Ελλάδος Περιήγησις III, Μεσσηνιακά-Ηλιακά, Αθήνα 1979, 224β, 406 υποσ. 1.

Αττική⁸⁶⁷, την Κορώνεια της Βοιωτίας⁸⁶⁸, τη Λάρισα και τη Φαλάννα της Θεσσαλίας⁸⁶⁹ και την Ήπειρο⁸⁷⁰.

Θεός με κατεξοχήν χθόνια φύση λατρεύεται ως και τους αυτοκρατορικούς χρόνους, οπότε ήδη καλείται κατ'εμφημισμόν Πλούτων⁸⁷¹ και απολαμβάνει τιμές ως

⁸⁶⁶ IG II³, 1933 [= Syll.³, 1022 κ.ε.] Πρβλ. P. Faure, «Ploutonia», BCH 82 (1958), 80 κ.ε. Το σπήλαιο μετά την είσοδο του ιερού της Ελευσίνας ήταν αφιερωμένο στον Πλούτωνα και στην τοπογραφία του ιερού αποτελεί την πιο υποβλητική λεπτομέρεια. Αναγνωρίστηκε από λίγες αφιερώσεις μεταξύ Προπυλαίων και Τελεστηρίου και δεν αναφέρεται σε κανένα λογοτεχνικό κείμενο, οπότε προφανώς παρέμενε άγνωστο για τους αμύητους. Σχετικά βλ. K. Kerényi, Die Mysterien von Eleusis (1962), Burkert 1993, 584, Simon 1996, 105-109, Burkert 1997a, 116, E. Simon, AA 1998, 373 κ.ε., (λατρεία), Gruben 2000, 242 κ.ε., ιδιαιτέρως 245 εικ. 178.33.

⁸⁶⁷ E. Vanderpool, Hesperia 39 (1970), 47.

⁸⁶⁸ Ο Στράβων, 9, 411 αναφέρει συλλατρεία του Άδη ως Δία Καταχθονίου με την Αθηνά Ιτωνία «κατά τινά μυστικήν αίτιαν» στο ιερό της Κορώνειας. Σε δακτυλιόλιθο της Φλωρεντίας παριστάνονται οι δύο συλλατρευόμενοι θεοί μαζί. Τον Άδη συνοδεύει ο Κέρβερος. Η παράσταση πιθανώς απηχεί σύνταγμα λατρευτικών αγαλμάτων τα οποία αναφέρει και ο Πausanias, 9, 34,1. Πρβλ. Παπαχατζής 1987, 116-117, εικ. 114.

⁸⁶⁹ IG IX.2, αρ. 1229 (Φαλάννα), A. McDevitt, Inscriptions from Thessaly. An analytical handlist and bibliography, New York 1970, αρ. 364 (Λάρισα).

⁸⁷⁰ Για τα Νεκρομαντεία : RE XVI, 2 2218 κ.ε. (Hopfner). Για το Νεκρομαντείο του Αχέροντα στην Ήπειρο : Τζουβάρα-Σούλη 1979, 99 κ.ε., Σ. Δάκαρης, Το Νεκρομαντείο του Αχέροντα στην Ήπειρο, Αρχαιολογικός Οδηγός (ΤΑΠΑ), Αθήνα 1993.

⁸⁷¹ RE XXI.1 (1951), 990-1027 λ. Pluton (E. Wüst). Για το συσχετισμό του Πλούτωνα με την έννοια της αφθονίας πρβλ. Gernet, Boulanger 1970, 85. Η αναφορά στους χθόνιους θεούς γινόταν γενικά με δισταγμό ή υπαινικτικά, κυρίως λόγω του φόβου του κακού. Αυτή όμως είναι μόνο η μια πλευρά των χθονίων : από τότε που υπάρχει η γεωργία ο Άδης είναι συγχρόνως και Πλούτων, ο δωρητής του πλούτου των δημητριακών. Στους ιστορικούς χρόνους, όταν όλοι οι θεοί άρχισαν να αποκτούν πιο ήπια χαρακτηριστικά, σε αρκετές περιοχές θεώρησαν ότι και ο Άδης είχε τη δυνατότητα να εξευμενιστεί, οπότε τον αποκαλούσαν με ονόματα ευφημιστικά., με τα οποία ο θεός δεν έχανε την αυστηρότητά του, ήταν όμως επιδεκτικός λατρείας και είχε τη δυνατότητα να περάσει στην κατηγορία των μελίχιων θεών. Σχετικά βλ. και Παπαχατζής 1987, 130.

κυρίαρχος του Κάτω Κόσμου (Άδης) ή της αφθονίας (Πλούτων), άλλοτε ως σύνναος της Δήμητρας και της Κόρης, όπως στη Λάρισα⁸⁷² και την Ελευσίνα και άλλοτε μόνος, πολλές φορές σε συγκρητισμό με το Δία και το Σάραπι. Λατρευτικά αγάλματα του Άδη παραδίδονται από το ιερό της Δήμητρας Μυσίας στο Άργος, το τέμενος των Σεμνών στον Άρειο Πάγο, την Κορώνεια της Βοιωτίας⁸⁷³ και τη Σινώπη του Πόντου, χωρίς να παραδίδονται με ακρίβεια οι πηγές και οι σχετικοί τύποι⁸⁷⁴.

Η μοναδική μαρτυρία που διαθέτουμε από την Άνω Μακεδονία μπορεί να θεωρηθεί αντιπροσωπευτική. Ο θεός παριστάνεται όρθιος κατενώπιον ιματιοφόρος με τον Κέρβερο σε μαρμάρινη ναϊσκόμορφη ενεπίγραφη αναθηματική στήλη από την Αιανή της Ελίμειας, που χρονολογείται στο 2^ο αι. μ.Χ. (αρ. 173, εικ. 173). Ο Πλούτων παριστάνεται κερασφόρος με ποδήρη χιτώνα, με το δεξί του χέρι διπλωμένο στο στήθος και το αριστερό προτεταμένο να κρατά με αλυσίδα τον Κέρβερο. Ο τρικέφαλος σκύλος Κέρβερος που φρουρούσε την πύλη του Άδη συνδέεται με το μύθο του Ηρακλή⁸⁷⁵. Στην πρώτη επιγραφή της *tabula ansata* του αετώματος της στήλης δηλώνεται η ανάθεση του *T. Φλαυίου Λεωνᾶ* στο θεό και την πόλη Αιανή. Στη δεύτερη, πάνω από την παράσταση, δηλώνεται η διαδικασία της ανάθεσης έπειτα από επιφάνεια του θεού και του ναού του σε όνειρο του πιστού.

Το επίθετο Δεσπότης που αναγράφεται στην επιγραφή της στήλης (στ. 1α/1) είναι κοινό για πολλές θεότητες, κυρίως όμως χαρακτηριστικό για το Δία⁸⁷⁶. Η απόδοση του επιθέτου στον Πλούτωνα είναι μοναδική για τη Μακεδονία⁸⁷⁷. Ο Baege συσχετίζει την

⁸⁷² Α.Σ. Αρβανιτόπουλος, ΑΕ 1910, 377-378 αρ. 24. Πρβλ. Α. McDevitt, ό.π.

⁸⁷³ Βλ. παραπάνω, υποσ. 868.

⁸⁷⁴ LIMC IV, 1 (1988), 371 (R. Lindner, S.Chr. Dahlinger).

⁸⁷⁵ Όμηρος, Ιλ. Θ 368, Ησίοδος, Θεογ., 311.

⁸⁷⁶ L. Robert, RPh 33 (1959), 222 υποσ. 5-10, με παραδείγματα, Α. Henricks, HSCPh 80 (1976), 253-286.

⁸⁷⁷ Για τη λατρεία του Πλούτωνα στη Μακεδονία και ιδιαίτερα στην Αιανή βλ. L. Heuzey, RA 18 (1868), 18-25, Α. Bouché-Leclercq, Histoire de la divination dans l' antiquité, II (1963), 376, Κ. Γιαννουλίδου, Πλάτων 22 (1970), 281-282, Düll 1977, 118, Ριζάκης, Τουράτσογλου 1999, 952 υποσ. 13. Πρβλ. Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 32.

επιγραφή της Αιανής⁸⁷⁸ με άλλη από τη Λάρισα της Θεσσαλίας⁸⁷⁹ όπου ο Πλούτων αναφέρεται απλώς με το επίθετο Δεσπότης μαζί με τα ονόματα της Δήμητρας και της Κόρης (*Δήμητρι καί Κόρη καί Δεσπότη ...*).

Ο επιμελητής *Ἀρχέ[λαος;]* θα πρέπει να ταυτιστεί με κάποιον επιμελητή «*περί τῶν ιερῶν*» παρά με τον επιμελητή της πόλης. Ίσως ήταν επιφορτισμένος από το ιερό με την ανέγερση του μνημείου⁸⁸⁰.

Η παραπάνω στήλη (**αρ. 173**) παραδίδει τη μοναδική επιγραφική μαρτυρία άσκησης της λατρείας του Πλούτωνα στη Μακεδονία. Από το κείμενο της επιγραφής συνάγεται ότι στο χώρο πρέπει να υπήρχε ναός με λατρευτικό άγαλμα, ίσως στον τύπο που απεικονίζεται ο θεός στο ανάγλυφο⁸⁸¹. Νοτιοανατολικά του σύγχρονου οικισμού της Αιανής βρίσκεται ο χριστιανικός ναός του Αγίου Αθανασίου του Μετοχίου της Μονής Ζάβορδας. Αρκετό από το οικοδομικό του υλικό προέρχεται από αρχαίο κτίσμα. Είναι πολύ πιθανή η άποψη του Σιαμπανόπουλου ότι στο χώρο αυτό, απ' όπου προέρχεται και η στήλη **αρ. 173** και αρκετά αρχιτεκτονικά μέλη εντοιχισμένα σε κτήρια του Μετοχίου, υπήρχε ένα ιερό του Πλούτωνα και πιθανότατα εγκοιμητήριο (**αρ. 172**).

Άλλωστε πολλά Πλουτώνια είχαν μεταβληθεί κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους σ' ένα είδος θεραπευτικών μαντείων στο πρότυπο των Ασκληπιείων, τα οποία πολλές φορές υποκατέστησαν⁸⁸². Στην ευρύτερη περιοχή του Ολύμπου υπήρχαν Πλουτώνια, δεν απέκτησαν όμως την ισχύ και τη φήμη του Νεκρομαντείου στον Αχέροντα της Θεσπρωτίας. Η ύπαρξη τους και κατά συνέπεια και της λατρείας του Πλούτωνα, η οποία δε γνώρισε ευρεία διάδοση, πιθανώς οφείλεται στις πολιτισμικές σχέσεις και επιρροές

⁸⁷⁸ Baege 1913, 141–142.

⁸⁷⁹ Α.Σ. Αρβανιτόπουλος, ΑΕ 1910, 377.

⁸⁸⁰ Σχετικά βλ. Δ. Κανατσούλης, *Μακεδονικά* Ε' (1963), 64. Πρβλ. Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 33. Για επιμελητές ιερών σε άλλες επιγραφές από την Άνω Μακεδονία βλ. **αρ. 161** και πιθανώς **162α** (Εορδαία).

⁸⁸¹ Ο αγαλματικός αυτός τύπος πιθανώς παραπέμπει σε γνωστούς από την Αττική και την Κορώνεια της Βοιωτίας. Σχετικά βλ. υποσ. 868.

⁸⁸² L. Heuzey, «La ville d' Aiané en Macédoine», RA 18 (1868), 24, RE XXI, 1 (1951), 1027 λ. Plutonion (J. Schmidt).

ανάμεσα στην Ήπειρο, τη θεσσαλική Περραιβία και την Ελίμεια και την Εορδαία της Άνω Μακεδονίας⁸⁸³.

Οι Ριζάκης και Τουράτσογλου θεωρούν πιθανή την απόδοση του αναθηματικού αναγλύφου (αρ. 39) στον Πλούτωνα Δεσπότη⁸⁸⁴. Ωστόσο επισημαίνουν ότι ο αγαλαματικός τύπος του θεού που απεικονίζει ταιριάζει περισσότερο στο Δία⁸⁸⁵. Το μνημείο αποτελεί ανάθημα στο Δία Ύψιστο, που φέρει το επίθετο Δεσπότης, όχι όμως ως λατρευτικό.

Δύο επιτύμβια επιγράμματα από την Άνω Μακεδονία αναφέρουν με το χαρακτηριστικό τρόπο των επιγραμμάτων το όνομα του Άδη. Το ένα προέρχεται από την Αιανή της Ελίμειας και χρονολογείται στον 2^ο-1^ο αι. π.Χ.⁸⁸⁶ και το δεύτερο του 1^{ου}-2^{ου} αι. μ.Χ. από τη θέση Τσούκα της Ορεστίδας⁸⁸⁷.

Ο Άδης αναφέρεται σε επιτύμβια επιγράμματα του 2^{ου} αι. π.Χ. από τη Βέροια⁸⁸⁸, τη Μαρώνεια⁸⁸⁹ και τα Δουμπιά της Χαλκιδικής⁸⁹⁰. Με την κλητική προσφώνηση *Πλουτεῦ* αλλά και την ονομασία *Άδης* απαντάται σε επιτύμβιο επίγραμμα βωμού του 2^{ου}

⁸⁸³ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1999, 952-953. Πρβλ. Kernos, Chron. Arch. 14 (2001), 259 (K. Chatzinikolaou, E. Voutiras)]. Για ομοιότητες στην επιτύμβια γλυπτική και το ονοματολόγιο : Ριζάκης, Τουράτσογλου 1999, 952-953 υποσ. 15-16, κυρίως Σ. Δάκαρης, «Ήπειρος-Μακεδονία. Το μήλον της Έριδος», Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond, Θεσσαλονίκη 1997, 105-124.

⁸⁸⁴ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1999, 952 υποσ. 13.

⁸⁸⁵ Πρβλ. και Χρυσοστόμου 1998, 235 υποσ. 911.

⁸⁸⁶ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 58-59 αρ. 47.

⁸⁸⁷ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 184-185 αρ. 193.

⁸⁸⁸ ΕΚΜ, 348 αρ. 391, πίν. 625, Β. Αλλαμανή-Σουρή, «Αδέα Κασσάνδρου. Επιτάφια στήλη από τη Βέροια», Μνείας Χάριν, τόμος στη μνήμη Μαίρης Σιγανίδου, Θεσσαλονίκη 1998, 17-29, η ίδια, «Αδέα Κασσάνδρου. Μία εναλλακτική πρόταση», Μύρτος. Μελέτες στη μνήμη της Ιουλίας Βοκοτοπούλου, Θεσσαλονίκη 2000, 489-493.

⁸⁸⁹ Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κομοτηνής, αρ. ευρετ. ΑΓΚ 456. Σχετικά βλ. ΕΘΑ, 396 αρ. Ε 215, πίν. 54.

⁸⁹⁰ Σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, αρ. ευρετ. 2216. Σχετικά βλ. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997, 69 αρ. 66 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

αι. μ.Χ. από τη Βέροια⁸⁹¹. Ως Άδης και Αΐδης απαντάται σε επιτύμβιες επιγραφές της Θεσσαλονίκης αυτοκρατορικών χρόνων⁸⁹².

Η παρουσία του μηνός *Αύδναίου-Αΐδωναίου* που αντιστοιχεί στο Δεκέμβριο-Ιανουάριο⁸⁹³, όπως ο αττικός Ποσειδαιών και σχετίζεται με τον Άδη συναντάται σε δύο επιγραφές ρωμαϊκών χρόνων από την Κοιλιάδα⁸⁹⁴ και την Βεγόρα⁸⁹⁵ στην Εορδαία.

Στην λοιπή Μακεδονία γενικότερα, η ύπαρξη λατρείας του Πλούτωνα, πολύ πριν τους ρωμαϊκούς χρόνους συνάγεται μόνο έμμεσα από την παρουσία στο μακεδονικό ημερολόγιο του μηνός *Αύδωναίου-Αύδωναίου- Αΐδωναίου*. Ο μήνας αναφέρεται αρκετές φορές σε επιγραφές της Λευκόπετρας Ημαθίας⁸⁹⁶, της Θεσσαλονίκης⁸⁹⁷ και της Βέροιας⁸⁹⁸. Κατά τη διάρκειά του τελούνταν προς τιμή του θεού τα *Αύδωναῖα*.

Το ότι οι Μακεδόνες γνώριζαν το μύθο του Άδη ως κυρίου του Κάτω Κόσμου, προκύπτει και από την απεικόνισή του στις ζωγραφικές συνθέσεις του Τάφου της Περσεφόνης και της Ευρυδίκης στη Βεργίνα⁸⁹⁹.

⁸⁹¹ ΕΚΜ, 357-359 αρ. 404, πίν. 629.

⁸⁹² IG X 2.1, 148 αρ. 447, 150-151 αρ. 454, 132-133 αρ. 368, 217-218 αρ. *719 A,B, 248-249 αρ. *876.

⁸⁹³ Σύμφωνα με τον Πλάτωνα η διάλυση δεν είναι λιγότερο αναγκαία από τη γένεση του νέου. Για το λόγο αυτό θέλει στην πολιτεία των Νόμων ο τελευταίος μήνας του έτους να έχει αφιερωθεί στο θεό του Κάτω Κόσμου. Σχετικά : Πλάτων, Νόμοι 828c-d.

⁸⁹⁴ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 85-87 αρ. 87, πίν. 31.

⁸⁹⁵ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 126-127 αρ. 131, πίν. 47.

⁸⁹⁶ Leukopetra, 83 αρ. 4, πίν. 285 (Δεκέμβριος 170 μ.Χ.), 101-102 αρ. 30, πίν. 297 (Δεκέμβριος 192 μ.Χ.), 148-149 αρ. 87, πίν. 325, 149 αρ. 88, πίν. 326 και 149-150 αρ. 89, πίν. 326 (Δεκέμβριος 238 μ.Χ.).

⁸⁹⁷ IG X 2.1, 148 αρ. 447 (2^{ος}-3^{ος} αι. μ.Χ.)

⁸⁹⁸ ΕΚΜ, 311 αρ. 328, πίν. 610 (128 μ.Χ.).

⁸⁹⁹ Σχετικά : Kalléris 1976, 560-563. Για τα μνημεία : Μ. Ανδρόνικος, Βεργίνα. Οι βασιλικοί τάφοι, Αθήνα 1984, 88-95, εικ. 49-54, ο ίδιος, «Η ζωγραφική στην Αρχαία Μακεδονία», ΑΕ 126 (1987), 375-379, πίν. 3-4. Πρβλ. Μ.Β. Χατζόπουλος, «Λατρείες της Μακεδονίας : Τελετές

Πολύ πιθανή θα μπορούσε να είναι μια ταύτιση με τον Άδη της γενειοφόρου κεφαλής του 2^{ου} αι. μ.Χ. αρ. ευρετ. 1017 του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης⁹⁰⁰.

Πήλινα ειδώλια που απεικονίζουν τον Πλούτωνα και προέρχονται από το Θεσμοφόριο της Πέλλας⁹⁰¹ αποτελούν ενδείξεις για τη λατρεία του θεού στην πρωτεύουσα του μακεδονικού βασιλείου ήδη από τον 4^ο αι. π.Χ. Στο Θεσμοφόριο της Πέλλας συλλατρευόταν και ο Πλούτων με τη Δήμητρα, την Αθηνά και την Άρτεμη.

Τέλος σε νομισματικό τύπο των Στόβων επί Καρακάλλα απεικονίζεται το θέμα της αρπαγής της Περσεφόνης από τον Άδη⁹⁰², πιθανότατα από ρωμαϊκή επιρροή, καθώς το ζεύγος Άδη-Περσεφόνης ως κατεξοχήν ζεύγος χθονίων είχε ιδιαίτερη λατρεία στην Κάτω Ιταλία⁹⁰³.

Η λατρεία του χθόνιου αυτού θεού στην Άνω Μακεδονία αποτελεί μια από τις μεμονωμένες εκείνες περιπτώσεις ιδιοτυπιών, χρήσιμων περισσότερο για την εξαγωγή συμπερασμάτων των πολιτισμικών σχέσεων της περιοχής με τις γειτονικές της, όπου υπήρχαν ιερά του Άδη-Πλούτωνα, παρά για την ίδια τη λατρεία που δε φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη. Οι μαρτυρίες για τη λατρεία και το ιερό είναι όψιμες κάτι που μπορεί να οφείλεται και σε ρωμαϊκές επιδράσεις.

μεταβάσεως και μνήσεις», στο : Α.Α. Αβαγιανού (επιμ.) Λατρείες στην «Περιφέρεια» του αρχαίου ελληνικού κόσμου, «Επιστήμης Κοινωνία», Ειδικές μορφωτικές εκδηλώσεις, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2002, 11-30. Πρβλ. Kernos, Chron. Arch. 2005, 488 (E. Voutiras, K. Chatzinikolaou).

⁹⁰⁰ Βλ. εδώ στο κεφάλαιο Δίας, 88.

⁹⁰¹ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1993, 814. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 60-62. Πρβλ. Πινγιάτογλου 1999, 915, Ριζάκης, Τουράτσογλου 1999, 952 υποσ. 13. Για το ιερό βλ. εδώ στο κεφάλαιο Δήμητρα, 107.

⁹⁰² Gaebler 1935, 113 αρ. 12, πίν. XXI αρ. 31.

⁹⁰³ Για το θέμα : Martin, Metzger 1992, 199 κ.ε.

Εστία

Η Εστία⁹⁰⁴, συνήθης λέξη για το κέντρο της οικίας και της οικογένειας αλλά και της κοινότητας⁹⁰⁵, που βρισκόταν σε κάποιον από τους ναούς ή στο Πρυτανείο, όπου έκαιγε το ιερό πυρ⁹⁰⁶, βρήκε την προσωποποίησή της σε μία από τις κόρες του Κρόνου. Ως έννοια της αμετακίνητης εστίας η θεά δε συμμετείχε ιδιαίτερος στις δραστηριότητες των υπόλοιπων Ολυμπίων. Η ελληνική Εστία ποτέ δεν απέκτησε την απήχηση της ρωμαϊκής Vesta⁹⁰⁷.

Η μοναδική μαρτυρία που διαθέτουμε για την Εστία από την Άνω Μακεδονία αφορά στη θεά με την επίκληση Βουλαία. Μία χαμένη σήμερα μαρμάρινη ενεπίγραφη αναθηματική στήλη του 2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ. προερχόταν σύμφωνα με την παλαιότερη έρευνα από την Ηράκλεια Λυγκηστική (αρ. 174, εικ. 174). Οι εκδότες των IG που την αναζήτησαν ματαιώς στην ευρύτερη περιοχή των Bitola, στηρίχθηκαν στις αναγνώσεις των προηγούμενων μελετητών για την έκδοσή της. Η στήλη είναι σύμφωνα με το κείμενο της επιγραφής ανάθημα της *Άκυλίας Νικοπόλεως*, η οποία αποκαλείται *θυγάτηρ πόλεως*⁹⁰⁸, υπονοώντας πιθανώς σχετικό ψήφισμα, που της απέδωσε τον τίτλο. Ο χαρακτηρισμός

⁹⁰⁴ Burkert 1993, 360-361. Για τη λατρεία της Εστίας στη Μακεδονία : Düll 1977, 96-97. Μαρτυρίες έχει συλλέξει ο L.Robert, *Laodicée du Lykos*, : *La Nymphée*, Paris 1969, 320 υποσ. 3.

⁹⁰⁵ Ηρόδοτος, 5.72 κ.ε., Αριστοτέλης, Πολ. 1322 b 26.

⁹⁰⁶ Η θεά σχετιζόταν άμεσα με τα Πρυτανεία και το θεσμό των πρυτάνεων. Σχετικά βλ. L.R. Farnel, *The cults of the greek states*, V (1909), 349 κ.ε.

⁹⁰⁷ H. Hommel, «Vesta und die frühromische Religion», ANRW I, 2 (1972), 397-420.

⁹⁰⁸ Για τον τίτλο *θυγάτηρ πόλεως* βλ. τον αντίστοιχο *νόξ πόλεως* : L. Robert, ό.π., 316-320, Bull. Épig. 1970, 364, IG X 2.2, αρ. 53. Για τα δικαιώματα που εξασφάλιζε ο τίτλος βλ. Σβέρκος 2000, 80 και υποσ. 257 με βιβλιογραφία.

είναι γενικά γνωστός στον ελληνικό κόσμο και ανάλογος των *εὐεργέτης*⁹⁰⁹ και *προστάτης πόλεως*, που προϋποθέτουν το έμπρακτο ενδιαφέρον των προσώπων αυτών για την πόλη. Συνήθως πρόκειται για επιφανείς πολίτες από το ανώτερο κοινωνικό στρώμα, τους οποίους θα πρέπει να αναζητήσει κανείς στα μεγάλα κέντρα της περιοχής, όπως η Ηράκλεια Λυγκηστική⁹¹⁰. Στη συγκεκριμένη επιγραφή πρόκειται για την απονομή κάποιου τιμητικού τίτλου για υπηρεσίες προς την πόλη. Ο Robert υποθέτει ότι ο τίτλος αυτός θα μπορούσε να υπαινίσσεται έκφραση ευγνωμοσύνης από την αναθέτρια.

Λίγες είναι οι αναφορές για τη λατρεία της θεάς αυτής στο βορειοελλαδικό χώρο. Ιερό αφιερωμένο στην Εστία σε σχέση με το Πρυτανείο αναφέρεται στην περιοχή της Βέροιας⁹¹¹. Αναθηματική επιγραφή στην Εστία (και την ;) Πυθία των τελών του 5^{ου} αι. π.Χ. προέρχεται από τα Άβδηρα⁹¹². Η λατρεία της θεάς μαρτυρείται επίσης επιγραφικά στη γειτονική Θάσο κατά τον 4^ο αι. π.Χ.⁹¹³.

⁹⁰⁹ Για τον ευεργετισμό βλ. F.W. Danker, Benefactor: Epigraphic study of a graecoroman and new testament semantic fields, S. Lewis 1982. Πρβλ. Σβέρκος 2000, 70 και υποσ. 205 με βιβλιογραφία.

⁹¹⁰ Για επιφανείς πολίτες πόλεων και κωμών της Άνω Μακεδονίας βλ. Σβέρκος 2000, 70 κ.ε.

⁹¹¹ Heuzey, Daumet 1876, 184 κ.ε., Baeye 1913, 77, Düll 1977, 97.

⁹¹² ΕΘΑ, 215-216 αρ. Ε14, πίν. 7.

⁹¹³ J. Pouilloux, Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos I. De la fondation de la cité à 196 av. J.Chr., Paris 1954, 232, 337, 340.

Ασκληπιός

Ο Ασκληπιός, ως θεραπευτής θεός, κατέχει μια ιδιαίτερη θέση στο ελληνικό πάνθεο και η λατρεία του⁹¹⁴, παρότι έχει παλαιές ρίζες, άρχισε να γνωρίζεται ευρύτερα διάδοση μετά τα μέσα του 5^{ου} αι π.Χ. Ο θεοποιημένος αυτός ήρωας, γιος του Απόλλωνα και μιας θνητής⁹¹⁵, πατέρας του Ποδαλείριου και του Μαχάονα γνωστών από την Ιλιάδα⁹¹⁶ και συνδεδεμένος από το μύθο με τη Θεσσαλία γενικά και ειδικότερα με την Τρίκκη, όπου υπήρχε το παλαιότερο ιερό του⁹¹⁷, φαίνεται ότι διαδέχτηκε τον πατέρα του σε ιερά του στην Κόρινθο και στην Επίδαυρο, ίσως και στους Δελφούς λίγο πριν από τους κλασικούς χρόνους⁹¹⁸.

⁹¹⁴ Βασικό για την επισκόπηση της λατρείας του Ασκληπιού θεωρείται μέχρι σήμερα το έργο των L. και E. Edelstein, *Asclepius. A collection and interpretation of the testimonies*, Baltimore 1945 (ανατύπωση Νέα Υόρκη 1975). Επίσης βλ. E. Küster, *Die Schlange in der griechischen Kunst und Religion* (1913), A. Schober, «Asclepiosdarstellungen des 4. Jahrhunderts» *OeJh* 23 (1926), 2-15, U. Hausmann, *Kunst und Heilum*, Potsdam 1948, K. Kerényi, *Der göttliche Arzt. Studien über Asklepios und seine Kultstätten*, Darmstadt 1956 [στο εξής συντομογραφημένο], Martin, Metzger 1992, 73-125 και Burkert 1993, 446-448. Επίσης LIMC II, 1 (1985) λ. Asklepios, 863-897 (B. Holtzmann), Asklepios (in Thracia) [Z. Gočeva], *Neue Pauly*, λ. Asklepios, 93-100 (F. Graf, A. Ley). Επίσης βλ. πρόσφατα Riethmüller 2005.

⁹¹⁵ Πίνδαρος, Γ΄ Πυθίων., στ. 8 κ.ε.

⁹¹⁶ Όμηρος, *Ιλ.* Β΄ 731-732, Δ΄ 193-219. Από τα ομηρικά έπη η παρουσία του θεού εμφανίζεται μόνο στην *Ιλιάδα* και πάλι έμμεσα, μέσω των γιών του από την *Επίονη*. Είναι η μόνη οικογένεια που έχει ο Ασκληπιός σε πρώιμη εποχή.

⁹¹⁷ Στράβων, 9.5.17.

⁹¹⁸ Η έρευνα δέχεται γενικά τη θεσσαλική καταγωγή του Ασκληπιού και της λατρείας του. Σχετικά βλ. Kerényi 1956, VIII κ.ε. Η καταγωγή αυτή όμως δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται από τα αρχαιολογικά δεδομένα (Martin, Metzger 1992, 74 κ.ε.). Ο Burkert 1993, 447 θεωρεί ότι η αρχή και το τέλος του μύθου για τον Ασκληπιό διαδραματίζονται στην περιοχή της Θεσσαλίας. Ωστόσο, οι πληροφορίες για τα ερείπια του πιθανού ιερού της Τρίκκης είναι

Το όνομα του, όπως μαρτυρείται στις πηγές και τα επιγραφικά κείμενα, επιδέχεται κάποιας ετυμολογικής ερμηνείας, χωρίς όμως δυνατότητα προσδιορισμού μέχρι σήμερα⁹¹⁹.

Ο ιδιόμορφος μύθος της γέννησης και του θανάτου του αναφερόταν με λεπτομέρεια από τον Ησίοδο⁹²⁰. Έχοντας κατά κάποιον τρόπο τις ρίζες του στον κόσμο των χθονίων, ο Ασκληπιός πέρασε από την ηρωική λατρεία στο πάνθεο, δύσκολα όμως θα μπορούσε να τον τοποθετήσει κανείς, καταρχήν, μεταξύ των Ολυμπίων, παρά μόνο σε σχέση με τον πατέρα του τον Απόλλωνα. Κι αυτό συνέβαινε επειδή ο Ασκληπιός δε διέθετε φαινομενικά την πολυσύνθετη προσωπικότητα των υπολοίπων θεών. Η θέση και η σπουδαιότητά του οφειλόταν σχεδόν αποκλειστικά στην ίαση των ασθενών⁹²¹.

μάλλον ανεπαρκείς. Σχετικά βλ. J. Ziehen «Über die Lage des Asklepiosheiligtums von Triikka», AM 17 (1892), 195-197, Π. Καστριώτης, «Τρίκκης Ασκληπιείον», ΑΕ 1918, 65-73. Όσο για την πατρότητα της λατρείας, αυτήν την διεκδικούσαν εξίσου και τα δύο σημαντικότερα και παλαιότερα ιερά του θεού, της Τρίκκης και της Επιδαύρου. Το δεύτερο όμως ασκούσε μεγαλύτερη επιρροή λόγω της οργανωμένης προπαγάνδας. Σχετικά βλ. L., E.J. Edelstein, ό.π., 238-243. Πρβλ. Βουτυράς 1993, 251 και υποσ. 2.

⁹¹⁹ LIMC II, 1 (1985) λ. Asklepios, 863 (B. Holtzmann), Neue Pauly, λ. Asklepios, 94 (F. Graf).

⁹²⁰ Ησίοδος, Θεογ., 50-4, 59-60. Οι καταβολές του Ασκληπιού χαρακτηρίζονται γενικά ως ιδιότυπες. Η γέννηση του τοποθετείται στο χώρο της Θεσσαλίας, υπάρχουν όμως και παραδόσεις για μια μεσσηνιακή ή αρκαδική καταγωγή. Καθώς ασκούσε την τέχνη, στην οποία μυήθηκε από τον Χείρωνα, άλλαξε κάποια στιγμή την τάξη του κόσμου και αυτό οδήγησε στη συντριβή του. Στον Ησίοδο, που πρώτος αναφέρεται σ' ότι αφορά τους μύθους για τον Ασκληπιό, στηρίζονται και πολλοί από τους μετέπειτα συγγραφείς, όπως ο Απολλόδωρος, 3.10.3-4. Ο Πίνδαρος, Γ' Πυθιόν., στ. 8 κ.ε., μεταφέρει τον απόηχο του Ησιόδου με διαφορά μεταξύ άλλων στο στοιχείο της τιμωρίας : ο Ασκληπιός τιμωρήθηκε από το Δία αλλά για ένα πιο ανθρώπινο κίνητρο, επειδή υπέκυψε στην έλξη του κέρδους, επομένως δεν γίνεται με τίποτα να είναι θεός. Οι τραγικοί ποιητές συντηρούν τα ησιόδεια στοιχεία, τονίζοντας, από την πλευρά τους, την ύβρι απέναντι στο Δία (Αισχύλος, Αγαμ. 1022-1024, Ευριπίδης, Άλκ. 3-7). Οι παραπάνω αναφορές ίσως αιτιολογούν τις βαθμίδες θεοποίησης του Ασκληπιού, κάτι που το συναντά κανείς και στην περίπτωση του Ηρακλή.

⁹²¹ Οι E.J. και L. Edelstein αναπτύσσουν στο δεύτερο τόμο του έργου τους την άποψη για το ρόλο του Ασκληπιού ως ήρωα-θεραπευτή που θεοποιήθηκε, μία επινόηση των ιατρών στην

Οι Martin και Metzger επεσήμαναν τη χθόνια πλευρά του ήρωα-Ασκληπιού, επέμειναν όμως στην διαφοροποίησή του από την κατηγορία των ηρώων-θεραπευτών βασιζόμενοι στα στοιχεία που δίνουν οι εγκαταστάσεις των ιερών του. Εκεί το νερό λειτουργεί τόσο ως μέσο κάθαρσης και θεραπείας, όσο και ως μέσο μαντικής, δύναμης που αντλεί ο Ασκληπιός από τον πατέρα του. Στα δύο παραπάνω στοιχεία στηρίζουν το πολυσύνθετο της προσωπικότητας του Ασκληπιού⁹²², ο οποίος επιβίωσε τελικά ως απεικόνιση αλλά και ως υπόσταση και μέσα στους αιώνες του Χριστιανισμού⁹²³.

Ιδιαίτερη σημασία έχει το γεγονός της εισαγωγής της λατρείας του Ασκληπιού στην Αθήνα το 420 π.Χ. από την Επίδαυρο μέσω της Αίγινας και του Πειραιά, τόσο για τον τρόπο της διάδοσης της λατρείας με την προσωπική συμβολή του Τηλεμάχου του Αχαρνέως⁹²⁴, όσο και επειδή μέχρι τότε, αφενός για τον εικονογραφικό τύπο του θεού διαθέτουμε μόνο διάσπαρτες πληροφορίες, και αφετέρου είναι το χρονικό σημείο της διάδοσης της λατρείας εκτός των γεωγραφικών ορίων της Πελοποννήσου⁹²⁵.

Δεν υπάρχουν μέχρι στιγμής αρχαίες μαρτυρίες για την εισαγωγή και τη διάδοση της λατρείας του Ασκληπιού στη Μακεδονία, κάτι που σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στην γενικότερη αποσπασματικότητα των πηγών για τις λατρείες στην περιοχή.

ανάγκη αναζήτησης προτύπου για το επάγγελμά τους. Οι λοιπές πιθανές πλευρές της προσωπικότητας του θεού θεωρούνται μάλλον συμπτωματικές. Στις ιάσεις επικεντρώνει το ρόλο του θεού και ο Burkert 1993, 446.

⁹²² Martin, Metzger 1992, 82 κ.ε.

⁹²³ Σχετικά: E. Dinkler, Christus und Asklepios. Zum Christustypus der polychromen Platten in Museo Nazionale Romano, SbHeidelb 1980/2.

⁹²⁴ Για το θέμα: L. Beschi, «Il monumento di Telemachos, fondatore dell' Asklepieion ateniese», AS Atene 45-46 (1967-68), 381-436, ο ίδιος, «Il monumento di Telemachos ricompletato», AAA 15 (1982), 31-43. Πρβλ. Βουτυράς 1993, 252 και υποσ. 5-6, όπου το παράδειγμα της εισαγωγής της λατρείας του Ασκληπιού στην Αθήνα χρησιμοποιείται ενδεικτικά για τη σημασία της προσωπικής πρωτοβουλίας πολιτών πεπεισμένων για την αποτελεσματικότητα των θαυματουργών ιάσεων στη διάδοση της λατρείας. Το ίδιο ισχύει μεταξύ άλλων για τις περιπτώσεις της Περγάμου και της Κώ.

⁹²⁵ LIMC II, 1 (1985), λ. Asklepios, 864, 890 (B. Holtzmann).

Είναι πολύ πιθανό η λατρεία του Ασκληπιού να ήταν διαδεδομένη στη Μακεδονία⁹²⁶ πριν από την εποχή του Φιλίππου Β΄ αλλά είναι άγνωστο κάτω από ποιες συνθήκες αυτή εισήχθη και οργανώθηκε⁹²⁷.

Η πρωιμότερη επιγραφική μαρτυρία λατρείας του θεού στην Άνω Μακεδονία προέρχεται από την Λευκόβρυση της Ελίμειας (**αρ. 175**, εικ. 175). Πρόκειται για αναθηματική στήλη του 2^{ου} αι. μ.Χ. στον Ασκληπιό και την Υγεία, η οποία διατηρεί μόνο τμήμα παράστασης της Υγείας.

Ένδειξη για τη λατρεία του Ασκληπιού και της Υγείας στην Ελίμεια αποτελεί και ένα αδημοσίευτο μαρμάρινο αγαλμάτιο Υγείας από την περιοχή της Κοζάνης στην Αρχαιολογική Συλλογή Κοζάνης (**αρ. 176**).

Ένα αγαλμάτιο Ασκληπιού (**αρ. 177**, εικ. 177) έχει προέλευση πιθανό ιερό του θεού στη θέση Πλατανιά Βοΐου στην Ορεστίδα (**αρ. 180**). Το αγαλμάτιο έχει φυσιοκρατική απόδοση και αποτελεί έργο ποιότητας πιθανότατα των ύστερων ελληνιστικών χρόνων. Από την ίδια θέση προέρχεται και ένα αγαλμάτιο Πανός όμοιας τεχνοτροπίας (**αρ. 200**, εικ. 200)⁹²⁸, πιθανώς από το ίδιο εργαστήριο.

Από το βόρειο τμήμα της Λυγκηστίδας προέρχεται το ενεπίγραφο ανάγλυφο **αρ. 178** (εικ. 178) ανάθημα του *Ἀσ(σ)κληπιιάδη*, που χρονολογείται στο 2^ο-3^ο αι. μ.Χ. Φέρει παράσταση αφτιών μεταξύ των οποίων παρεμβάλλεται κώνος πεύκου. Πρόκειται για το μοναδικό ανάθημα στον Ασκληπιό από την Ηράκλεια Λυγκηστική. Συνήθως τα αναθηματικά ανάγλυφα με παράσταση αφτιών αφιερώνονταν για καλή Υγεία ή μετά από μια δοκιμασία ή αποθεραπεία που επετεύχθη με δυσκολία, ιδιότητα που έχει αποδοθεί στους *Θεούς ἐπηκόους*⁹²⁹ και πολύ συχνά στους Αιγύπτιους θεούς. Το συγκεκριμένο,

⁹²⁶ Συλλογή των μαρτυριών και επισκόπηση της λατρείας του Ασκληπιού στην περιοχή που καλύπτει η αρχαία Μακεδονία από την εποχή του Φιλίππου Β΄ παρέχει ο Βουτυράς 1993.

⁹²⁷ Σχετικές επιφυλάξεις εκφράζει ο W. Greenwalt, «Macedonia's kings and the political usefulness of the Medical Arts», Αρχαία Μακεδονία IV, 213-222 και η Αλλαμανή-Σουρή 1990, 208-209 για προϋπάρχουσα των μέσων του 3^{ου} αι. π.Χ.- οπότε και η πρωιμότερη μαρτυρία - λατρεία του θεού στη Βέροια.

⁹²⁸ Σχετικά βλ. εδώ στο κεφάλαιο Παν, 253.

⁹²⁹ Βλ. εδώ, στο αντίστοιχο κεφάλαιο.

ανάθημα στον Ασκληπιό, δεν αποτελεί γενικά συχνό φαινόμενο. Τα ανάγλυφα με παράσταση αφτιών θεωρούνται σπανιότερα ως αναθήματα στον Ασκληπιό⁹³⁰.

Ο κώνος πεύκου που απεικονίζεται στο ανάγλυφο, αποτελεί σύμβολο αθανασίας, αιώνιας ζωής, επομένως και σύμβολο του Ασκληπιού, ο οποίος δίνει καλή Υγεία και νέο τρόπο ζωής μετά από ασθένεια. Παρόμοιος κώνος κοσμούσε το άγαλμα του θεού στο Ασκληπιείο της Σικυώνας, έργο του Κάλαμι, το οποίο περιγράφει ο Πausanias⁹³¹. Η απεικόνισή του είναι σπανιότερη σε αναθηματικές επιγραφές και ανάγλυφα⁹³².

Από την Ηράκλεια Λυγκηστική ή από τη γύρω περιοχή προέρχεται τμήμα αγαλματίου παιδικής μορφής με *raenula* (**αρ. 179**). Πρόκειται για απεικόνιση Τελεσφόρου, η οποία τοποθετείται χρονολογικά στο α' μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ. Κεφαλή Τελεσφόρου προέρχεται από το Δίον Πιερίας⁹³³. Με προέλευση την περιοχή του Σαραπιείου της Θεσσαλονίκης αναφέρεται ένα ακέφαλο αγαλμάτιο Τελεσφόρου του 2^{ου} αι. μ.Χ.,⁹³⁴ πιθανότατα αναθηματικό. Στη Θεσσαλονίκη εντοπίζονται παραστάσεις Τελεσφόρου ήδη από το 2^ο αι. π.Χ.⁹³⁵. Σε επιτύμβιο ανάγλυφο των μέσων του 3^{ου} αι. μ.Χ. από την περιοχή της Ηράκλειας Λυγκηστικής η μορφή του Τελεσφόρου απεικονίζεται με συμβολικό τρόπο μαζί με τον ήρωα *ιπέα*⁹³⁶. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στις παραστάσεις Τελεσφόρου σε επιτύμβια ανάγλυφα του 2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ. από το *Kavadarci* και το *Stari Grad* της Πελαγονίας⁹³⁷. Η λατρεία του Τελεσφόρου έχει την αρχή της στη Μ. Ασία, ιδιαίτερος στο Πέργαμο⁹³⁸. Στην πρώιμη εποχή των αναφορών του έπους η

⁹³⁰ Για την αφιέρωση με απεικόνιση ανθρώπινων μελών, σύνηθες φαινόμενο για τον Ασκληπιό βλ. B. Forsén, *Griechische Gliederweihungen, Papers and Monographs of the Finnish Institut at Athens*, IV, με εκτενή βιβλιογραφία.

⁹³¹ Πausanias, II, 10, 3.

⁹³² Πρβλ. IG X 2.2, αρ. 178, IMS I, 94. IDR III, 55, IG II/III², 4497.

⁹³³ Παντερμαλής 1977, 336.

⁹³⁴ *ΚΓΑΜΘ II, 55-56 αρ. 194, εικ. 535-538 (Μπ. Σμιτ-Δούνα).

⁹³⁵ Κυρίως πήλινα ειδώλια : ΚΓΑΜΘ II, ό.π., 56 και υποσ. 5 με βιβλιογραφία.

⁹³⁶ Düll 1977, 364-365 αρ. 182, εικ. 56.

⁹³⁷ Düll 1977, 366-367 αρ. 185, 187.

⁹³⁸ E. Ohlemutz, *Die Kulte und Heiligtümer der Götter in Pergamon*, 158 κ.ε. Πρβλ. Παντερμαλής 1977, 336 και υποσ. 27.

μόνη οικογένεια που διέθετε ο Ασκληπιός είναι οι γιοί του Ποδαλείριος και Μαχάων από την Επιόνη⁹³⁹. Με την εξέλιξη της λατρείας του όμως, η ανάλογη προπαγάνδα επέβαλε την απόκτηση προσωποποιημένων εννοιών ως τέκνων, αρχικά της Υγείας και του Τελεσφόρου, και ίσως αργότερα της Ιασούς και της Πανάκειας. Για τα παιδιά αυτά, όπως και προηγουμένως για τον ίδιο τον Ασκληπιό, διαμορφώθηκε μια συγκεκριμένη εικονογραφία⁹⁴⁰.

Με την ευκαιρία της αναφοράς σε αγαλμάτιο καθήμενου παιδιού, που σκύβει πάνω από τη χήνα(;) που κρατά, ο Σβορώνος⁹⁴¹ επιχείρησε να δώσει μυθολογική έννοια στις απεικονίσεις βρεφών ή νηπίων με χήνες κ.λ.π. αποκλείοντας την ελληνιστική ρωπογραφία, υποστηρίζοντας ότι τα παιδιά αυτά ήταν *Ίανίσκοι*, *Ασκληπιοί άρτίτοκοι* και κατά κάποιο τρόπο συνδέονται με τους Ασκληπιάδες. Την άποψη αντέκρουσε η Σ. Καρούζου⁹⁴² και ο Μακαρόνας⁹⁴³. Το εύρημα προέρχεται από το Μεσόβουνο (πρώην «Κρίμσια») Εορδαίας και θεωρείται επιτύμβιο μνημείο⁹⁴⁴.

Αντιθέτως απ'ότι συμβαίνει στην περιοχή που εξετάζουμε, όπου οι πληροφορίες για τη λατρεία του Ασκληπιού είναι ελάχιστες και σχετικά όψιμες, στην υπόλοιπη Μακεδονία οι μαρτυρίες είναι πολύ περισσότερες και εμφανίζονται αρκετά νωρίς.

Επιγραφές από το α' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. και έπειτα σε όστρακα αγγείων που βρέθηκαν σ' ένα ιερό, το οποίο υπήρχε ήδη από τους αρχαϊκούς χρόνους στην ευρύτερη περιοχή της Καβάλας⁹⁴⁵ αποτελούν την πρωιμότερη βέβαιη μαρτυρία της λατρείας του Ασκληπιού στην Μακεδονία.

⁹³⁹ Βλ. υποσ. 916.

⁹⁴⁰ Chr. Blinkenberg, «Epidaurische Weihgeschenke 3», AM 24 (1899), 294-309.

⁹⁴¹ I.N. Σβορώνος, AE 1909, 133-178.

⁹⁴² S. Papaspyridi, Guide du Musée National. Marbres bronzes etyases, Athènes, 76-77.

⁹⁴³ Μακαρόνας 1937, Παράρτημα, Χρον., 3 και υποσ. 4, εικ. 1.

⁹⁴⁴ Πρβλ. Καραμήτρου-Μεντεσιδή 1993β, 69, εικ. 48.

⁹⁴⁵ Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, ΑΔ 25 (1970) [1973], Χρον. Β2, 397-398, πίν. 332-333, η ίδια, ΑΔ 26 (1971) [1974], Χρον Β2, 413, η ίδια, «Οι αποικίες της Θάσου στο Β. Αιγαίο» στο : Η Καβάλα και η περιοχή της. Α' Τοπικό Συμπόσιο, Καβάλα 18-20 Απριλίου 1977, Θεσσαλονίκη

Παρά την έλλειψη μαρτυριών και καταλοίπων είναι πολύ πιθανή η ύπαρξη Ασκληπιείου στην Άνω Μακεδονία, ίσως στην περιοχή του Βοΐου στην Ορεστίδα κοντά στην Πλατανιά (αρ. 180), όπου έχουν εντοπιστεί ερείπια οικισμού ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Ασκληπιεία υπήρχαν σε αρκετές πόλεις της Μακεδονίας. Τα επιγραφικά μνημεία χρονολογούν τα πρωιμότερα στον 4^ο αι. π.Χ.

Από τον 4^ο αι. π.Χ. υπήρχε ιερό με εγκοιμητήριο στην Αμφίπολη, όπως μαρτυρεί ιερός νόμος που βρέθηκε στην περιοχή⁹⁴⁶.

Χωριστό ιερό του θεού διέθετε το Δίον ήδη από το β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. Ενεπίγραφο βάθρο λατρευτικών αγαλμάτων Ασκληπιού και Υγείας προέρχεται από ναΐσκο της περιοχής των ιερών⁹⁴⁷. Η εύρεση αγαλμάτων της οικογένειας του Ασκληπιού στο κτηριακό συγκρότημα των θερμών⁹⁴⁸ αποδεικνύει τη διάρκεια της λατρείας και την ιδιαίτερη σπουδαιότητα που αυτή απέκτησε κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους. Ο θεός απεικονίζεται σε ναΐσκο στον οπισθότυπο νομισμάτων του Δίου από την εποχή του Γορδιανού Γ⁹⁴⁹ ενώ μία χαμένη σήμερα επιγραφή διέσωζε το κείμενο παιάνα προς τιμή

1980, 315-316, εικ. 9-11. Πρβλ. Βουτυράς 1993, 253. Κύρια θεότητα του ιερού θα πρέπει να θεωρηθεί ο Απόλλωνας, του οποίου η λατρεία στενά συνδεδεμένη μ' αυτήν του Ασκληπιού προϋπήρχε σε πολλά ιερά. Σχετικά βλ. Βουτυράς 1993, 253 και υποσ. 11 με βιβλιογραφία, Debord 1982, 27, 36.

⁹⁴⁶ Σ. Καφταντζή, Ιστορία της πόλεως των Σερρών και της περιφέρειάς της, I (1967), αρ. 606 [=Chr. Veligianni, ZPE 100 (1994), 391-405], Riethmüller 2005, 320 αρ. 13.

⁹⁴⁷ Παντερμαλής 1977, 337, 339, Riethmüller 2005, 321 αρ. 17.

⁹⁴⁸ Δ. Παντερμαλής, «Οι μεγάλες θέρμες του Δίου» στο: Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία. Καλοκαίρι 1985, Θεσσαλονίκη 1986, 11-16, εικ. 12, ο ίδιος, «Δίον», Αρχαιολογία, τευχ. 33 (Δεκέμβριος 1989), 29-34, ο ίδιος, «Αντίγραφα των αυτοκρατορικών χρόνων στη Μακεδονία», Πρακτικά XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας, 4-10 Σεπτεμβρίου 1983, Αθήνα 1988, III, 213-216, πίν. 46, Riethmüller 2005, 321 αρ. 17. Πιθανώς το νερό που αναβλύζει από το έδαφος στην περιοχή αυτή να χρησιμοποιείτο για θεραπευτικούς σκοπούς. Σχετικά: Βουτυράς 1993, 254.

⁹⁴⁹ Gaebler 1935, 61 αρ. 7, πίν. XIII, 33, Riethmüller 2005, 321 αρ. 17.

του θεού⁹⁵⁰. Στο Δίον ο συσχετισμός των λατρειών Ασκληπιού και Δήμητρας φαίνεται πολύ πιθανός⁹⁵¹.

Ιδιαίτερης σημασίας τουλάχιστον από τους ελληνοιστικούς χρόνους και μετά, θα πρέπει να ήταν το Ασκληπιείο της Μορρύλου⁹⁵² στην Αμφαξίτιδα, όπως μαρτυρούν τιμητικά ψηφίσματα για κατοίκους της πόλεως, στημένα στο χώρο του ιερού, δύο αναθηματικές επιγραφές και μία σειρά γλυπτών που απεικονίζουν τον Ασκληπιό και την οικογένειά του⁹⁵³.

⁹⁵⁰ Γ. Οικονόμος, *Επιγραφαί της Μακεδονίας*, Αθήνα 1916, 8-11 αρ. 4. Πρβλ. Παντερμαλής 1977, 337. Για αντίγραφα του ύμνου βλ. Βουτυράς 1993, 254 και υποσ. 17 με βιβλιογραφία.

⁹⁵¹ Σχετικά βλ. Πινγιάτογλου, «Το ιερό της Δήμητρας στο Δίον. 2002-2003», *ΑΕΜΘ* 17 (2003) [2005], 430 κ.ε. και εδώ στο κεφάλαιο Δήμητρα, 105-106.

⁹⁵² Για την πόλη η οποία βρισκόταν σε μικρή απόσταση ΒΔ της Θεσσαλονίκης βλ. Παπαζογλου 1988, 183-184, Hatzopoulos, Loukoroulou 1989.

⁹⁵³ Για τα τιμητικά ψηφίσματα βλ. Hatzopoulos, Loukoroulou 1989, 17-55 με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Από τις αναθηματικές επιγραφές, η μία χρονολογείται στο τέλος του 1^{ου} - ή το α' μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ. και μνημονεύει τον Ασκληπιό, την Υγεία και την πόλη (Αρχαιολογικό Μουσείο Κιλκίς αρ. ευρετ. 262). Σχετικά βλ. Hatzopoulos, Loukoroulou 1989, 63-66, πίν. XVII, Βουτυράς 1993, 255 και υποσ. 20 με την παλαιότερη βιβλιογραφία, Riethmüller 2005, 322 αρ. 23. Η άλλη, επίσης στο Μουσείο Κιλκίς μπορεί να σχετιστεί με την λατρεία του θεού βλ. Hatzopoulos, Loukoroulou 1989, 66-67, πίν. XVI, Βουτυράς 1993, 255 και υποσ. 20. Τα γλυπτά δημοσιεύονται ως ελληνοιστικών χρόνων στο σύνολό τους. Ένα απ' αυτά αποτελεί ο κορμός αρ. ευρετ. 1090 του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, παραλλαγή του Ασκληπιού Giustini (βλ. και στη συνέχεια *ΚΓΑΜΘ II). Σχετικά Hatzopoulos, Loukoroulou 1989, 69-77, πίν. XX-XXVI, για το τελευταίο βλ. ό.π., 71 αρ. 3, πίν. XXVI, LIMC II, 1 (1985), λ. Asklepios, 880 αρ. 174 (B. Holtzmann), M. Mayer, *AM* 103 (1988), 135, 138 υποσ. 103 με χρονολόγηση στο 2^ο αι. μ.Χ. χωρίς την αναφορά προέλευσης από τη Μόρρυλο, Βουτυράς 1993, 255 και υποσ. 22 με διατύπωση ενδιαφέροντος για την χρονολόγηση του συνόλου των γλυπτών, αφού οι Hatzopoulos και Loukoroulou δεν την τεκμηριώνουν. Για τα γλυπτά που σχετίζονται με το ιερό βλ. *ΚΓΑΜΘ II, 18-19 αρ. 154, εικ. 391-394, 28-29 αρ. 164-165, εικ. 428-435, 42 αρ. 181, εικ. 455 (Γ. Δεσπίνης).

Μία από τις τέσσερις φυλές της πόλης της Θεσσαλονίκης που μαρτυρούνται επιγραφικά, η *Ἀσκληπιός*⁹⁵⁴ οφείλει το όνομά της στον Ασκληπιό, πράγμα που δηλώνει το πόσο σημαντική ήταν η λατρεία αυτή για την πόλη.

Μία αναθηματική επιγραφή του 3/4 μ.Χ. (μακεδονική χρονολογία), χαραγμένη στην πρόσθια όψη μαρμάρινου βάρθρου συντάγματος αγαλμάτων, πιθανότατα λατρευτικών, Ασκληπιού και Υγείας, που βρέθηκε «πλησίον του καταβαλλομένου ανατολικού τείχους»⁹⁵⁵ της πόλης τεκμηριώνει τη λατρεία του θεού με ύπαρξη ιερού και συλλόγου *Ἀσκληπιαστῶν*, ο οποίος μαρτυρείται επίσης επιγραφικά⁹⁵⁶, στη Θεσσαλονίκη κατά τους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους. Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης φυλάσσεται ένας ικανοποιητικός αριθμός αγαλματίων και αναθηματικών αναγλύφων στον Ασκληπιό και την Υγεία με προέλευση από την πόλη και την ευρύτερη περιοχή αλλά και με την ένδειξη της άγνωστης προέλευσης⁹⁵⁷. Σε επίκρανο ψευδοπαραστάδας του μικρού τόξου του Γαλερίου έχει απεικονιστεί η μορφή της Υγείας⁹⁵⁸.

⁹⁵⁴ IG X 2.1, 111-112 αρ. 265.

⁹⁵⁵ Την μαρτυρία δημοσίευσε ο Π. Παπαγεωργίου στην εφημερίδα «Αλήθεια» 7 Ιουλίου 1905, την οποία εντόπισε και μελέτησε ο Βουτυράς 1993, 256 και υποσ. 26-27. Το κείμενο της επιγραφής έχει ως εξής : *ἔτους ανρ' Ἀσκληπιῶ/ καί Ὑγίαι Κλέων/ Ἡρακλείδου*. Πρβλ. Riethmüller 2005, 324 αρ. 32.

⁹⁵⁶ IG X 2.1, 157-158 αρ. 480.

⁹⁵⁷ *ΚΓΑΜΘ I, 39-40 αρ. 22, εικ. 41 (αναθηματικό ανάγλυφο στον Ασκληπιό και την Υγεία, 4^{ος} αι. π.Χ.) [Ε. Βουτυράς], 47-48 αρ. 29, εικ. 58-61 (Ασκληπιός από την Όλυνθο, αρχές 4^{ου} αι. π.Χ.) [Γ. Δεσπίνης], 108-109 αρ. 81, εικ. 201-204 (Υγεία, 2^{ος} αι. μ.Χ.), 120 αρ. 91, εικ. 246-249 (Υγεία, 2^{ος} αι. μ.Χ.) [Γ. Δεσπίνης], *ΚΓΑΜΘ II, 15-17 αρ. 152, εικ. 396 (αναθηματικό ανάγλυφο στον Ασκληπιό και την Υγεία, μέσα 4^{ου} αι. π.Χ.) [Ε. Βουτυράς], αρ. 195 (πιθανώς Ασκληπιός, 2^{ος} αι. μ.Χ.) [Μπ. Σμιτ-Δούνα], 68 αρ. 203-204, εικ. 563-566, 572 (κορμός Ασκληπιού, 2^{ος} αι. μ.Χ.- ράβδος αγαλματίου Ασκληπιού, 2^{ος}-3^{ος} αι. μ.Χ.) [Γ. Δεσπίνης].

⁹⁵⁸ *Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, Το μικρό τόξο του Γαλερίου στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης (1996), 12 κ.ε., ΚΓΑΜΘ I, 192-193 αρ. 142-147, εικ. 369 (Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης αρ. ευρετ. 6690) [Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου].

Ένδειξη ύπαρξης Ασκληπιείου στην Πέλλα από τον 4^ο αι. π.Χ. παρέχει το όνομα του θεού⁹⁵⁹ σε ενεπίγραφη βάση αναθήματος στο Μουσείο Πέλλας.

Ιδιαίτερης σημασίας όμως ήταν από τους ελληνιστικούς χρόνους το Ασκληπιείο της Βέροιας. Επιγραφική μαρτυρία του 130/29 π.Χ. μνημονεύει την κατασκευή λίθινου εγκοιμητηρίου και εξέδρας⁹⁶⁰. Οι ιερείς του θεού είχαν προνόμιο ατέλειας πιθανότατα πριν από τα χρόνια των Αντιγονιδών. Αναφορά σε αυτό το προνόμιο, το οποίο είχαν και οι ιερείς του Ηρακλή Κυναγίδα στην ίδια πόλη, μαρτυρείται σε επιστολή του 248 π.Χ.⁹⁶¹. Πληροφορίες για το ιερό και τη λατρεία του Ασκληπιού και της Υγείας αλλά και του Απόλλωνα, στη Βέροια, καθώς και κατάλογο επωνύμων ιερέων, παρέχει λόγος του β'μισού του 3^{ου} αι. π.Χ.⁹⁶². Τέλος επιγραφή του α'μισού του 2^{ου} μ.Χ. από τη Βέροια αναφέρει επίσης το Ασκληπιείο της πόλης⁹⁶³.

Λατρεία Ασκληπιού μαρτυρείται σε επιγραφές της Κω⁹⁶⁴ για την Κασσάνδρεια της Χαλκιδικής, η οποία συμμετείχε μαζί με την Αμφίπολη, την Πέλλα, και τους Φιλίππους⁹⁶⁵ στη νέα πανελλήνια γιορτή προς τιμή του θεού που για πρώτη φορά

⁹⁵⁹ Παρόλη τη διατύπωση σχετικών αμφιβολιών λόγω της αποσπασματικότητας της επιγραφής η ανάγνωση του ονόματος του Ασκληπιού είναι πολύ πιθανή. Σχετικά βλ. Φ. Πέτσας, BSt 4 (1963), 160 αρ. 1. Πρβλ. Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, Πέλλα Ι. Ιστορική επισκόπησις και μαρτυρία, Αθήνα 1971, 41, 141, Βουτυράς 1993, 17 και υποσ. 33.

⁹⁶⁰ Wace, Woodward 1911/12, 145 αρ. 3. Πρβλ. (Ch. Edson, HSCP 45 (1934), 231 και υποσ. 1), I. Τουράτσοογλου, ΑΔ 24 (1969), Χρον. 3, 325-326, πίν. 334γ, Βουτυράς 1993, 17 και υποσ. 30, *ΕΚΜ, 123-124 αρ. 18, πίν. 540.

⁹⁶¹ J.M.R. Cormack, BSA 40 (1939-1940), 134-139, αρ. 1 (SEG XII (1955), 311), *ΕΚΜ, 91-95 αρ. 3, πίν. 533.

⁹⁶² *Αλλαμανή-Σουρή 1990, ΕΚΜ, 119-121 αρ. 16 Α-Β, πίν. 540.

⁹⁶³ *ΕΚΜ, 141-144 αρ. 41, πίν. 545.

⁹⁶⁴ R. Hergoz, G. Klaffenbach, Asylieurkunden aus Kos, Abh. Akad. Berlin 1952, 6.1, 7.1. Πρβλ. A. Giovannini, «Le statut des cités de Macédoine sous les Antigonides», Αρχαία Μακεδονία II, 465-466, Βουτυράς 1993, 258 και υποσ. 35.

⁹⁶⁵ Για ενδείξεις της λατρείας του θεού στους Φιλίππους βλ. P. Lemerle, BCH 59 (1935), 141-147 αρ. 41.

διοργανώθηκε το 242 π.Χ. Σε ψήφισμα των Μαρωνιτών του ίδιου έτους αναφέρεται αποδοχή της ασυλείας του Ασκληπιείου της Κω⁹⁶⁶.

Η ανάγνωση του ονόματος του Ασκληπιού στο κείμενο της επιγραφής αναθηματικού βωμίσκου ή βάσης αναθήματος των αρχών του 2^{ου} αι. π.Χ.⁹⁶⁷ από το χώρο του παλαιού ιερού του Διονύσου και από τους κλασικούς χρόνους και μετά και του Άμμωνα Δία⁹⁶⁸ στην Αφυτη της Χαλκιδικής έρχεται να επιβεβαιώσει το πόσο σημαντική θεώρησαν τη λατρεία οι Κασσανδρινοί ώστε αυτή να εισαχθεί στο ιδιαίτερης φήμης παλαιό ιερό της περιοχής.

Την παρουσία ιερέων του Ασκληπιού με πιθανότατα ετήσια θητεία μαρτυρεί για μία πόλη της Κρουσίδας, ίσως την Αντιγόνη, μία χαμένη σήμερα επιγραφή ελληνιστικών χρόνων: *Εύαλκίδης Αυσιστράτου έρητεύσας Ασκληπιῶι*⁹⁶⁹.

Βεβαιωμένη ωστόσο ετήσια θητεία είχαν οι ιερείς του θεού στα Καλίνδονια της Βοττικής. Στον κατάλογο που προέρχεται από την πόλη τα ονόματά τους αναγράφονται με σειρά διαδοχής σε λίθινη στήλη⁹⁷⁰, απ' όπου αποδεικνύεται το ότι οι ιερείς του Ασκληπιού ήταν οι *επώνυμοι* της πόλης και ότι η χρησιμότητα ενός τέτοιου κειμένου

⁹⁶⁶ ΕΘΑ, 345 αρ. Ε169.

⁹⁶⁷ Το αντικείμενο φυλάσσεται στην Ιερά Μονή Παντελεήμονος στο Άγιο Όρος και προέρχεται μαζί με άλλα αντικείμενα από ένα μετόχι της στην παράκτια περιοχή του σύγχρονου οικισμού Καλλιθέα Χαλκιδικής. Σχετικά: Βουτυράς 1993, 258-259, 265 εικ. 3.

⁹⁶⁸ Για το ιερό: Βουτυράς 2000. Πρβλ. Βουτυράς 1993, 258 υποσ. 38, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁹⁶⁹ D. Feissel, M. Sève, BCH 103 (1979), 292 αρ. 16, με βάση τις σημειώσεις του Ch. Avezou. Πρβλ. Βουτυράς 1993, 259, ο οποίος υποθέτει ότι πρόκειται για την Αντιγόνη. Η διατύπωση *έρητεύσας* φανερώνει ότι ο χρόνος της θητείας ήταν περιορισμένος. Αρκετά είναι τα παρόμοια παραδείγματα από την Άνω Μακεδονία. Τέτοιες αναθέσεις είναι γνωστές ακόμα και για επώνυμους ιερείς μετά το τέλος της θητείας τους όπως οι ιερείς του Ηλίου στη Ρόδο. Σχετικά: Β. Κοντορίνη, Ανέκδοτες επιγραφές Ρόδου II, Αθήνα 1990, 131-145 αρ. 53-60.

⁹⁷⁰ Για την επιγραφή: Βοκοτοπούλου 1986, 87-114, N.G.L. Hammond, «The king and the land in the Macedonian Kingdom», CQ 38 (1988), 382-391, Hatzopoulos-Loukopoulou 1996, 84-85 αρ. 62, (E. Badian, ZPE 79 (1989), 65-66, 69-70 αρ. 2), Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997, 37-38 αρ. 21. Πρβλ. Bull. Épig. 1988, 847, Riethmüller 2005, 322 αρ. 19.

ήταν βασική για τις επίσημες χρονολογήσεις. Η στήλη δεν αποτελεί ανάθημα στον Ασκληπιό αλλά στον Απόλλωνα που ήταν η κυριότερη θεότητα στη Βοττική⁹⁷¹. Η εισαγωγή της λατρείας του Ασκληπιού σ' ένα παλαιότερο ιερό του Απόλλωνα αποτελεί συχνό φαινόμενο⁹⁷², στη συγκεκριμένη όμως περίπτωση οι ιερείς του νέου θεού κατέχουν μια ιδιαίτερη θέση στη δημόσια ζωή της πόλης, γεγονός που κατά τον Βουτυρά⁹⁷³ αιτιολογείται από τα στοιχεία που παρέχει το κείμενο της επιγραφής των Καλινδοίων για την ενσωμάτωση της πόλης στη Μακεδονία με απόφαση του Αλεξάνδρου Γ' («[ἀφ' ο]ὔ βασιλεύς Ἀλέξανδρος ἔδωκε Μακεδόσι Καλίνδοια»)⁹⁷⁴. Αν λοιπόν οι ιερείς του Ασκληπιού έχουν σε κάποιες πόλεις της Μακεδονίας το προνόμιο να είναι οι *ἐπώνυμοι* τότε η ιερατεία του θεού θα πρέπει να αποτελούσε σημαντικό αξίωμα για την πολιτική οργάνωση των μακεδονικών πόλεων. Το γεγονός μάλιστα ότι τα περισσότερα από τα ονόματα των ιερέων της επιγραφής των Καλινδοίων είναι μακεδονικά ή μακεδονικής καταγωγής μας ωθεί να δεχτούμε την άποψη του Βουτυρά περί στενής σχέσης «ανάμεσα στη θεσμοποίηση της Μακεδονικής κυριαρχίας και της μόνιμης εγκατάστασης Μακεδόνων στην πόλη, οι οποίοι φαίνεται ότι αναλάμβαναν κατά προτίμηση το αξίωμα της επώνυμης ιερατείας»⁹⁷⁵.

Επώνυμοι ιερείς του θεού μαρτυρούνται επίσης και στην Αμφίπολη⁹⁷⁶ και τη Μιέζα⁹⁷⁷.

⁹⁷¹ Κεφαλή Απόλλωνα φέρουν νομίσματα της περιοχής που χρονολογούνται στον 4^ο αι. π.Χ. Σχετικά βλ. Gaebler 1935, 51 αρ. 5-7, πίν. I, 7, XII, 24, 25.

⁹⁷² Βλ. εδώ, 222.

⁹⁷³ Βουτυράς 1993, 259-260.

⁹⁷⁴ Για την ενσωμάτωση της πόλης στη Μακεδονία σύμφωνα με την ερμηνεία των Παπάζογλου και Χατζόπουλου βλ. Papazoglou 1988, 217 υποσ. 26, Bull. Épig. 1988, 847, 445. Πρβλ. Βουτυράς 1993, 259 και υποσ. 42-43.

⁹⁷⁵ Βουτυράς 1993, 261.

⁹⁷⁶ Με τον επώνυμο ιερέα του Ασκληπιού χρονολογούνται δύο ωνές από την Αμφίπολη. Σχετικά: α) Syll² 832, Δ.Ι. Λαζαρίδης στο: Γέρας Αντωνίου Κεραμοπούλλου, Αθήνα 1953, υποσ. 1. Πρβλ. D. Henning, Chiron 17 (1987), 161 υποσ. 64, αρ. 6, β) D. Lazaridis, BCH 85 (1961),

Ενδιαφέρουσα είναι στο σημείο αυτό, με βάση όσα αναφέρθηκαν, η σχετική άποψη του Χατζόπουλου ότι οι ιερείς του Ασκληπιού ήταν *ἐπώνυμοι* σ' όλες τις Μακεδονικές πόλεις⁹⁷⁸, παρόλο που οι μαρτυρίες δεν είναι επαρκείς, μέχρι στιγμής, στο σύνολό τους.

Ιδιαίτερα χρήσιμες πληροφορίες παρέχει ο λόγος από τη Βέροια, που αναφέρθηκε πιο πάνω, για την οργάνωση της λατρείας του θεού, τη συλλατρεία με τον Απόλλωνα και την Υγεία, την κατανόηση της οικονομικής διαχείρισης των ιερών της Μακεδονίας, με την επιπλέον επισήμανση ότι τα έσοδα του ιερού προέρχονταν από τα ζώα προς θυσία και από τις προσφορές των πιστών σε χρήμα, τις οποίες οι ιερείς τα μετέτρεπαν σε αργυρά σκεύη συγκεκριμένης αξίας που αναγράφεται στο κείμενο.

Αρκετά ενδιαφέρουσες φαίνονται οι επισημάνσεις της πρόσφατης έρευνας όσον αφορά στη σχέση των Μακεδόνων βασιλέων, ιδιαιτέρως των Αργεάδων, με τον Ασκληπιό και τη φροντίδα τους για την ανάπτυξη της Ιατρικής⁹⁷⁹, παρόλη την απουσία επαρκών μαρτυριών. Ειδική σχέση διαπιστώνεται και μεταξύ των Τημενιδών και του ιερού της Επιδαύρου μέσα από τις μαρτυρίες των πηγών και των αρχαιολογικών δεδομένων⁹⁸⁰.

431-433 D. Hereward, *Palaeologia* (Kyoto) 14 (1968), 142 αρ. 12 (SEG XXV (1971), 715).

Πρβλ. Bull. Épig. 1969, 372. Και για τις δυο ωνές πρβλ. Βουτυράς 1993, 261 υποσ. 49.

⁹⁷⁷ Επώνυμοι ιερείς του Ασκληπιού μαρτυρούνται σε επιγραφή με ωνές από την επίχωση του δρόμου του Μακεδονικού τάφου των Λευκαδίων. Σχετικά: Φ. Πέτσας, «Ωναί εξ Ημαθίας», ΑΕ 1961, 1 κ.ε., κυρίως 21-22, Β14. Πρβλ. Riethmüller 2005, 322 αρ. 22.

⁹⁷⁸ Bull. Épig. 1988, 847, 445.

⁹⁷⁹ W. Greenwalt, «Macedonia's kings and the political usefulness of the Medical Arts», Αρχαία Μακεδονία IV, 213-222.

⁹⁸⁰ Αρριανός, Ανάβ. VII 14.5-6, όπου αναφέρεται η συνάντηση του Αλεξάνδρου με πρεσβεία Επιδαυρίων, ενώ εκείνος επέστρεφε από τη Βαβυλώνα, και η γενναιόδωρη ανταπόκρισή του, παρόλη την πικρία του, που ο θεός δεν είχε σώσει τον επιστήθιο φίλο του Ηφαιστίωνα. IG IV 1² 94, Ib 9: στον πρώτο κατάλογο των θεωροδόκων της Επιδαύρου (365-360 π.Χ.) ο Περδίκκας Γ' εμφανίζεται ως θεωροδόκος για ολόκληρη τη Μακεδονία. Για τη σχετική

Ανατολικότερα τώρα, αναφορά τελετής προς τιμή του Ασκληπιού παραδίδει ψήφισμα του β' μισού του 3^{ου} αι. π.Χ.⁹⁸¹ από το Δορίσκο της χώρας της Τραϊανούπολης στο νότιο τμήμα της Θράκης. Από την ίδια περιοχή προέρχεται αναθηματική επιγραφή στον Ασκληπιό και την Υγεία του 2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ.⁹⁸².

Λατρεία του Ασκληπιού μαρτυρείται και βορειότερα, στην Πελαγονία. Από το Orehovec προέρχεται ένα αναθηματικό ανάγλυφο του 2^{ου} αι. μ.Χ. με παράσταση του θεού και της Υγείας⁹⁸³. Αναθηματικό ανάγλυφο στην Υγεία (;) προέρχεται επίσης από το Karoslar του Veles και χρονολογείται στο α' μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ.⁹⁸⁴. Από τη Στύβερρα προέρχονται ένα αγαλμάτιο Ασκληπιού και δύο ενεπίγραφα αναθηματικά ανάγλυφα του 3^{ου} αι. μ.Χ., το ένα στον Ασκληπιό Σωτήρα⁹⁸⁵ και το άλλο στον ιατρό θεό αλλά με παράσταση Διοσκούρων⁹⁸⁶.

Η απεικόνιση του Ασκληπιού στον οπισθότυπο νομισματικών κοπών των Στόβων⁹⁸⁷ της εποχής των Βεσπασιανού, Τίτου, Δομιτιανού και Τραϊανού καθώς και αγαλμάτια Ασκληπιού, Υγείας και Τελεσφόρου⁹⁸⁸ και ένα ενεπίγραφο αναθηματικό ανάγλυφο στην τριάδα αυτών των θεοτήτων⁹⁸⁹ αποδεικνύει τη σπουδαιότητα του Ασκληπιείου που θα πρέπει να διέθεταν οι Στόβοι τουλάχιστον κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους.

Θεοφόρα ονόματα

Το όνομα *Ασκληπιάδης* μαρτυρείται δύο φορές (**αρ. 86, 178**) σε επιγραφικά κείμενα που σχετίζονται με λατρείες από την Άνω Μακεδονία. Ίσως δεν πρέπει να θεωρηθεί

συζήτηση βλ. Βουτυράς 1993, 261-262, όπου διατυπώνεται και το ερώτημα αν η διάδοση της λατρείας του θεού στη Μακεδονία συνδέεται με πρωτοβουλία κάποιου βασιλιά.

⁹⁸¹ ΕΘΑ, 557-560 αρ. Ε451, πίν. 93.

⁹⁸² ΕΘΑ, 539-540 αρ. Ε435, πίν. 90.

⁹⁸³ Düll 1977, 366-367 αρ. 186 εικ. 51.

⁹⁸⁴ Düll 1977, 365 αρ. 184 εικ. 52.

⁹⁸⁵ Düll 1977, 372-373 αρ. 198-199, εικ. 50 a-b. Πρβλ. Riethmüller 2005, 324 αρ. 31.

⁹⁸⁶ Düll 1977, 373-374 αρ. 200. Πρβλ. Riethmüller 2005, 324 αρ. 31.

⁹⁸⁷ Düll 1977, 367-368 αρ. 188, Gaebler 1935, 111 αρ. 3, 112 αρ. 4, 6, πίν. XXI, XXIV-XXVI.

⁹⁸⁸ Düll 1977, 369-371 αρ. 194-196.

⁹⁸⁹ Düll 1977, 369 αρ. 193.

τυχαίο το γεγονός ότι η δεύτερη περίπτωση συναντάται σε αναθηματικό ανάγλυφο στον Ασκληπιό. Επίσης απαντάται σε επιγραφές από την περιοχή της Κοζάνης⁹⁹⁰ και την Αιανή⁹⁹¹. Το όνομα *Υγεία* ως μητρωνυμικό απαντάται δύο φορές σε κατάλογο από το Σισάνι Ορεστίδας⁹⁹².

Στην υπόλοιπη Μακεδονία συχνά απαντώνται επίσης τα *Άσκληπιιάδης*⁹⁹³, *Άσκληπᾶς*⁹⁹⁴, το *Άσκληπιόδωρος*⁹⁹⁵ και το θηλυκό του *Άσκληπιοδώρα*⁹⁹⁶, και σπανιότερα το *Άσκληπιόδοτος*⁹⁹⁷ και το θηλυκό του *Άσκληπιοδότη*⁹⁹⁸, και τα *Άσκληπίων*⁹⁹⁹, *Άσκληπιακός*¹⁰⁰⁰ και *Τελεσφόρος*¹⁰⁰¹ επιβεβαιώνοντας στο σύνολό τους τη μεγάλη εμβέλεια της λατρείας του θεού.

⁹⁹⁰ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 69-70 αρ. 60, πίν. 23.

⁹⁹¹ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 76 αρ. 69, πίν. 26.

⁹⁹² Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 176-179 αρ. 187, πίν. 74.

⁹⁹³ ΕΚΜ, 77-85 αρ. 1Α, πίν. 531 (Βέροια, α' τρίτο 2^{ου} αι. π.Χ.). Leukorétra, 110 αρ. 42, πίν. 302, 110-111 αρ. 43, πίν. 303, 112-114 αρ. 44, πίν. 303, 143 αρ. 81, πίν. 322 (Λευκόπετρα, τέλη 2^{ου} – αρχές 3^{ου} αι. μ.Χ.). IG X 2.1, 100-101 αρ. 244 I, 156-157 αρ. 476, 199 αρ. 623 (Θεσσαλονίκη, 1^{ος}-3^{ος} αι. μ.Χ.). IG X 2.1, 21-23 αρ. 38B (Καλλιθέα Χαλκιδικής, 3^{ος} αι. μ.Χ.).

⁹⁹⁴ ΕΚΜ, 213-215 αρ. 134, πίν. 565, 225-227 αρ. 143Γ, πίν. 568 (Βέροια, 2^{ος} αι.π.Χ.) IG X 2.1, 93 αρ. 226 (Θεσσαλονίκη, 2^{ος} αι.μ.Χ.).

⁹⁹⁵ ΕΚΜ, 134 αρ. 30 (Βέροια, 2^{ος}-1^{ος} αι. π.Χ.). Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997, 40 αρ. 25 (Γαλάτισσα Χαλκιδικής, πιθανώς αρχαίος Ανθεμούς, τέλη 2^{ου} αι. π.Χ.), 51-53, αρ. 41 (Καλαμωτό Θεσσαλονίκης, αρχαία Καλίνδοια, 70-90 μ.Χ.). IG X 2.1, 28 αρ. 50, 52-53 αρ. 133, 79 αρ. 86 (Θεσσαλονίκη, 1^{ος} αι. π.Χ. - 3^{ος} αι. μ.Χ.). ΕΘΑ, 242-243 αρ. Ε59, πίν. 16 (Άβδηρα, 2^{ος} αι. π.Χ.), 273-274 αρ. Ε91, πίν. 24 (Τόπειρος, 3^{ος} αι. μ.Χ.).

⁹⁹⁶ Leukorétra, 136 αρ. 72, πίν. 317 (ιέρεια), 152 αρ. 91, πίν. 327 (Λευκόπετρα, 3^{ος} αι. μ.Χ.).

⁹⁹⁷ ΕΘΑ, 273-274 αρ. Ε91, πίν. 24 (Τόπειρος, 3^{ος} αι. μ.Χ.).

⁹⁹⁸ ΕΘΑ, 248 αρ. 68, πίν. 19 (Άβδηρα, 3^{ος} αι. μ.Χ.).

⁹⁹⁹ IG X 2.1, 161 αρ. 490 (Θεσσαλονίκη, 2^{ος} αι.μ.Χ.).

¹⁰⁰⁰ IG X 2.1, 90 αρ. 215, 91 αρ. 216 (Θεσσαλονίκη, 3^{ος} αι. μ.Χ.).

¹⁰⁰¹ IG X 2.1, αρ. 250, 325, 813, 815 (Θεσσαλονίκη, ρωμαϊκοί χρόνοι). ΕΘΑ, 525-526 αρ. Ε426, πίν. 88 (Ζώνη 1^{ος}-2^{ος} αι.μ.Χ.).

Ηρακλής

Ο Ηρακλής¹⁰⁰² αποτελεί το πιο δημοφιλές και το πιο πολυσύνθετο πρόσωπο στην αρχαία ελληνική μυθολογία και αντικείμενο λατρείας σε όλη την ελληνική επικράτεια και εκτός των συνόρων της. Η προσωπικότητά του είναι γενικά γνωστή μέσα από την εικονογραφία του¹⁰⁰³ : ανδροπρεπής με μυώδες σώμα, με ρόπαλο και λεοντή, *καλλίνικος*¹⁰⁰⁴.

¹⁰⁰² Για τον Ηρακλή βλ. A. Furtwängler, RML I, 2135-2252, U. v. Willamowitz-Moellendorf, Euripides, Herakles, Berlin ²1895, I, (ανατύπωση 1959), 1-107, P. Friedländer, Herakles. Sagengeschichtliche Untersuchungen (1907), Farnell 1921, 95-174, B. Schweitzer, Herakles, Tübingen 1922, R. Flacelière, P. Devambez, Héraclès : Images et récits, Paris 1966, F. Brommer, Denkmälerlisten zur griechischen Heldensage, I, Herakles, Marburg 1971, ο ίδιος, Herakles : Die zwölf Taten des Helden in antiker Kunst und Literatur, Darmstadt ²1972, G.K. Galinsky, The Heracles theme : The adaptation of the Hero in literature from Homer to the twentieth century, Oxford 1972, LIMC IV (1988), 728 κ.ε., λ. Herakles (J. Boardmann), Burkert 1993, 434-441. Για τη λατρεία του στη Μακεδονία βλ. P. Pliadou, Herakles in Makedonien, (Antiquitates, Archäologische Forschungsergebnisse, 16,) Hamburg 1998. (στο εξής συντομογραφημένο) και Düll 1977, 86-93.

¹⁰⁰³ Παράλληλα προς τη μορφή του Ηρακλή και τη δραστηριότητά του εμφανίζονται αρκετά νωρίς στην Ανατολή. Στο σύμπλεγμα των άθλων του έχουν εισχωρήσει πολλά ανατολικά θέματα. Οι περισσότερες μαρτυρίες είναι εικονογραφικές. Σχετικά βλ. στην προηγούμενη υποσ., ιδιαιτέρως B. Schweitzer, Herakles, Tübingen 1922, 133-141. Ο Ηρόδοτος, 2,44, ταυτίζει τον Ηρακλή με τον φοινικικό Μελκάρτ της Τύρου. Ενδεικτικά για το θέμα αυτό αναφέρουμε την άποψη του D. van Berchem, «Sanctuaires d'Hercule-Melqart», Syria 44(1967), 73-109, 307-338, όπου το ιερό της Θάσου αποδίδεται στον συγκεκριμένο θεό και στη φοινικική εξάπλωση. Η άποψη, όσο κι αν για μας είναι ενδεικτική των ανατολικών παραλλήλων της μορφής του Ηρακλή, δεν απέκτησε πολλούς υποστηρικτές.

¹⁰⁰⁴ Διογένης Λαέρτιος, 6. 50.

Το ζήτημα της καταγωγής του Ηρακλή απασχόλησε πολύ την έρευνα, καθώς οι μαρτυρίες που διαθέτουμε και ξεκινούν από το τέλος περίπου του 8^{ου} αι. π.Χ. είναι ποικίλες από την αρχή. Οποιαδήποτε θεωρία για την ελληνική του καταγωγή πρέπει να παραμείνει στο χώρο της υπόθεσης και θα αντανακλά πάντοτε τις γενικές προσεγγίσεις των μελετητών προς το μύθο¹⁰⁰⁵.

Αποτέλεσε μια ιδιότυπη μορφή ήρωα και λατρεύτηκε ως ήρωας και ως θεός¹⁰⁰⁶. Η λατρεία του ήταν διαδεδομένη σ'όλο τον ελληνικό κόσμο και οι εορτές που σχετίζονταν μ' αυτόν ήταν πιο πολύ εορτές λατρευτικών ενώσεων παρά εορτές της πόλεως¹⁰⁰⁷. Η φύση του ως περιπλανώμενου και διαρκώς αγωνιζόμενου θεού τον κατέστησε κατάλληλο για τα γυμνάσια και τους εφήβους¹⁰⁰⁸. Η λατρεία του εισήλθε πολύ νωρίς και στο θρησκευτικό σύστημα των Ρωμαίων¹⁰⁰⁹. Ιδιαίτερη όμως κοινωνική απήχηση απέκτησε όταν έγινε ο φυλετικός πρόγονος των Δωριέων βασιλέων και αργότερα των Μακεδόνων και ενσωματώθηκε στη γενεαλογική τους παράδοση για πολιτικούς λόγους¹⁰¹⁰.

Στην Άνω Μακεδονία ο Ηρακλής λατρευόταν και με τις προσωνυμίες Κυναγίδας και Προπυλαίος.

Την κεφαλή του προγονικού ήρωα και θεού των Μακεδόνων επέλεξε η δυναστεία των Ελμειωτών για τον εμπροσθότυπο χάλκινης κοπής Δέρδα (**αρ. 181**, εικ. 181). Ο Ηρακλής παριστάνεται νεαρός, αγένειος με λεοντή. Ο οπισθότυπος φέρει την επιγραφή ΔΕΡΔΑ, ρόπαλο και αιχμή δόρατος. Η κοπή χρονολογείται στο α' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.

¹⁰⁰⁵ Burkert 1997β, 131 κ.ε. με σχολιασμό των πρώιμων θεωριών για την καταγωγή του ήρωα.

¹⁰⁰⁶ Ηρόδοτος, 2.44, Πausanίας, 2.10.1.

¹⁰⁰⁷ Αυτό ίσως δικαιολογεί και την ύπαρξη των πολλών μικρών και μεγάλων ιερών του Ηρακλή στην Αττική. Σχετικά βλ. Deubner 1932, 226 κ.ε., S. Woodford, «Cults of Herakles in Attica», στο: Studies presented to G.M.A. Hanfmann (1974), 211-225 και Burkert 1993, 438 για το σχολιασμό.

¹⁰⁰⁸ J. Delorme, *Gymnasion, études sur les monuments consacrés à l'éducation en Grèce*, Paris 1960, 339 κ.ε.

¹⁰⁰⁹ J. Bayet, *Herclé : Les origines de l'Hercule romain* (1926).

¹⁰¹⁰ Ηρόδοτος, 8.137 κ.ε. Για το θέμα βλ. και Burkert 1997β, 157-159.

ίσως και στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. Σύμφωνα με τις τεχνοτροπικές και εικονογραφικές παρατηρήσεις της Λιάμπη¹⁰¹¹, η οποία μελέτησε τις νομισματικές κοπές των Ελιμειωτών, η κοπή με την απεικόνιση του Ηρακλή είναι λίγο μεταγενέστερη αυτών με την απεικόνιση του Απόλλωνα¹⁰¹².

Οι Wace και Woodward αναφέρουν την ύπαρξη μιας πωρολιθικής ενεπίγραφης βάσης με αναθηματική επιγραφή στον Ηρακλή (αρ. 182, εικ. 182) με προέλευση τον Άγιο Γεώργιο Γρεβενών, πιθανότατα αυτοκρατορικών χρόνων. Οι μετέπειτα ερευνητές Edson και Ριζάκης και Τουράτσογλου αναζήτησαν ματαίως το μνημείο, το οποίο εξακολουθεί και σήμερα να θεωρείται χαμένο. Σύμφωνα με το κείμενο της επιγραφής, ο απελεύθερος *Θευδάς* αφιέρωσε στον Ηρακλή *φιαλίσκον*. Η ανάθεση φιαλών, σκύφων και άλλων σκευών στον Ηρακλή από απελεύθερους αποτελούσε συνήθεια. Ανάλογο παράδειγμα έχουμε από τη Βέροια¹⁰¹³. *Φιάλαι* *έξελευθερικάι* αναφέρονται σε επιγραφή από την Αθήνα¹⁰¹⁴.

Ο συσχετισμός του Ηρακλή με τους απελεύθερους στην Άνω Μακεδονία παραπέμπει στον Ηρακλή με την επίκληση Κυναγίδας, που ήταν ο κατεξοχήν άρρενας θεός των απελευθερώσεων στην περιοχή, την οποία σήμερα καταλαμβάνει ο δυτικομακεδονικός χώρος. Στην συγκεκριμένη όμως επιγραφή το όνομα του Ηρακλή δε

¹⁰¹¹ Liampi 1998, 10.

¹⁰¹² Το ζήτημα των νομισματικών κοπών της Ελιμειωτικής δυναστείας εξετάζεται στο κεφάλαιο για τη λατρεία του Απόλλωνα.

¹⁰¹³ J.M.R. Cormack, BSA 40 (1939–40), 14–16 και ιδιαίτερα 15–16, *EKM, 91-95 αρ. 3, πίν. 533. Πρβλ. και σχολιασμό της επιγραφής αυτής από τους J.- L. Robert, Bull. Épig. 1944, 120, οι οποίοι παρατηρούν ότι «comme il y a trop grande abondance de phiales (πε[ριο]υσ[ία ?]) pour le service du dieu, on permet de faire une autre offrande». Για το σχολιασμό πρβλ. Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 45-46. Όντως στη δεύτερη επιστολή του Δημητρίου Πολιορκητή επιτρέπεται στους απελευθερούμενους δούλους να αναθέτουν αντί φιαλών, που ήταν σε υπερεπάρκεια, σκύφους ή κέρατα. Βλ. επίσης Allamani-Souri, Voutiras 1996.

¹⁰¹⁴ W.H.D. Rouse, Greek votive offerings, 1902, 234. Πρβλ. και W.L. Westermann, «Slavery and the elements of freedom in ancient Greece», Quarterly Bulletin of the Polish Institute of Arts and Sciences in America, 1945, 1–16. Γενικά για αφιερώσεις φιαλών σε ιερά βλ. αρ. 116 και εδώ στο κεφάλαιο Αθηνά, 147.

συνοδεύεται από την πιο πάνω επίκληση, ίσως επειδή πράγματι δεν χρειαζόταν, στην περίπτωση που δεν πρόκειται για τον Ηρακλή Κυναγίδα ή αν όντως επρόκειτο για αυτή τη θεότητα, ίσως να θεωρείτο δεδομένο, οπότε θα ήταν πλεονασμός η αναφορά της. Σε οποιαδήποτε περίπτωση, εφόσον το κείμενο της επιγραφής δεν παρέχει στοιχεία για το συγκεκριμένο ζήτημα, μπορούμε να διατυπώνουμε μόνο υποθέσεις.

Η κεφαλή του νεαρού αγένειου Ηρακλή κοσμούσε τον εμπροσθότυπο μιας χάλκινης κοπής που μπορεί σύμφωνα με την Wartenberg¹⁰¹⁵ να χρονολογηθεί γύρω στο 400 π.Χ. και να αποδοθεί στο Φιλώτα. Στον οπισθότυπο παριστάνεται αετός πάνω σε κεραυνό με την κεφαλή προς τα αριστερά και από πάνω η επιγραφή ΦΙΛΩ (αρ. 183, εικ. 183). Τα περισσότερα αντίτυπα αυτού του τύπου προέρχονται από τη Θεσσαλία. Ο Rogers τα θεωρεί θεσσαλικά. Για ένα μόνο από αυτά έχει δηλωθεί ως τόπος προέλευσης η Μακεδονία. Το ζήτημα της θεσσαλικής προέλευσης της κοπής παραμένει ανοιχτό.

Από το Ρυάκιο στην Εορδαία προέρχεται, σύμφωνα με αναφορά του Α.Σ. Αρβανιτόπουλου, η χαμένη σήμερα αναθηματική επιγραφή (αρ. 184). Σύμφωνα με το κείμενό της η απελεύθερη *Ήδονη* αναθέτει το ενεπίγραφο μνημείο στον Ηρακλή. Χρονολογείται πιθανώς στους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους.

Δύο χάλκινα ειδώλια Ηρακλή έχουν βρεθεί στον οικισμό «Άσπρη Πόλη» Περδίκκα Εορδαίας (αρ. 185, 186)¹⁰¹⁶. Στο ένα από αυτά ο Ηρακλής παριστάνεται όρθιος με στάσιμο το αριστερό σκέλος να ακουμπά με τον αγκώνα σε στήριγμα, ίσως κορμό δέντρου. Τα ειδώλια αυτού του τύπου¹⁰¹⁷ είναι συνήθη προϊόντα τοπικών εργαστηρίων σ' όλη την επικράτεια και καθ' όλη τη διάρκεια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας¹⁰¹⁸.

¹⁰¹⁵ Wartenberg 1998, 16 κ.ε.

¹⁰¹⁶ Τα αντικείμενα προέρχονται από οικισμό που ανασκάφηκε τα τελευταία χρόνια στη θέση «Άσπρη Πόλη» κοντά στον Περδίκκα και παραμένουν αδημοσίευτα. Για την ανασκαφή και τα ευρήματα βλ. Κεφαλίδου, Μοσχάκης 1998.

¹⁰¹⁷ Βλ. και αρ. 150-152, 186.

¹⁰¹⁸ Για ανάλογα παραδείγματα : M. Comstock, C. Vermeule, Greek, Etruscan and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts, Βοστώνη 1971, 69 – 70 αρ. 71 (Διόσκουρος, 200 π. Χ.), 103 αρ. 109 (Ερμής), V. Galliazzo, Romani del Museo Civico di Treviso (1979), αρ. 1 και ιδιαιτέρως αρ. 4 (Ηρακλής, 2^{ος} αι. μ. Χ.).

Στην ίδια παράδοση με τα χάλκινα ειδώλια Ηρακλή από τον Περδίκκα βρίσκονται και δύο ακόμα χάλκινα ειδώλια από το χώρο της Ορεστίδας, το ειδώλιο **αρ. 187** (εικ. 187) της Αρχαιολογικής Συλλογής Κοζάνης από τη θέση «Μπουφάρι» ή «Άγιος Αθανάσιος» Απιδέας Βοΐου, που βρέθηκε μαζί με άλλα αντικείμενα σε χώρο οικιακής λατρείας σε οικοδομικό συγκρότημα ελληνιστικών-ρωμαϊκών χρόνων στη θέση (**αρ. 277, 278, 279**), καθώς και το **αρ. 189** από την Οινόη του Νομού Καστοριάς, απροσδιόριστης χρονολογίας¹⁰¹⁹.

Την παρουσία λατρείας Ηρακλή στην Ορεστίδα μαρτυρεί και ένα χάλκινο αγαλμάτιο, παλαιό εύρημα, από τη θέση «Κοπάτσια» Λικνάδων Βοΐου (**αρ. 188**). Η παλαιότερη έρευνα είχε θεωρήσει ως τόπο προέλευσής του την Ηράκλεια Λυγκηστική ή κάποια θέση της Ηπείρου. Το αγαλμάτιο μεταφέρθηκε σε διάφορους τόπους για να καταλήξει στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινούπολης. Χρονολογείται πιθανώς στους ελληνιστικούς ή τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Από την Ηράκλεια Λυγκηστική αναφέρεται ότι προερχόταν ένα τμήμα μαρμάρινης στήλης με λατινική αναθηματική επιγραφή στον Ηρακλή, η οποία χρονολογείται στο 2^ο-3^ο αι. μ.Χ. (**αρ. 190**). Για το μνημείο υπήρχε αρχικά η εντύπωση ότι φυλασσόταν στο Αρχαιολογικό Μουσείο των Bitola (Naroden Zavod Muzej Bitola) αλλά έχει μάλλον χαθεί πριν από 1961, οπότε αγνοείτο από τους P. Mačkić, I. Mikulčić.

Από το Živojino¹⁰²⁰ στα νοτιοανατολικά των Bitola προέρχεται η μαρμάρινη αναθηματική στήλη του άμισού του 3^{ου} αι. μ.Χ. **αρ. 191** (εικ. 191) με παράσταση ημιανακεκλιμένου Ηρακλή γυμνού και γενειοφόρου.

¹⁰¹⁹ Τα ειδώλια είναι αδημοσίευτα.

¹⁰²⁰ Αυτήν την προέλευση δίνει η Düll 1977, 344 αρ. 140, εικ. 41, σύμφωνα και με τους P. Mačkić, I. Mikulčić. Σήμερα βρίσκεται στη Αίθουσα Γλυπτών του Μουσείου χωρίς αρ. ευρετ. και με προέλευση την Ηράκλεια Λυγκηστική. Η ακρίβεια ωστόσο της πιο πάνω πληροφορίας είναι μάλλον αμφίβολη.

Ηρακλής Κυναγίδας

Η λατρεία του προγονικού θεού των Μακεδόνων με την προσωνομία Κυναγίδας ήταν ευρέως διαδεδομένη στη Βοττιαία και στην Άνω Μακεδονία¹⁰²¹ ενώ δε μαρτυρείται στη Μακεδονία ανατολικά του Αξιού και στη Χαλκιδική.

Παρά την κυνηγητική ιδιότητα που μαρτυρεί το λατρευτικό επίθετο του θεού, η λατρεία μπορεί να θεωρηθεί μάλλον αστική. Απαντάται από τον 3^ο αι. π.Χ. στην Πέλλα και τη Βέροια, απ' όπου διαθέτουμε και τις περισσότερες επιγραφικές μαρτυρίες¹⁰²². Μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση, ωστόσο σχετικά νωρίς, από το 1^ο αι. π.Χ. έως τον 1^ο αι. μ.Χ. εμφανίζεται στην Εορδαία, την Ελίμεια, τη Λυγκηστίδα και τη Δερρίοπο όπου, όπως και στη Βέροια επιβιώνει μέχρι και τον 3^ο αι. μ.Χ. Είναι πολύ πιθανό να διαδόθηκε στην Άνω Μακεδονία από την Πέλλα και τη Βέροια. Ο θεός μ' αυτή του την ιδιότητα προστάτευε κατά μία άποψη το κυνήγι, ασχολία της άρχουσας μακεδονικής τάξης και του βασιλικού οίκου¹⁰²³, και κατ' επέκταση τους κυνηγούς-εφήβους¹⁰²⁴.

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αιανής φυλάσσεται μια μαρμαρίνη βάση αγάλματος με αναθηματική επιγραφή ιερέων του Ηρακλή Κυναγίδα στο θεό μετά το τέλος της θητείας τους (*έρητεύσαντες*) (αρ. 192, εικ. 192). Ένας από αυτούς κατάγεται από την Περραιβική Δολίχη και δηλώνεται με το εθνικό του *Δολιχαῶς*. Η επιγραφή χρονολογείται στον 1^ο αι. π.Χ.

¹⁰²¹ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1999, 953-955. Πρβλ. Kernos, Chron. Arch. 14 (2001), 259 (Κ. Chatzinikolaou, E. Voutiras).

¹⁰²² Αλλαμανή-Σουρή 1992, 77-107, Allamani-Souri, Voutiras 1996, 13-39.

¹⁰²³ P. Briant, «Les chasses d' Alexandre», Αρχαία Μακεδονία V, 1, 1993, 267-277.

¹⁰²⁴ Hatzopoulos 1994 για τα διαβατήρια έθιμα. Μ.Β. Χατζόπουλος, «Λατρείες της Μακεδονίας : Τελετές μεταβάσεως και μνήσεις», στο : Α. Αβαγιανού (εκδ.) Λατρείες στην «Περιφέρεια» του αρχαίου ελληνικού κόσμου, «Επιστήμης Κοινωνία», Ειδικές μορφωτικές εκδηλώσεις, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2002, 11-30, με όλη την παλαιότερη βιβλιογραφία.

Ο απελεύθερος *Βάσσος*, γιος του *Αντιπάτρου*, θρακικής καταγωγής¹⁰²⁵ ανέθεσε ένα χαμένο σήμερα μνημείο στον Ηρακλή Κυναγίδα (**αρ. 193**, εικ. 193). Την πληροφορία παραδίδει μια λίθινη ενεπίγραφη πλάκα του 2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ.

Τη σχέση των απελευθέρων με τον Ηρακλή Κυναγίδα αποδεικνύει και η αναθηματική στήλη με την απελευθερωτική επιγραφή **αρ. 194** (εικ. 194) από τις Πέτρες Εορδαίας και σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Φλώρινας. Ο αναθέτης *Εϋδικος Ταυρίωνος* είναι *Βρυναῖος*¹⁰²⁶ και απελευθερώνει τη Μέλισσα. Η επιγραφή είναι ένα χρονολογημένο κείμενο του 57-55 π.Χ.

Οι τρεις ακόλουθες μαρμάρινες ενεπίγραφες αναθηματικές στήλες προέρχονται από το Ρυάκιο στην Εορδαία, όπου η έρευνα υποθέτει την ύπαρξη ιερού αφιερωμένου στον Ηρακλή Κυναγίδα (**αρ. 195**). Η μία από αυτές αποτελεί παλαιό εύρημα, που φυλάσσεται στην Αρχαιολογική Συλλογή Κοζάνης και παρέχει τη μοναδική απεικόνιση του αγαλματικού τύπου του θεού, που πολύ πιθανώς να πρόκειται και για το λατρευτικό (**αρ. 196**, εικ. 196). Η παράσταση παραπέμπει στον τύπο Κοπεγχάγης/Δρέσδης, ο οποίος απηχεί πρωτότυπο έργο της δεκαετίας του 360 π.Χ. και πρόδρομο του αντίστοιχου του τύπου του Ηρακλή Farnese¹⁰²⁷. Το μνημείο είναι ανάθημα του *Σταδμέα* και χρονολογείται στο 5/6 μ.Χ. (μακεδονική χρονολογία).

Οι δύο άλλες στήλες, που παραμένουν αδημοσίευτες **αρ. 197**, **αρ. 198**, φέρουν παράσταση Ηρακλή και αναθηματική επιγραφή στον Ηρακλή Κυναγίδα. Πρόκειται πιθανότατα για έργα των ύστερων ελληνιστικών ή των ρωμαϊκών χρόνων.

Στα επιγραφικά κείμενα από τη Άνω Μακεδονία διαφαίνεται η σχέση του Ηρακλή με τις απελευθερώσεις. Από ανάλογες μαρτυρίες της ευρύτερης περιοχής του Βερμίου από τον 1^ο αι. π.Χ. κ.ε. ο Ηρακλής Κυναγίδας εμφανίζεται ως προστάτης σχεδόν

¹⁰²⁵ Πολλές φορές πρόκειται για τον εξελληνισμένο τύπο του ρωμαϊκού Bassus.

¹⁰²⁶ Για το εθνικό βλ. F. Papazoglou, *ŽA* 36 (1986), 128, Papazoglou 1988, 162. Πρβλ. και Σβέρκος 2000, 38.

¹⁰²⁷ LIMC IV, (1988), 762-763 κ.ε., λ. Herakles (J. Boardmann). Για την ταύτιση βλ. και Ριζάκης, Τουράτσογλου 1999, 953-954 υποσ. 19.

αποκλειστικά των απελευθερώσεων¹⁰²⁸ και εντάσσεται σε μία ομάδα θεοτήτων-εγγυητών των απελευθερωτικών πράξεων, που είναι συνήθως γυναικείες¹⁰²⁹. Εξαιρέση αποτελεί ο Ηρακλής Κυναγίδας και ο Ήρων (αρ. 215). Η Πασικράτα του Sunodol της Β. Λυγκηστίδας και η Εν(ν)οδία της Εξοχής Εορδαίας, γνωστή και από πρώιμα μνημεία στην Πέλλα και τη Βέροια, είναι θεσσαλικές και η σχέση τους με τις απελευθερώσεις δούλων αρκετά όψιμη (2^{ος}-3^{ος} αι. μ.Χ.). Οι λοιπές όμως όπως η Μα της Έδεσσας, η Μήτηρ Θεών Αυτόχθων της Λευκόπετρας, η Άρτεμη με διάφορα επίθετα διέθεταν, όπως έχει σημειωθεί¹⁰³⁰, ιερά στις υπώρειες του Βερμίου και των Πιερίων, περιοχές όπου οι πηγές και η μελέτη της ανθρωπωνυμίας τοποθετούν το προμακεδονικό φρυγικό υπόστρωμα¹⁰³¹. Η έρευνα δεν έχει καταλήξει μέχρι στιγμής στο κατά πόσο οι θεότητες αυτές αποτελούν μεταγενέστερες προσθήκες στο μακεδονικό πάνθεο από τη Μ. Ασία ή είναι επιβιώσεις του αυτόχθονος φρυγικού υποστρώματος. Παρόλα αυτά ορθές θα πρέπει να θεωρηθούν οι απόψεις των Ριζάκη και Τουράτσογλου ότι η «έξαρση των απελευθερώσεων με ανάθεση που παρατηρείται σε συνάφεια με τις θεότητες αυτές το 2^ο και 3^ο αι. μ.Χ. βρίσκει το παράλληλο της στην Άνω Μακεδονία για θεότητες που η υπόστασή τους παραδοσιακά δε συνδεόταν με τις απελευθερώσεις δούλων και των οποίων οι χώροι λατρείας βρίσκονται εκτός της ζώνης του Βερμίου (Εννοδία, Πασικράτα, Ηρακλής Κυναγίδας). Το κατά πόσο η έξαρση των απελευθερώσεων στην

¹⁰²⁸ Αν ο θεός της απελευθερωτικής επιγραφής από τη Βέροια (σχετικά βλ. Μ. Ανδρόνικος, Αρχαία επιγραφαί Βεροίας, 1950, 8-23) μπορεί να ταυτιστεί με τον Ηρακλή Κυναγίδα, τότε η σχέση του θεού με τις απελευθερώσεις είναι πολύ παλαιότερη, παρόλο που η χρονολόγηση της επιγραφής το 235 π.Χ. από τον πρώτο εκδότη αμφισβητήκε από άλλους. Συγκεκριμένα ο Μ. Errington, Αρχαία Μακεδονία II, 115-122, τη χρονολόγησε στο 280/9 π.Χ., ο Ε. Μικρογιαννάκης, Αρχαία Μακεδονία IV, 393-399, την τοποθέτησε πριν το 239 π.Χ. και ακολούθως ο Ε. Grzybek, Αρχαία Μακεδονία V,1, 521-527, στο 291/290 π.Χ. Στο ΕΚΜ, αρ. 45 χρονολογείται στα 239/229 π.Χ. Πρβλ. Ριζάκης, Τουράτσογλου 1999, 954 και υποσ. 22.

¹⁰²⁹ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1999, 954 και υποσ. 24. Βλ. και εδώ στα αντίστοιχα κεφάλαια για τις λατρείες των θεοτήτων αυτών : Εν(ν)οδία, Συρία θεά, Πασικράτα, Άρτεμη. Πρβλ. Ριζάκης, Τουράτσογλου 1999, υποσ. 24. Το ζήτημα των απελευθερωτικών πράξεων σχολιάζεται εδώ στο κεφάλαιο Εν(ν)οδία.

¹⁰³⁰ Papazoglou 1979, 168. Πρβλ. Μ. Hatzopoulos, BCH 111 (1987), 402.

¹⁰³¹ Βλ. τις απόψεις του Χατζόπουλου 1995.

αρχαία Μακεδονία του 3^{ου} αι. μ.Χ. και ιδιαίτερα στο δυτικό της τμήμα, βρίσκεται σε σχέση ανάλογη προς την πολιτική των Σεβήρων σταδιακής εξομάλυνσης των κοινωνικών διαφορών στους κόλπους της αυτοκρατορίας με αποκορύφωμα την έκδοση της *constitutio antoniniana* και τη χορήγηση της ρωμαϊκής πολιτείας σε όλους τους υπηκόους της Ρώμης¹⁰³² καθώς και κατά πόσο οι απελευθερώσεις αυτές ήταν κατά κανόνα συνδεδεμένες με θεότητες του ανατολικού/φρυγικού πανθέου, κατεξοχήν θηλυκού γένους στις οποίες κατ'αναλογία προστέθηκαν και ορισμένες άλλες ανδρικού, αποτελεί για την ώρα υπόθεση εργασίας»¹⁰³³.

Ιδιαίτερη λατρεία και το σημαντικότερο και αρχαιότερο ιερό της πόλης, πιθανότατα στο δυτικό της τμήμα, είχε ο Ηρακλής Κυναγίδα στη Βέροια. Οι ιερείς του, που προέρχονταν από τους εφήβους κυνηγούς, είχαν ετήσια θητεία και στους χρόνους του Δημητρίου Πολιορκητή προνόμιο ατέλειας, αναφέρονται σε επιγραφικά κείμενα ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων από την πόλη¹⁰³⁴. Κυρίως όμως ήταν ο θεός-εγγυητής των απελευθερωτικών πράξεων¹⁰³⁵.

Λατρεία Ηρακλή Κυναγίδα¹⁰³⁶ μαρτυρείται επιγραφικά και στην Πέλλα κατά τους ελληνιστικούς χρόνους.

Αναθηματική επιγραφή στον Ηρακλή Κυναγίδα χρονολογείται στο 2^ο ή και 3^ο αι. μ.Χ. και προέρχεται από το Mojno κοντά στο Podmol της Πελαγονίας¹⁰³⁷.

¹⁰³² Κ. Μπουραζέλης, Θεία Δωρεά. Μελέτες πάνω στην πολιτική της δυναστείας των Σεβήρων και την *constitutio antoniniana*, Αθήνα 1989, 13, 68, 82-83, 85, 124. Πρβλ. Ριζάκης, Τουράτσογλου 1999, 954-955. Πρβλ. επίσης τις σχετικές παρατηρήσεις για την κοινωνική διαστρωμάτωση στην Άνω Μακεδονία πριν και μετά την *constitutio antoniniana* : Σβέρκος 2000, 145 κ.ε.

¹⁰³³ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1999, 954-955.

¹⁰³⁴ *ΕΚΜ, 91-95 αρ. 3, πίν. 533, 133-134 αρ. 29, πίν. 543, 134 αρ. 30, πίν. 543, 214-215 αρ. 134, πίν. 565.

¹⁰³⁵ Αλλαμανή-Σουρή 1992, Allamani-Souri, Voutiras 1996. Πρβλ. ΕΚΜ, 134-135 αρ. 31, 33, πίν. 543.

¹⁰³⁶ Iliadou 1998, 214-215 αρ. 110.

¹⁰³⁷ Düll 1977, 337 αρ. 124.

Ένα ενεπίγραφο αναθηματικό ανάγλυφο του 2^{ου} αι. μ.Χ. στον Ηρακλή Κυναγίδα βρέθηκε στη Στύβερρα¹⁰³⁸.

Ηρακλής Προπυλαίος

Από το λόφο του Αγίου Ελευθερίου Κοζάνης στην Ελίμεια, όπου πιθανότατα υπήρχε ιερό ή ιερά αφιερωμένα στη λατρεία διαφόρων θεοτήτων και πιθανότατα και του Ηρακλή προέρχεται η μαρμάρινη βάση αγάλματος με αναθηματική επιγραφή στον Ηρακλή Προπυλαίο **αρ. 199** (εικ. 199). Η βάση στήριζε άγαλμα πιθανότατα όρθιου Ηρακλή και ήταν ανάθημα του *Πολυστράτου* που ήταν *Ἐρδάρριος*. Το συγκεκριμένο εθνικό είναι άγνωστο από αλλού. Επίσης το λατρευτικό επίθετο του Ηρακλή *Προπυλαίος* δεν απαντάται σε άλλη επιγραφή από την Άνω Μακεδονία. Το λατρευτικό αυτό επίθετο όπως και τα *Φύλακος*, σε αναθηματική επιγραφή του 3ου -2ου αι. π.Χ. από τη Πέλλα¹⁰³⁹ και *Ἐπίνικος* σε επιγραφή ρωμαϊκών χρόνων από την Αντιγόχεια¹⁰⁴⁰ αναφέρονται στην πολεμική ιδιότητα του Ηρακλή και την προστασία που παρείχε στις πόλεις και τους κατοίκους τους.

Ένας μεγάλος αριθμός αναθηματικών και επιτυμβίων μνημείων, αγαλμάτων και έργων διακοσμητικού χαρακτήρα δηλώνει τη σπουδαιότητα της λατρείας του Ηρακλή στο βορειοελλαδικό χώρο. Πιθανότατα αποτροπαϊκού χαρακτήρα ήταν η χρήση του ηρακλείου άμματος στη μικροτεχνία των ελληνιστικών χρόνων.

Η κεφαλή του Ηρακλή όπως άλλωστε και το ρόπαλο, σύμβολο του ήρωα, απεικονίζονται σε μία μεγάλη σειρά νομισμάτων των Μακεδόνων βασιλέων από την

¹⁰³⁸ Düll 1977, 342 αρ. 135.

¹⁰³⁹ Iliadou 1998, 215-216 αρ. 112.

¹⁰⁴⁰ Iliadou 1998, 186-187 αρ. 74.

εποχή του Αρχελάου και μετά¹⁰⁴¹ καθώς και του Παιονικού βασιλείου του 4^{ου} αι. π.Χ.¹⁰⁴².

Η θόλος του βασιλικού ανακτόρου των Αιγών θα πρέπει να ήταν αφιερωμένη στον Ηρακλή Πατρόω σύμφωνα με αναθηματική επιγραφή σε αρχιτεκτονικό μέλος του κτηρίου¹⁰⁴³.

Θεός εγγυητής των όρκων μεταξύ άλλων (Διός, Γης, Ηλίου, Απόλλωνα, Ερμή) εμφανίζεται και ο Ηρακλής στο γυμνασιαρχικό νόμο της Βέροιας του 2^{ου} αι. π.Χ.¹⁰⁴⁴.

Λατρευτικός σύλλογος του Ηρακλή μαρτυρείται επιγραφικά στην Έδεσσα¹⁰⁴⁵. Λατρεία Ηρακλή μαρτυρείται επιγραφικά και στην Πέλλα κατά τους ελληνιστικούς χρόνους¹⁰⁴⁶.

Αγαλμάτια Ηρακλή που απηχούν τον τύπο Farnese¹⁰⁴⁷ και τραπεζοφόρο ρωμαϊκών χρόνων¹⁰⁴⁸ προέρχονται από το Δίον Πιερίας.

Μία δίγλωσση αναθηματική επιγραφή στον Ηρακλή του 1^{ου} μ.Χ. προέρχεται από τη Θέρμη Θεσσαλονίκης¹⁰⁴⁹.

Συνήθειες του Ηρακλή απαντώνται σε δύο επιγραφές του 154-155 μ.Χ. από τη Θεσσαλονίκη¹⁰⁵⁰.

¹⁰⁴¹ Σχετικά βλ. U. Westermark, «The Regal Macedonian Coinage c. 413-359 B.C.», Kraay Mørkholm Essays, 304 κ.ε. Πρβλ. Wartenberg 1998, 14 κ.ε. με βιβλιογραφία, SNG Cop II αρ. 658-691, 697-875 (Αλέξανδρος Γ').

¹⁰⁴² Gaebler 1935, 200 αρ. 7, πίν. XXXVII, 7, 205 αρ. 12, πίν. XXXVIII, 5.

¹⁰⁴³ Μ. Ανδρόνικος, Βεργίνα. Οι Βασιλικοί τάφοι και άλλες αρχαιότητες, Αθήνα 1984, 38, 42.

¹⁰⁴⁴ Ph. Gauthier, M.B. Hatzopoulos, La loi gymnsiarchique de Béroia, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 16, Athènes 1993, Hatzopoulos 1996, 131-138, EKM, 77-85 αρ. 1 Α, πίν. 531.

¹⁰⁴⁵ Iliadou 1998, 212-213 αρ. 106-108.

¹⁰⁴⁶ Iliadou 1998, 215 αρ. 111.

¹⁰⁴⁷ Iliadou 1998, 121-123 αρ. 218-219.

¹⁰⁴⁸ Δ. Παντερμαλής, Το Έργον, 1988, 72.

¹⁰⁴⁹ Π.Μ. Νίγδελης, «Η οικογένεια των Ιταλικών Aulī Anīi στη Θεσσαλονίκη με αφορμή μια νέα δίγλωσση αναθηματική επιγραφή», Τεκμήρια Α (1995), 47-63, πίν. 1.

¹⁰⁵⁰ IG X 2.1, 116-117 αρ. 288, *289.

Από το κέντρο της πόλης προέρχεται τμήμα αγαλματίου Ηρακλή του τύπου Farnese που χρονολογείται στον 1^ο ή τον 2^ο αι. μ.Χ.¹⁰⁵¹. Κεφαλή αγαλματίου Ηρακλή επίσης από την πόλη και τμήμα ροπάλου άγνωστης προέλευσης πιθανότατα συνανήκουν και χρονολογούνται στο β' μισό του 2^{ου} ή στο α' μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ.¹⁰⁵².

Παράσταση Ηρακλή και Ερωτιδέων φέρουν τραπεζοφόρα αυτοκρατορικών χρόνων και κυρίως του 3^{ου} αι. μ.Χ. από τη Θεσσαλονίκη¹⁰⁵³.

Τη λατρεία του στην Αμφίπολη μαρτυρούν ενεπίγραφη βάση αγάλματος Ηρακλή ελληνιστικών χρόνων¹⁰⁵⁴, ενεπίγραφο αναθηματικό ανάγλυφο ρωμαϊκών χρόνων στον Ηρακλή, τον Ήρωα ιππέα και τους Αιγύπτιους θεούς¹⁰⁵⁵ και αγαλμάτιο Ηρακλή αυτοκρατορικών χρόνων¹⁰⁵⁶.

Αναθηματική επιγραφή στο Διόνυσο και τον Ηρακλή Πατρώο αναφέρεται με προέλευση από το Δοξάτο Δράμας, πιθανότατα ελληνιστικών χρόνων¹⁰⁵⁷. Με το ίδιο λατρευτικό επίθετο μαρτυρείται ο θεός σε αναθηματική επιγραφή από την περιοχή των Φιλίππων¹⁰⁵⁸. Από την περιοχή της Δράμας προέρχεται επίσης αναθηματική επιγραφή στον Κύριο Ήρωα Ηρακλή ρωμαϊκών χρόνων¹⁰⁵⁹. Από τη Δράμα και κυρίως από τους Φιλίππους μαρτυρούνται αναθηματικές επιγραφές στον Ηρακλή και τους Liber και Libera¹⁰⁶⁰. Τη λατρεία του θεού στους Φιλίππους ήδη από τους ελληνιστικούς χρόνους δηλώνουν επίσης αγαλμάτια¹⁰⁶¹ και πλάκες με λατινικές επιγραφές με αναφορά στον Ηρακλή από το ιερό του Σιλβανού¹⁰⁶².

¹⁰⁵¹ *ΚΓΑΜΘ II, 67 αρ. 202, εικ. 531-534 (Γ. Δεσπίνης).

¹⁰⁵² *ΚΓΑΜΘ II, 72-73 αρ. 210, 211, εικ. 5583-587 (Γ. Δεσπίνης).

¹⁰⁵³ ΚΓΑΜΘ I, 133-135 αρ. 104-105, εικ. 294-295, 296-299 (Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού).

¹⁰⁵⁴ Iliadou 1998, 177 αρ. 49.

¹⁰⁵⁵ Iliadou 1998, 175-176 αρ. 47.

¹⁰⁵⁶ Iliadou 1998, 178 αρ. 51.

¹⁰⁵⁷ Iliadou 1998, 161 αρ. 22.

¹⁰⁵⁸ Iliadou 1998, 164-165 αρ. 27.

¹⁰⁵⁹ Iliadou 1998, 163 αρ. 24.

¹⁰⁶⁰ Iliadou 1998, 164-167 αρ. 25, 28-30.

¹⁰⁶¹ Iliadou 1998, 171-172 αρ. 32-34.

¹⁰⁶² Iliadou 1998, 167-170 αρ. 31.

Πιθανή είναι, σύμφωνα με τους εκδότες της επιγραφής, η αναγραφή επωνύμου ιερέα του Ηρακλή σε τιμητικό ψήφισμα των Αβδηριτών προς τιμή Τηίων πρεσβευτών του 166-160 π.Χ.¹⁰⁶³

Από την Πλωτινόπολη προέρχεται αναθηματική επιγραφή του βασιλιά των Θρακών Κόττος στον Ηρακλή Σωτήρα, που χρονολογείται μεταξύ του 42 και 31 π.Χ.¹⁰⁶⁴. Θρακικές απομιμήσεις θασιακών τετραδράχμων φέρουν την επιγραφή ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΘΡΑΚΩΝ¹⁰⁶⁵.

Ένας σημαντικός αριθμός αναθηματικών αναγλύφων στον Ηρακλή αυτοκρατορικών χρόνων κυρίως του 3^{ου} αι. μ.Χ. προέρχεται από θέσεις της Πελαγονίας και συγκεκριμένα από την περιοχή του Volkono¹⁰⁶⁶, το Kavadarci με παράσταση Ηρακλή, Ερμή και Νίκης¹⁰⁶⁷, το Kostinci¹⁰⁶⁸ και το Peštani (Δοσωναίοι ;)¹⁰⁶⁹ του Prilep, αλλά και το Prilep¹⁰⁷⁰. Ο Ηρακλής παριστάνεται μαζί με το Διόνυσο και το Δία σε αναθηματικό ανάγλυφο του β' μισού του 2^{ου} αι. μ.Χ. από την περιοχή του Kavadarci¹⁰⁷¹, απ' όπου προέρχεται επίσης αναθηματική επιγραφή των μέσων του 2^{ου} αι. μ.Χ. στον Ηρακλή Μέγιστο¹⁰⁷².

Ενεπίγραφο αναθηματικό ανάγλυφο στον Ηρακλή χρονολογείται στο α' μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ. και προέρχεται από τους Στόβους¹⁰⁷³.

Αγαλμάτια του 2^{ου} και 3^{ου} αι. μ.Χ. αναφέρονται με προέλευση το Šilevo¹⁰⁷⁴, την Tašačica¹⁰⁷⁵, την Melnica¹⁰⁷⁶ και την Kruševica¹⁰⁷⁷ της ευρύτερης περιοχής του Prilep, τους Στόβους¹⁰⁷⁸ και τη Στύβερα¹⁰⁷⁹.

¹⁰⁶³ ΕΘΑ, 191-197 αρ. Ε5, πίν. 2.

¹⁰⁶⁴ ΕΘΑ, 576-577 αρ. Ε458, πίν. 94.

¹⁰⁶⁵ I. Prokopy, Νομισματικά Χρονικά 21 (2002), 83-87.

¹⁰⁶⁶ Düll 1977, 332 αρ. 114.

¹⁰⁶⁷ Düll 1977, 333-334 αρ. 117, εικ. 43.

¹⁰⁶⁸ Düll 1977, 335 αρ. 120.

¹⁰⁶⁹ Düll 1977, 338 αρ. 129, εικ. 42.

¹⁰⁷⁰ Düll 1977, 339 αρ. 130, εικ. 40.

¹⁰⁷¹ Düll 1977, 317 αρ. 89.

¹⁰⁷² Düll 1977, 340 αρ. 131.

¹⁰⁷³ Düll 1977, 340-341 αρ. 132.

Μορφές στον εικονογραφικό τύπο του Ηρακλή ή με τα σύμβολα του θεού απαντώνται σε ταφικούς βωμούς της Θεσσαλονίκης και της Βέροιας¹⁰⁸⁰. Ο Ηρακλής συνοδεύεται συχνά από μορφές στον τύπο του Ήρωα ιπέα ή του Ερμή.

Ηρακλής καθώς και Ηρακλής και Ερμής απεικονίζονται με συμβολικό τρόπο σε επιτύμβια ανάγλυφα αυτοκρατορικών χρόνων από τους Πύργους Εορδαίας¹⁰⁸¹ και το Σκοπό Φλώρινας στη Λυγκηστίδα¹⁰⁸² αντίστοιχα.

Επιτύμβια ανάγλυφα με ανάλογες παραστάσεις προέρχονται από το Δοξάτο Δράμας¹⁰⁸³ την Ηράκλεια Λυγκηστική¹⁰⁸⁴ και από το Brod¹⁰⁸⁵ στην ευρύτερη περιοχή των Bitola στη Β. Λυγκηστίδα, και χρονολογούνται στο α΄ μισό του 2^{ου} και το α΄ μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ. αντίστοιχα.

Στην ίδια κατεύθυνση βρίσκονται και τα ενεπίγραφα επιτύμβια ανάγλυφα αυτοκρατορικών χρόνων από τις Κεραμειές¹⁰⁸⁶ και το Prilep¹⁰⁸⁷ της Πελαγονίας. Επίσης αξίζει να σημειωθούν τα ανάγλυφα από την Κολοβαίσα¹⁰⁸⁸ και το Kudretni¹⁰⁸⁹ στην

¹⁰⁷⁴ Düll 1977, 343 αρ. 137.

¹⁰⁷⁵ Düll 1977, 343 αρ. 138.

¹⁰⁷⁶ Düll 1977, 336-337 αρ. 123.

¹⁰⁷⁷ Düll 1977, 335-336 αρ. 121, εικ. 38 a-b.

¹⁰⁷⁸ Düll 1977, 341 αρ. 133, εικ. 39.

¹⁰⁷⁹ Düll 1977, 341 αρ. 134.

¹⁰⁸⁰ Π. Αδάμ-Βελένη, Μακεδονικοί βωμοί. Τιμητικοί και ταφικοί βωμοί αυτοκρατορικών χρόνων στη Θεσσαλονίκη, πρωτεύουσα της Μακεδονίας και στη Βέροια, πρωτεύουσα του Κοινού των Μακεδόνων, Αθήνα 2002, 85.

¹⁰⁸¹ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 124-125 αρ. 129, πίν. 49.

¹⁰⁸² Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 149-150 αρ. 162, πίν. 62.

¹⁰⁸³ Iliadou 1998, 161-163 αρ. 23

¹⁰⁸⁴ Πρόκειται για ενεπίγραφο μνημείο. Σχετικά βλ. Düll 1977, 332-333 αρ. 115.

¹⁰⁸⁵ Düll 1977, 331-332 αρ. 113.

¹⁰⁸⁶ Düll 1977, 334-335 αρ. 118, εικ. 7.

¹⁰⁸⁷ Düll 1977, 338-339 αρ. 129.

¹⁰⁸⁸ Düll 1977, 335 αρ. 119.

¹⁰⁸⁹ Düll 1977, 336 αρ. 122.

περιοχή του Prilep, όπως και το επιτύμβιο ανάγλυφο με μορφές στον τύπο του Ηρακλή και του Ήρωα ιππέα από τη Στύβερρα¹⁰⁹⁰ της ίδιας περιόδου.

Το ότι αφηρωισμένοι νεκροί απεικονίζονται με τον τρόπο αυτό οφείλεται στην ηρωική υπόσταση του Ηρακλή και τις αρετές που αυτός αντιπροσωπεύει.

Το θέμα του Ηρακλή γενικά στον αρχαίο πολιτισμό, είναι τόσο πλούσιο και ευρύ, που από μόνο του είναι ικανό να καλύψει τις ανάγκες της έρευνας πολλών μελετών. Παρόλο που παραμένει το ερώτημα πώς ο Ηρακλής έγινε πρόγονος των Δωριέων βασιλέων, όπως και πολλών άλλων κατοπινών δυνασθειών, συμπεριλαμβανομένης και της μακεδονικής, εν τούτοις η μοναρχία χρησιμοποίησε ως πρότυπο τον Ηρακλή, έτσι ώστε αυτός να γίνει κυρίαρχη μορφή στην ελληνορωμαϊκή παράδοση, ως και τη θεοποίηση του ρωμαίου αυτοκράτορα. Στη μετέπειτα εξέλιξη του ελληνικού πολιτισμού η ηρωική όψη του Ηρακλή υποχρεώθηκε να υποχωρήσει. Καθώς η ανάγκη για προσωπική προστασία αυξανόταν στις κοινωνίες με την πάροδο του χρόνου, η σημαντικότερη επιτυχία του Ηρακλή ήταν ότι κατατρόπωσε το γήρας και το θάνατο, επομένως οι πρώιμες ιστορίες της οποιασδήποτε ενασχόλησής του με τα ζώα κατέληξαν να ενταχθούν σ'ένα πλαίσιο σχεδόν διακοσμητικού χαρακτήρα, οπότε ο ίδιος ο Ηρακλής παρέμεινε ο βοηθός κατά του φόβου του θανάτου ως τα θέματα των ρωμαϊκών σαρκοφάγων των ύστερων αυτοκρατορικών χρόνων¹⁰⁹¹.

Θεοφόρα ονόματα

Το θεοφόρο όνομα *Ήρακλείδης* απαντάται στην Κοζάνη¹⁰⁹², στο Σκοπό¹⁰⁹³ και στη θέση Αχλάδα Φλώρινας¹⁰⁹⁴ κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους. Το όνομα απαντάται στη

¹⁰⁹⁰ Düll 1977, 343-343 αρ. 136.

¹⁰⁹¹ Burkert 1997β, 158 κ.ε.

¹⁰⁹² Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 62-63 αρ. 52, πίν. 19.

¹⁰⁹³ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 149-150 αρ. 162, πίν. 62.

¹⁰⁹⁴ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 157-158 αρ. 172, πίν. 67.

Θεσσαλονίκη¹⁰⁹⁵, στα Καλίνδουα¹⁰⁹⁶, στη Νέα Ποτεΐδαια Χαλκιδικής (αρχαία Κασσανδρεία)¹⁰⁹⁷, στη Λευκόπετρα Ημαθίας¹⁰⁹⁸, στη Βέροια¹⁰⁹⁹, στη Μαρώνεια και την ευρύτερη περιοχή της¹¹⁰⁰ και στα Άβδηρα¹¹⁰¹. Στην Άνω Μακεδονία μαρτυρείται επίσης το *Ήρακλέας* στην Πλατανιά Βοΐου¹¹⁰².

Στο λοιπό βορειοελλαδικό χώρο απαντώνται και τα *Ήρακλέων*¹¹⁰³, *Ήράκλεια*¹¹⁰⁴, *Ήράκλειος*¹¹⁰⁵, *Ήράκλειτος*¹¹⁰⁶, *Ήρακλῆς*¹¹⁰⁷, *Ήρακλᾶς*¹¹⁰⁸, *Ήρακλιανός*¹¹⁰⁹, από τους κλασικούς έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους.

¹⁰⁹⁵ IG X 2.1, 100 αρ. 243, 106-108 αρ. 259, 244 αρ. *854, Δήμιτσας 1896, 425-427, Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997, 46-47 αρ. 36 με εικόνα.

¹⁰⁹⁶ Hatzopoulos, Loukoroulou 1992, 87-93, Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997, 50-56 αρ. 40-42.

¹⁰⁹⁷ Hatzopoulos 1996, 88-89 αρ. 69, Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997, 39 αρ. 23.

¹⁰⁹⁸ Leukorétra, 99 αρ. 25, πίν. 295.

¹⁰⁹⁹ EKM, 150-153 αρ. 49, πίν. 547, 156-157 αρ. 55, πίν. 548, 239 αρ. 165, πίν. 574, 240 αρ. 167, πίν. 575.

¹¹⁰⁰ ΕΘΑ, 364-365 αρ. E181, πίν. 45, 377 αρ. E196, πίν. 48, 382-383 αρ. E204, πίν. 50, 390-393 αρ. E212, πίν. 53, 409 αρ. E242, πίν. 59, 431-432 αρ. E288, πίν. 66, 483-484 αρ. E384, πίν. 80.

¹¹⁰¹ ΕΘΑ, 191-197 αρ. E5, πίν. 2.

¹¹⁰² Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 193 αρ. 204, πίν. 80.

¹¹⁰³ Για τα θεοφόρα όπως το *Ήρακλέων* με ευρύτερη διάδοση στη Μακεδονία και την ελληνική επικράτεια βλ. πρόσφατα Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Ανασκαφική έρευνα στην περιοχή του Φάκου της Πέλλας», ΑΕΜΘ 17 (2003) [2005], 474 και υποσ. 39 με βιβλιογραφία.

¹¹⁰⁴ IG X 2.1, 190 αρ. 587 (Θεσσαλονίκη). Leukorétra, 142-143 αρ. 80, πίν. 322 (Λευκόπετρα Ημαθίας). EKM, 276 αρ. 245-246, πίν. 594, 300-301 αρ. 305, πίν. 605 (Βέροια).

¹¹⁰⁵ IG X 2.1, 244 αρ. *854 (Θεσσαλονίκη). ΕΘΑ, 305 αρ. *E139, πίν. 33 (Χερσόνησος Μολυβωτής).

¹¹⁰⁶ IG X 2.2, αρ. 326 I (Πελαγονία). ΕΘΑ, 347-348 αρ. E172, πίν. 41 (Μαρώνεια).

¹¹⁰⁷ Leukorétra, 138 αρ. 75, πίν. 319 (Λευκόπετρα Ημαθίας).

¹¹⁰⁸ EKM, 130-132 αρ. 27, πίν. 542, 225-228 αρ. 143-144, πίν. 568-569 (Βέροια). ΕΘΑ, 423 αρ. E272, πίν. 63 (Μαρώνεια).

¹¹⁰⁹ EKM, 276-277 αρ. 247, πίν. 594 (Βέροια).

Παν

Στα όρια της ανθρώπινης φύσης και του πολιτισμού ο Παν¹¹¹⁰, ο τραγοπόδαρος θεός, απεικονίζεται με κέρατα αίγας, γενειοφόρος και συχνά ιθυφαλλικός. Κέντρο λατρείας του ήταν η Αρκαδία ενώ στην Αττική εισήχθη μετά το 490 π.Χ.¹¹¹¹. Προστάτης των κοπαδιών και των βοσκών λατρευόταν σε αγροτικά ιερά και σπήλαια. Η εορτή του ήταν η θυσία τράγου¹¹¹².

Από την θέση «Κεφαλόβρυσο» Πλατανιάς Βοΐου στο νότιο τμήμα της Ορεστίδας προέρχεται ένα μαρμάρινο αγαλμάτιο Πανός καλής ποιότητας ελληνιστικών ή και ρωμαϊκών χρόνων (αρ. 200, εικ. 200). Στη θέση πιθανώς υπήρχε ιερό (αρ. 180) και έχει επίσης βρεθεί ένα αγαλμάτιο Ασκληπιού (αρ. 177)¹¹¹³. Τα δύο αγαλμάτια απηχούν παρόμοιες τεχνοτροπικές τάσεις και ίσως αποτελούν έργα του ίδιου εργαστηρίου. Το αν σχετίζονται μεταξύ τους ως προς τη λατρεία καθώς και με το πιθανό ιερό στην πιο πάνω θέση δεν μπορεί προς το παρόν να διαπιστωθεί.

Βέβαιη ωστόσο είναι η σχέση Διονύσου και Πανός. Πολλές φορές οι δύο θεοί απεικονίζονται μαζί και η φύση του Πάνα είναι συμβατή κυρίως με την ακολουθία του Διονύσου. Παριστάνονται μαζί σε μία βάση συμπλέγματος του α' μισού του 2^{ου} αι. μ.Χ.

¹¹¹⁰ Για τον Πάνα : RE Suppl. VIII, 949-1008 (F. Brommer), R. Herbig, Pan: der griechische Bocksgott (1949), P. Merivale, Pan, the Goat-god (1969), Ph. Borgeaud, Recherches sur le dieu Pan (1979), O. Palagia, W. Coulson (επιμ.), Sculpture from Arcadia and Laconia. Proceedings of an International Conference held at the American School of Classical Studies at Athens, April 10-14 1992 (1993), 25 κ.ε., N. Marquardt, Pan in der hellenistischen und kaiserzeitlichen Plastik (1995), LIMC VIII (1997), 923 κ.ε. λ. Pan (J. Boardman).

¹¹¹¹ Ηρόδοτος, 6.105.

¹¹¹² Λουκιανός, Δις κατηγ. 9 κ.ε.

¹¹¹³ Βλ. και εδώ στο κεφάλαιο Ασκληπιός, 225.

από την Ηράκλεια Λυγκηστική (**αρ. 141**)¹¹¹⁴. Ο Παν απεικονίζεται μαζί με το Διόνυσο και την ακολουθία του σε ενεπίγραφο αναθηματικό ανάγλυφο στο Διόνυσο με την προσωνομία Ασδούλης, των αρχών του 3^{ου} αι. μ.Χ.¹¹¹⁵, πιθανότατα τοπωνυμικής σημασίας από την περιοχή του Sandanski και σε επίσης ενεπίγραφο αναθηματικό ανάγλυφο στο Διόνυσο της ίδιας εποχής από τους Στόβους¹¹¹⁶. Κρατά λαγωβόλο.

Από την Ηράκλεια Λυγκηστική ή από τη γύρω περιοχή προέρχεται ένα χάλκινο ειδώλιο Πανός με λαγωβόλο που μπορεί να χρονολογηθεί με επιφύλαξη στο 2^ο αι. μ.Χ. (**αρ. 201**).

Ο Παν συναντάται γενικά σπάνια στο βορειοελλαδικό χώρο. Από τους χρόνους του Αντίγονου Γονατά και μετά, ο οποίος τον είχε θεωρήσει ως προστάτη θεό, λόγω της υποτιθέμενης επέμβασής του στη νίκη του επί των Γαλατών στη μάχη της Λυσιμάχειας το 277 π.Χ., στην οποία όφειλε και την αποδοχή του ως βασιλιά από τους Μακεδόνες, εισάγεται ο Παν στη νομισματοκοπία της Μακεδονίας. Στα αργυρά τετράδραχμα του Αντιγόνου Γονατά ο Παν απεικονίζεται με λαγωβόλο στο επίσημα της ασπίδας και στον οπισθότυπο η Αθηνά¹¹¹⁷. Στον οπισθότυπο χάλκινων κοπών του ίδιου βασιλιά ο Παν στήνει τρόπαιο¹¹¹⁸. Ο θεός απεικονίζεται επίσης στον οπισθότυπο χάλκινων κοπών του Φιλίππου Ε΄ κρατώντας νεβρίδα και λαγωβόλο¹¹¹⁹. Αλλά και κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους συναντάται σε κοπές της Θεσσαλονίκης¹¹²⁰ και της Πέλλας¹¹²¹.

¹¹¹⁴ Σχετικά βλ. και εδώ στο κεφάλαιο Διόνυσος, 172-173.

¹¹¹⁵ Düll 1977, 322-323 αρ. 98, εικ. 34.

¹¹¹⁶ Σχετικά βλ. Spomenik 75 (1933), 79 (N. Vulčić), Düll 1977, 79, 328-329 αρ. 107, εικ. 31. Πρβλ. Σβέρκος 2000, 39 και υποσ. 59.

¹¹¹⁷ Alpha Bank, πίν. XLV αρ. 986 κ.ε. Για τις κοπές του Αντιγόνου Γονατά με τον Πάνα βλ. και H.P. Laubscher, AM 100 (1985), 341-345.

¹¹¹⁸ Alpha Bank, πίν. XLVII αρ. 1010 κ.ε. Βλ. και στην προηγούμενη υποσ.

¹¹¹⁹ Alpha Bank, πίν. XLIV αρ. 1062, Gaebler 1935, 194 αρ. 29, πίν. XXXV αρ. 9 (ιθυφαλλικός Παν και στον εμπροσθότυπο Ηρακλής).

¹¹²⁰ Gaebler 1935, 123 αρ. 29, πίν. XXIII αρ. 19.

¹¹²¹ Gaebler 1935, 99 αρ. 30, πίν. XIX αρ. 23 κ.ε.

Στην επιλογή του Πανός ως προστάτη του Αντιγόνου Γονατά και την ιδιαίτερη λατρεία του κατ'εντολή του βασιλιά οφείλεται και η μοναδική επιγραφική μαρτυρία που διαθέτουμε για το θεό και προέρχεται από τη Βέροια. Πρόκειται για επίγραμμα του 3^{ου} αι. π.Χ. σε βάθρο που πιθανότατα στήριζε κάποια απεικόνιση του Πανός¹¹²². Η ανάθεση του μνημείου με την εικόνα του θεού αποτελεί ευχαριστήριο.

Ο θεός απεικονίζεται μαζί με τις Νύμφες και μία ποτάμια θεότητα σε αναθηματικό ανάγλυφο του 1^{ου} αι. π.Χ. από τους Στόβους¹¹²³.

Από το Σαραπειείο της Θεσσαλονίκης προέρχεται ένα αγαλμάτιο Πανός που χρονολογείται προς τα τέλη του 2^{ου} αι. μ.Χ.¹¹²⁴. Από την πόλη προέρχονται επίσης ένα τραπεζοφόρο με ιθυφαλλικό Πάνα των μέσων του 2ου αι. μ.Χ.¹¹²⁵ και ένα αγαλμάτιο «ματιοφόρου» Πανός του τρίτου τετάρτου του 2ου αι. μ.Χ.¹¹²⁶. Ο θεός με νεβρίδα σύριγγα και λαγωβόλο παριστάνεται επίσης στο μικρό τόξο του Γαλερίου¹¹²⁷.

Απεικόνιση Πανός φέρει ελεφάντινο ανάγλυφο από την κλίνη του «Τάφου του Πρίγκηπα» στη Βεργίνα¹¹²⁸, ενώ ένα αγαλμάτιο του θεού φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πέλλας¹¹²⁹.

¹¹²² *ΕΚΜ, 138-139 αρ. 37, πίν. 544.

¹¹²³ Düll 1977, 379-380 αρ. 208, εικ. 65. Σχετικά βλ. και εδώ στα κεφάλαια Νύμφες, Ποτάμια θεότητα, 258, 261.

¹¹²⁴ *ΚΓΑΜΘ II, 51-52 αρ. 190, εικ. 515-518 (Μπ. Σμιτ-Δούνα).

¹¹²⁵ *Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, Τραπεζοφόρα με πλαστική διακόσμηση. Η αττική ομάδα (1993), 104 κ.ε., 183, 265 αρ. 93, πίν. 46, ΚΓΑΜΘ I, 130-131 αρ. 101, εικ. 285-287 (Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου).

¹¹²⁶ *ΚΓΑΜΘ II, 50-51 αρ. 189, εικ. 511-514 (Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου).

¹¹²⁷ *Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, Το μικρό τόξο του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη (1995), 37 κ.ε., πίν. 8, ΚΓΑΜΘ I, 184-189, ιδιαίτερα 187 αρ. 141 με όλη την παλαιότερη βιβλιογραφία, εικ. 360 (Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου).

¹¹²⁸ Μ. Ανδρόνικος, Βεργίνα. Οι βασιλικοί τάφοι και άλλες αρχαιότητες, Αθήνα 1984, 208, εικ. 169.

¹¹²⁹ N. Marquardt, ό.π., 52 κ.ε. αρ. 67, πίν. 8.2.

Νύμφες

Η λέξη νύμφη¹¹³⁰ χαρακτηρίζει εξίσου τις θεότητες των πηγών και των ανθέων, τα κορίτσια που πλησίαζαν την ενηλικίωση και ως χορευτική ομάδα τη συνοδεία της Άρτεμης¹¹³¹. Πρόκειται για θεότητες που έχουν επίσης σχέση με τον Ερμή, το Διόνυσο, τον Πάνα και τους ποταμούς¹¹³².

Λατρεία Νυμφών μαρτυρείται επιγραφικά στην Ελίμεια από τη μαρμάρινη αναθηματική στήλη **αρ. 202** (εικ. 202) που βρέθηκε στην Αιανή και φέρει παράσταση μιας τριάδας γυναικείων μορφών. Μια από αυτές κρατά σκήπτρο. Το μνημείο είναι ανάθημα της *Κλεονίκης* και χρονολογείται στα τέλη του 2^{ου} αι. μ.Χ. Στο κείμενο της επιγραφής οι νύμφες καλούνται *Καλλικόραι*, επίθετο που γενικά αναφέρεται στις Νύμφες. Με παρόμοια επίθετα προσδιορίζονται οι Νύμφες και σε άλλες επιγραφές¹¹³³. Ως νέες κοπέλες καλούνται *κοῦραι*, *κοῦραι Διός* και *παρθένοι*¹¹³⁴.

¹¹³⁰ Για τις Νύμφες : L.R. Farnell, *The cults of Greek States V* (1909), 424-426, 458-461, RE XVII 1527-1581 λ. *Nymphaí* (H. Herter). Για τη λατρεία τους στη Μακεδονία βλ. Baege 1913, 121-128, RE, ό.π., στ. 1567 και Düll 1977, 134-137.

¹¹³¹ Burkert 1993, 320-321. Για τη συνοδεία της Άρτεμης βλ. εδώ στο κεφάλαιο Άρτεμη, 128.

¹¹³² Για τη συλλατρεία των Νυμφών με άλλους θεούς βλ. L.R. Farnell, ό.π., 425 κ.ε., με τον Πάνα σε σπήλαια : Π. Ζορίδης, AE 1977, 7 κ.ε., Al. Pasquier, BCH Suppl. IV (1977), 372 κ.ε., 383 κ.ε., P. Amandry, BCH Suppl. IX (1984), 403 κ.ε., με τον Ερμή : F. Muthmann, Mutter und Quelle (1975), 108-110. Σχετικά βλ. και εδώ στα αντίστοιχα κεφάλαια.

¹¹³³ Αθήναιον 7 (1878), 210-211 : *Νύμφαις Ναϊᾶσιν Καλαῖς Κόραις* (περιοχή Πατρών) και IG II/III αρ. 4876 : *Ὁ Παν, ὁ Μήν, χαίρετε Νύμφαι Καλαί* (Αθήνα).

¹¹³⁴ βλ. RE XVII, 2 (1937), στ. 1547 (F. Heichelheim).

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Αιανής φυλάσσεται ένα μαρμάρινο ακέφαλο αγαλμάτιο ημίγυμνης γυναικείας μορφής πίσω από λεκάνη περιρραντηρίου, έργο καλής ποιότητας των ελληνιστικών ή ρωμαϊκών χρόνων (**αρ. 203**, εικ. 203). Η μορφή είχε ταυτιστεί με Νύμφη από το Σιαμπανόπουλο. Μία λεκανηφόρος μορφή που χρονολογείται στο β' μισό του 2ου ή στις αρχές του 3ου αι. μ.Χ., πιθανότατα Νύμφη, φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης και προέρχεται από το Σαραπιείο¹¹³⁵. Τέτοιου είδους μορφές παρουσιάζονται στους υστεροελληνιστικούς χρόνους, είναι περισσότερο συνήθεις όμως κατά την αυτοκρατορική περίοδο. Ταυτίζονται με Νύμφες και ανήκουν στη διακόσμηση νυμφαίων και κρηνών, αλλά απαντώνται και σε ιερά¹¹³⁶.

Σύμφωνα με αναφορά του Παπαδάκι, ένα χαμένο σήμερα ανάγλυφο με παράσταση τριών ακέφαλων γυναικείων μορφών βρέθηκε στη θέση «Πηλουρή» στα όρια Ορεστίδας και Ελίμειας (**αρ. 204**). Οι τρεις αυτές μορφές, που πιθανότατα μπορούν να ταυτιστούν με τις Νύμφες, κρατούσαν *άμφορείδιον*. Ο Παπαδάκις τοποθετεί χρονολογικά το ανάγλυφο στην ύστερη αρχαιότητα.

Στην παράδοση των πιο πάνω αναγλύφων με παράσταση τριάδας θεοτήτων μπορούν να συγκαταλεγούν και τα δύο ακόλουθα από τη Λυγκηστίδα. Το ένα από αυτά με προέλευση κάποια θέση στη νότια Λυγκηστίδα ή στη βορειοδυτική Εορδαία και σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Φλώρινας, φέρει παράσταση τριάδας γυναικείων μορφών, όρθιων κατενώπιον, που φέρουν αγγεία, είτε στηρίζοντάς τα στο κεφάλι τους είτε κρατώντας τα στα χέρια τους (**αρ. 205**, εικ. 205). Το ανάγλυφο χρονολογείται στο 2^ο-3^ο αι. μ.Χ. Ο Πέτσας και αργότερα ο Τουράτσογλου ερμήνευσαν την παράσταση ως «πομπή αρρηφόρων», άποψη που δεν ευσταθεί καθώς το ανάγλυφο θεωρείται έργο τοπικού εργαστηρίου, επομένως δεν μπορεί να συσχετιστεί με την Αττική, όπου είναι αναμενόμενες τέτοιου είδους παραστάσεις. Η τριάδα των μορφών παραπέμπει σε τριάδα θεοτήτων, όπως οι Νύμφες.

Το μαρμάρινο αναθηματικό ανάγλυφο **αρ. 206** (εικ. 206) από την Ηράκλεια Λυγκηστική και σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σκοπίων (Muzej na Makedonija)

¹¹³⁵ *ΚΓΑΜΘ II, 98-99 αρ. 237, εικ. 668-669 (Γ. Δεσπίνης).

¹¹³⁶ ΚΓΑΜΘ II, 98-99 και υποσ. 1 με παραδείγματα και βιβλιογραφία (Γ. Δεσπίνης).

φέρει παρόμοια παράσταση με εικονογραφικές και τεχνοτροπικές ομοιότητες με αυτό του Μουσείου Φλώρινας. Χρονολογείται στο β' μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ. Το ότι οι παριστανόμενες μορφές είναι οι Νύμφες θεωρείται μάλλον βέβαιο, κάτι στο οποίο ήδη έχει έχει καταλήξει η Düll¹¹³⁷. Με παρόμοιο τρόπο παριστάνονται οι Μοίρες σε αναθηματικό ανάγλυφο της ίδιας εποχής από το Orehonec κοντά στο Prilep της Πελαγονίας¹¹³⁸. Τριάδα Νυμφών σε χορό απεικονίζεται σε αποσπασματικό ενεπίγραφο αναθηματικό ανάγλυφο του 2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ. από τη Θεσσαλονίκη. Σύμφωνα με το επίγραμμα που το συνοδεύει οι θεότητες συνδέονταν με κάποια ιαματική πηγή¹¹³⁹.

Παλαιό ιερό του Διονύσου και ίσως και των Νυμφών υπήρχε στην Άφυτη της Χαλκιδικής. Από τους κλασικούς χρόνους και μετά εντοπίζεται στη θέση αυτή ιερό του Άμμωνα Δία¹¹⁴⁰. Σημαντικό ήταν το Νυμφαίο στη Μιέζα¹¹⁴¹. Ανάγλυφη παράσταση Νύμφης υπάρχει στο μικρό τόξο του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη της εποχής της Τετραρχίας¹¹⁴².

Λατρεία Νυμφών στους Στόβους μαρτυρούν οι αντίστοιχες απεικονίσεις στον οπισθότυπο νομισμάτων επί Μάρκου Αυρηλίου¹¹⁴³ και Γέτα¹¹⁴⁴. Νύμφες σε χορό συνοδεύουν τον Πάνα σε αναθηματικό ανάγλυφο του 1^{ου} αι. π.Χ. από την ίδια πόλη. Την παράσταση συμπληρώνει η μορφή ενός ποταμού¹¹⁴⁵. Ένα ακόμα ενεπίγραφο

¹¹³⁷ Düll 1977, 402 αρ. 254, εικ. 61.

¹¹³⁸ Σχετικά βλ. Düll 1977, 384 αρ. 215, εικ. 62.

¹¹³⁹ *ΚΓΑΜΘ II, 256-257 αρ. 337, εικ. 1025 (Ε. Βουτυράς).

¹¹⁴⁰ Για το ιερό: Βουτυράς 2000. Πρβλ. Βουτυράς 1993, 258 υποσ. 38, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹¹⁴¹ Φ. Πέτσας, ΠΑΕ 1965, 39-46, ΠΑΕ 1966, 31, ΠΑΕ 1968, 65-71, Μ. Σιγανίδου, Κ. Τροχίδης, ΑΕΜΘ 4 (1990), 121 κ.ε.

¹¹⁴² *Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, Το μικρό τόξο του Γαλερίου στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης (1996), ΚΓΑΜΘ I, 184-189, ιδιαίτερα 187, εικ. 361.

¹¹⁴³ Düll 1977, 398 αρ. 245.

¹¹⁴⁴ Gaebler 1935, 114 αρ. 16, πίν. XXI, XXXII.

¹¹⁴⁵ Düll 1977, 379-380 αρ. 208, εικ. 65. Σχετικά βλ. και εδώ στα κεφάλαια Παν, Ποτάμια θεότητα, 255, 261.

αναθηματικό ανάγλυφο στις Νύμφες από τους Στόβους χρονολογείται στο α΄ μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ.¹¹⁴⁶.

Θεοφόρα ονόματα

Σπάνια είναι τα θεοφόρα ονόματα που σχετίζονται με τη λατρεία των Νυμφών στο βορειοελλαδικό χώρο. Μία *Νυμφοδόρα* απαντάται στη Βέροια¹¹⁴⁷. Τα *Νυμφόδωρος* και *Νύμφις* μαρτυρούνται σε επιγραφές των Αβδήρων κλασικών χρόνων¹¹⁴⁸.

¹¹⁴⁶ A. Keramitčiev, *ŽA* 11 (1962), 315-317 [=Bull. Épig. 1965, 235, SEG 24 (1969), 496], Düll 1977, 402 αρ. 255. Πρβλ. Σβέρκος 2000, 46 και υποσ. 95, 55 και υποσ. 146.

¹¹⁴⁷ EKM, 154-155 αρ. 52, πίν. 548.

¹¹⁴⁸ EΘA, 228-229 αρ. E31-E32, πίν. 10.

Ποτάμια θεότητα

Η ιδέα ότι οι ποταμοί ήταν θεοί ήταν βαθιά ριζωμένη στην πίστη και την τελετουργία των αρχαίων¹¹⁴⁹. Οι θεότητες αυτές ήταν συνδεδεμένες αποκλειστικά με ένα συγκεκριμένο τόπο. Για το ποταμό ιδρύεται ένα τέμενος¹¹⁵⁰, πολλές φορές και ένας ναός, όπως για τον Πάμισο στη Μεσσηνία¹¹⁵¹ και το τελετουργικό μέρος της λατρείας του περιλαμβάνει πολλές θυσίες¹¹⁵². Οι εικονογραφικοί τύποι των ποτάμιων θεοτήτων συνήθως είναι μεικτοί, όπως για παράδειγμα ο Αχελώος, που παριστάνεται με στοιχεία ανθρώπου και ταύρου¹¹⁵³.

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο των Bitola (Naroden Zavod Muzej Bitola) με προέλευση από την Ηράκλεια Λυγκηστική φυλάσσεται η μαρμάρινη ενεπίγραφη αναθηματική στήλη **αρ. 207** (εικ. 207) αυτοκρατορικών χρόνων. Το ανάγλυφο ανατέθηκε από κάποιον *Λεοντι* (;) σε ποτάμια θεότητα, το όνομα της οποίας λανθάνει ίσως πίσω από τον λέοντα της παράστασης¹¹⁵⁴. Το αναγραφόμενο όνομα όμως θα μπορούσε να αναφέρεται στο ποτάμι. Το λιοντάρι κινείται προς τα δεξιά ανασηκώνοντας το μπροστινό του πόδι και προβάλλοντας το κεφάλι του σχεδόν επιθετικά. Η ανάθεση σε κάποια ποτάμια θεότητα, πιθανότατα της περιοχής, δηλώνεται με τη δοτική *ποταμῶ* στην

¹¹⁴⁹ RE VI, 2774-2815 (O. Wasser), C. Weiss, Griechische Flussgottheiten in vorhellenistischer Zeit (1984), LIMC IV (1988), 139 κ.ε. λ. Fluvii (C. Weiss).

¹¹⁵⁰ Όμηρος, Ιλ. Ψ 148 : για το τέμενος του Σπερχειού.

¹¹⁵¹ Πausanias 4.3.10, N. Valmin, The Swedish Messenia Expedition (1938), 417-465.

¹¹⁵² Για το είδος αυτών των θυσιαστηρίων τελετών βλ. Burkert 1993, 370.

¹¹⁵³ H.P. Isler, Acheloos (1969), ο οποίος θεωρεί ότι ο ταυρόμορφος τύπος χρησιμοποιήθηκε αποκλειστικά για την απεικόνιση του Αχελώου.

¹¹⁵⁴ Για την ερμηνεία της παράστασης βλ. L. Robert, Hellenica X (1955), 89-92.

επιγραφή του αναγλύφου. Για το αν πρόκειται για τον Λύγκο, επί του οποίου ήταν χτισμένη η πόλη της Ηράκλειας, μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε. Dragor καλείται σήμερα στην τοπική γλώσσα το ποτάμι που διαρρέει την πόλη των Bitola. Οι εκδότες των IG συμπληρώνουν τη λέξη *εὐχὴν* στο τμήμα του αναγλύφου που έχει αποκρουσθεί.

Η λατρεία των ποτάμιων θεοτήτων μαρτυρείται σχετικά σπάνια στο βορειοελλαδικό χώρο. Συνήθως είναι συνδυασμένη με τη λατρεία των Νυμφών και του Ποσειδώνα ως θεού του υδροφόρου ορίζοντα. Κεφαλή του Στρυμόνα έφεραν κοπές της Αμφίπολης του 2^{ου}-1^{ου} αι. π.Χ.¹¹⁵⁵. Η λατρεία του στην περιοχή είναι ωστόσο πολύ παλαιότερη¹¹⁵⁶. Στο Δίον Πιερίας λατρευόταν ο τοπικός ποταμός Βαφύρας¹¹⁵⁷. Προτομή του ποταμού Ολγάνου του τρίτου τετάρτου του 2ου αι. π.Χ. προέρχεται από την περιοχή του Κοπανού Ημαθίας¹¹⁵⁸. Ποτάμια θεότητα απεικονίζεται μαζί με τον Πάνα και τις Νύμφες σε αναθηματικό ανάγλυφο του 1^{ου} αι. π.Χ. από τους Στόβους¹¹⁵⁹. Μία χαμένη σήμερα αναθηματική επιγραφή του 2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ. από την περιοχή της Πλωτινόπολης αποτελεί μία μαρτυρία για τη λατρεία του Έβρου¹¹⁶⁰, ο οποίος διέθετε μια πλούσια εικονογραφία σε νομίσματα αυτοκρατορικών χρόνων θρακικών πόλεων¹¹⁶¹.

¹¹⁵⁵ Gaebler 1935, 33 αρ. 24, πίν. VII, 39 αρ. 63, πίν. X, XI.

¹¹⁵⁶ Ηρόδοτος, 7, 133, IG II αρ. 2008.

¹¹⁵⁷ Παντερμαλής 1977, 340.

¹¹⁵⁸ Χ. Μακαρόνας, Μακεδονικά 2 (1941-1952), 633-634 αρ. 81, Bull. Épig. 62 (1949), αρ. 90, B. Kallipolitis, Buste d'Olganos, héros éponyme d'un fleuve macédonien, Mon Piot 46 (1952), 85 κ.ε., εικ. 1-3, πίν. 12, A. Giuliano, La cultura artistica de la Grecia in età romana, Studia Archeol. 6 (1965), πίν. 21. Παράσταση κερασφόρας ποτάμιας θεότητας φέρει αργυρό μετάλλιο των μέσων του 2^{ου} αι. π.Χ. ή και λίγο αργότερα από το νεκροταφείο της Βέροιας. Σχετικά βλ. Κ. Τζαναβάρη, «Αργυρό μετάλλιο με παράσταση ποτάμιου θεού από τη Βέροια», Μνείας Χάριν, Τόμος στη μνήμη Μαίρης Σιγανίδου, 207-222.

¹¹⁵⁹ Düll 1977, 379-380 αρ. 208, εικ. 65. Σχετικά βλ. και εδώ στα κεφάλαια Παν, Νύμφες, 255, 258.

¹¹⁶⁰*ΕΘΑ, 591-592 αρ. E477.

¹¹⁶¹ LIMC IV (1988), 467-468 λ. Hebros (H.A. Cahn).

Στη Στύβερρα της Πελαγονίας μαρτυρείται επιγραφικά η λατρεία του Εριγώνα μαζί με του Ποσειδώνα και των Νυμφών σε αναθηματικό ανάγλυφο που χρονολογείται στις αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ.¹¹⁶². Οι πηγές του Εριγώνα εντοπίζονται στην περιοχή της Στύβερρας. Ο ποταμός αυτός μαζί με τον Αξιό πλαισιώνουν την Τύχη σε νομίσματα της πόλης των Στόβων¹¹⁶³ εποχής Τραϊανού. Στο πλαίσιο των αναφορών απεικονίσεων προσωποποιημένων ποταμών στην ύστερη αρχαιότητα ένα παράδειγμα αποτελεί η ενεπίγραφη ψηφιδωτή απεικόνιση του Εχεδώρου και πιθανότατα και του Αξιού και μεταξύ τους του Ποσειδώνα σε αποσπασματικά διατηρημένο διάχωρο αγροικίας της θέσης «Παλιόκαστρο» Ωραιοκάστρου Θεσσαλονίκης¹¹⁶⁴. Το μνημείο χρονολογείται στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, ωστόσο η εικονογραφία της παράστασης είναι αρκετά παλαιότερη.

Οι πιο πάνω απεικονίσεις απέχουν πολύ τυπολογικά από το ανάγλυφο στη μάλλον ανώνυμη ποτάμια θεότητα από την Άνω Μακεδονία. Η συγκεκριμένη επιγραφική μαρτυρία όμως δίνει το στίγμα της λατρείας ανάλογων θεοτήτων σε μια περιοχή με πλούσια υδρογραφία απηχώντας την ανάγκη του εγχώριου πληθυσμού να απευθυνθεί στα φυσικά εκείνα στοιχεία που έδιναν ζωή στον τόπο.

¹¹⁶² Düll 1977, 97, 351 αρ. 155. Βλ. και εδώ στο κεφάλαιο Ποσειδών, 100.

¹¹⁶³ Gaebler 1935, 112 αρ. 5, πίν. XXI, 27.

¹¹⁶⁴ Σχετικά βλ. Ε. Μαρκή, Σ. Ακριβοπούλου, «Ανασκαφή αγρέπαυλης στο Παλιόκαστρο Ωραιοκάστρου», ΑΕΜΘ 17 (2003) [2005], 285-286, 296 εικ. 5.

Θεοί Ἐπήκοοι

Τα ομοιώματα αφτιών αποτελούσαν πολύ συχνά αναθήματα σε θεότητες που οι αναθέτες τους πίστευαν ότι εισάκουαν τις προσευχές τους. Αυτός είναι και ο λόγος που οι συγκεκριμένες συλλατρευόμενες θεότητες αποκαλούνταν *θεοί ἐπήκοοι*¹¹⁶⁵. Τα απεικονιζόμενα αφτιά είναι της θεότητας προς την οποία απευθυνόταν η αφιέρωση και η ικεσία του πιστού. Η επίκληση *ἐπήκοοι* όμως χρησιμοποιείται για πολλούς διαφορετικούς θεούς.

Οι μαρτυρίες για τη λατρεία των *ἐπηκόων θεῶν* από την Ἄνω Μακεδονία προέρχονται μέχρι στιγμῆς αποκλειστικά από την Ελίμεια. Πρόκειται για πέντε συνολικά μαρμάρινα αναθηματικά ανάγλυφα, τα δύο από τα οποία είναι ενεπίγραφα και σύγχρονα μεταξύ τους. Τοποθετούνται χρονολογικά στον 2^ο ή και τον 3^ο αι. μ.Χ. Το ανάγλυφο από την περιοχή της Αιανῆς (**αρ. 208**, εικ. 208), ανάθημα της *Πετρωνίας*, φέρει παράσταση αφτιών, χωρίς αναφορά των θεῶν στο κείμενο της επιγραφῆς που το συνοδεύει. Ο τύπος της ανάθεσης *εὐχὴν* είναι συνήθης στην περίοδο αυτή.

¹¹⁶⁵ Για τους θεούς *ἐπηκόους* θεμελιώδης θεωρείται η εργασία του O. Weinreich, AM 37 (1912), 1-68 (=Ausgewählte Schriften I (1969), 131-195). Για την παράσταση αφτιών και τη σημασία τους βλ. επίσης F.T. van Straten στο H.S. Versnel (επιμ.), Faith, hope and worship. Aspects of religious mentality in the ancient world (1981). Πρβλ. L. Robert, RPhil 48 (1974), 198 υποσ. 103 με βιβλιογραφία, Pergamenische Forschungen I (1972) 9 κ. ε., ΚΓΑΜΘ I, 67 αρ. 49 και υποσ. 2, 4 (E. Βουτυράς).

Το ανάγλυφο από τη θέση «Μπράβας» Βελβενδού (**αρ. 209**, εικ. 209)¹¹⁶⁶, ανάθημα ενός *Θεοδότου*, ο οποίος έτυχε της εύνοιάς τους, αναφέρει τους θεούς σε δοτική πτώση, φέρει όμως παράσταση οφθαλμών και όχι αφτιών. Είναι πιθανό να πρόκειται για περίπτωση αφιέρωσης ομοιώματος ανθρώπινου μέλους¹¹⁶⁷ μετά από ίαση¹¹⁶⁸.

Τα ανάγλυφα **αρ. 212** (εικ. 212) και **αρ. 210** (εικ. 210) είναι ανεπίγραφα και φέρουν παράσταση αφτιού. Διατηρούνται αποσπασματικά. Το τελευταίο παρουσιάζει τεχνοτροπικές ομοιότητες με το ενεπίγραφο ανάγλυφο αρ. ευρετ. 995 του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, το οποίο έχει χρονολογηθεί με βάση το σχήμα των γραμμάτων στα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ. ή στον 1^ο αι. μ.Χ.¹¹⁶⁹. Τα συγκεκριμένα όπως και το ανάθημα της *Πετρωνίας* (**αρ. 208**) μπορούν πιθανώς να συσχετιστούν με κάποιο ιερό στη θέση «Ράχη Τσέικα» της Αιανής.

Ένα ακόμα ανεπίγραφο ανάγλυφο με παράσταση ζεύγους αφτιών παραδίδει ο Σιαμπανόπουλος με προέλευση την Άνω Κώμη της Ελίμειας (**αρ. 211**), χωρίς όμως περισσότερα στοιχεία, που θα μπορούσαν να βοηθήσουν στην ταύτισή του, ενώ αναφέρεται επίσης ένα αδημοσίευτο μέχρι στιγμής ανάγλυφο ελληνιστικών-ρωμαϊκών χρόνων με παράσταση ενός αφτιού (**αρ. 213**) από το ιερό του Απόλλωνα στην Ξηρολίμνη (**αρ. 79**). Δεν υπάρχουν στοιχεία που να αποδεικνύουν αν το συγκεκριμένο ανάγλυφο σχετίζεται με τον Απόλλωνα ως αποδέκτη της αφιέρωσης ή μια επήκοο θεότητα που δεν κατονομάζεται.

Τα στοιχεία που διαθέτουμε από την Άνω Μακεδονία αναφέρονται στην πλειονότητά τους σε θεότητες που δεν κατονομάζονται, ενώ υπάρχουν και παραστάσεις αυτιών σε αναθηματικά ανάγλυφα που απευθύνονται σε κατονομαζόμενες θεότητες, όπως τα παραδείγματα που ακολουθούν.

¹¹⁶⁶ Πρβλ. και Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1994β, 32, 34.

¹¹⁶⁷ Για την αφιέρωση με απεικόνιση ανθρώπινων μελών βλ. B. Forsén, *Griechische Gliederweihungen, Papers and Monographs of the Finnish Institut at Athens*, IV, με εκτενή βιβλιογραφία.

¹¹⁶⁸ Πρβλ. αναθηματική στήλη στον Ποσειδώνα με παράσταση ανδρικού μορίου και επίκληση πιθανώς για γονιμότητα από την περιοχή της Μίεζας. Σχετικά βλ. εδώ στο κεφάλαιο Ποσειδών, 100.

¹¹⁶⁹ Σχετικά βλ. ΚΓΑΜΘ I, 68 αρ. 51, εικ. 133 (Ε. Βουτυράς).

Παράσταση αφτιών φέρει ένα ενεπίγραφο αναθηματικό ανάγλυφο του 2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ από την Ηράκλεια Λυγκηστική (αρ. 178)¹¹⁷⁰. Πρόκειται όμως για ανάθημα στον Ασκληπιό και θα πρέπει να διαχωριστεί από τα ανάλογα παραδείγματα που σχετίζονται με τους θεούς *έπηκούς*¹¹⁷¹. Παρόμοια περίπτωση αποτελεί και το ανάθημα στην Άρτεμη Λογία (αρ. 108)¹¹⁷².

Πολύ συχνά, από τους ελληνιστικούς χρόνους και μετά, *θεοί έπήκοοι* θεωρούνταν οι Αιγύπτιοι θεοί, Σάραπις, Ίσις και Αρποκράτης¹¹⁷³. Ανάγλυφα με παρόμοιες παραστάσεις, και ανάθεση στους Αιγυπτίους θεούς προέρχονται από το Σαραπιείο της Θεσσαλονίκης¹¹⁷⁴. Η ανάθεση τριών αφτιών σ'ένα από αυτά ίσως υπεδείκνυε το ότι ο πιστός απευθυνόταν σε μία τριάδα θεοτήτων, όπως η «Αλεξανδρινή τριάδα»¹¹⁷⁵.

¹¹⁷⁰ Σχετικά βλ. εδώ στο κεφάλαιο Ασκληπιός, 225-226.

¹¹⁷¹ Για τη διάκριση των αναθηματικών αφτιών από αφτιά ή γενικά, ομοιώματα ανθρώπινων μελών που αφιερώνονταν σε θεούς ή ήρωες θεραπευτές μετά από θαυματουργή ίαση βλ. F.T. van Straten, *ό.π.*, 144. Πρβλ. την επισήμανση του E. Βουτυρά, *ό.π.*, 67 και υποσ. 3.

¹¹⁷² Σχετικά βλ. εδώ στο κεφάλαιο Άρτεμη, 133.

¹¹⁷³ Ειδικά για την αφιέρωση στους Αιγυπτίους θεούς βλ. L. Castiglione, *ActaOrHung* 20, 2 (1967), 250 και υποσ. 40, M. Christofani, *StClOr* 19-20 (1970-1971), 343-346. Πρβλ. M. Guarducci, *Epigrafia greca* III (1974), 68-69, εικ. 33.

¹¹⁷⁴ *ΚΓΑΜΘ I, 66-68 αρ. 49-51, εικ. 131-133, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης αρ. ευρετ. 827, 828, 995 (E. Βουτυράς).

¹¹⁷⁵ O E. Βουτυράς, *ό.π.*, 68, υποθέτει ότι η ίση μεταξύ των απεικονιζόμενων αφτιών απόσταση δηλώνει τριάδα θεοτήτων.

Αλέξανδρος

Η προσωπικότητα του Αλεξάνδρου αποτέλεσε, όπως είναι γνωστό, σημείο αναφοράς της πολιτικής ιδεολογίας, των στρατιωτικών μεθόδων και της τακτικής για τους μετέπειτα ηγεμόνες και κυρίως τους Ρωμαίους έως και το τέλος των αυτοκρατορικών χρόνων. Η προσπάθεια μίμησης αυτού του προτύπου εκφράστηκε μέσα από τη νομισματική εικονογραφία, τη γλυπτική και τη φιλολογία της εποχής με ιδιαίτερη έμφαση στα χρόνια των Σεβήρων και κατά την ύστερη αρχαιότητα¹¹⁷⁶.

Η απόδοση θεϊκών τιμών στον Αλέξανδρο, παρόλες τις έντονες αντιδράσεις που συνάντησε στον ίδιο τον κύκλο του Αλεξάνδρου αλλά και σε πολλές από τις ελληνικές πόλεις¹¹⁷⁷, επιβλήθηκε και υιοθετήθηκε σ'όλη την επικράτεια. Αντιθέτως απ'ότι στις περιοχές εμβέλειας των Επιγόνων της Ανατολής¹¹⁷⁸, καθυστέρησε στον τόπο καταγωγής του, τη Μακεδονία, μέχρι περίπου τα τέλη του 2^{ου} ή τις αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ. Την εποχή

¹¹⁷⁶ Για το φαινόμενο που είναι γνωστό ως *imitatio Alexandri* βλ. ενδεικτικά : D. Michel, «Alexander als Vorbild für Pompeius, Caesar und M. Antonius», *Collection Latomus* 94 (1967), O. Weippert, *Alexander-Imitatio und römische Politik in republikanischer Zeit*, Würzburg 1972, G. Marrone, «*Imitatio Alexandri in eta augustea*», *Atene e Roma* XXV 1-2 (1980), 35-41, A.B. Bosworth, *Conquest and Empire. The reign of Alexander the Great*, 1988, 278 κ.ε. (για την υπόστασή του ως θεού).

¹¹⁷⁷ Χαρακτηριστικό για την περίπτωση είναι το παράδειγμα της Αθήνας. Η λατρεία του θεοποιημένου Αλεξάνδρου δεν ήταν ποτέ αποδεκτή, ωστόσο οι Αθηναίοι αναγκάστηκαν να δέχονται την τέλεσή της. Για τη σχετική μαρτυρία βλ. Υπερείδης, *Επιτ.*, 21.

¹¹⁷⁸ Το θέμα της θεοποίησης και της λατρείας του Αλεξάνδρου έχει απασχολήσει αρκετά την έρευνα. Ενδεικτικά βλ. A.B. Bosworth, ό.π., E. Badian, «The deification of Alexander the Great» στο: *Ancient Macedonian studies in honor of Ch. F. Edson*, Θεσσαλονίκη 1981, 27-71. Σχετικά πρβλ. και F. Walbank, «Könige als Götter. Überlegungen zum Herrscherkult von Alexander bis Augustus» *Chiron* 17 (1987), 365-382.

αυτή η θεοποίησή του μπορεί να ενταχθεί στο πνεύμα της προβολής του ως προτύπου της ρωμαϊκής ηγετικής τάξης¹¹⁷⁹.

Το φαινόμενο της Αλεξανδρολατρίας γενικά εντοπίζεται κυρίως στο βορειοδυτικό τμήμα της αρχαίας Μακεδονίας, την Άνω Μακεδονία και πιο συγκεκριμένα τη Λυγκηστίδα, απ'όπου προέρχονται δύο στήλες με πολυπρόσωπες παραστάσεις, μεταξύ των οποίων και η νεανική μορφή του θεοποιημένου Αλεξάνδρου.

Συγκεκριμένα, από το Σκοπό Φλώρινας στο νότιο τμήμα της Λυγκηστίδας προέρχεται μία μαρμάρινη ενεπίγραφη αναθηματική στήλη στον Αλέξανδρο των μέσων του 3^{ου} αι. μ.Χ. (αρ. 214, εικ. 214) με παράσταση τεσσάρων όρθιων κατενώπιον μορφών. Απεικονίζονται νέος θωρακοφόρος με δόρυ και ανεστραμμένο ξίφος, γενειοφόρος ιματιοφόρος με σκήπτρο και σπονδική φιάλη, γυναικεία μορφή με χιτώνα και ιμάτιο και μια μικρότερη γυναικεία μορφή με παρόμοια ενδυμασία. Στο κείμενο της επιγραφής που συνοδεύει την παράσταση το όνομα του Αλεξάνδρου φέρει τον προσδιορισμό *θεόν*. Στο αψιδωτό αέτωμα της στήλης παριστάνονται δύο αντωπά φίδια που συγκρατούν με το στόμα τους ένα αυγό. Το ένα από τα δύο φέρει γένη και λοφίο.

Ένδειξη και όχι απόδειξη άσκησης της λατρίας του αποτελεί και η επιτύμβια στήλη του 2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ. από τις Κάτω Κλεινές της ίδιας περιοχής¹¹⁸⁰. Η περίπτωση αυτή αποτελεί, όπως και οι λοιπές μαρτυρίες των επιτυμβίων μνημείων, ένα από τα πολλά παραδείγματα «συμβολικού παραλληλισμού». Δεν έχουμε δηλαδή απεικόνιση της ίδιας της θεότητας αλλά μίας θνητής ύπαρξης σε μορφή ή με τα σύμβολα του θεού, ένα συμβολικό παράλληλό του. Η δοτική *θεοειδί* στο κείμενο της επιτύμβιας επιγραφής από τις Κάτω Κλεινές ίσως παραπέμπει στην Αλεξανδρολατρεία. Η άποψη των εκδοτών φαίνεται με μια πρώτη ματιά αρκετά ελκυστική. Το συγκεκριμένο επίθετο μπορεί όμως

¹¹⁷⁹ Για την Αλεξανδρολατρεία και γενικά τη λατρεία του Μ. Αλεξάνδρου και της Ολυμπιάδας στη Μακεδονία του 3^{ου} αι. μ.Χ. βλ. Cagé 1975, 1–16. Για την Άνω Μακεδονία βλ. Ριζάκης, Τουράτσογλου 1999, 955-959. Πρβλ. Kernos, Chron. Arch. 14 (2001), 259 (K. Chatzinikolaou, E. Voutiras).

¹¹⁸⁰ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 144-146 αρ. 157, πίν. 59. Πρβλ. Ριζάκης, Τουράτσογλου 1999, 956, εικ. 7.

να σημαίνει ότι ο νεκρός διέθετε τις φυσικές αρετές θεού και όχι να συσχετίζεται απαραίτητα με τον Αλέξανδρο.

Οι Ριζάκης και Τουράτσογλου που δημοσίευσαν και τις δύο επιγραφές σημειώνουν στην περιγραφή της αναθηματικής στήλης από το Σκοπό Φλώρινας (αρ. 214) ότι οι μορφές παριστάνουν τον Αλέξανδρο, το Φίλιππο και την Ολυμπιάδα¹¹⁸¹. Οι ίδιοι αναιρούν την αρχική τους υπόθεση αργότερα, αναγνωρίζοντας στις μορφές που απεικονίζονται στα αριστερά του Αλεξάνδρου το Δία και την Ήρα¹¹⁸². Πράγματι η μορφή του όρθιου κατενώπιον γενειοφόρου και ιματιοφόρου άνδρα, ο οποίος κρατά σκήπτρο και φιάλη παραπέμπει στην εικονογραφία του Διός και ιδιαίτερα του Διός Υψίστου. Όσο για την Ήρα, που δεν είναι δημοφιλής γενικά στη Μακεδονία, φαίνεται ότι στην ακριτική και απομονωμένη αυτή περιοχή της Λυγκηστίδας κατέχει μία θέση δίπλα πάντα στο θεϊκό της σύζυγο.

Η μορφή που ταυτίζεται με τον Αλέξανδρο παριστάνεται σε ισοκεφαλία με αυτές του θεϊκού ζεύγους και στον λεγόμενο τύπο Μαγνησίας¹¹⁸³, απ'όπου είναι δυνατό να συμπεράνει κανείς την ταυτότητά του. Η μορφή του Αλεξάνδρου στη στήλη από τις Κάτω Κλεινές ταυτίζεται κατά πάσα πιθανότητα με το θωρακοφόρο με ασπίδα και δόρυ, στον οποίο οι εκδότες της επιγραφής είχαν αρχικά αναγνωρίσει τον Άρη¹¹⁸⁴.

Η λατρεία του Αλεξάνδρου φαίνεται ότι συσχετίστηκε εκτός από του Διός και της Ήρας και μ'αυτή του Δράκοντα και της Δράκαινας, των ερπετόμορφων δαιμόνων που περιβάλλουν το αυγό της λουκιάνειας διήγησης¹¹⁸⁵. Πρόκειται για δαιμονικές θεότητες χθόνιου χαρακτήρα με ιδιαίτερο ρόλο στην τοπική μυθολογία και ειδικότερα στο μύθο της γέννησης του Αλεξάνδρου¹¹⁸⁶. Επιπλέον σχετίζονται με τελετουργίες μαγικού

¹¹⁸¹ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 137.

¹¹⁸² Ριζάκης, Τουράτσογλου 1999, 956 και υποσ. 32.

¹¹⁸³ A. Stewart, *Faces of power. Alexander's image and Hellenistic politics*, 1993, εικ. 133. Για την ταύτιση του τύπου βλ. Ριζάκης, Τουράτσογλου 1999, 957.

¹¹⁸⁴ Πρόκειται για υποθετική ταύτιση. Σχετικά βλ. Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 144 αρ. 157.

¹¹⁸⁵ Λουκιανός, *Αλέξανδρος ή Ψευδομάντις*, 7.

¹¹⁸⁶ Οι απεικονίσεις φιδιών στους οπισθοτύπους του Κοινού των Μακεδόνων, [σχετικά βλ. Gaebler 1935, 13 αρ. 35, πίν. V αρ. 4, και 15 αρ. 46, πίν. V αρ. 5 και 16 αρ. 53, πίν. V αρ. 13 (χρόνοι Αλεξάνδρου Σεβήρου και Γορδιανού Γ΄)] καθώς και σε σύγχρονά τους χρυσά

χαρακτήρα. Με εξαίρεση τη στήλη από το Sopot, όπου αναφέρονται ισότιμα με τις λοιπές θεότητες στην επιγραφή, στις στήλες από τη Λυγκηστίδα, όπως για παράδειγμα στην επιτύμβια στήλη του α΄ μισού του 3^{ου} αι. μ.Χ. από την Ηράκλεια Λυγκηστική, σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σκοπίων (Muzej na Makedonija)¹¹⁸⁷, παριστάνονται ανάγλυφα ως φίδια διαφορετικού φύλου στο τύμπανο του αετώματος της επίστεψης.

Το ίδιο παρατηρείται σε ανάλογα επιτύμβια και αναθηματικά μνημεία του 3^{ου} αι. μ.Χ. από το Martolce κοντά στο Veles της Παιονίας¹¹⁸⁸, από το Orehovce¹¹⁸⁹, την Caska¹¹⁹⁰, το Pletvar κοντά στο Prilep¹¹⁹¹ και από τις Κεραμειές¹¹⁹² της Πελαγονίας. Γενικά το φίδι είναι ένα ιδιαίτερα προσφιλέθ θέμα σε παραστάσεις από τις βόρειες περιοχές της Μακεδονίας¹¹⁹³.

Βορειότερα, σε αναθηματική στήλη του τέλους του 2^{ου} ή των αρχών του 3^{ου} αι. μ.Χ. με λατινική επιγραφή από το Vlahcani, κοντά στο Sopot της χώρας των Scupi¹¹⁹⁴, το

νομισματομορφα μετάλλια από το Aboukir της Αιγύπτου (σχετικά βλ. Ριζάκης, Τουράτσογλου 1999, 957 και υποσ. 41 με βιβλιογραφία) είναι πιθανό ότι απηχούν τη λατρεία του Αλεξάνδρου και τις δοξασίες που σχετίζονται με τους ερπετόμορφους δαίμονες.

¹¹⁸⁷ Spomenik 71 (1931), 19 αρ. 32 [N. Vulić], Vulić 1937, 21, Héraclée I (1961), αρ. 98, (P. Mačkic, I. Mikulčić), Josifovska 1961, 104 αρ. 331, Düll 1977, 319, αρ. 93 εικ. 28. Πρβλ. Ριζάκης, Τουράτσογλου 1999, 957, εικ. 9. Η Düll θεωρεί το μνημείο επιτύμβιο και αναγνωρίζει στην παριστανόμενη μορφή το Διόνυσο (ή ορθότερα, μορφή που θυμίζει το Διόνυσο ή με τα σύμβολα του Διονύσου).

¹¹⁸⁸ Düll 1977, 404-405 αρ. 259. Πρβλ. Ριζάκης, Τουράτσογλου 1999, 957.

¹¹⁸⁹ Düll 1977, 405 αρ. 260, εικ. 29. Πρβλ. Ριζάκης, Τουράτσογλου 1999, 957.

¹¹⁹⁰ Düll 1977, 403-404 αρ. 257, εικ. 30. Πρβλ. Ριζάκης, Τουράτσογλου 1999, 957.

¹¹⁹¹ M. Šašel-Kos, Tyche 6 (1991), 183-192, SEG XLI (1991), 577. Πρβλ. Ριζάκης, Τουράτσογλου 1999, 957.

¹¹⁹² Düll 1977, 404 αρ. 258. Πρβλ. Ριζάκης, Τουράτσογλου 1999, 957.

¹¹⁹³ Για παραστάσεις φιδιών σε μακεδονικές στήλες βλ. Düll 1977, 137-141.

¹¹⁹⁴ Για τη θέση βλ. B. Dragojevic-Josifovska, IMS IV, 54-55 αρ. 10, Düll 1977, 138 (την εντάσσει στη Μακεδονία). Για τη στήλη βλ. Düll 1977, 362 αρ. 176. Πρβλ. Ριζάκης, Τουράτσογλου 1999, 956 (χωρίς παραπομπή για τη στήλη).

όνομα του Αλεξάνδρου αναφέρεται ισότιμα μαζί με τα ονόματα του Διός, της Ήρας και των ερπετόμορφων δαιμόνων Δράκοντος και Δράκαινας.

Οι ιδιότυπες περιπτώσεις από την Άνω Μακεδονία και την περιοχή βορειότερά της, οι οποίες αναφέρθηκαν πιο πάνω, αντλούν τα πρότυπά τους από το χώρο της Κεντρικής Μακεδονίας. Η πρωιμότερη μαρτυρία για τη λατρεία του Αλεξάνδρου διαπιστώνεται στη βόρεια πλευρά της Αγοράς της Θεσσαλονίκης, όπου, σε κτήριο που είχε ταυτιστεί παλαιότερα με βιβλιοθήκη¹¹⁹⁵, βρέθηκαν ενεπίγραφες πλάκες με αναφορά μελών της οικογένειάς του και δύο αγάλματα του β' μισού του 2^{ου} αι. μ.Χ., πιθανότατα από το ίδιο λατρευτικό σύνταγμα με τις πλάκες¹¹⁹⁶.

Έως και πριν από λίγα χρόνια η έρευνα θεωρούσε ότι το λατρευτικό σύνταγμα των μελών της οικογένειας του Αλεξάνδρου εξυπηρετούσε σκοπούς κυρίως «μουσειακού χαρακτήρα»¹¹⁹⁷. Ο Δεσπίνης υπέθεσε ότι επρόκειτο για λατρευτικό. Η επανεξέταση των δεδομένων του χώρου που επιχείρησε πρόσφατα η Στεφανίδου-Τιβεριού απέδειξε ότι το κτήριο που έχει ταυτιστεί με βιβλιοθήκη, καθώς και ένα μικρότερο δυτικά θα πρέπει να ήταν λατρευτικού χαρακτήρα¹¹⁹⁸, επομένως είναι αρκετά ελκυστική η ερμηνεία ότι η ίδρυση του συντάγματος και η αναφορά του ιερέα του Αλεξάνδρου στη σχετική

¹¹⁹⁵ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι από τον ίδιο χώρο προέρχεται ένας αριθμός γλυπτών μεταξύ των οποίων η Αθηνά-Ιουλία Δόμνα, μία προτομή Αφροδίτης και η κολοσσιαία κεφαλή του αυτοκράτορα Τίτου.

¹¹⁹⁶ Για τις επιγραφές (Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης αρ. ευρετ. 879, 884) που χρονολογούνται στο 2^ο-3^ο αι. μ.Χ. βλ. IG X 2.1, 113-114 αρ. 275-277 (σε βάσεις αγαλμάτων για τον Αλέξανδρο Γ', Αλέξανδρο Δ' και τη Θεσσαλονίκη, κόρη του Φιλίππου Β'), αρ. *278 (με αναφορά του ιερέα του Αλέξανδρου). Πρβλ. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997, 58-59 αρ. 46-47. Για τα γλυπτά (Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης αρ. ευρετ. 886+6130, 878) βλ. *ΚΓΑΜΘ I, 116-120 αρ. 89, 90, εικ. 234-245 (Γ. Δεσπίνης).

¹¹⁹⁷ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1999, 958.

¹¹⁹⁸ Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, «Η βόρεια πλευρά της Αγοράς της Θεσσαλονίκης : Μια νέα ανάγνωση των ανασκαφικών δεδομένων», ΑΕΜΘ 15 (2001) [2003], 229-240 με την παλαιότερη βιβλιογραφία, ιδιαίτερα Th. Stefanidou-Tiveriou, BCH 125 (2001), 389-411, όπου η συγγραφέας, με αφορμή τη δημοσίευση της κεφαλής του Τίτου, αναφέρεται εκτενώς στα αρχιτεκτονικά λείψανα του χώρου. Πρβλ. Kernos, Chron. Arch., 18 (2005), 493-494 (E. Voutiras, K. Chatzinikolaou).

επιγραφή είναι δυνατό, όχι απλώς να αντανακλά το κλίμα της Αλεξανδρολατρείας, αλλά να τεκμηριώνει τη σχετική λατρεία στο κεντρικό τμήμα της αρχαίας Μακεδονίας.

Αξίζει να σημειωθεί η υπόθεση των Ριζάκη και Τουράτσογλου, σχετικά με το κατά πόσο τα αναθηματικά μνημεία στον θεοποιημένο Αλέξανδρο, που εντοπίζονται αποκλειστικά σχεδόν στο χώρο της Λυγκηστίδας ή και λίγο βορειότερα, θα μπορούσαν να αποκαλύψουν «τον ακριβή τόπο στρατολόγησης από τον Καρακάλλα το 215 μ.Χ. των νεαρών εκείνων Μακεδόνων, που εκλήθησαν να υπηρετήσουν στην ειδική φάλαγγα, δημιούργημα του μεγαλομανούς αυτού αυτοκράτορα και θαυμαστή άμετρου του γιου του Φιλίππου»¹¹⁹⁹. Οι πηγές, ωστόσο, δεν παρέχουν τις απαραίτητες πληροφορίες για την απόδειξη του πιο πάνω συλλογισμού.

Με την εξέταση των μνημείων, που αναφέρθηκαν έως εδώ, η περίπτωση της λατρείας του Αλεξάνδρου εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο που καθορίζει το χαρακτήρα της θρησκείας στην Άνω Μακεδονία, βασισμένο σε παραδοσιακές αξίες, όπως οι Ολύμπιοι θεοί αλλά περισσότερο αποτέλεσμα συγχώνευσης τοπικών και επείσακτων δοξασιών και παραδόσεων που η ρωμαϊκή προπαγάνδα αξιοποίησε με τον πιο συμφέροντα τρόπο για την πλευρά της.

Θεοφόρα ονόματα

Στην περίπτωση του Αλεξάνδρου, βεβαιότητα θεωνυμίου υπάρχει, συνήθως, όταν αυτό συνοδεύεται από τον προσδιορισμό *θεός*. Η ιδιομορφία αυτή δημιουργεί δυσκολία και στον εντοπισμό και προσδιορισμό θεοφόρων ονομάτων. Άλλωστε τα ονόματα *Αλέξανδρος*¹²⁰⁰ – *Αλεξάνδρα*, που απαντώνται πολύ συχνά στις επιγραφές, συνήθως είναι

¹¹⁹⁹ Cagé 1975, 13, D. Boteva, «Following in Alexander's footsteps : The case of Caracalla», Αρχαία Μακεδονία VI, 181 κ.ε. Πρβλ. Ριζάκης, Τουράτσογλου 1999, 958 και υποσ. 43.

¹²⁰⁰ Το όνομα μαρτυρείται επιγραφικά από τον 5^ο αι. π.Χ. Μέχρι την εποχή του Αλεξάνδρου Γ' χρησιμοποιείται στην περιοχή της Μακεδονίας και όχι μόνο από τα μέλη της βασιλικής οικογένειας. Σχετικά Tataki 1988, 313, 335-338, 339, 341, 344, 351, 354, 359-360, 363-364, 367, EKM, 424 (Βέροια). Για τη διάδοση του στην Αττική βλ. J. Kirchner, Prosopographia Attica I (1901), 636 κ.ε., αρ. 484-526. Πρβλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Ανασκαφική έρευνα

ιστορικά, αλλά ακόμα κι αν επρόκειτο για θεοφόρα, αυτό δε θα ήταν δυνατό να τεκμηριωθεί.

στην περιοχή του Φάκου της Πέλλας», ΑΕΜΘ 17 (2003) [2005], 475 και υποσ. 43 με βιβλιογραφία.

Ἡρώας ιππέας

Ἡ λατρεία του ἥρωα ιπέα και γενικότερα ηρώων με την ιδιότητα του ιπέα εντάσσεται σ'ένα πλαίσιο ηρωικών λατρειών που έχουν τις ρίζες τους στη λατρεία των νεκρών. Ἡ τάξη των ηρώων, μεταξύ θνητών και θεών, αποτελεί μια ιδιαιτερότητα της ελληνικής θρησκείας και μυθολογίας, για την οποία δύσκολα έχει κανείς τη δυνατότητα να βρει ακριβή παράλληλα αλλού. Παρόλο που η λέξη *ἥρωας* κατέχει μια σταθερή θέση στο λογοτυπικό σύστημα, ωστόσο, στη χρήση της γλώσσας πολύ αργότερα από την εποχή των πρώιμων επών σηματοδοτεί την παρουσία ενός νεκρού, ο οποίος από τον τάφο του ασκεί μια ευεργετική ή καταστρεπτική δύναμη και απαιτεί ανάλογη λατρεία¹²⁰¹. Ἡ λατρεία αυτή από τον 8^ο αι. π.Χ. και μετά εκπορεύεται απευθείας από την επίδραση της επικής ποίησης χωρίς να αποτελεί πλέον άμεση συνέχεια της λατρείας των νεκρών¹²⁰². Ἄλλωστε, στη διάκριση τάφων συγκεκριμένων προσώπων αντιστοιχεί και η σταδιακή υποχώρηση του φαινομένου της κανονικής λατρείας τους ως νεκρών.

Ἀπό τους ελληνιστικούς χρόνους και μετά ο αφηρωισμός ενός νεκρού αποτελούσε συχνό φαινόμενο, κάτι που αισθητοποιείται καταρχήν με το χαρακτηρισμό *ἥρωας* ή *ἡρώισσα*, συνήθως σε δοτική πτώση, που απαντάται στις επιτύμβιες επιγραφές. Το

¹²⁰¹ Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα καθιστούν απολύτως κατανοητή την εξωτερική λατρευτική πλευρά των ηρώων : συνήθως είναι η διάκριση ενός συγκεκριμένου τάφου, του ηρώου, με ιδιαίτερες προσφορές και αναθήματα. Σχετικά βλ. Burkert 1993, 425.

¹²⁰² Την άποψη ότι η λατρεία των ηρώων αποτελεί συνέχεια της μυκηναϊκής λατρείας των νεκρών υποστήριζε κυρίως ο M.P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, I, München 1967 (τρίτη έκδοση), 378-383.

φαινόμενο αυτό που είναι γενικό¹²⁰³ αποτελεί το υπόβαθρο της απόφασης μιας οικογένειας, ομάδας ή πόλης να εγκριθεί απόδοση ειδικής λατρευτικής τιμής σ' ένα πρόσωπο από το πλήθος των νεκρών, ώστε να υψωθεί στο επίπεδο του ήρωα. Κατά τους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους αυτή η διαδικασία αφορούσε μόνο περιπτώσεις που ενείχαν την έννοια του εξαιρετικού, του αστάθμητου και μυστηριώδους.

Οι ήρωες είναι συνδεδεμένοι μ' έναν ιδιαίτερο τόπο, όπως άλλωστε και πολλοί από τους θεούς, ειδικά στις περιπτώσεις που το όνομα της θεότητας συνοδεύεται από ένα λατρευτικό επίθετο που προέρχεται ετυμολογικά ή δηλώνει τοπωνύμιο ή ιδιότητα με την οποία ο θεός λειτουργεί σε συγκεκριμένο τόπο¹²⁰⁴.

Η παρουσία του ήρωα ιπέα στην Άνω Μακεδονία δηλώνεται με τέσσερα διαφορετικά, ως προς την κατηγορία, μνημεία που συμπτωματικά απαντώνται αντίστοιχα και στις τέσσερις περιοχές.

Στην επιτύμβια στήλη **αρ. 215** (εικ. 215) της Αρχαιολογικής Συλλογής Κοζάνης, από την Ελάτη Κοζάνης στην Ελίμεια, έχουν χαραχθεί, πιθανότατα σε δεύτερη χρήση, δύο απελευθερωτικές επιγραφές με ανάθεση σε κάποιον τοπικό ήρωα.

Οι εκδότες των επιγραφών αναφέρουν την πιθανότητα, από τις τρεις επιγραφές να συνανήκουν η α και η β. Η ύπαρξη του κυρίου ονόματος *Νικονόη* στις α και γ υποδηλώνει ότι τουλάχιστον αυτές οι δύο ενότητες κειμένων είναι σύγχρονες, οπότε και χρονολογούνται στο έτος 108/9 μ.Χ., χρονολογία που αναφέρεται στην επιγραφή γ (στ. 1).

Οι επιγραφές β και γ εντάσσονται στην κατηγορία των απελευθερωτικών πράξεων με αφιέρωση του δούλου στη θεότητα υπό τον όρο της παραμονής του στην υπηρεσία της. Η θεότητα που αναφέρεται στη δεύτερη επιγραφή (στ. β/4) της στήλης από την Ελάτη Κοζάνης είναι ένας τοπικός ήρωας κι όχι μια γνωστή για την περίπτωση θεότητα όπως π.χ. η Εν(ν)οδία ή ο Ηρακλής Κυναγίδας, η Μα, η Μήτηρ θεών Αυτόχθων, η

¹²⁰³ Σχετικά βλ. και εδώ στο κεφάλαιο «Συμβολικός παραλληλισμός» – Οι μαρτυρίες των επιτυμβίων μνημείων, 329 κ.ε.

¹²⁰⁴ Η άποψη του Burkert 1993, 428, ότι μια σημαντική διαφορά της λατρείας των θεών και λατρείας των ηρώων είναι ότι οι ήρωες μόνο είχαν τοπική εμβέλεια, νομίζω ότι δεν ανταποκρίνεται σ' όλες τις περιπτώσεις που αφορούν θεότητες.

Άρτεμη Διγαία, η Πασικράτα, η Άρτεμη Αγροτέρα, η Άρτεμη Γαζωρία, η Άρτεμη Εφεσία και η Συρία Παρθένος¹²⁰⁵. Μαζί με τον Ηρακλή Κυναγίδα αποτελούν τις δύο αρσενικού γένους θεότητες-εγγυητές των απελευθερωτικών πράξεων.

Τα κείμενα των επιγραφών ακολουθούν το τυπικό των απελευθερώσεων με τις εκφράσεις *ἐφ' ᾧ προσμείνη* (στ. γ/6), *χαρίζομαι, οἰκογενής, ὄν ζώομεν χρόνον*¹²⁰⁶.

Πιθανώς η ανάγλυφη παράσταση που απεικονίζει αρκετές μορφές¹²⁰⁷ γύρω από έναν ιππέα με κίνηση προς τα δεξιά, σχετίζεται με τον τοπικό ήρωα, στον οποίο αναφέρονται οι απελευθερωτικές επιγραφές β και γ. Στην περίπτωση αυτή η επιγραφή α, πιθανότατα επιτύμβια, στην ταινία πάνω από την παράσταση, θα πρέπει να χαράχθηκε πριν από τη λάξευση της παράστασης. Το ότι όμως οι δύο απελευθερωτικές επιγραφές χαράχθηκαν στο άνω δεξί τμήμα της στήλης και μεταξύ των ποδιών του αλόγου, δηλαδή όπου υπήρχε διαθέσιμος χώρος, λόγω της ύπαρξης της παράστασης, δημιουργεί ένα ερμηνευτικό ζήτημα. Πιθανώς λοιπόν η παράσταση να σχετίζεται με την επιτύμβια επιγραφή απεικονίζοντας το νεκρό και τους οικείους του σε μια προσπάθεια αφηρωισμού.

Από το Ρυάκιο Εορδαίας προέρχεται το μαρμάρινο ανάγλυφο **αρ. 216** (εικ. 216) με παράσταση ήρωα ιππέα. Πρόκειται για ένα παλαιό εύρημα, σήμερα στην Αρχαιολογική Συλλογή Κοζάνης, που παριστάνει ιππέα με κίνηση προς τα δεξιά, ο οποίος φέρει χιτωνίσκο και ανεμίζον ιμάτιο. Στο πέρας του πεδίου του αναγλύφου απεικονίζεται δέντρο στο οποίο ελίσσεται φίδι, και τα δύο σύμβολα χθόνια. Πρόκειται για επαρχιακό έργο ρωμαϊκών χρόνων.

Από την Ορεστίδα πιθανότατα προέρχεται το μαρμάρινο αναθηματικό ανάγλυφο **αρ. 217** (εικ. 217) του Αρχαιολογικού Μουσείου Φλώρινας, η παράσταση του οποίου βρίσκεται στην παράδοση του εικονογραφικού τύπου του αναγλύφου του Ηφαιστίωνα και του αναγλύφου του Αρχαιολογικού Μουσείου της Θάσου¹²⁰⁸. Η στήλη ανήκει σε

¹²⁰⁵ Για τις περιπτώσεις αυτές βλ. εδώ, στα αντίστοιχα κεφάλαια.

¹²⁰⁶ Για τη χρήση και τη σημασία των τυπικών στις απελευθερωτικές επιγραφές όρων και εκφράσεων και των ομοίων τους βλ. εδώ, στο κεφάλαιο Εν(ν)οδία.

¹²⁰⁷ Για την περιγραφή των παριστανόμενων μορφών βλ. **αρ. 215**.

¹²⁰⁸ Αρ. ευρετ. 31. Μνεία κάνει η Ε. Mitropoulou, *Libation scene with oinochoe in votive reliefs*, Αθήνα 1975, 15 αρ. 3 και ο Βουτυράς 1990, 143 αρ. 7, υποσ. 71.

εκείνη την κατηγορία μνημείων που η ιστορία της έρευνάς τους περιλαμβάνει μετακινήσεις εντός και εκτός των ελληνικών συνόρων στις αρχές του προηγούμενου αιώνα. Από τη Μονή Βυθ(ι)κουκκίου, στα νοτιοδυτικά της Κορυτσάς, όπου εντοπίζεται λόφος με ερείπια, η παλαιότερη έρευνα αναφέρει την προέλευση του πιο πάνω αναγλύφου. Τις σχετικές πληροφορίες παραδίδει ο Βουτυράς¹²⁰⁹. Ο Παπαδάκις¹²¹⁰ αναφέρει «ἀνάγλυφον μαρμ. ἐν καλῶ ναῖσκοειδεῖ πλαισίῳ παριστῶν ἄνδρα ἀνεζωσμένον βραχὺ χιτῶνα καὶ ἄγοντα τὸν ἵππον πρό βωμοῦ, οὐ ἑκατέρωθεν ὑπαντᾶ αὐτὸν γυνή προχέουσα οἶνον, φαίνεται ἐκ πρόχου εἰς ἀποτετριμένην κύλικάν του καὶ περαιτέρω 2 μικροτέρους ἄνδρας, βεβαίως τούς ἀναθέντας – τό ὅλον καλῆς τέχνης...». Το προσγράφει στη Μακεδονική Ιλλυρία, όπου τοποθετεί το Κέλλιον και το χρονολογεί «εἰς πρώιμους ῥώμ. χρόνους, ἂν μὴ καὶ παλαιότερους ὀλίγον». Το μνημείο, σύμφωνα πάλι με τον Παπαδάκι είχε από την εποχή εκείνη μεταφερθεί στη Θεσσαλονίκη και αργότερα κατέληξε στη Φλώρινα. Από την περιγραφή του Παπαδάκι γίνεται αντιληπτό ότι πρόκειται για το ίδιο μνημείο, εφόσον άλλο με τα ίδια χαρακτηριστικά δεν εντοπίστηκε ούτε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Φλώρινας αλλά ούτε και στις βιβλιογραφικές αναφορές για τα αντικείμενα από την ευρύτερη περιοχή της Ἄνω Μακεδονίας. Είναι μάλλον βέβαιο ότι το ανάγλυφο προέρχεται από την Ορεστίδα, είτε μπορεί να προσγραφεί στην περιοχή της Κορυτσάς είτε ανατολικότερα εντός του ελληνικού εδάφους.

Η κύρια μορφή του αναγλύφου είναι ένας νέος άνδρας, ὀρθιος σε τρία τέταρτα, με χιτωνίσκο, γλαμύδα και κλειστά υποδήματα, ο οποίος κρατά με το δεξί του χέρι από τα χαλινάρια ἄλογο προς τα δεξιά πάνω από τετράπλευρο βωμό. Από την ἄλλη πλευρά του βωμού παριστάνεται γυναικεία σπένδουσα μορφή, ενώ πίσω της τρεις μορφές ιματιοφόρων σε μικρότερο μέγεθος απεικονίζουν πιθανότατα ομάδα λατρευτών. Πρόκειται για ἔργο καλλιτεχνικής αξίας που μπορεί να χρονολογηθεί γύρω στο 340-330 π.Χ.

¹²⁰⁹ Βουτυράς 1990, 143 και υποσ. 172. Σχετικά βλ. και **αρ. 217**.

¹²¹⁰ Παπαδάκις 1913, 452 αρ. 55.

Τον απόηχο των υστεροκλασικών αναγλύφων, τουλάχιστον ως προς την εικονογραφία, μεταφέρει το μαρμάρινο αναθηματικό ανάγλυφο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Bitola (Naroden Zavod Muzej Bitola) **αρ. 218** (εικ. 218) του 2^{ου} αι. μ.Χ., από τη θέση «Pridmagare» του Βαč, με παράσταση ήρωα ιππέα με γλαμύδα και κίνηση προς τα δεξιά. Κάτω από το άλογο απεικονίζεται σκύλος και αριστερά βωμός. Στην επιγραφή ο ήρωας κατονομάζεται *Ἡρων* και το όνομά του εκφέρεται με αιτιατική πτώση¹²¹¹. Οι εκδότες των IG προτείνουν μια πιθανή συμπλήρωση [θεόν] *Ἡρωνα* στην αρχή του πρώτου στίχου, στο φθαρμένο, σήμερα, τμήμα της επιγραφής.

Τα αναθηματικά ανάγλυφα αυτού του τύπου στον ήρωα ιππέα είναι συχνά στη Μακεδονία. Ένα τέτοιο παράδειγμα προέρχεται από τη θέση Bargola κοντά στο Štip (Αστιβος)¹²¹² με την αναγραφή *θεόν Ἡρωνα*.

Ο εικονογραφικός τύπος του νεαρού, συνήθως, ιππέα χρησιμοποιήθηκε, ήδη από τους αρχαϊκούς χρόνους, για παραστάσεις θνητών που εξυψώθηκαν στο επίπεδο του ήρωα μετά το θάνατό τους, ιδιαιτέρως σε αναθηματικά ανάγλυφα. Ο ήρωας είναι κάθε φορά τοπικός και συνήθως ανώνυμος, εκτός των περιπτώσεων που αυτός κατονομάζεται, όπως ο Ηφαιστίων στην Πέλλα¹²¹³, ο Αυλωνεΐτης στο Παγγαίο¹²¹⁴ ή ο Αλεξίμαχος στη Βοιωτία¹²¹⁵.

¹²¹¹ Πρβλ. IG X 2.1, 32 αρ. 64. Για το φαινόμενο πρβλ. L. Robert, RA 1933 II, 124= Opera Minora Selecta III, 1579.

¹²¹² Βλ. CCET V, αρ. 37.

¹²¹³ Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, αρ. ευρετ. 1084. Για τη δημοσίευση του αναγλύφου και τη συζήτηση των προβλημάτων που θέτει βλ. Βουτυράς 1990 με την παλαιότερη βιβλιογραφία, όπου απλώς αναφέρεται το ανάγλυφο. Το συγκεκριμένο έργο ανήκει σε μία ομάδα αναγλύφων του 4^{ου} αι. π.Χ. με προέλευση κυρίως από την Αττική και τη Βοιωτία, αλλά και το Πέργαμο της Μ. Ασίας, τα οποία φέρουν παράσταση αγένειου ιππέα και νεαρής γυναίκας σε σκηνή σπονδής. Σχετικά βλ. *Βουτυράς 1990, ιδιαίτερα 142-144, εικ. 8, ΚΓΑΜΘ I, 40-42 αρ. 23, εικ. 44 (Ε. Βουτυράς).

¹²¹⁴ Για τη λατρεία του Ἡρωνα/Ἡρωνα και το ιερό του στο Παγγαίο βλ. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Ιερών Θρακός Ἡρωος Αυλωνεΐτου, AAA 2 (1969), 191-193, Χ. Κουκούλη-

Η παρουσία αναθηματικών αναγλύφων με κοινά στοιχεία, ως προς το βασικό εικονογραφικό σχήμα για την απόδοση του ήρωα, αποδεικνύει την αντίστοιχη χρήση μίας «κοινής» για τις ηρωϊκές λατρείες σ' όλο τον ελληνικό χώρο. Τέτοιου είδους στοιχεία μπορούν να θεωρηθούν η ενδυμασία του ήρωα και η παράσταση του αλόγου¹²¹⁶, που του προσδίδει το χαρακτηρισμό του ιπέα. Συνήθως, το ζώο αυτό συναντάται σε αναθηματικά ανάγλυφα με μορφές ηρώων¹²¹⁷, συνοδεύει τον ήρωα ιπέα ή «Θράκα ιπέα»¹²¹⁸ αλλά και η παρουσία του σε επιτύμβια ανάγλυφα δεν θεωρείται

Χρυσανθάκη, Δ. Μαλαμίδου, «Το ιερό του ήρωα Αυλωνείτη στο Παγγαίο», ΑΕΜΘ 3 (1989) [1992], 553-567.

¹²¹⁵ K. Blümel, *Die klassisch griechischen Skulpturen*, (1965), 67 αρ. 77 (K 112) με την παλαιότερη βιβλιογραφία, F. Langenfaß-Vuduroglou, *Mensch und Pferd auf griechischen Grab- und Votivstelen*, (ιδ. διατριβή) München 1973, 49 αρ. 102, 54 υποσ. 177, S.G. Miller, *Opuscula Romana* 9 (1973), 172 υποσ. 17, Βουτυράς 1990, 143 και υποσ. 73 με βιβλιογραφία.

¹²¹⁶ Για την παρουσία του αλόγου στα επιτύμβια μνημεία ελληνιστικών χρόνων βλ. E. Pfuhl, *Jdl* 1905, 114, 150-152. Επίσης : E. Pfuhl, H. Möbius, *Die ostgriechischen Grabreliefs II*, Mainz 1979, αρ. 1429-1469. Με τους Διόσκουρους ταυτίζονται οι νεκροί στα ανάγλυφα αρ. 1461-1469. Για την επισήμανση βλ. Βουτυράς 1990, 149 υποσ. 92.

¹²¹⁷ Βουτυράς 1990, 145 και υποσ. 81.

¹²¹⁸ Για τον ήρωα ιπέα ή «Θράκα ιπέα»: G Seure, *Études sur quelques types curieux du cavalier thrace*, *REA* XIV (1912), 147 κ.ε., G. Kazarow, *Bulletin de la société archéol. Bulgare* VII (1919-20), 10, ο ίδιος, *Die Denkmäler des Thrakischen Reitergottes in Bulgarien*, Leipzig 1938, Ch. Picard, «Nouvelles observations sur diverses représentations du Héros-Cavalier des Balkans», *RHR* 150 (1956), 1-26, N. Georgieva, «Der wildtragende thrakische Reitergott», *Eirene* 4 (1965), 111 κ.ε., Z. Gočeva, M. Oppermann, *Corpus cultus equitis thracii*, *Monumenta Orae Ponti Euxini Bulgariae*, *EPRO* 74, Leiden 1979, A.A. Cermanović-Kuzmanović, *Corpus cultus equitis thracii*, *Monumenta intra fines Jugoslaviae reperta*, *EPRO* 74, Leiden 1982, Δ. Τριαντάφυλλος, «Υπαίθρια ιερά στη χώρα των Κικόνων», *Θρακικά Χρονικά* 41 (1986), 57-66, I. Dontcheva, «Le syncrétisme d' Asclépios avec le Cavalier Thrace», *Kernos* 15 (2002), 317-324 και πρόσφατα N. Dimitrova, «Inscriptions and iconography in the monuments of the Thracian Rider», *Hesperia* 71 (2002), 209-229 με την άποψη ότι ο τύπος του ήρωα ιπέα χρησιμοποιήθηκε για την απεικόνιση διαφόρων θεοτήτων σχετιζόμενων ή προερχόμενων από τον κόσμο των ηρώων ή των χθονίων. Η θεωρία αυτή

τυχαία. Πιθανότατα δηλώνει συμβολικά την εξύψωση του νεκρού ή των νεκρών, οι οποίοι απεικονίζονται, στη σφαίρα των ηρώων¹²¹⁹. Το άλογο, συχνά σε συντετμημένη μορφή, δηλαδή ως προτομή, ήταν σύνθηρες θέμα για τη δήλωση απονομής ηρωικών τιμών από μέρους της πολιτείας ήδη από τους κλασικούς χρόνους¹²²⁰. Ακολουθώντας τα παραπάνω είναι εύκολο να αποσυσχετίσει κανείς το άλογο από τον κόσμο του Άδη και το χθόνιο συμβολισμό του¹²²¹ και να το συνδυάσει περισσότερο με την υψηλή κοινωνική θέση που απαιτούσε ως προϋπόθεση η κατοχή, εκτροφή και γενικότερα η συντήρησή του. Επομένως σε περιοχές όπως η Θεσσαλία και η Μακεδονία, όπου η παρουσία του ήταν συχνή έχοντας μεγάλη οικονομική και στρατιωτική σημασία, το άλογο ως έμβλημα απέκτησε συμβολική αξία. Το άλογο απεικονίστηκε στα νομίσματα των ελληνικών πόλεων και των δυναστών και συνόδευε τον ήρωα-ιπέα κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους. Η Μακεδονία και η Θράκη τροφοδοτούσε το ρωμαϊκό στρατό με άλογα¹²²².

Η αντίληψη για την ηρωική υπόσταση του νεκρού σε μεταγενέστερες περιόδους, όπως η ελληνιστική και η ρωμαϊκή, είχε ως αποτέλεσμα την απόδοση ιδιοτήτων μορφών του μύθου ακόμα και την ταύτισή του με θεούς, φαινόμενο που η έρευνα αποκάλυψε και χαρακτήρισε ως «θεοποίηση»¹²²³. Οι θεοί και οι ήρωες βέβαια, σύμφωνα με την

αντιτίθεται στις απόψεις παλαιότερων μελετητών, οι οποίοι έκαναν λόγο για παραστάσεις θεοτήτων που προέκυψαν από συγκρητισμό.

¹²¹⁹ Για το θέμα του μεταθανάτιου αφηρωϊσμού επιφανών ανθρώπων, όπως για παράδειγμα συνέβη στην περίπτωση του Ηφαιστίωνα βλ. Farnell 1921. Πρβλ. Βουτυράς 1990, 133-134 και υποσ. 40.

¹²²⁰ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα που παρέχει το αττικό ψηφισματικό ανάγλυφο του 318/17 π.Χ. σχετικό με τις τιμές που αποδόθηκαν στο Εύφρονα το Σικυώνιο. Σχετικά βλ. τον αποδεικτικό συλλογισμό : Βουτυράς 1990, 149 με βιβλιογραφία.

¹²²¹ Για την άποψη του L. Malten, «Das Pferd im Totenglauben», Jdl 1913, 179-225, σχετικά με το χθόνιο συμβολισμό του αλόγου, αμφέβαλλαν οι F. Langenfaß-Vuduroglou, ό.π., 102-114, J.-M. Dentzer, Le motif du banquet couché dans le Proche-Orient et le monde grec du VIIe au Ier siècle avant J.-C., BEFAR 246 (1984), 490-493 και Βουτυράς 1990, 192 και υποσ. 105.

¹²²² Για τον ίππο στους ρωμαϊκούς χρόνους βλ. A. Hyland, Equus, The horse in the roman world, (1990), 77.

¹²²³ Για το θέμα της «θεοποίησης» των νεκρών στον ελληνικό κόσμο βλ. M. Waelkens, «Privatdeifikation in Kleinasien und in der griechisch-römischen Welt. Zu einer neuen

ορολογία που παρέχουν τα έπη αποτελούν δύο ξεχωριστές ομάδες, που συνθέτουν τη σφαίρα του ιερού, επομένως είναι θέσει ισχυρότερες έναντι των ανθρώπων, με σαφή, όμως, διαχωρισμό μεταξύ τους : κανείς θεός δεν είναι ήρωας και κανείς ήρωας δε γίνεται θεός, αρχή που ανέτρεψαν μόνο οι γιοί θεών, όπως ο Ηρακλής ή ο Ασκληπιός¹²²⁴. Μπορεί να θεωρηθεί λοιπόν πολύ φυσικό η διαδικασία που οδηγεί κάθε φορά στη «θεοποίηση» να είναι απολύτως προσδιορισμένη.

Τη σπουδαιότητα που είχε το θέμα του ήρωα ιπέα στη Μακεδονία, περιοχή όπου η εκτροφή του αλόγου και η χρήση του στο στρατό ήταν αρκετά διαδεδομένη, αποδεικνύει καταρχήν η μακεδονική νομισματοκοπία από το α΄ μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. ως και τους ύστερους αυτοκρατορικούς χρόνους. Κατά τον Picard¹²²⁵ το θέμα αυτό έλαβε διαστάσεις «εθνικού συμβόλου» ενσαρκώνοντας την ιδανική εικόνα του αριστοκράτη Μακεδόνα, κυνηγού και πολεμιστή, κύριο στοιχείο της μακεδονικής κοινωνίας κατά την αρχαιότητα. Ιδιαίτερη είναι επίσης η επισήμανση του¹²²⁶ για την απουσία οποιασδήποτε εξατομίκευσης, δηλαδή προσωπογραφικών χαρακτηριστικών στους ιπείς των μακεδονικών νομισμάτων, κάτι που ενισχύει την θεωρία περί προβολής του ιπέα ως ιδανικού προτύπου.

Η άποψη που είχαν οι Μακεδόνες για την απεικόνιση των ηρώων ως ιπέων διαφαίνεται και από τη γραμματεία των ελληνιστικών χρόνων. Δύο επιγράμματα του Καλλιμάχου¹²²⁷ και του, πιθανότατα Μακεδόνα, Αδαίου¹²²⁸ περιγράφουν, το καθένα με τον τρόπο του, την εικόνα του ήρωα ιπέα.

Grabinschrift aus Phrygien» στο : Scripta P. Naster oblata. II, Orientalia Antiqua, Louvain-la-Neuve 1983, 259-309. Για τη διάδοσή του στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία πρβλ. Wrede 1981. Πρβλ. Βουτυράς 1990, 148-149 και υποσ. 91. Σχετικά βλ. και στο κεφάλαιο «Συμβολικός παραλληλισμός» – Οι μαρτυρίες των επιτυμβίων μνημείων.

¹²²⁴ Σχετικά βλ. εδώ, στα κεφάλαια Ηρακλής, Ασκληπιός.

¹²²⁵ O. Picard, «Numismatique et iconographie : le cavalier Macédonien», Iconographie classique et identités régionales, BCH Suppl. XIV (1986), 67-75.

¹²²⁶ O. Picard, ό.π., 74-75.

¹²²⁷ Παλ. Ανθ. IX 336, (24 Pfeiffer).

¹²²⁸ Παλ. Ανθ. IX 300.

Τη σπουδαιότητα του εικονογραφικού τύπου του ήρωα ιππέα για την απεικόνιση των ηρώων στη Μακεδονία αποδεικνύει μία σειρά αναθηματικών αναγλύφων με κοινά χαρακτηριστικά, όπως η τυπική ενδυμασία του ταξιδιώτη¹²²⁹ : κοντός χιτώνας, γλαμύδα και πολλές φορές πέτασος. Σε ορισμένα από αυτά, όπως στο ανάγλυφο της Φλώρινας (αρ. 217) και στο αναθηματικό ανάγλυφο στον ήρωα Ηφαιστίωνα υπάρχει το μοτίβο του ανοιχτού διασκελισμού, απολύτως συμβατό με την ταξιδιωτική ενδυμασία, και το μοτίβο της σπονδής, που σηματοδοτούν το τέλος του ταξιδιού του ήρωα και την ανταπόδοση του χαιρετισμού στους λατρευτές που τον περιμένουν.

Ειδικά η σπονδή¹²³⁰, που μπορεί να συνδυάζεται και με την καύση λιβανωτού¹²³¹, όπως στα παραπάνω ανάγλυφα, θα πρέπει να αποτελούσε την τελετουργική επισφράγιση της υποδοχής. Επειδή όμως στις περιπτώσεις που εξετάζουμε αυτός που σπένδει είναι ο ήρωας και όχι οι λατρευτές, θα πρέπει να δεχτούμε ότι πρόκειται για μια αντιστροφή της συνηθισμένης τελετουργικής πρακτικής, που σύμφωνα με την ανάλυση του Βουτυρά μπορεί να αναζητηθεί στον προορισμό των αναγλύφων : ανάθεση μετά από την ευεργετική επέμβαση του λατρευομένου, ο οποίος *έπιφαίνεται* πραγματοποιώντας μέσω της σπονδής έναν τελετουργικό χαιρετισμό προς τους λατρευτές του, αντιστρόφως προς

¹²²⁹ Ενδυμασία με την οποία απεικονίζεται συνήθως ο Ερμής ως αγγελιαφόρος ή ψυχοπομπός. Σχετικά βλ. S. Karousou, «Ερμής Ψυχοπομπός», AM 76 (1961), 98-101.

¹²³⁰ Σύμφωνα με τον M.P. Nilsson, *The Dionysiac mysteries of the Hellenistic and Roman Age*, Lund 1957, 101-102, η σπονδή είναι η μόνη τελετουργική πράξη που εμφανίζονται να κάνουν οι θεοί στην αρχαία ελληνική τέχνη. Για το θέμα βλ. επίσης B. Eckstein-Wolf, «Zur Darstellung spendender Götter», MDAI 5 (1952), 39-75, E. Simon, *Opfernde Götter*, Berlin 1953 (με την επισήμανση ότι ο τίτλος παραπέμπει εσφαλμένα γενικά σε προσφορές. Σχετικά βλ. Βουτυράς 1990, 124 και υποσ. 3). Για την ουσία της σπονδής βλ. και τις εκτιμήσεις του J. Rudhardt, *Notions fondamentales de la pensée religieuse et actes constitutifs du culte dans la Grèce classique*, Genève 1958, 240 κ.ε.

¹²³¹ Η καύση λιβανωτού που συνόδευε συνήθως τις προσευχές, κατά τη διάρκεια θυσιών και προσφορών στους νεκρούς. Σχετικά βλ. S. Eitrem, *Opferritus und Voropfer bei den Griechen*, Oslo 1915, 202, 203, 215, RE Suppl. XV (1978), 756, λ. Weirauch (W.W. Müller). Για την απεικόνισή του στα συγκεκριμένα ανάγλυφα βλ. Βουτυράς 1990, 154.

τα συνηθισμένα¹²³². Χαρακτηριστική είναι επίσης η παρουσία στη σκηνή της γυναικείας μορφής, πιθανότατα μιας ηρώιδας.

Εκτός από το ενεπίγραφο αναθηματικό ανάγλυφο στον ήρωα Ηφαιστίωνα, που χρονολογείται στην τελευταία εικοσαετία του 4^{ου} αι. π.Χ. με προέλευση από την περιοχή της Πέλλας¹²³³ και ένα εικονογραφικό παράλληλό του και του **αρ. 217** στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θάσου¹²³⁴, για τα οποία έγινε ήδη λόγος, αναθηματικά μνημεία σε ήρωες από τη λοιπή Μακεδονία μαρτυρείται το ανάγλυφο του ήρωα Ιπάλκμου από τη Θεσσαλονίκη, που χρονολογείται στο α΄ μισό του 2^{ου} αι. π.Χ.¹²³⁵. Επιγραφές αυτοκρατορικών χρόνων από τη Θεσσαλονίκη μαρτυρούν λατρεία και ιερά τοπικού ήρωα ή ηρώων με το όνομα *Ἡρων*¹²³⁶. Σημαντικό ιερό και λατρεία είχε ο Ἡρων Αυλωνεΐτης στο Παγγαίο κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους¹²³⁷. Ένα ενεπίγραφο αναθηματικό ανάγλυφο στον ήρωα ιππέα ρωμαϊκών χρόνων στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κομοτηνής με θρακική πιθανότατα προέλευση φέρει την αναγραφή *Ἡρωνι*¹²³⁸ απηχώντας την ιδιαίτερη άνθιση της λατρείας του Ἡρωα στην περιοχή της Θράκης κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους. Η συχνή απεικόνιση του Ἡρωα ως ιππέα στην περιοχή της Θράκης πρέπει να αποδοθεί στην ενασχόληση των Θρακῶν με το κυνήγι και τον πόλεμο, θέμα για το οποίο έγινε ήδη λόγος.

Τα μνημεία αυτά που συνδυάζονται με τη λατρεία του ήρωα ιππέα πρέπει να αποσυσχετιστούν από επιτύμβια με παρόμοιους εικονογραφικούς τύπους. Στην

¹²³² Βουτυράς 1990, 155.

¹²³³ Βλ. υποσ. 1213.

¹²³⁴ Βλ. υποσ. 1208.

¹²³⁵ IG X 2.1, 27 αρ. 48, U. Hausmann, Griechische Weihreliefs (1960), 81-82 εικ. 49, LIMC VI (1992), 1056 αρ. 518 λ. Heros Equitans (H. Koukouli-Chrysanthaki), *ΚΓΑΜΘ I, 91-93 αρ. 68, εικ. 151 (Ε. Βουτυράς). Πρβλ. Βουτυράς 1990, 153 και υποσ. 113.

¹²³⁶ IG X 2.1, 21 αρ. 37, 32-33 αρ. 64, 236 αρ. *821.

¹²³⁷ Βλ. υποσ. 1214.

¹²³⁸ ΕΘΑ, 594-595 αρ. Ε482, πίν. 98.

κατεύθυνση αυτής της σημαντικής διάκρισης οδηγούμαστε, όπως αποδείχθηκε, πιο πολύ από τις επιγραφές και λιγότερο από την εικονογραφία.

Θεοφόρα ονόματα

Το όνομα *Ἡρώδης* που απαντάται σε επιτύμβια επιγραφή των μέσων του 2^{ου} αι. μ.Χ. από την Εορδαία¹²³⁹ πιθανότατα σχετίζεται με κάποια ηρωική λατρεία. Το όνομα απαντάται επίσης στη Θεσσαλονίκη¹²⁴⁰, τη Λητή Θεσσαλονίκης¹²⁴¹ και τη Μαρώνεια της Θράκης¹²⁴².

Το όνομα *Ἥρων* απαντάται ως θεοφόρο σε επιτύμβια επιγραφή του 155/56 μ.Χ. από τη Θεσσαλονίκη¹²⁴³ και σε επιγραφή από τη Γάζωρο Σερρών¹²⁴⁴.

¹²³⁹ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 118-119 αρ. 122, πίν.46.

¹²⁴⁰ IG X 2.1, 262 αρ. *929, 275 αρ. 1002, 1004.

¹²⁴¹ M.N. Tod, «Macedonia. Inscriptions», BSA 23 (1918-1919), 73-81, Κανατσούλης 1957, 291-292, Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997, 56 αρ. 44.

¹²⁴² ΕΘΑ, 390-393 αρ. Ε212, πίν. 53.

¹²⁴³ IG X 2.1, 123 αρ. 321.

¹²⁴⁴ SEG XXIV αρ. 614.

Προσωποποιήσεις

Η διείσδυση των προσωποποιήσεων στη λατρεία γίνεται από τον 4^ο αι. π.Χ., όταν η ανέγερση αγαλμάτων προσωποποιημένων εννοιών όπως η Ειρήνη ή η Δημοκρατία άρχισε να αποτελεί συχνό φαινόμενο¹²⁴⁵. Πιθανότατα το φαινόμενο αυτό σχετίζεται πιο πολύ με την πολιτική προπαγάνδα παρά με τη λατρεία. Καθώς από τους κλασικούς χρόνους και μετά οι παραδοσιακοί θεοί του έπους άρχισαν να προβληματίζονται ως προς την αποτελεσματικότητα της προσωπικότητάς τους, οι αφηρημένες έννοιες απέκτησαν μεγάλη σημασία κυρίως ως προς τη διαμεσολάβηση μεταξύ των θεών και των τομέων της πραγματικότητας¹²⁴⁶.

Νέμεσις-Δικαιοσύνη-Τύχη Πόλεως

Η Νέμεσις¹²⁴⁷, η προσωποποίηση της θεϊκής εκδίκησης, απέκτησε σταδιακά το βαρυσήμαντο ρόλο της διατήρησης της ηθικής τάξης. Ήταν μία δίκαιη οντότητα που τιμωρούσε την ανθρώπινη αλαζονεία και συλλατρευόταν με την Αδράστεια¹²⁴⁸, έννοια που δήλωνε το αναπότρεπτο της θεϊκής τιμωρίας σε περίπτωση παραπτώματος. Στο Ραμνούντα της Αττικής η Νέμεσις διέθετε πολύ σημαντικό ιερό¹²⁴⁹. Η σχέση της με τη

¹²⁴⁵ A. Raubitschek, «Demokratia», *Hesperia* 31 (1962), 238-243.

¹²⁴⁶ Σχετικά βλ. Burkert 1993, 390.

¹²⁴⁷ H. Volkmann, «Studien zum Nemesiskult», *ArRelW* 26 (1928), 294-321, J. Gruber, *Über einige abstrakte Begriffe des frühen Griechischen* (1963), *LIMC* VI (1992), 733-762, λ. Nemesis (P. Karanastassi).

¹²⁴⁸ H. Posnansky, *Nemesis und Adrasteia* (1890).

¹²⁴⁹ Για το ιερό και το λατρευτικό άγαλμα βλ. Γ.Ι. Δεσπίνης, *Συμβολή στη μελέτη του έργου του Αγορακρίτου*, Αθήνα 1971 με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Βλ. επίσης : M.M. Miles, «A

Δικαιοσύνη¹²⁵⁰ σε ύστερες περιόδους ήταν αυτονόητη, ενώ οι ιδιότητές της ως προς τη τήρηση του μέτρου και της διανομής της ευτυχίας ή της δυστυχίας στη ζωή των ανθρώπων, όπως και τα αντίστοιχα σύμβολα στην εικονογραφία τη συνδύασαν με την Τύχη. Στους αυτοκρατορικούς χρόνους η λατρεία της γνώρισε ιδιαίτερη εξάπλωση επειδή συνδέθηκε με την προστασία των μονομαχικών και άλλων αγώνων και τους χώρους διεξαγωγής τους¹²⁵¹.

Η Τύχη¹²⁵², η προσωποποίηση της ευτυχούς συγκυρίας, πήρε σταδιακά το χαρακτήρα μεγάλης θεάς και κατά την ελληνιστική εποχή έγινε προστάτιδα αρκετών πόλεων, απολαμβάνοντας τοπική λατρεία.

Οι μαρτυρίες για το συνδυασμό των θεοτήτων αυτών στην Άνω Μακεδονία προέρχονται αποκλειστικά από το βόρειο τμήμα της Λυγκηστίδας, και συγκεκριμένα από την Ηράκλεια Λυγκηστική. Στην περιοχή κοντά στο βόρειο τείχος της πόλης εντοπίστηκε το μαρμάρινο άγαλμα της Νεμέσεως **αρ. 219** (εικ. 219) του 2^{ου} αι. μ.Χ. Η θεά παριστάνεται όρθια με άζωστο, ανοιχτό πέπλο κρατώντας με το δεξί της χέρι πιθανότατα ζυγαριά και με το αριστερό βακτηρία. Το άγαλμα, που δε διατηρεί το κεφάλι, στηριζόταν σε βωμό με επίστεψη, στον κανόνα της οποίας έχει χαραχθεί αναθηματική επιγραφή στην Τύχη της Πόλης, ενώ στην πρόσθια όψη του κορμού του βωμού επιγραφή στη Νέμεση με τον προσδιορισμό θεά. Το άγαλμα της Νεμέσεως είχε στηθεί ως ανάθημα της *Ιουλίας Τερτύλλας* μπροστά από το χώρο του θεάτρου. Συχνές είναι οι αφιερώσεις στην Τύχη τη Πόλης από τον 1^ο έως και τον 3^ο αι. μ.Χ.¹²⁵³. Η Τύχη της Πόλης, που ταυτίζεται

reconstruction of the temple of Nemesis at Rhamnous», *Hesperia* 58 (1989), 131-135, Β. Πετράκος, «Το Νεμέσιον του Ραμνούντος» στο : Φίλια Έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν, Αθήνα 1987, Β', 295-326.

¹²⁵⁰ Για τη λατρεία της Δικαιοσύνης : L. Robert, *A travers l'Asie Mineure. Poètes et prosateurs, monnaies grecques, voyageurs et géographie*, Paris 1980, 252-254.

¹²⁵¹ RE XVI 2 (1935), 2338 κ.ε. λ. Nemesis (H. Herter).

¹²⁵² F. Allègre, *Étude sur la déesse grecque Tyché* (1889), J. Champeaux, *Fortune, Le culte de la Fortune dans le monde romain*, II, Rome 1987, LIMC VIII (1997), 115-125, λ. Tyche (L. Villard).

¹²⁵³ Σχετικά βλ. IG X 2.1 αρ. 257, OGI 585.

με τη Νέμεση και τη Δικαιοσύνη, λατρευόταν ως προστάτιδα του δικαίου και ιδιαιτέρως σε χώρους όπου εκδικάζονταν υποθέσεις της πολιτείας.

Η κλασικιστική κεφαλή της Νεμέσεως **αρ. 220** από τον ίδιο χώρο έχει αποδοθεί με συμμετρία ώστε τα μεμονωμένα στοιχεία να οργανώνονται και να υποτάσσονται στο σύνολο. Η υπόθεση της Düll ότι η κεφαλή θα ήταν δυνατό να συνανήκει με το πιο πάνω άγαλμα Νεμέσεως (**αρ. 219**) με βάση ομοιότητες ως προς το υλικό, το μέγεθος και την τεχνοτροπία, έχει μεγάλες πιθανότητες.

Από την περιοχή του βορείου τείχους της πόλης προέρχεται επίσης και ο βωμός **αρ. 221** (εικ. 221) με αναθηματική επιγραφή στη Δικαιοσύνη με τον προσδιορισμό *θεῶ*. Στην πίστηψη του βωμού έχει χαραχθεί δίστιχη επιγραφή που οι εκδότες των IG ανέγνωσαν σύμφωνα με τον F. Barišić¹²⁵⁴, ο οποίος με τη σειρά του ανέγνωσε και συμπλήρωσε σύμφωνα με τον Ησίοδο¹²⁵⁵. Χρονολογείται στον 2^ο αι. μ.Χ. Η αναγραφή των στίχων από τα Έργα του Ησιόδου προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση, η αφορμή της όμως δεν είναι γνωστή. Η αναφορά του λοιμού στους στίχους αυτούς πιθανώς να συνδέεται με επιδημία που ενέσκυψε στην περιοχή¹²⁵⁶.

Στην Αρχαιολογική Συλλογή Κοζάνης φυλάσσεται ένα μαρμάρινο αναθηματικό ανάγλυφο ρωμαϊκών χρόνων, παλαιό εύρημα, με παράσταση Τύχης (**αρ. 224**, εικ. 224). Η θεά φέρει στέμμα, κρατά κέρασ αφθονίας στο αριστερό της χέρι και στο δεξί πηδάλιο πλοίου.

Ένα χάλκινο ειδώλιο του α΄ μισού του 3^{ου} αι. μ.Χ. από την Ηράκλεια Λυγκηστική ή από τη γύρω περιοχή, παριστάνει την Τύχη. Η μορφή ταυτίζεται από τα σύμβολα, τα οποία κρατά, το κέρασ αφθονίας και το κουπί ή το πηδάλιο πλοίου. Στα μαλλιά προσαρμόζεται κάλαθος (**αρ. 225**).

Αναθηματική επιγραφή στη Νεικονέμεσιν του 1^{ου} αι. π.Χ. προέρχεται από τη Μαρώνεια στη Θράκη¹²⁵⁷ και έχει αναφορά και στον Ποσειδώνα. Μία ακόμα επιγραφή αυτοκρατορικών χρόνων με αναφορά στη θεά σε συνδυασμό με τη Νίκη προέρχεται

¹²⁵⁴ Herakleja II (1965), 27 και υποσ. 48 (F. Barišić).

¹²⁵⁵ Ησίοδος, Έργα, 230-231.

¹²⁵⁶ Για την υπόθεση βλ. και Σβέρκος 2000, 89 και υποσ. 297.

¹²⁵⁷ Αρχαιολογική Συλλογή Μαρώνειας ΑΚΜ 585. Σχετικά ΕΘΑ, 382-383 αρ. Ε204, πίν. 50.

επίσης από τη Μαρώνεια¹²⁵⁸. Στη Μαρώνεια η θεά βρισκόταν σε άμεση σχέση με τους Αιγύπτιους θεούς¹²⁵⁹. Σε μαρμάρινο ανάγλυφο ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, πιθανότατα από τη Θεσσαλονίκη, αφιερωμένο στο Δία Ύψιστο που συλλατρευόταν με τη Νέμεση έχει απεικονιστεί η Νέμεσις με τα σύμβολά της¹²⁶⁰.

Σημαντικό ήταν το Νεμέσιο στο θέατρο των Στόβων, χώρος απ'όπου προέρχονται ένα άγαλμα Νεμέσεως και επιγραφικές μαρτυρίες της λατρείας της θεάς κατά το 2^ο και 3^ο αι. μ.Χ.¹²⁶¹. Η Νέμεσις απεικονίζεται μαζί με τη Νίκη σε νομίσματα της πόλης εποχής Μάρκου Αυρηλίου¹²⁶².

Αναθηματικό ανάγλυφο στη Νέμεση των αρχών του 3^{ου} αι. μ.Χ. προέρχεται από την περιοχή του Prilep της Πελαγονίας¹²⁶³.

Συχνή είναι η παρουσία της Τύχης της Θεσσαλονίκης σε νομίσματα από την εποχή του Κλαυδίου έως την εποχή του Γαλλιανού¹²⁶⁴. Η λατρεία της μαρτυρείται σε επιγραφές του 1^{ου}-2^{ου} αι. μ.Χ. από το Σαραπιείο¹²⁶⁵. Μία κεφαλή αγάλματος Τύχης των αρχών του 2^{ου} αι. μ.Χ. αντίγραφο κεφαλής ενός αρχαϊστικού αγάλματος που είναι γνωστό ως Τύχη του Μονάχου¹²⁶⁶ προέρχεται από την Πυλαία Θεσσαλονίκης¹²⁶⁷. Η θεά παριστάνεται σε επίκρανο ψευδοπαραστάδας από το Οκτάγωνο¹²⁶⁸, στο μικρό τόξο εντός του αριστερού

¹²⁵⁸ Αρχαιολογική Συλλογή Μαρώνειας ΑΚΜ 74. Σχετικά ΕΘΑ, 475 αρ. Ε374, πίν. 78.

¹²⁵⁹ ΕΘΑ, 383 με παραδείγματα και βιβλιογραφία.

¹²⁶⁰ IG X 2.1, 32 αρ. 62, RE XV, II, 1978, 1125 (H.Schwabl), Χρυσοστόμου 1996, 57 αρ. 1.

Σχετικά βλ. και εδώ στο κεφάλαιο Δίας, 76.

¹²⁶¹ Düll 1977, 121 κ.ε. με την παλαιότερη βιβλιογραφία, 387-391 αρ. 221-224, εικ. X. Πρβλ. F. Papazoglou, ŽA 1 (1951), 279 κ.ε.

¹²⁶² Düll 1977, 387 αρ. 220.

¹²⁶³ Düll 1977, 387 αρ. 219.

¹²⁶⁴ I. Touratsoglou, Die Münzstätte von Thessaloniki in der römischen Kaiserzeit (1988), 94, 169, 250, 254, 286 κ.ε., 308, 311, 314, 326 κ.ε.

¹²⁶⁵ IG X 2.1, 106 αρ. 257.

¹²⁶⁶ Για τον τύπο : M. Fullerton, The archaistic style in roman statuary (1990), 89 κ.ε.

¹²⁶⁷ *ΚΓΑΜΘ II, 91-92 αρ. 229, εικ.653-656 (Γ. Δεσπίνης).

¹²⁶⁸ *Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, Το μικρό τόξο του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη (1995), 79, 92 κ.ε., Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, Το μικρό τόξο του Γαλερίου στο Αρχαιολογικό Μουσείο της

μεταλλίου¹²⁶⁹, και στο μεγάλο τόξο του ίδιου μνημείου στη ζωφόρο της περσικής πρεσβείας¹²⁷⁰.

Η Τύχη απεικονίζεται σε νομίσματα των Στόβων των χρόνων του Βεσπασιανού και του Μάρκου Αυρηλίου¹²⁷¹. Πλαισιωμένη από τον Εριγώνα και τον Αξιό παριστάνεται σε νομίσματα της πόλης των Στόβων¹²⁷² εποχής Τραϊανού.

Σε αναθηματική επιγραφή του έτους 126/7 μ.Χ. γίνεται αναφορά εκ μέρους των κληρονόμων της στη διαθήκη επιφανούς πολίτιδας της Στύβερρας με το όνομα *Ανθεσία Φοῦσκα*. Σύμφωνα με το κείμενο ανηγέρθη ένα άγαλμα της θεάς Τύχης και επισκευάστηκε ο ναός και τα λοιπά αγάλματα που υπήρχαν εκεί¹²⁷³. Ο Σβέρκος υποθέτει ότι το ενδιαφέρον της αναθέτριας και διαθέτριας για το ναό της Τύχης¹²⁷⁴ έγκειτο στο ότι ο σύζυγός της ήταν στρατιωτικός¹²⁷⁵.

Νίκη

Από την Αιανή στην Ελίμεια προέρχεται το αποσπασματικό αγαλμάτιο Νίκης **αρ. 222** (εικ. 222)¹²⁷⁶. Η μορφή παριστάνεται όρθια κατενώπιον με έντονη κίνηση προς τα δεξιά της με χιτώνα που πορπώνεται στους ώμους και ζώνεται κάτω από το στήθος.

Θεσσαλονίκης (1996), 12 κ.ε., εικ. 4-7, ΚΓΑΜΘ I, 189-195 ιδιαίτερα 193-194 αρ. 142-147, εικ. 373.

¹²⁶⁹ ΚΓΑΜΘ I, 188 αρ. 141 (Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου).

¹²⁷⁰ H.P. Laubscher, *Der Reliefschmuck des Galeriusbogens in Thessaloniki* (1975), 50 κ.ε., πίν. 35, 37.2. Πρβλ. ΚΓΑΜΘ I, 194 (Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου).

¹²⁷¹ Düll 1977, 397-398 αρ. 243, 245-246 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹²⁷² Gaebler 1935, 112 αρ. 5, πίν. XXI αρ. 27.

¹²⁷³ D. Vučković-Todorović, *Styberra, Beograd* 1964, 19-20 αρ. 1 (για την επιγραφή), Düll 1977, 401 αρ. 252, IG X 2.2, 336. Πρβλ. Σβέρκος 2000, 72-73 και υποσ. 217.

¹²⁷⁴ Για το ιερό βλ. Düll 1977, 401-402 αρ. 251 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹²⁷⁵ Το όνομά του αναγράφεται σε μαρμάρινη στήλη που χρησίμευε ως βάση σε κόγχη. Σχετικά D. Vučković-Todorović, *ό.π.*, αρ. 3. Για το θέμα πρβλ. Σβέρκος 2000, 72 και υποσ. 216.

¹²⁷⁶ Το έργο εκτίθεται στο Αρχαιολογικό μουσείο Αιανής αλλά παραμένει αδημοσίευτο.

Αποτελεί έργο καλής ποιότητας του 4^{ου} αι. π.Χ. που, αν δεν πρόκειται για ανάθημα, θα πρέπει να συσχετιστεί με κάποιο κτήριο, πιθανώς θρησκευτικού χαρακτήρα, στην περιοχή.

Το ίδιο ισχύει και για την, πιθανότατα πλήλη, ενεπίγραφη προτομή της Νίκης από την Εράτυρα στην Ορεστίδα (αρ. 223). Η προτομή θεωρήθηκε χαμένη και η επιγραφή ρωμαϊκών χρόνων, την οποία εξέδωσαν οι Ριζάκης και Τουράτσογλου, είναι αποσπασματική και παρουσιάζει προβλήματα στην ανάγνωση.

Οι απεικονίσεις της Νίκης συνδέονται συνήθως με την Αθηνά. Ωστόσο συχνά τέτοιου είδους παραστάσεις κοσμούσαν δημόσιου χαρακτήρα μνημεία που πιθανώς εμπεριείχαν το θρησκευτικό στοιχείο.

Η παρουσία της Νίκης σε νομίσματα των Στόβων¹²⁷⁷ από τους χρόνους του Βεσπασιανού έως και του Ελαγάβαλου και ο συνδυασμός της με τη Νέμεση που αναφέρθηκε πιο πάνω επιβεβαιώνουν τη λατρεία της ως θεάς στις βορειότερες περιοχές της αυτοκρατορίας, αλλά κυρίως αποτελούν την απόδειξη της πολιτικής βούλησης των Ρωμαίων αυτοκρατόρων να διακηρύξουν την υπεροχή τους. Παρόμοια παραδείγματα παρέχουν αντίστοιχες κοπές της Θεσσαλονίκης¹²⁷⁸, της Αμφίπολης¹²⁷⁹, της Πέλλας¹²⁸⁰ και των Φιλίππων¹²⁸¹. Στη Σιντική η λατρεία της μαρτυρείται επιγραφικά στον 3^ο αι. μ.Χ.¹²⁸².

Θεοφόρα ονόματα

Σε επιγραφή του 2^{ου} αι. μ.Χ. από το Σισάνι Ορεστίδας απαντάται το θεοφόρο όνομα *Τυχικός*¹²⁸³. Το όνομα μαρτυρείται κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους και στη Λευκόπετρα Ημαθίας¹²⁸⁴ και στη Θεσσαλονίκη¹²⁸⁵, όπου επίσης συναντάται το *Τύχη*¹²⁸⁶.

¹²⁷⁷ Düll 1977, 391-395 αρ. 226-239 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹²⁷⁸ Gaebler 1935, 122 αρ. 28, 125 αρ. 45, 126 αρ. 51, 127 αρ. 54-55, 128 αρ. 60.

¹²⁷⁹ Gaebler 1935, 38 αρ. 59, 39 αρ. 62.

¹²⁸⁰ Gaebler 1935, 96 αρ. 19.

¹²⁸¹ Gaebler 1935, 102 αρ. 14.

¹²⁸² Düll 1977, 391 αρ. 225.

¹²⁸³ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 176-179 αρ. 187, πίν. 74.

Ονόματα όπως τα *Νίκη*, *Νικονόη*, *Νεικάνωρ* όπως και *Εΰτυχος*, *Εΰτύχης*, *Εΰτυχίδης* απαντώνται πολύ συχνά στο βορειοελλαδικό χώρο αλλά η σχέση τους με τα θεοφόρα ονόματα είναι ίσως αμφίβολη.

¹²⁸⁴ Leukopétra, 91-92 αρ. 14, πίν. 290.

¹²⁸⁵ IG X 2.1, 50-51 αρ. 127.

¹²⁸⁶ IG X 2.1, 135 αρ. 383, 220 αρ. *733.

Θεότητες ανατολικής προέλευσης

Μητέρα των Θεών - Κυβέλη

Η λατρεία της πανάρχαιας αυτής ελληνικής θεότητας, που είναι γνωστή ως *Μήτηρ*, εμφανίζεται ως ένα βαθμό περίπλοκη, αφού η εγχώρια παράδοση αποδέχτηκε στοιχεία απ'ευθείας από το φρυγικό βασίλειο. Με τον τρόπο αυτό η Μεγάλη Μητέρα ταυτίστηκε με την ανατολικής προέλευσης Κυβέλη¹²⁸⁷ (Κυβήβη) και εντάχθηκε στο ελληνικό πάνθεο καταλαμβάνοντας μία πολύ σημαντική θέση. Η Κυβέλη, μετεξέλιξη της παλαιότερης ασιατικής Kouababa¹²⁸⁸, που από τον 18^ο έως και τον 7^ο αιώνα λατρευόταν στη

¹²⁸⁷ Για τη λατρεία της Κυβέλης γενικά βλ. M.J. Vermaseren, *Cybele and Attis. The Myth and the Cult*, I, London 1977 [στο εξής συντομογραφημένο], ο ίδιος, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque*, II, *Graecia atque insulae*, Leiden 1982, ο ίδιος, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque*, VI, *Germania, Raetia, Noricum, Pannonia, Dalmatia, Macedonia, Thracia, Moesia, Dacia, Regnum Bospori, Colchis, Scythia et Sarmatia*, Leiden 1989. Επίσης βλ. Gr. Showerman, *The Great Mother of the Gods* (1901), E.O. James, *The cult of the Mother Goddess* (1959), J. Sanders «*Kybele und Attis*» στο συλλογικό έργο M.J. Vermaseren (εκδ.), *Die orientalischen Religionen im Römerreich* (1981), 264–291 [στο εξής συντομογραφημένο], G. Sfamini Gasparo, *Soteriology and mystic aspects in the cult of Cybele and Attis*, Leiden 1985, N. Παπαχατζής, «*Η ελληνική θεά Ρέα και η φρυγική «Μητέρα των Θεών» ή Μεγάλη Μητέρα*», *AE* 1993, 49-82, L. Roller, *In search of God the Mother. The cult of anatolian Cybele* (1999), E. Βικέλα, «*Η φρυγική μητέρα θεά από την Ανατολή στην Ελλάδα. Προσλήψεις και μεταπλάσεις*», *AE* 140 (2001), 41-71. Για τη λατρεία της στη Μ. Ασία βλ. L.E. Roller, «*The Great Mother at Gordion: The hellenization of an anatolian cult*», *JHS* 111 (1991), 128 κ.ε., όπου υποστηρίζεται ότι η ξένη θεά ελληνοποιείται ως τον 3^ο αι. π.Χ., λόγω των εμπορικών σχέσεων με τις ελληνικές πόλεις, στην Ελλάδα, Λουκάς 1988, 15 κ.ε., Πετρόχειλος 1992, 21-65.

¹²⁸⁸ Στην εποχή του Χαλκού ήταν η θεά της πόλης Κάρκεμις (Kargamis) στον Ευφράτη. Αργότερα η λατρεία της διαδόθηκε στους Φρύγες και απέκτησε εκεί ιδιαίτερη σημασία.

μικρασιατική ενδοχώρα, ήταν ιδιαίτερος δημοφιλής στη Φρυγία με σημαντικότερο κέντρο λατρείας αυτό του Πεσσινούντα. Εκεί η θεά λατρευόταν με τη μορφή του λίθου.

Στην Ελλάδα η λατρεία μεταφέρεται κατά τους ύστερους αρχαϊκούς χρόνους¹²⁸⁹ από τη Βόρεια Ιωνία και την Κύζικο και μέσω των νησιών του ανατολικού Αιγαίου, για να αναζητήσει πολύ σύντομα την ταύτισή της με θεότητες ανάλογου χαρακτήρα και υπόστασης όπως η Γη, η Ρέα και η Δήμητρα και ονομασίες όπως *Μήτηρ*, *Μήτηρ Ὀρεία* *Μητέρα των Θεών*, *Μεγάλη Μητέρα* και *Ρέα*¹²⁹⁰.

Στη γενεαλογία της ελληνικής μυθολογίας η Μητέρα δύσκολα βρίσκει θέση. Οι Έλληνες μετέφεραν σ'αυτήν στοιχεία, κυρίως της Δήμητρας, ενώ η Κυβέλη εξομοιώνεται με την Αφροδίτη. Ο μύθος του Άττι γίνεται γνωστός από τους ελληνιστικούς χρόνους και μετά¹²⁹¹, εποχή που σχεδόν επανεισάγεται η λατρεία της μεγάλης θεάς, αυτή τη φορά μαζί με τον Άττι.

Συχνά διαπιστώνεται συλλατρεία της Μητέρας των Θεών με άλλες θεότητες όπως με τη Δήμητρα και την Περσεφόνη¹²⁹², την Αφροδίτη¹²⁹³, τον Ερμή, τον Ασκληπιό, τους

Σχετικά : E. Laroche, «Koubaba, déesse anatolienne et le problème des origines de Cybele» στο: *Eléments orientaux dans la religion grecque* (1960), 113-128.

¹²⁸⁹ Παπαχριστοδούλου 1973, 197 κ.ε. Πρβλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 205 υποσ. 612, S. Reinach, «Statues archaïques de Cybèle découvertes à Cyme (Eolide)», BCH 13 (1889), 543 κ.ε. Αρχικά η νέα αυτή λατρεία δεν είχε μεγάλη απήχηση στην Ελλάδα, αφού υπήρχαν ήδη θεότητες με τα ίδια ή παρόμοια στοιχεία.

¹²⁹⁰ Η Ρέα φαίνεται πως ήταν η θεότητα που έμοιαζε περισσότερο από κάθε άλλη με την ασιατική Κυβέλη, όχι όμως τόσο λόγω της παλαιότητας της λατρείας της. Οι Έλληνες είδαν στην Κυβέλη τη δική τους θεά που κατέφυγε στη Μ. Ασία λόγω της καταδίωξής της από τον Κρόνο και συσχέτισαν τους υπηρέτες της Κουρήτες με τους Κορύβαντες της ανατολικής θεότητας (Στράβων, X 3,12,15). Σχετικά βλ. και Grimal 1991, λ. Κυβέλη. Μετά από μία περίοδο μικρής διαφοροποίησης τους έως το 2^ο αι. π.Χ., οι δύο θεές ταυτίζονται καθ'όλη τη διάρκεια των ρωμαϊκών χρόνων, φαινόμενο που σχετίζεται και με τους ορφικούς. Σχετικά Λουκάς 1988, 169 κ.ε. Πρβλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 206-207.

¹²⁹¹ Burkert 1993, 376-377.

¹²⁹² Αρκετά παραδείγματα συσχετισμού της λατρείας των θεοτήτων προέρχονται από το βορειοελλαδικό χώρο. Συγκεκριμένα, πήλινα ειδώλια ταύρου μαζί με άλλα αναθήματα με

Διόσκουρους¹²⁹⁴ τον Πάνα, που πολλές φορές φέρει σύμβολά του ο Άττις, και το Διώνυσο λόγω της οργιαστικής φύσης της λατρείας.

Τα σημαντικότερα κέντρα λατρείας στην Ελλάδα εντοπίζονται στην Αθήνα¹²⁹⁵, στον Πειραιά¹²⁹⁶ και στη Φλύα Αττικής¹²⁹⁷. Τα υπόλοιπα, πολυάριθμα Μητρώα είχαν

συμβολική σημασία (φίδια, αυγά, πήλινος σωλήνας χοών κ.λ.π.) βρέθηκαν στο ιερό της Μητέρας των Θεών στη Βεργίνα. Σχετικά Στ. Δρούγου, ΑΕΜΘ 4 (1990) [1993], 10. Πρβλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 210, που τα συσχετίζει με τα ταυροβόλια προς τιμήν της Ρέας-Κυβέλης στο Μητρώο της Φλύας. Εκεί διαπιστώνεται συλλατρεία με τη Δήμητρα και πριν από τους ρωμαϊκούς χρόνους. Η Δήμητρα κυριαρχούσε στο ιερό κατά την ελληνιστική περίοδο ενώ η Μητέρα των Θεών κατά τη ρωμαϊκή. Σχετικά : Λουκάς 1988, 54. Τα ταυροβόλια μαρτυρούνται σε επιγραφές από τον 1^ο αι. π.Χ. και τελούνταν στις δυτικές ρωμαϊκές επαρχίες. Σχετικά : R. Duthoy, *The Taurobolium. Its evolution and terminology* (1969), 116 κ.ε. Από την Αθήνα είναι γνωστοί δύο ταυροβολικοί βωμοί του 4^{ου} αι. μ.Χ. Βλ. IG II² 4841. Επίχρυσα πλακίδια με παράσταση της Μητέρας των θεών εντοπίστηκαν στο ιερό της Δήμητρας στη Μεσημβρία της Θράκης. Σχετικά : Α. Βαβρίτσας, «Ανασκαφή Μεσημβρίας Θράκης», ΠΑΕ 1973, 77 κ.ε. Πρβλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 211 και υποσ. 666. Στην Ολβία η Μητέρα των Θεών συνοδεύεται συχνά από την Περσεφόνη και στα νομίσματα της πόλης η Δήμητρα φέρει τειχόμορφο στέμμα, που χαρακτηρίζει την εικονογραφία της Μητέρας των Θεών. Για το τειχόμορφο στέμμα βλ. σχετικά : Παπαγεωργίου 1997, 194.

¹²⁹³ Αξιοσημείωτο είναι το παράδειγμα του ιερού των δύο αυτών θεοτήτων στην Πέλλα. Σχετικά βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, και ιδιαίτερα 214-219.

¹²⁹⁴ Ο συσχετισμός των Διοσκύρων με τη Μητέρα των Θεών οδηγεί στη μητρική υπόσταση της Αρτεμης Εφεσίας με παραδείγματα από τη Βόρεια Λυγκηστίδα, όπου η θεά παριστάνεται στα αναθηματικά ανάγλυφα συνοδευόμενη από τους Διόσκουρους. Η θεότητα αυτή δεν είναι η Αρτεμη του κυνηγιού, η παρθένος θεά αλλά η αρχέγονη θεά της φύσης, η πανάρχαια ανατολική Μητέρα των Θεών - Κυβέλη, που οι Έλληνες της Μ. Ασίας ταύτισαν με πολλές δικές τους θεότητες. Σχετικά βλ. και εδώ στο κεφάλαιο Αρτεμη, 135 κ.ε.

¹²⁹⁵ Vermaseren 1982, 3 κ.ε., Vermaseren 1977, 32 κ.ε. Για τα υστερορωμαϊκά ιερά της Μητέρας των Θεών στην Αθήνα βλ. πρόσφατα Π. Μπούγια, «Υστερορωμαϊκά ιερά της Μητέρας των Θεών σε αθηναϊκά κτηριακά συγκροτήματα», *Η Αθήνα κατά τη ρωμαϊκή εποχή : Πρόσφατες ανακαλύψεις, νέες έρευνες*, Διεθνές Αρχαιολογικό Συμπόσιο, Αθήνα 19-21 Οκτωβρίου 2006 (υπό έκδοση).

περισσότερο τοπική εμβέλεια. Με την μεταφύτευση της λατρείας από τον Πεσσινούντα στη Ρώμη¹²⁹⁸ το 205/204 π.Χ. η λατρεία της Mater Magna, πλέον, βρήκε νέο κέντρο και από εκεί εξαπλώθηκε σ'όλη την αυτοκρατορία.

Στη Μακεδονία η λατρεία της Μητέρας των Θεών διαδίδεται νωρίς, ακμάζει όμως κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους. Οι πρωιμότερες ενδείξεις λατρείας της Μεγάλης Μητέρας σημειώνονται στην Άνω Μακεδονία. Συγκεκριμένα, από την Ποντοκόμη Εορδαίας προέρχεται μια σειρά γυναικείων, καθήμενων ειδωλίων νεολιθικής εποχής, που θυμίζουν ανάλογα θεσσαλικά και μπορούν, σύμφωνα με τους ανασκαφείς να αποδοθούν σε λατρείες θεοτήτων γονιμότητας¹²⁹⁹. Η ανασκαφείας Χονδρογιάννη-Μετόκη σημειώνει χαρακτηριστικά : «δεν μπορούμε ίσως να μιλήσουμε για διαμορφωμένες και συγκεκριμένες θρησκευτικές πεποιθήσεις αλλά για την επίκληση εύνοιας, έκφραση ευχής και αποτροπαϊσμού, το συμβολισμό διαφόρων εννοιών. Οι τάσεις και οι εκδηλώσεις αυτές συνδέονται άμεσα με το θρησκευτικό συναίσθημα, το οποίο κυριαρχεί στον

¹²⁹⁶ Vermaseren 1982, 68 κ.ε., Vermaseren 1977, 35 κ.ε. Από τις επιγραφές του Μητρώου του Πειραιά, που χρονολογούνται από τον 3^ο αι. π.Χ. έως και τον 3^ο αι. μ.Χ., αντλούμε τις περισσότερες πληροφορίες για την οργάνωση της λατρείας της θεάς. Θίασοι ή οργεώνες με μία ιέρεια με εξουσία σ' ένα σύνολο ιεροποιών, επιμελητών, ενός γραμματέα και ενός θησαυροφύλακα, συνήθως συστήνονταν από ξένους και είχαν αρχικά έντονο το στοιχείο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Από το 2^ο αι. μ.Χ. η λατρεία γίνεται δημόσια, υιοθετεί πολλά ανατολικά στοιχεία και στη θέση των ιερειών τοποθετούνται ιερείς, οι γνωστοί *γάλλοι* ή *μητραγύρτες*, τώρα με μια πιο αξιοπρεπή στάση από αυτή του περιπλανώμενου ιερέα της υπαίθρου. Σχετικά βλ. Gr. Showerman, *ό.π.*, 236, 247. Πρβλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 208.

¹²⁹⁷ Λουκάς 1988. Για Μητρώα στην Αττική: Παπαχριστοδούλου 1973, 211 κ.ε.

¹²⁹⁸ Προς τιμή της τελούνταν οι μεγάλες γιορτές της άνοιξης στη Ρώμη. Στους χρόνους του Αυγούστου η λατρεία της θεάς συνδέθηκε με την αυτοκρατορική λατρεία. Για τη λατρεία στη Ρώμη βλ. H. Graillot, *Le culte de Cybèle, Mère des dieux à Rome et dans l' Empire Romain* (1912), 505 κ.ε., J. Bremmer, *The legend of Cybele's arrival in Rome* στο : M.J. Vermaseren (επιμ.), *Studies in hellenistic religions* (1979), 9 κ.ε., I. Becher, «Der Kult der Mater Magna in augusteischer Zeit», *Klio* 73 (1991, 157-170).

¹²⁹⁹ Καραμήτρου-Μεντεσιδή 2004α, 251-252, Χονδρογιάννη-Μετόκη 2004, 265.

άνθρωπο από την εμφάνισή του και συνεπώς φυσική είναι η έκφρασή του με διάφορους τρόπους»¹³⁰⁰.

Οι μαρτυρίες των ιστορικών χρόνων από την Άνω Μακεδονία είναι λίγες και αποσπασματικές. Η λατρεία της θεάς μαρτυρείται επιγραφικά στην Εορδαία. Πρόκειται για δύο μαρμάρινα αναθηματικά ανάγλυφα της Αρχαιολογικής Συλλογής Κοζάνης, τα οποία βρέθηκαν τυχαία. Το πρώτο, παλαιό εύρημα από την περιοχή Δρεπάνου Κοζάνης αποτελεί ανάθημα του *Λυσιστράτου* γιου του *Λιμναίου* και χρονολογείται στο 2^ο – 1^ο αι. π.Χ.¹³⁰¹ (αρ. 231, εικ. 231). Η θεά εδώ παριστάνεται ένθρονη σε κατατομή φέροντας χιτώνα και μάτιο και κρατώντας φιάλη και τύμπανο. Συνοδεύεται από τον Άττι, ο οποίος στέκεται ενώπιόν της κρατώντας κύμβαλο και καλαύροπα. Την παράσταση συμπληρώνει η απεικόνιση λιονταριού, το πρόσθιο τμήμα του οποίου διακρίνεται κάτω από το θρόνο της θεάς. Τα περισσότερα από τα σύμβολα της θεάς και του συνοδού της αποτελούν ανατολικά στοιχεία και σχετίζονται με τη μικρασιατική λατρευτική πρακτική. Καθώς, σταδιακά αλλά σταθερά, η θεά εντασσόταν στο χώρο των ελληνικών λατρειών, με κύριο χαρακτηριστικό της τη μητρότητα και γενικότερα ό,τι αφορά στη ρύθμιση της κοσμικής αρμονίας, απαλλασσόταν από τα περισσότερα από τα ανατολικά της στοιχεία, τα οποία διατήρησαν οι ξένοι και οι κοινωνικά και οικονομικά υποδεέστεροι. Ωστόσο, χαρακτηριστικά όπως η μύηση στα μυστήρια και η οργιαστική λατρεία με επίκεντρο το θρήνο για το θάνατο του Άττι¹³⁰², και η μακάβρια τελετουργία, που ποτέ δεν βρίσκονταν στον πνευματικό ορίζοντα των Ελλήνων, ανάγονται με βεβαιότητα στην ασιατική της

¹³⁰⁰ Χονδρογιάννη-Μετόκη 2004, 265.

¹³⁰¹ Ο Α. Κεραμόπουλλος το είχε τοποθετήσει στον 3^ο αι. π.Χ.

¹³⁰² Ο Άττις υπήρξε ιδιαίτερα αγαπητή μορφή κυρίως κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους. Με σταφύλια στα χέρια και ένδυμα ανατολικής προέλευσης χρησιμοποιήθηκε και ως διακοσμητικό θέμα. Σχετικά βλ. Δ. Τριαντάφυλλος, Δ. Τερζοπούλου, «Άμαξες και καύσεις νεκρών στον τύμβο της Μικρής Δοξιάρας-Ζώνης του Δήμου Κυπρίνου», ΑΕΜΘ 17 (2003) [2005], 5.] Για τις παραστάσεις αυτές του Άττι : M.J. Vermaseren, *The legend of Attis in greek and roman art* (1966), 7, 16, M.G. Lancellotti, *Attis between myth and history : King, priest and God* (2002), 152-164.

καταγωγή. Το ίδιο ισχύει και για τη συνοδεία λιονταριών και τυμπάνου¹³⁰³ στην εικονογραφία της θεάς.

Το δεύτερο ανάγλυφο, ανάθημα της *Κλεονείκης*, προέρχεται από τον Άγιο Δημήτριο, και χρονολογείται στο 2^ο-3^ο αι. μ.Χ. (**αρ. 232**, εικ. 232). Η επικαλούμενη θεότητα, Μητέρα των Θεών, παριστάνεται εδώ στον τύπο της ένθρονης Κυβέλης με τύμπανο και φιάλη πλαισιωμένη από δύο λιοντάρια. Παρόλες τις κακοτεχνίες του, το μικρής καλλιτεχνικής αξίας αυτό έργο απηχεί τον τύπο που απέδωσε στη θεά η εποχή από τον 4^ο αι. π.Χ. και μετά.

Στη θέση «Κάτω Μπράβας» Βελβενδού στην Ελίμεια ανασκάφηκε κτήριο του οικισμού ελληνιστικών χρόνων με υπόγειους και ισόγειους χώρους, το οποίο φαίνεται ότι καταστράφηκε στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αποθετικοί λάκκοι, που ανοίχτηκαν μετά την καταστροφή του κτηρίου για την απόρριψη κάποιων από τα ιερά αντικείμενα του χώρου, κυρίως πήλινων κεφαλών και προτομών γυναικείων μορφών σχεδόν φυσικού μεγέθους που αρχικά ταυτίστηκαν από τους ανασκαφείς με θεές ή νύμφες. Το κτήριο ήταν πιθανότατα ιερό κάποιας γυναικείας θεότητας (**αρ. 226**). Τα περισσότερα από τα πιο πάνω ειδώλια (**αρ. 227**, εικ. 227), που παραμένουν στο σύνολό τους αδημοσίευτα, φέρουν τειχόμορφο στέμμα και παραπέμπουν σε γνωστούς εικονογραφικούς τύπους της Κυβέλης.

Από την Ελίμεια επίσης προέρχονται δύο ειδώλια του τύπου της ένθρονης Κυβέλης με πόλο ή τειχόμορφο στέμμα¹³⁰⁴. Το ένα απ' αυτά (**αρ. 229**, εικ. 229) βρέθηκε σε χώρο οικιακής λατρείας (**αρ. 228**) οικίας, που συμβατικά καλείται «το Σπίτι με τις Σκάλες», το λόφο της Μεγάλης Ράχης στην Αιανή και χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους. Το πιο πάνω ειδώλιο μπορεί να τοποθετηθεί χρονολογικά στο α' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ. Ο

¹³⁰³ Το τύμπανο, όπως και το λιοντάρι αν και θεωρούνται από τα παλαιότερα σύμβολα της θεάς, αποτελούν μάλλον μεταγενέστερες προσθήκες. Το τύμπανο συνδέεται με την οργιαστική φύση της λατρείας. Σχετικά βλ. Burkert 1997β, 166. Πρβλ. L.E. Roller, «Attis on greek votive monuments. Greek god or Phrygian?», *Hesperia* 63 (1994), 249 υποσ. 25, Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 206 υποσ. 613.

¹³⁰⁴ Για αυτόν τον τύπο των ειδωλίων Κυβέλης βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 49 με βιβλιογραφία και 76-77 αρ. 49-56, πίν. 58-59, ιδιαιτέρως αρ. 52 (με τειχόμορφο στέμμα) με παραδείγματα από την Πέλλα.

χώρος οικιακής λατρείας δεν μπορεί να προσγραφεί με βεβαιότητα αποκλειστικά στη λατρεία της Κυβέλης. Το ότι όμως από τον ίδιο οικισμό προέρχεται και το ειδώλιο **αρ. 230** (εικ. 230), που μπορεί να θεωρηθεί μάλλον λίγο πρωιμότερο του προηγούμενου, λόγω της αυστηρότερης απόδοσης της μορφής, αποδεικνύει ότι η θεά ήταν σημαντική για τον οικισμό της Αιανής.

Δύο ακόμα πήλινα ειδώλια Κυβέλης προέρχονται από τον ελληνοιστικό οικισμό των Πετρών Εορδαίας (**αρ. 233-234**, εικ. 233). Ανήκουν στον τύπο της ένθρονης Κυβέλης με τύμπανο, που απαντάται στην Πέλλα¹³⁰⁵ από τα τέλη του 3^{ου} έως και το α' μισό του 1^{ου} αι. π.Χ., στη Βεργίνα¹³⁰⁶, στην Αμφίπολη¹³⁰⁷ και στην Αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης¹³⁰⁸ όπως και τα ειδώλια από την Ελίμεια, με μικρές παραλλαγές, και χρονολογούνται στον 2^ο αι. π.Χ. Αποτελούν προϊόντα του τοπικού εργαστηρίου των Πετρών, που άκμαζε το 2^ο αι. π.Χ. Η λατρεία της θεάς θα πρέπει να ήταν πολύ διαδομένη στην πόλη των Πετρών κατά το 2^ο προχριστιανικό αιώνα¹³⁰⁹.

Τέλος από κτήριο ιδιωτικού χαρακτήρα ύστερων ελληνοιστικών χρόνων, στη θέση «Βρύση» Ποντοκόμης Εορδαίας προέρχεται ακόμα ένα ειδώλιο Κυβέλης (**αρ. 235**)¹³¹⁰. Τα πιο πάνω ειδώλια απηχούν τον εικονογραφικό τύπο της θεάς¹³¹¹, όπως διαμορφώθηκε κατά τον 4^ο αι. π.Χ. και επαναλαμβάνεται με μικρές παραλλαγές σ' ένα μεγάλο αριθμό αναθηματικών μνημείων, ναϊσκων και αγαλματίων από όλο τον ελληνικό κόσμο, ως και

¹³⁰⁵ Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Ιερά της Πέλλας στο : Μνήμη Δ. Λαζαρίδη*, 1990, 198 υποσ. 9-10, η ίδια, *Θρησκεία και λατρείες της Πέλλας, Θεσσαλονικέων πόλις*, 2 (1997), 25.

¹³⁰⁶ Δρούγου 1997, 54 εικ. 7.

¹³⁰⁷ Δ. Λαζαρίδης, *Αμφίπολις* (1993), (Αρχαιολογικός οδηγός), 104-105, εικ. 57-58.

¹³⁰⁸ Π. Αδάμ-Βελένη κ.α., *ΑΕΜΘ 10 Β*, 1996 [1997], 520.

¹³⁰⁹ Για τη λατρεία της Κυβέλης στις Πέτρες βλ. Αδάμ-Βελένη 1998α, 20 και υποσ. 15.

¹³¹⁰ Τα στοιχεία που διαθέτουμε είναι προς το παρόν λίγα. Ο χώρος και τα κινητά του ευρήματα είναι αδημοσίευτα.

¹³¹¹ Για την εξέλιξη του εικονογραφικού τύπου της θεάς βλ. F. Neumann, *Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst*, 28 Beih. *IstMitt*, Tübingen 1983, F. Isik, «Die Entstehung der frühen Kybelebilder Phrygiens und ihre Einwirkung auf die ionische Plastik», *OeJr* 57 (1987), 42-107, καθώς και τις σημαντικές παρατηρήσεις της E. Vikela, «Bemerkungen zu Ikonographie und Bildtypologie der Meter-Kybelereliefs : Vom phrygischen Vorbild zur griechischen Eigenständigkeit», *AM* 116 (2001), 67-125.

τους αυτοκρατορικούς χρόνους. Κάθεται κατενώπιον σε θρόνο με ψηλό ερεισίνωτο με σταυρόσχημες άνω απολήξεις πλαισιωμένο από δύο ημιοκλάζοντα λιοντάρια και πατά σε χαμηλό υποπόδιο. Φέρει στέμμα στο κεφάλι ενώ τα μαλλιά πέφτουν με μακριούς βοστρύχους στους ώμους. Τα ενδύματα, χιτώνας και ιμάτιο, αποδίδονται με πτυχές σχήματος V στο στήθος. Κρατά τύμπανο και φιάλη. Σπανιότερα συναντάται ο τύπος της ηνιόχου άρματος λεόντων. Το τειχόμορφο στέμμα¹³¹² τονίζει την ιδιότητα της θεάς ως προστάτιδας της οικογένειας και του οικισμού.

Παρόλο που και τα δύο ανάγλυφα καθώς και τα ειδώλια κατασκευάστηκαν σε διαφορετικές εποχές με παραλλαγές του τύπου της Μητέρας των Θεών-Κυβέλης, δηλώνουν με ευκρίνεια την, πιθανότατα συνεχή, παρουσία της στο χώρο της Άνω Μακεδονίας από τους ελληνιστικούς χρόνους έως και τους ύστερους ρωμαϊκούς, ενώ σημειώνονται ενδείξεις λατρείας μιας μητρικού χαρακτήρα θεάς κατά τους προϊστορικούς χρόνους.

Τα στοιχεία που διαθέτουμε για τη λατρεία της Μητέρας των Θεών-Κυβέλης στην Άνω Μακεδονία συμπληρώνουν τη γενικότερη εικόνα της ιδιαίτερα σημαντικής λατρείας της και στην λοιπή Μακεδονία, πράγμα που καταρχήν μπορεί να αποδειχθεί από το γεγονός ότι και οι δύο πρωτεύουσες των Μακεδόνων, Αιγές και Πέλλα¹³¹³ διέθεταν σπουδαία ιερά.

Το Μητρώο των Αιγών (Βεργίνα)¹³¹⁴, το οποίο άρχισε να αποκαλύπτεται από το 1990 και μετά, διέθετε μεγάλο κτηριακό συγκρότημα σε οικοδομικές φάσεις, που χρονολογούνται από τους κλασικούς χρόνους έως και τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ., το οποίο

¹³¹² Για το τειχόμορφο στέμμα βλ. σχετικά : Παπαγεωργίου 1997, 194.

¹³¹³ Συγκέντρωση και διεξοδική μελέτη του υλικού του ιερού της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης στην Πέλλα πραγματοποιήθηκε στη διδακτορική διατριβή της Λιλιμπάκη – Ακαμάτη 2000.

¹³¹⁴ Σχετικά βλ. Δρούγου 1997, όπου πραγματοποιείται συγκεντρωτική, εκτενής παρουσίαση του υλικού από το ιερό καθώς και η ιστορία της έρευνάς του. Επίσης βλ. Στ. Δρούγου, Ι. Τουράτσογλου, «Το ιερό της Μητέρας των Θεών στη Βεργίνα. Νομισματικές ενδείξεις και κεραμική», Οβολός 4, Το νόμισμα στο μακεδονικό χώρο, Πρακτικά β'επιστημονικής συνάντησης, Θεσσαλονίκη 2000, 307-308, 313, 315.

απέδωσε επιγραφικές μαρτυρίες ικανές για την ταύτιση της λατρείας καθώς και ένα μεγάλο αριθμό κινητών ευρημάτων.

Στην Πέλλα η Μητέρα των Θεών λατρευόταν μαζί την Αφροδίτη Πάνδημο, όπως αποδεικνύει ένας μεγάλος αριθμός ευρημάτων σε οργανωμένο κτηριακό συγκρότημα με δύο ναούς και αρκετούς βοηθητικούς χώρους με διάρκεια λειτουργίας από το τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. έως και τις αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ. Οι υποστάσεις των δύο αυτών θεοτήτων εμφανίζονται συναφείς¹³¹⁵, ενώ η ανεύρεση ειδωλίων άλλων θεοτήτων, εκτός των λατρευομένων στο ιερό, όπως της Αθηνάς και της Άρτεμης, σχετίζονται, κατά την Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, με τη Μητέρα των Θεών.

Εξίσου σημαντικό υπήρξε το ιερό της *Μητρὸς τῶν Θεῶν Αὐτόχθονος* στη Λευκόπετρα Ημαθίας¹³¹⁶, όπου η θεά μαρτυρείται σε απελευθερωτικές επιγραφές και με τις επικλήσεις *Αὐτοχθονῆς* και *Μήτηρ Ὀρεία*. Παρόλο που αυτή η τελευταία επίκληση, η οποία, ας σημειωθεί ότι απαντάται μόνο μία φορά, συνδέει τη θεότητα του ιερού της Λευκόπετρας με τη φρυγική Κυβέλη, οι εκδότες του συντάγματος των επιγραφών του

¹³¹⁵ Ο συσχετισμός των δύο θεοτήτων και πολλές φορές η ταύτισή τους παραδίδεται από τον Ιππώνακτα [Hipponax, Testimonia et Fragmenta, (1983), 125], πληροφορία του οποίου μεταφέρει ο Ησύχιος [Hesychii Alexandrini Lexikon II (1966), 540 (72) : *Κυβήβη : ἡ μήτηρ τῶν θεῶν και ἡ Ἀφροδίτη ...ἡ καί Φρυγῶν. Παρ' ὅ και Ἰππόναξ φησί...*]. Συλλατρεία τους υπήρχε στους Σόλλους της Κύπρου (H. Westholm, The temples of Soli (1936), 88 κ.ε.), τον Πειραιά (Vermaseren 1982, 80, 84), την Αργολίδα (Vermaseren 1982, 141). Πολλές φορές η μία φέρει σύμβολα ή επικλήσεις της άλλης. Παρουσία Αφροδίτης εντοπίζεται και στο ιερό της Μητέρας των Θεών στη Βεργίνα (Στ. Δρούγου, «Βεργίνα. Το ιερό της Μητέρας των Θεών», ΑΕΜΘ 6 (1992) [1995], 48). Στην Πέλλα η Αφροδίτη λατρευόταν ως προστάτιδα της πόλης και του δημοσίου βίου, απ' όπου και το λατρευτικό της επίθετο Πάνδημος, παρόμοιες δηλαδή ιδιότητες με της Μητέρας των Θεών. Σχετικά βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 215 κ.ε. με βιβλιογραφία.

¹³¹⁶ Οι επιγραφές της Λευκόπετρας συγκεντρώθηκαν και μελετήθηκαν πρόσφατα στο έργο : Ph.M. Petsas, M.B. Hatzopoulos, Lucrèce Gounaropoulou, P. Paschidis, Inscriptions du sanctuaire de la Mère des Dieux Autochtone de Leukopétra (Macédoine), ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 28, Athènes 2000.

ιερού δεν καταλήγουν εύκολα στο να ταυτίσουν την αυτόχθονα μακεδονική θεά με την ανατολική της αντίστοιχη. Είναι επομένως πιθανότερο η Κυβέλη να έχει προηγηθεί της *Μητρός τών Θεών Αυτόχθονος* στην περιοχή και να συνδέεται με τον προελληνικό-φρυγικό πληθυσμό των Πιερίων, του Βερμίου και του Βαρνούντα¹³¹⁷. Ο Χατζόπουλος έχει υποστηρίξει ότι η Μητέρα των Θεών θα μπορούσε επίσης να εμφανίζεται και με την ονομασία *Μα*¹³¹⁸.

Η μεγάλη μητρική θεότητα των προελληνικών πληθυσμών διέθετε συνήθως έναν άρρενα πάρεδρο¹³¹⁹, άλλες φορές ως σύζυγο και άλλες ως γιο, ο οποίος εμφανίζεται σε μεταγενέστερη εκδοχή άλλοτε με χαρακτηριστικά που προσιδιάζουν το Διόνυσο και άλλοτε το Δία, ιδιαιτέρως το Δία Ύψιστο. Στη Λευκόπετρα ο Θεός *Ύψιστος* συνοδεύει την τοπική μεγάλη θεά¹³²⁰ όπως ο Δίας Ύψιστος την Άρτεμη Αγροτέρα στην Κύρρο¹³²¹ και τη *Μα* στην Έδεσσα¹³²². Σύμφωνα με το Χατζόπουλο η γυναικεία θεότητα που λατρευόταν στα παραπάνω ιερά καθώς και ο άρρενας πάρεδρός της σχετίζονται με τα έθιμα μετάβασης από την εφηβεία στην ενήλικη ζωή¹³²³. Η παρουσία του Άττι δηλώνεται και στο αναθηματικό ανάγλυφο του *Λυσιστράτου Λιμναίου* από την Εορδαία της Άνω Μακεδονίας που παρουσιάστηκε πιο πάνω.

Στη Θεσσαλονίκη οι πρωιμότερες μαρτυρίες προέρχονται από το κέντρο της πόλης και συνδέονται με οικιστικές φάσεις πριν την ανοικοδόμηση του συγκροτήματος της Αρχαίας Αγοράς. Πρόκειται για ένα σύνολο πήλινων ειδωλίων και μητρών ειδωλίων

¹³¹⁷ Leukorétra 28-29.

¹³¹⁸ Χατζόπουλος 1995, 129-131. Πρβλ. Leukorétra 28-29 και υποσ. 8.

¹³¹⁹ Το επίθετο χρησιμοποιείται για να δηλώσει τον παρακαθήμενο, βοηθό ή παραστάτη, συνήθως για ήρωες, δευτερεύουσες θεότητες και δαιμονικές μορφές, μέσω των οποίων οι θνητοί επικοινωνούσαν με τους θεούς τους ώστε να επικαλεστούν τη βοήθειά τους σε δύσκολες περιπτώσεις. Σχετικά βλ. RE XVIII 2 (1949), λ. πάρεδρος (V. Blumenthal). Για τη συζήτηση βλ. Βουτυράς 1990, 135-137 και υποσ. 48, 54, με τις διαφορετικές ερμηνείες που έχουν δοθεί κατά καιρούς. Επίσης βλ. 157.

¹³²⁰ Leukorétra, 192-193 αρ. 151, πίν. 351.

¹³²¹ Χρυσοστόμου 1996, 41.

¹³²² Bull. Épig. 1996, 252. Πρβλ. Leukorétra 30.

¹³²³ Για τα έθιμα μετάβασης βλ. εδώ στο κεφάλαιο Δήμητρα, 106.

ύστερων ελληνιστικών και πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων. Σε αναθηματικό βωμό του 3^{ου} αι. μ.Χ. αναφέρεται η ύπαρξη λατρευτικού συλλόγου *σπήλλεον* με δικό του οίκο. Ο επικεφαλής είναι *ἀρχιμαγαρεύς* και *ἀρχινεωκόρος* ενώ η αναθέτρια μετέχει στις τελετουργίες¹³²⁴. Σε οικιακό ιερό του τέλους του 4^{ου} αι. π.Χ. που εντοπίστηκε στην Τούμπα Θεσσαλονίκης λατρεύονταν οι Κορύβαντες¹³²⁵, υπηρετικές δαιμονικές μορφές της Κυβέλης. Από τη Θεσσαλονίκη προέρχεται και ένα τμήμα αγαλματίου ένθρονης Κυβέλης ύστερων ελληνιστικών χρόνων στο γνωστό εικονογραφικό τύπο ανάμεσα σε δύο λιοντάρια¹³²⁶.

Η θεά λατρευόταν και στη Λητή Νομού Θεσσαλονίκης, στο λόφο Ασάρ, όπου το ιερό Δήμητρας και Κόρης¹³²⁷.

Τρία αγαλμάτια ένθρονης Κυβέλης, το ένα με παράσταση σε ναΐσκο, μαρτυρούν ύπαρξη ιερού και λατρείας της θεάς στο Δίον από τους ελληνιστικούς χρόνους¹³²⁸. Παρόμοιο είναι ένα αναθηματικό ανάγλυφο του 4^{ου} αι. π.Χ. από το Marvinci¹³²⁹.

Από την Ποτεΐδαια της Χαλκιδικής προέρχεται ένα αναθηματικό ανάγλυφο του τέλους του 4^{ου} αι. π.Χ. που αποδεικνύει άσκηση λατρείας της Μητέρας των Θεών σε σχέση με αυτή των Κορυβάντων¹³³⁰.

¹³²⁴ L. Robert, «Les inscriptions de Thessalonique», RevPhil 48 (1974), 180-246.

¹³²⁵ Πρόκειται για οργιαστικού χαρακτήρα λατρεία. Στις τελετές, που συνήθως ήταν νυχτερινές, μετείχαν ιδιώτες ιερείς ή ιέρειες. Για τους Κορύβαντες που συσχετίστηκαν περισσότερο με τους Κουρήτες, αλλά και τους Τελχίνες και τους Καβείρους βλ. J. Poerner, *De Couretibus et Corybantibus* (1913), I. Linforth, «The corybantic rites in Plato», *University of California Publications in Classical Philology*, 13 (1946), 121-161, R. F. Willetts, *Cretan cults and festivals* (1962), Gernet, Boulanger 1970, 71-73, LIMC VIII (1997), 736-741, λ. Kouretes – Korybantes (P. Linder). Για τη λατρεία τους στη Θεσσαλονίκη, η οποία, όπως προκύπτει από τα ανασκαφικά στοιχεία και τα κινητά ευρήματα, συνδέεται άμεσα με το λουτρό και τους τελετουργικούς καθαρμούς βλ. E. Voutiras, «Un culte domestique des Corybantes», *Kernos* 9 (1996), 243-256. Πρβλ. Ρωμαϊκή Θεσσαλονίκη, 231-232 (Κ. Τζαναβάρη). Επίσης Η. Ζωγράφου, *Η Μητέρα των Θεών στη Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονικέων Πόλις*, τ. 3, 2000, 81-86.

¹³²⁶ *ΚΓΑΜΘ II, 33-34 αρ. 171, εικ. 448 (Μπ. Σμιτ-Δούνα).

¹³²⁷ Για το ιερό βλ. εδώ στο κεφάλαιο Δήμητρα, 106.

¹³²⁸ Παντερμαλής 1977, 333.

¹³²⁹ Düll 1977, 153, 415-416 αρ. 280, εικ. 69.

Η λατρεία της θεάς μαρτυρείται στην Όλυνθο¹³³¹ και στους Φιλίππους¹³³². Στην Αμφίπολη αναφέρεται ιερό του Άττι¹³³³. Η Μητέρα των Θεών απεικονίζεται μαζί με τον Πάνα σε ανάγλυφα της πύλης του τείχους της Θάσου¹³³⁴.

Ένα μικρό αγαλμάτιο Κυβέλης του β' μισού του 2^{ου} αι. μ.Χ. από την περιοχή του Prilep¹³³⁵ και ένα αναθηματικό ανάγλυφο των μέσων του 3^{ου} αι. μ.Χ. από τους Στόβους¹³³⁶ συμπληρώνουν την εικόνα της λατρείας της θεάς στις βορειότερες περιοχές.

Από τις ανατολικής προέλευσης λατρείες, εκτός των Αιγυπτίων Θεών, αυτή της Μεγάλης Μητέρας αναδείχτηκε ως η κυριώτερη, παρέμεινε ωστόσο στη σφαίρα των λεγόμενων λαϊκών λατρειών. Αυτό δε σημαίνει ότι ήταν λατρεία λιγότερο χρήσιμη ή αναγκαία. Είχαν ως επίκεντρο του ενδιαφέροντός τους τους θρησκευτικούς καθαρμούς, που είχαν παραμεληθεί μετά τους αρχαϊκούς χρόνους. Ίσως θα πρέπει να ληφθεί στο σημείο αυτό υπ' όψιν η άποψη του Παπαχατζή ότι «στο τέλος της αρχαιότητας οι πληθυσμοί της υπαίθρου και τα λαϊκά στρώματα των αστικών κέντρων είχαν περισσότερο ανάγκη τους καθαρμούς παρά τις μυστικές λατρείες»¹³³⁷.

Θεοφόρα ονόματα

Δε μαρτυρούνται θεοφόρα ονόματα από την Άνω Μακεδονία, τα οποία να συνδέονται με τη Μητέρα των Θεών.

¹³³⁰ Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, «Αναθηματικό ανάγλυφο από την Ποτειδαία», Μακεδονικά 13 (1973), 106-115.

¹³³¹ D.M. Robinson, AD 11 (1927-28), Παράρτημα, 35, εικ. 2, BCH 52 (1928), 491.

¹³³² P. Lemerle, BCH 58 (1934), 466 κ.ε., P. Amandry, BCH 68-69 (1944-55), 431.

¹³³³ Δ. Λαζαρίδης, Αμφίπολις (1993), 52.

¹³³⁴ Σχετικά : Ch. Picard, Essays in memory of Carl Lehman (1964), 259 κ.ε., ο ίδιος, Les murailles, 1, Les portes sculptées à images divines», Études Thasiennes VIII (1962), 38-39. Γενικά για τη λατρεία της Μητέρας των Θεών στη Θάσο και τις απεικονίσεις της : Fr. Salviat, «Stèles et naiskoi de Cybèle à Thasos», BCH 88 (1964), 239 κ.ε.

¹³³⁵ Düll 1977, 154, 416-417 αρ. 281, εικ. 71.

¹³³⁶ Düll 1977, 154, 417 αρ. 282.

¹³³⁷ Παπαχατζής 1987, 195.

Τέτοια παραδείγματα απαντώνται σπανιότερα στην υπόλοιπη Μακεδονία και συχνότερα στη Θράκη. Τα *Μητρώ*¹³³⁸ και *Μητροδόωρος*¹³³⁹ εντοπίζονται και στη Μακεδονία. Τα *Μητροδώρα*¹³⁴⁰, *Μητροφάνης*¹³⁴¹, *Μητροφάντη*¹³⁴², *Μητροφών*¹³⁴³, *Μητροδόωτος*¹³⁴⁴, *Μήτρων*¹³⁴⁵ και *Μητρώνασσα*¹³⁴⁶ απαντώνται συχνά μόνο σε επιγραφές της Θράκης από το β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. έως και τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους.

¹³³⁸ Με το όνομα αυτό μαρτυρείται μία ιέρεια στη Λευκόπετρα Ημαθίας σε απελευθερωτική επιγραφή του 195/6 μ.Χ. Σχετικά βλ. Leukopétra, 110-111 αρ. 43, πίν. 303.

¹³³⁹ Το όνομα απαντάται με μικρή συχνότητα σε επιγραφές της Βέροιας του 2^{ου} – 3^{ου} αι. μ.Χ. Σχετικά βλ. EKM, 130-132 αρ. 27B, πίν. 542, 330 αρ. 363. Επίσης απαντάται σε επιγραφές της Μαρώνιας από τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. έως και τους αυτοκρατορικούς χρόνους. Σχετικά βλ. EΘΑ, 404 αρ. 230B, πίν. 57, 420 αρ. E267, πίν. 63, 432 αρ. E290.

¹³⁴⁰ EΘΑ, 242-243 αρ. E59, πίν. 16 (Αβδηρα).

¹³⁴¹ EΘΑ, 339-344 αρ. E168, πίν. 60, 378-379 αρ. E199, πίν. 49, 390-393 αρ. E212, πίν. 53, 402 αρ. E225, πίν. 56 (Μαρώνεια).

¹³⁴² EΘΑ, 294 αρ. E114, πίν. 28, 307 αρ. E144, πίν. 34 (Χερσόνησος Μολυβωτής).

¹³⁴³ EΘΑ, 294 αρ. E115, πίν. 28 (Χερσόνησος Μολυβωτής).

¹³⁴⁴ EΘΑ, 294 αρ. E115, πίν. 28, 300 αρ. E128, πίν. 31, 305 αρ. E140, πίν. 34, 315 αρ. E164, πίν. 38 (Χερσόνησος Μολυβωτής), 390-393 αρ. E212, πίν. 53, 410 αρ. E245, πίν. 60, 426 αρ. E278 (Μαρώνεια), 521 αρ. E416, πίν. 87 (Ζώνη).

¹³⁴⁵ EΘΑ, 598 αρ. *E486.

¹³⁴⁶ EΘΑ, 239 αρ. E53 (Αβδηρα), 403 αρ. E226, πίν. 56 (Μαρώνεια), 406 αρ. E234, πίν. 58, 75 (Κομοτηνή).

Συρία Θεά (*Ατάργατις*)

Η θεότητα *Ατάργατις* ή *Δερκετώ*, γνωστή ως Συρία Θεά¹³⁴⁷, είχε αρχαιότητα¹³⁴⁸ και σημαντική λατρεία στη Συρία, όπου ταυτιζόταν με την Ήρα, την Αφροδίτη Ασσυρία ή την Ασάρτη και σημαντικό κέντρο λατρείας το Mabog ή Maambuki (Βαμβύκη), τη μετέπειτα Ιεράπολη της βόρειας Συρίας στην περιοχή του άνω ρου του Ευφράτη. Το όνομα *Ατάργατις*, που σχηματίστηκε από το συνδυασμό της Ασάρτης και της Ανάτ, της θεάς του έρωτα και της θεάς της σκληρότητας, φαίνεται να είναι ένα είδος σημιτικής ερμηνείας μιας σύνθετης θεότητας¹³⁴⁹. Σύμφωνα με την περιγραφή του Λουκιανού (*Περί τῆς Συρίας θεοῦ*) η λατρεία της θα πρέπει να ήταν συνδεδεμένη με παράκτιες, παραλίμνιες ή παραποτάμιες περιοχές και με το ψάρι που αποτελούσε σύμβολο της.

¹³⁴⁷ Για τη λατρεία της Συρίας Θεάς βλ. P. Lambrechts, P. Noyen, *Nouvelle Clio* 6 (1954), 258-277, P.-L. van Berg, *Corpus Cultus Deae Syriae I-II*, Leiden 1972, H.I.W. Drijvers, «Die Dea Syria und andere syrische Gottheiten im Imperium romanum» στο συλλογικό έργο M.J. Vermaseren (εκδ.), *Die orientalischen Religionen im Römerreich* (1981), 241-257 με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Πρβλ. E.O. James, *The cult of the Mother-Goddess* (1959), 183 κ.ε., von Graeve 1972. Επίσης βλ. πρόσφατα M.F. Baslez, «Le culte de la Déesse Syrienne dans le monde hellénistique. Traditions et interprétations», στο : *Les syncrétismes religieux*, 229-248, με βάση πηγές, αρχαιολογικά δεδομένα και επιγραφικές μαρτυρίες από τη Δήλο, τη Μακεδονία και την Αιτωλία.

¹³⁴⁸ Η παλαιότερη παράσταση της θεάς χρονολογείται στη 2^η χιλιετία π.Χ. Σχετικά P. Lambrechts, P. Noyen, *ό.π.*, 273.

¹³⁴⁹ Burkert 1997β, 168.

Πάρεδροι¹³⁵⁰ της ήταν ο Hadad και ο Άδωνις¹³⁵¹. Η θεά είναι γνωστή με τις ονομασίες *Συρία Θεά Παρθένος, Ατάργατις, Ατάργατις Σώτειρα, Παρθένος Βαμβυκία, Αγνή Θεός, Αγνή Αφροδίτη, Dea Sygia, Diasuria (Διασύρια) ή Iasura και Διάσυρος θεά.*

Στους αυτοκρατορικούς χρόνους η λατρεία των συριακών θεοτήτων εξαπλώθηκε σε διαδοχικές φάσεις, αλλά ραγδαία στη Δύση, καθώς οι ρωμαϊκές λεγεώνες προσαρτούσαν τη μία μετά την άλλη τις ανατολικές επαρχίες στρατολογώντας ντόπιους, ενώ ταυτόχρονα δούλοι συριακής καταγωγής έφθαναν στις αγορές της Ρώμης. Ωστόσο, ήδη από την ελληνιστική εποχή τέτοιου είδους λατρείες διαδίδονταν ως οργανωμένα συστήματα, κυρίως για να βρουν πρόσφορο έδαφος εκεί, όπου η ελπίδα της λύτρωσης οδηγούσε τους πιο θερμούς υποστηρικτές τους¹³⁵².

¹³⁵⁰ Για τον όρο *πάρεδρος* που δηλώνει την παρακαθήμενη θεότητα, συνήθως δευτερεύουσας σημασίας από αυτήν της κύριας θεότητας βλ. εδώ στο κεφάλαιο Μητέρα των Θεών – Κυβέλη, 300.

¹³⁵¹ Το μοντέλο του νεαρού θεού της βλάστησης που γεννιέται και πεθαίνει σε άμεσο συσχετισμό με κάποια γυναικεία μητρική θεότητα, την Αφροδίτη ή τη Δήμητρα και τον κύκλο της, την οποία συνοδεύει, προέρχεται από την ανατολιζούσα ιδιωτική λατρεία. Μας είναι πολύ οικεία τα ονόματα Άδωνις, Άττις, Όσιρις, τα οποία αναφέρονται με αυτήν τη συγκεκριμένη σειρά : Cornutus, 28, Sallustius, 4, Πορφύριος, *Περί αγαλμάτων* 7, Ωριγένης, *Patrologiae cursus completus, Series graeca et graecolatina* (εκδ. A. Migne), 13, 800. Πιθανώς η λατρεία του Άδωνι εισήχθη στην Ελλάδα μαζί τη λατρεία της Αφροδίτης. Η ιδέα του «θνήσκοντος θεού» δεν ήταν οικεία στους Έλληνες, αντίθετα με άλλους λαούς, όπως για παράδειγμα με τους Φοίνικες. Επομένως ένας θεός, τον οποίο κάποιος θρηνούσε ως νεκρό, όπως συνέβαινε με τον Άδωνι, ήταν πάντα ξένος ή ξένης προέλευσης. Σχετικά βλ. Burkert 1993, 374-375, 420. Πιθανώς ο συσχετισμός της Συρίας Θεάς με την φοινικική Αφροδίτη σε κάποιες περιοχές ίσως δικαιολογεί τον αντίστοιχο συσχετισμό του Hadad με τον Άδωνι, ως παρέδρων.

¹³⁵² Οι πιστοί των ανατολικών λατρειών ήταν αρκετά προσκολλημένοι σ'αυτές ασκώντας τα θρησκευτικά τους καθήκοντα με ιδιαίτερη συνέπεια, κυρίως όταν βρίσκονταν στο εξωτερικό. Οι λατρείες αυτές είχαν απήχηση στον ελληνορωμαϊκό κόσμο. Εντούτοις, οι Έλληνες ποτέ δεν αποδέχτηκαν πλήρως τις συριακές θεότητες Ατάργατι και Hadad, παρόλο τον κατά τόπους βαθμιαίο, αλλά όχι εκτενή, εξελληνισμό τους, ενώ ο Άδωνις, μία ξένη αρχικά αλλά πλήρως εξελληνισμένη θεότητα στην πορεία της, γνώρισε σε πολλές περιοχές μια πολύ θερμότερη

Η λατρεία μεταφέρθηκε στα παράλια της Μ. Ασίας¹³⁵³, την Αίγυπτο¹³⁵⁴, τα νησιά του Αιγαίου¹³⁵⁵, την Πελοπόννησο¹³⁵⁶, την Αιτωλία¹³⁵⁷, τη Θεσσαλία¹³⁵⁸ τη Μακεδονία, τη Θράκη¹³⁵⁹ και αργότερα στη Σικελία¹³⁶⁰ και τη Ρώμη¹³⁶¹ και από εκεί δυτικότερα. Η θεά λατρευόταν τοπικά από θιάσους και είχε οργιαστική λατρεία¹³⁶², παρόμοια με αυτήν της Μητέρας–Κυβέλης, όχι τόσο ως προς τη φύση της λατρείας, όσο ως προς την

αποδοχή. Σχετικά βλ. Gernet, Boulanger 1970, 368-369. Για τον εξελληνισμό της λατρείας βλ. M.F. Baslez, ό.π. Πρβλ. EGBR 2003, αρ. 13.

¹³⁵³ P. Lambrechts, P. Noyen, ό.π., 274.

¹³⁵⁴ E. Visser, *Götter und Kulte in ptolemäischen Alexandrien* (1938), 44 κ.ε., 98.

¹³⁵⁵ Λατρεία Συρίας Θεάς μαρτυρείται στην Αστυπάλεια (IG XII, 3, 178, 188), τη Νίσυρο (IG XII, 3, 104), τη Σκύρο (W. Peek, AM 59 (1934), 72), τη Χαλκίδα της Εύβοιας (Α. Καραπασχαλίδου, *Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά* 2 (1987), 173-174) και ιδιαίτερα τη Δήλο (Rh. Bruneau, *Recherches sur les cultes de Délos à l'époque hellénistique et l'époque impériale* (1970), 466-473) από τα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ. κ.ε. Πρβλ. Χρυσοστόμου 1992, 107.

¹³⁵⁶ Βλ. υποσ. 1362.

¹³⁵⁷ Από τις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. λατρευόταν ως *Συρία Αφροδίτη Φίστις* (ή *έν Ιαρίδες*) στην Φίστυο της Αιτωλίας. Σχετικά βλ. IG IX 2, 95-110, ΠΑΕ 1908, 95 κ.ε.

¹³⁵⁸ Η λατρεία της θεάς μαρτυρείται επιγραφικά στην Δημητριάδα, τις Φερές και την Κραννώνα από τα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ. ως και τα τέλη του 3^{ου} αι. μ.Χ. Απαντάται με τα ονόματα *Παρθένος* και *Παρθένος Βαμβυκία* και παριστάνεται όρθια σε θαλάσσιο κήτος πλαισιωμένη από το Δία Άδαδο και τον Ερμή. Σχετικά βλ. von Graeve 1972, 336 κ.ε., πίν. 19, SEG 1976-1977, αρ. 646. Δ. Θεοχάρης, ΑΔ 17 (1961-62), Χρον. Β2, 179, U. Bénigne, *Recherches archéologiques à Pheres de Thessalie* (1938), 91 αρ. 64. Πρβλ. Bull. Épig. 1964 αρ. 223, Χρυσοστόμου 1992, 108.

¹³⁵⁹ REG 15 (1902), 32 (Φιλιπούπολη). Πρβλ. Χρυσοστόμου 1992, 108.

¹³⁶⁰ G. Sfamini Gasparo, *I culti in Sicilia* (1973), 162-164, 295.

¹³⁶¹ von Graeve 1972, 314-347.

¹³⁶² Ο Πανσανίας, VII 26, 7, αναφέρει μυστηριακή λατρεία της Συρίας Θεάς στην Αχαΐα και ιερό, πιθανότατα ελληνιστικών χρόνων, στην Άνω πόλη της Θουρίας Μεσσηνίας όπου ο χαρακτήρας της λατρείας ήταν επίσης μυστηριακός (IV 31, 2).

οργάνωση και τη λατρευτική πρακτική, με πυρήνα του τελετουργικού την προσφορά ιχθύος¹³⁶³.

Παριστάνεται άλλοτε πυργοστεφής με χιτώνα και ιμάτιο και άλλοτε όρθια πάνω σε ψάρι ή θαλάσσιο κήτος ή καθιστή με πλάγιο τρόπο πάνω σ' αυτό. Εκτός από το ψάρι ιερά της ζώα θεωρούνταν το λιοντάρι¹³⁶⁴ και το περιστέρι. Ως σύμβολά της συναντώνται επίσης η άτρακτος, το πηδάλιο, τα στάχυα, το κέρασ, η φιάλη, η μήνις με ακτίνες και το σκήπτρο. Ήταν θεά της γονιμότητας των ανθρώπων και του ζωικού βασιλείου αλλά και του θανάτου. Έτσι εξηγείται το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια της διάδοσης της λατρείας της σε διάφορους τόπους υιοθετούσε στοιχεία της προσωπικότητας, της υπόστασης αλλά και της εικονογραφίας άλλων θεοτήτων όπως η Αφροδίτη, η Δήμητρα, η Κυβέλη, η Άρτεμη, η Ίσιδα, οι Μοίρες και η Τύχη¹³⁶⁵.

Παρόλο που οι δύο από τις τρεις μαρτυρίες που διαθέτουμε μέχρι στιγμής για τη θεά προέρχονται από το χώρο όπου τοποθετείται το ιερό της Εν(ν)οδίας στην Εξοχή Εορδαίας (**αρ. 154**), δεν αποτελεί βεβαιότητα το ότι στην Άνω Μακεδονία η λατρεία της Συρίας Θεάς πρέπει να συσχετιστεί μ' αυτήν της Εν(ν)οδίας ή με το ιερό της.

Πρόκειται για τμήμα μικρού μαρμάρινου ενεπίγραφου αναθηματικού αναγλύφου του 2^{ου} – 3^{ου} αι. μ.Χ., σήμερα στην Αρχαιολογική Συλλογή Κοζάνης, (**αρ. 237**, εικ. 237), όπου η θεά παριστάνεται όρθια¹³⁶⁶ κατενώπιον στον τύπο με δέσμη από στάχυα και

¹³⁶³ Αθήναιος, 346 d-e. Η προσφορά ψαριών με τη μορφή της θυσίας είναι γενικά σπάνια στον αρχαίο κόσμο. Ο Απολλόδωρος, FGtHist, 224F 109, αναφέρει θυσία ψαριού για την Εκάτη. Επίσης αναφέρεται θυσία τόννου για τον Ποσειδώνα (Αντίγονος, παρ' Αθην. 287e). Ωστόσο, ως τυπικό στοιχείο της συριακής λατρείας αναφέρεται η απαγόρευση κατάλυσης ψαριού για συγκεκριμένο αριθμό ημερών, ένα είδος νηστείας, συνήθεια που μαρτυρείται και για τη λατρεία στην Ελλάδα (IG Delos, 2530).

¹³⁶⁴ Λιοντάρια υπήρχαν στο ελληνιστικό ιερό της θεάς στη Δήλο. Σχετικά βλ. J. Marcadé, Au Musée de Délos, BEFAR (1969), 136, 382 πίν. 2.

¹³⁶⁵ Σχετικά βλ. Χρυσοστόμου 1992, 109-110. Η εικονογραφία της θεάς στη Ρώμη υιοθέτησε στοιχεία κυρίως από την Αιγυπτιακή τέχνη, όπως αποδίδει άγαλμα της θεάς του 3^{ου} αι. μ.Χ., στο Εθνικό Μουσείο της Ρώμης. Σχετικά βλ. Godwin 1996, 161 αρ. 124 με εικόνα.

¹³⁶⁶ Δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα η θεά να παριστανόταν καθισμένη πάνω σε ψάρι όπως σε ανάγλυφο από τη Δημητριάδα. Πρβλ. σχετικά Χρυσοστόμου 1992, 104.

αναφέρεται ως *Διάσυρος θεά* στο κείμενο της επιγραφής. Τα μαλλιά διαμορφώνονται σε λαμπάδιον. Αυτό το είδος της κόμμωσης είναι σύνηθες για μορφές νεαρών κοριτσιών και θεότητες που παριστάνονται με χαρακτηριστικά παρθένου όπως η Άρτεμη¹³⁶⁷ και η Νίκη¹³⁶⁸. Παρόμοια κόμμωση έχει η γυναικεία μορφή στο ανάγλυφο του Ηφαιστίωνα που χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. και βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης¹³⁶⁹. Επίσης ο χιτώνας και το ιμάτιο είναι πιο νεανικά ενδύματα από ότι ο πέπλος. Επομένως η Συρία Θεά που εμφανίζεται γενικά και με την επίκληση *Παρθένος* αποδίδεται και μέσα από την εικονογραφία της ως μια νεανική μορφή. Η αναθέτρια Μάτελα μπορεί να είναι το ίδιο πρόσωπο που έχει αφιερώσει στο ιερό της Εν(ν)οδίας ένα αναθηματικό ανάγλυφο¹³⁷⁰.

Το δεύτερο ανάγλυφο, επίσης στην Αρχαιολογική Συλλογή Κοζάνης, με πιθανή προέλευση από τον ίδιο χώρο, δηλαδή από το ιερό της Εν(ν)οδίας στην Εξοχή Εορδαίας, είναι ανεπίγραφο και παριστάνει τη θεά καθισμένη με πλάγιο τρόπο πάνω σε κήτος ή ψάρι¹³⁷¹ (**αρ. 238**, εικ. 238). Χρονολογείται στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους.

Απεικόνιση Συρίας Θεάς φέρει πιθανότατα θραύσμα αναγλύφου του Αρχαιολογικού Μουσείου Αιανής, με προέλευση την Αιανή και συγκεκριμένα τη θέση «Ράχη Τσέικα» στην Ελίμεια, το οποίο την παρίστανε στον πιο συνήθη εικονογραφικό τύπο, καθισμένη πλάγιως σε κήτος ή ψάρι (**αρ. 236**, εικ. 236). Η μοναδική αναφορά που διαθέτουμε παραδίδεται από το Σιαμπανόπουλο στον κατάλογο αντικειμένων της

¹³⁶⁷ Για την Άρτεμη χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Άρτεμης στα ακρωτήρια του ναού στην Επίδαυρο βλ. σχετικά Ν. Γιαλούρης, ΑΔ 22 (1967), Μελέτες Α', 25 κ.ε., πίν. 22-24.

¹³⁶⁸ Για τη Νίκη βλ. Α. Goulaki, *Klassische und klassizistische Nikedarstellungen*, Bonn 1981, (ιδ. διατριβή), 95-96 υποσ. 370-371.

¹³⁶⁹ Βλ. Βουτυράς 1990, 124-126 και υποσ. 9 με βιβλιογραφία.

¹³⁷⁰ Βλ. **αρ. 237** και **αρ. 157**.

¹³⁷¹ Οι φιλολογικές πηγές αναφέρουν παραστάσεις της θεάς με μορφή ψαριού ή με ουρά ψαριού και γυναικείο κεφάλι. Σχετικά : Διόδωρος ΙΙ, 4.1 : «*αὕτη δέ τό μέν πρόσωπον ἔχει γυναικός, τό δ' ἄλλο σῶμα πᾶν ἰχθύος.*», Λουκιανός, *Περί τῆς Συρίας θεοῦ*, 14. Για το συσχετισμό της λατρείας με το ψάρι βλ. P.-L. van Berg, *ό.π.*, I, 16-48, II, 37-96, F.J. Doelger, IXΘΥC, II, *Der heilige Fisch in der antiken Religionen und in Christentum* (1922), 175 κ.ε., ο ίδιος, *Das Fisch Symbol* (1928), 121 κ.ε. Πρβλ. Χρυσοστόμου 1992, 109-110.

Αιανής ως τμήμα μαρμάρινης στήλης που διατηρεί χέρι γυναικείας μορφής με ομφαλωτή φιάλη. Πρόκειται για εργασία ρωμαϊκών χρόνων.

Η Συρία Θεά ανήκει στην ομάδα των θεοτήτων που δέχονται αναθέσεις απελευθερούμενων δούλων. Στην Άνω Μακεδονία όμως δεν έχουμε τέτοιο παράδειγμα. Ενισχυτικό του ότι μπορεί να υπήρχε η ιδιότητα αυτή είναι η πιθανή συλλατρεία της με την Εν(ν)δία στο ιερό της Εξοχής.

Γενικά, η εισαγωγή της λατρείας της θεάς στη Μακεδονία θεωρείται παλαιότερη και τοποθετείται στον 3^ο αι. π.Χ. Περιγραφή της λατρείας της Συρίας Θεάς στη Βέροια και τη χώρα της κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους παραδίδεται στο μυθιστόρημα του Λουκιανού *Λούκιος ή Όνος* (34-38) και τη διασκευή του στα λατινικά από τον Απουλίο (8.23-31). Η αρχαιότερη μαρτυρία από τη Βέροια, η οποία αποτελεί ταυτόχρονα και την αρχαιότερη μαρτυρία από τη Μακεδονία, ανάγεται στα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ.¹³⁷². Είναι μία πλάκα πιθανότατα επένδυσης βάρθρου με αναθηματική επιγραφή του *Απολλωνίδη Δεξιλάου*, ιερέα της θεάς, η οποία δηλώνεται με το όνομα *Ατάργατις Σώτειρα*. Πρόκειται για τη μοναδική αναφορά ιερέα της θεάς στη Μακεδονία. Στο ίδιο μέλος χαράχθηκαν πολύ αργότερα τα κείμενα δύο ακόμα απελευθερωτικών πράξεων με ανάθεση, που χρονολογούνται τον Ιούνιο του 240 μ.Χ.¹³⁷³ και το Μάρτιο του 262 μ.Χ. αντίστοιχα¹³⁷⁴, που σημαίνει ότι η θεά προφανώς διέθετε σημαντικό ιερό στη Βέροια με μακρά διάρκεια λατρείας.

¹³⁷² EKM, 124-125 αρ. 19, πίν. 540, με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Πρβλ. Χρυσοστόμου 1992, 103-104. Για τη χρονολόγηση της επιγραφής υπήρξε αρχικά διαφωνία ανάμεσα στον Α. Ορλάνδο, ο οποίος την τοποθετούσε στα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ. και τον Ch. Edson, που θεώρησε ότι το σχήμα των γραμμμάτων είναι πρωιμότερης χρονολογίας.

¹³⁷³ EKM, 153-154 αρ. 51, πίν. 547, με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Πρβλ. Χρυσοστόμου 1992, 103-104, εικ. 1. Η χάραξη της επιγραφής τον Ιούνιο του 240 μ.Χ. εποχή πανηγύρεως στη Βέροια (Σχετικά βλ. EKM 168-169 αρ. 69) σημαίνει ότι η αναθέτρια προέβη στην απελευθέρωση της δούλης της με την ευκαιρία της εορτής.

¹³⁷⁴ EKM, 154-155 αρ. 52, πίν. 548, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.. Πρβλ. Χρυσοστόμου 1992, 103-104, εικ. 2.

Μία σύρια δούλη αφιερώνεται στη θεά Παρθένο, προφανώς τη Συρία Θεά, σε επιγραφή του 2^{ου} αι. μ.Χ. από την Έδεσσα¹³⁷⁵. Η επιγραφή αυτή όπως και η πρωιμότερη επιγραφή από τη Βέροια, που αναφέρθηκε παραπάνω, αποτελούν τις αρχαιότερες μαρτυρίες λατρείας της θεάς στη Μακεδονία. Σύμφωνα με τους Γουναροπούλου και Χατζόπουλο η λατρεία αυτή επικαλύπτει παλαιότερη λατρεία μίας προελληνικής Μητρός-Παρθένου με την οποία ταυτίζεται¹³⁷⁶.

Πήλινα ειδώλια ύστερων ελληνιστικών χρόνων από τη Πέλλα¹³⁷⁷ παριστάνουν τη θεά καθισμένη με πλάγιο τρόπο και στηριζόμενη με το αριστερό της χέρι πάνω σε ψάρι, που αποτελεί και τον πιο συνηθισμένο εικονογραφικό τύπο της θεάς στη Δυτική Μακεδονία, έτσι όπως εμφανίζεται και στα ανάγλυφα από την Ελίμεια και την Εορδαία, που παρουσιάστηκαν πιο πάνω.

Λατρεία Συρίας θεάς και πιθανότατα ιερό υπήρχε στη θέση «Άγιος Νικόλαος Γιαννιτσών», νότια του ποταμού Λουδία, απ' όπου προέρχονται απελευθερωτική επιγραφή με ανάθεση στη Συρία θεά Παρθένο Γυρβιάτισσα, των αρχών του 3^{ου} αι. μ.Χ. και χάλκινο ειδώλιο που παριστάνει το Δία Άδαδο ή το Δία της Ηλιουπόλεως, πάρεδρο της θεάς. Η προσωνομία Γυρβιάτισσα είναι άγνωστη από αλλού και ίσως πρόκειται για επίκληση που σχετίζεται με τοπωνύμιο¹³⁷⁸.

Η λατρεία της Συρίας Θεάς είχε πολλά κοινά στοιχεία με τη λατρεία της Μητέρας-Κυβέλης, ήδη από τις περιοχές προέλευσής τους. Τα στοιχεία αυτά μπορούν να ανιχνευθούν κυρίως στην τελετουργία, που αποτελεί μέρος της λατρευτικής πρακτικής. Ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα παρέχει ο ευνουχισμός των γάλλων, ο οποίος, ως σημειωθεί ότι δεν κατείχε κεντρική θέση στο τελετουργικό τυπικό, μαρτυρείται όμως και στην ελληνιστική Κύζικο, όπου λατρευόταν η Μεγάλη Μητέρα

¹³⁷⁵ Χρυσοστόμου 1992, 104 και υποσ. 8.

¹³⁷⁶ ΕΚΜ, 125.

¹³⁷⁷ Χρυσοστόμου 1992, 105 και υποσ. 12-14.

¹³⁷⁸ Χρυσοστόμου 1992, 105-106, εικ. 7-8. Πρβλ. Χρυσοστόμου 1998, 75 και υποσ. 235. Όστρακα αγγείων από την περιοχή οδήγησαν το Χρυσοστόμου στην υπόθεση ότι το ιερό της Συρίας Παρθένου στην περιοχή θα πρέπει να λειτουργούσε ήδη από τους ελληνιστικούς χρόνους.

αλλά και στην Βαμβύκη-Ιεράπολη, όπου λατρευόταν η Συρία Θεά. Παράλληλα, ο οπαδός της Κυβέλης ονομαζόταν Κύβηβος στα ελληνικά ενώ της Συρίας Θεάς Κόμβαβος, όπως παραδίδεται από τον Λουκιανό, Περί της Συρίας θεού, 17-27. Είναι προφανές ότι η πράξη τελούνταν σε κατάσταση, κατά την οποία το άτομο δεν είχε τη δυνατότητα να την δικαιολογήσει, απλά ακολουθούσε ένα συγκεκριμένο τυπικό. Ανεξάρτητα λοιπόν από τα κίνητρα η ίδια η πράξη καθιστούσε αδύνατη την αποστασία του γάλλου από την υπηρεσία των θεών και την κοινωνική του θέση ιδιότητα. Αυτό θα μπορούσε βέβαια να ισχύει για τα μέλη του ιερατείου όλων των λατρειών ανατολικής προέλευσης, όπου προβλεπόταν ένας συγκεκριμένου είδους αποκλεισμός από την καθιερωμένη στάση ζωής. Πολλές φορές οι ανατολικές θεότητες εγκαθιστούσαν στην Ανατολή σε «κράτη» ιερέων και περιβάλλονταν από ευνούχους ιερείς¹³⁷⁹.

Μια τέτοια οργάνωση είναι ασυμβίβαστη με την ελληνική πόλη, όπου ακόμα και ο όρος ιερατείο δεν ανταποκρίνεται στις ελληνικές θεότητες, οι οποίες διέθεταν ιερείς και όχι ιερατείο. Ίσως, για αυτό το λόγο, η λατρεία της Συρίας Θεάς ή και της Μητέρας εξαπλώθηκε με τη μορφή ιδιωτικής λατρείας με μια χροιά εξωτισμού. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε σήμερα αν κάποιοι από τους μητραγύρτες είχαν χαρακτηριστικά γάλλων, ακόμα και κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, οπότε η διακίνηση ανθρώπων και ιδεών ήταν ευκολότερη. Είναι ίσως ένα από τα στοιχεία της λατρευτικής πρακτικής που δεν μας μαρτυρούνται. Είναι όμως βέβαιο ότι, παρά το βαθμό εξελληνισμού τους, οι λατρείες αυτές ήρθαν περισσότερο ως ολοκληρωμένα συστήματα και ενσωματώθηκαν στο υπάρχον θρησκευτικό πλαίσιο, παρά ως αποτελέσματα συγκρητισμού ή της γενικότερης διακίνησης ανθρώπων και ιδεών .

¹³⁷⁹ Burkert 1997β, 168-169.

Αιγύπτιοι θεοί

Η λατρεία των Αιγυπτίων θεών¹³⁸⁰ Ίσιδας και Σάραπη έγινε γνωστή ήδη από τον Ηρόδοτο διαδόθηκε όμως εκτός Αιγύπτου μόλις κατά την ελληνιστική εποχή. Από την τριάδα Σάραπης-Ίσις-Ωρος και τον κύκλο της κυριώτερη θεότητα αναδεικνύεται η Ίσις, η οποία με τα χαρακτηριστικά που της απέδωσε η διαδικασία της *interpretatio graeca* έγινε μια θεά με πολυσύνθετη προσωπικότητα συνδυασμένη με πολλές ελληνικές θεότητες και ιδιαίτερα αγαπητή στον ελληνορωμαϊκό κόσμο¹³⁸¹.

¹³⁸⁰ Για τους Αιγύπτιους θεούς βλ. G.J. Griffiths, *Plutarch's de Iside et Osiride*, University of Wales, 1970, R. Salditt-Trappmann, *Tempel der Ägyptischen Götter in Griechenland und an der Westküste Kleinasiens*, EPRO 36, Leiden 1970, L. Vidman, *Isis und Sarapis bei den Griechen und Römern* (1970), ο ίδιος, «Isis und Sarapis» στο συλλογικό έργο του M. J. Vermaseren (εκδ.) *Die orientalischen Religionen im Römerreich* (1981), 121–156, R.E. Witt, *Isis in the graeco-roman world*, London 1971, V. Tran Tam Tinh, *Isis lactans*, EPRO 37, Leiden 1973, F. Dunand, *Le culte d'Isis dans le basin oriental de la Méditerranée*, I-III, EPRO 26, Leiden 1973, S.K. Heyob, *The cult of Isis among women in the graeco-roman world*, Leiden 1975, F. Dunand, *Cultes égyptiens hors d'Égypte*, Leiden 1983, LIMC V (1990), 761-796 λ. Isis (V. Tran Tam Tinh). Για τη λατρεία τους στη Μακεδονία βλ. B. Perc, *Beiträge zur Verbreitung ägyptischer Kulte auf dem Balkan und in der Donauländern zur Römerzeit*, München 1968, R. Witt, «The Egyptian Cults in Ancient Macedonia», *Αρχαία Μακεδονία* I, 324–333, Düll 1977, 148–152, K. Τζαναβάρη, «Η λατρεία των Αιγυπτίων θεών στη Βέροια», *Αρχαία Μακεδονία* V, 1671-1682. Ειδικά για την περιοχή της Βόρειας Λυγκηστίδας και της Παιονίας βλ. V. Bitrakova–Grozdanova, «Des cultes égyptiens en Macédoine», *ŽA* 28 (1978), 331–337.

¹³⁸¹ G. Vandebeek, «De interpretatio graeca van der Isisfigur», *StHel* 4 (1946), 145 κ.ε., J. Leclant, «Isis déesse universelle et divinité locale dans le monde gréco-romain», *BCH Suppl.* XIV (1986), 341-353.

Στην Άνω Μακεδονία οι μαρτυρίες λατρείας των θεοτήτων αυτών είναι ελάχιστες καθώς η περιοχή δε σχετίζεται ιδιαίτερα με τα μεγάλα κέντρα άσκησης της αιγυπτιακής λατρείας της κεντρικής και ανατολικής Μακεδονίας.

Από την Ακρινή στην Εορδαία προέρχεται η μοναδική επιγραφική μαρτυρία της λατρείας των Αιγυπτίων θεών στην Άνω Μακεδονία (**αρ. 239**, εικ. 239). Πρόκειται για μια μαρμάρινη ενεπίγραφη αναθηματική στήλη στους Σάραπη, Ίσιδα και Άνουβι, η οποία διατηρεί τα άκρα πόδια μορφής από την ανάγλυφη παράσταση. Η στήλη, ανάθημα του Δρακα γιου του Περδίκκα, χρονολογείται στο α΄ μισό του 2^{ου} αι. π.Χ.

Από τον ελληνιστικό οικισμό των Πετρών Εορδαίας προέρχεται ένα ιδιόμορφο εύρημα που η σύγχρονη έρευνα¹³⁸² προσπάθησε να συσχετίσει με τη λατρεία των Αιγυπτίων θεών. Πρόκειται για ένα πλαστικό ηθμό σε σχήμα δεξιού ανθρώπινου ποδιού με το κατώτερο τμήμα της κνήμης και υπόδημα (**αρ. 240**, εικ. 240). Τα δείγματα υποδημάτων που έχουν βρεθεί σε ανασκαφές είναι λίγα¹³⁸³. Το αγγείο βρέθηκε σε στρώμα των μέσων του 2^{ου} αι. π.Χ. Στη χρονολόγηση αυτή συνηγορεί σύμφωνα με την Αδάμ-Βελένη και το στοιχείο της τριπλής οδοντωτής στο πρόσθιο τμήμα διαμόρφωσης του ύσκλου του υποδήματος συγκρινόμενου με παράλληλα¹³⁸⁴. Ο τύπος του ηθμού σε σχήμα ποδιού συναντάται πολύ σπάνια¹³⁸⁵. Πιο συνήθη είναι τα ληκύθια και τα λυχνάρια σε αυτό το σχήμα¹³⁸⁶. Η χρήση του αγγείου αυτού είναι γενικά δύσκολο να προσδιοριστεί. Σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη μπορεί να συσχετιστεί με αντικείμενα λατρείας Αιγυπτίων θεών. Τα πλαστικά αγγεία γενικά μπορούν να συσχετιστούν με διάφορες εκφράσεις λατρείας. Στους κλασικούς χρόνους τα αντίστοιχα αγγεία είναι λιγότερα ενώ πλαστικά αγγεία σε σχήμα ποδιού επανεμφανίζονται στους ελληνιστικούς και στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους.

¹³⁸² Αδάμ-Βελένη 1997β, 5-6.

¹³⁸³ Σχετικά βλ. Αδάμ-Βελένη 1997β, 4 και υποσ. 14 με βιβλιογραφία.

¹³⁸⁴ Σχετικά βλ. K. Dohan Morrow, Greek footwear and the dating of sculpture (1989), 90-97.

¹³⁸⁵ Για όμοιο αγγείο, βλ. O. W. Muscarella, Ancient Art, The Norbert Schrimmel Collection, Mainz 1974, αρ. 68.

¹³⁸⁶ Σχετικά βλ. M. I. Maximova, Les vases plastiques dans l' antiquité (1927), 29, J. Ducat, Les vases plastiques rhodiens (1966), 71, F. Santoro L' Hoir, «Three sandaled footlamps: their apotropaic potentiality in the cult of Sarapis», AA 1983, 226-237.

Τελείως διαφορετική ομάδα αγγείων αλλά ενδεικτική και για άλλες χρήσεις στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους είναι αυτά που βρέθηκαν στην Πάφο¹³⁸⁷. Αρκετά μεγάλος αριθμός από αγγεία αυτών των χρόνων έχει προέλευση την Αίγυπτο. Η W. Deonna¹³⁸⁸ και αργότερα η F. Santoro L'Hoir¹³⁸⁹ έχουν συσχετίσει τα λυχνάρια σε σχήμα ποδιού με τη λατρεία των Αιγυπτίων θεών. Τμήμα συνόλου πλαστικών αγγείων γνωστών ως τύπος Magenta Ware¹³⁹⁰ έχουν επίσης συσχετιστεί με αιγυπτιακές λατρείες. Τα αγγεία αυτού του τύπου, σύμφωνα με τους παραπάνω, την άποψη των οποίων αποδέχεται και η Αδάμ-Βελένη¹³⁹¹ ήταν κυρίως λυχνάρια με χρήση ταφική ή σε νυχτερινά δρώμενα προς τιμήν των Αιγυπτίων θεών. Η απεικόνιση του δεξιού ποδιού του θεού θεωρείτο φορέας καλής τύχης. Κάτι τέτοιο συμβόλιζε λοιπόν και ο πλαστικός ηθμός από τις Πέτρες που βρέθηκε σε θεμέλιο σπιτιού¹³⁹². Η F.Santoro L'Hoir έδειξε την άμεση σχέση των αντικειμένων αυτών με το Σάραπι και το Διόνυσο¹³⁹³.

Στο βόρειο τμήμα της Λυγκηστίδας και κυρίως στην Ηράκλεια Λυγκηστική εντοπίζονται μαρτυρίες της λατρείας των Αιγυπτίων θεών. Πιθανώς στην πόλη της Ηράκλειας να υπήρχε ένα ιερό αφιερωμένο σ' αυτήν τη λατρεία.

Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τα παρακάτω αντικείμενα από το χώρο της Β. Λυγκηστίδας είναι λίγες και όσο αφορά στο ζήτημα της προέλευσης δεν επιβεβαιώνονται πλήρως. Ένας μικρός αριθμός χάλκινων ειδωλίων, τα οποία φυλάσσονται σήμερα στο

¹³⁸⁷ Ι. Μιχαηλίδου-Νικολάου, «Ευρήματα που έχουν σχέση με Ασκληπιείο ή Θεραπευτήριο στην Πάφο», XII Διεθνές Συνέδριο Κλασικής Αρχαιολογίας, Αθήνα 1983, Πρακτικά, Δ', 278-281, πίν. 93.

¹³⁸⁸ W. Deonna, RA 26 (1927), 246.

¹³⁸⁹ F. Santoro L'Hoir, ό.π., AA 1983, 226-237.

¹³⁹⁰ Δ. Μιχαηλίδης, «Το Magenta Ware στην Κύπρο», Γ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική κεραμική, Ρόδος 1990, 313.

¹³⁹¹ Αδάμ-Βελένη 1997β, 5-6.

¹³⁹² Αδάμ-Βελένη 1997β, 5-6, με όλη τη συζήτηση για το αντικείμενο.

¹³⁹³ Η άποψη της Αδάμ-Βελένη ότι το συγκεκριμένο αντικείμενο μπορεί να συσχετιστεί και με το Δία που είχε λατρεία και ιερό στις Πέτρες ίσως είναι υπερβολική. Για το ότι τα αναθήματα αυτού του τύπου απεικονίζουν τα πόδια θεοτήτων βλ. και ΚΓΑΜΘ I, 65-66 αρ. 48, εικ. 130 με τη σχετική συζήτηση (Ε. Βουτυράς).

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο των Bitola (Naroden Zavod Muzej) απεικονίζει τον Αρποκράτη (**αρ. 241**, εικ. 241), το Σάραπη (**αρ. 242**, εικ. 242), και την Ίσιδα-Τύχη (**αρ. 243**, (εικ. 243), **αρ. 244**).

Το χάλκινο ειδώλιο Αρποκράτη προέρχεται από την Ηράκλεια Λυγκηστική και τον παριστάνει γυμνό, όρθιο, με φτερούγες στη ράχη να στηρίζεται με τον αριστερό του βραχίονα σε κορμό δέντρου, στον οποίο ελίσσεται φίδι. Με το αριστερό χέρι κρατά κέρασ αφθονίας και με το δεξί φέρει το δείκτη στο στόμα. Στο κεφάλι φέρει μήνι και διπλό αιγυπτιακό στέμμα. Χρονολογείται στον 1^ο αι. μ.Χ.

Η κεφαλή του Σάραπη προέρχεται από τη θέση Grmadište, κοντά στα Bitola, και πιθανώς σχετίζεται με το χώρο της Ηράκλειας Λυγκηστικής. Ο θεός φέρει στην κορυφή της κεφαλής του κάλαθο πάνω σε στεφάνη, ο οποίος κοσμείται με κλάδους ελιάς. Καθώς βρέθηκε μαζί με νομίσματα Αντωνίνου Πίου και Μάρκου Αυρηλίου θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο γ' τέταρτο του 2^{ου} αι. μ.Χ. Παρόμοιο εικονογραφικό τύπο με την πιο πάνω κεφαλή απηχεί μια μαρμάρινη κεφαλή Σάραπη του β' μισού του 2^{ου} αι. μ.Χ. από τους Στόβους, όπου υπήρχε ιερό Αιγυπτίων θεών¹³⁹⁴. Ο Σάραπισ με κάλαθο απεικονίζεται στον οπισθότυπο νομισμάτων των Στόβων εποχής Καρακάλλα¹³⁹⁵.

Από την ίδια θέση με την κεφαλή του Σάραπη προέρχεται και το χάλκινο ειδώλιο Ίσιδας-Τύχης του 2^{ου} αι. μ.Χ. με το χαρακτηριστικό ισιακό κόμβο (**αρ. 243**). Η δεύτερη απεικόνιση Ίσιδας-Τύχης είναι μια χάλκινη προτομή με ένθετους οφθαλμούς πάνω σε βάση με επίστεψη. Φέρει διάδημα με επίθετα ελισσόμενα φίδια που κατευθύνονται στο μηνοειδές κόσμημα του κέντρου. Από πάνω παριστάνεται ήλιος και τρία στάχυα. Χρονολογείται επίσης στο 2^ο μ.Χ. Στην ίδια περίοδο χρονολογούνται και τα χάλκινα ειδώλια Ίσιδας-Τύχης από τις Κεραμειές¹³⁹⁶ και την περιοχή του Prilep¹³⁹⁷ στην Πελαγονία.

Τέλος, η μαρμάρινη ενεπίγραφη αναθηματική στήλη του 2^{ου} – 3^{ου} αι. μ.Χ. από το Bukono, **αρ. 131** με παράσταση γυναικείας μορφής σε κόγχη, που έχει προσγραφεί από

¹³⁹⁴ Düll 1977, 413-414 αρ. 276, εικ. 66.

¹³⁹⁵ Gaebler 1935, 113 αρ. 13, πίν. XXI, 31.

¹³⁹⁶ Düll 1977, 411 αρ. 272.

¹³⁹⁷ Düll 1977, 411-412 αρ. 273-274.

την παλαιότερη έρευνα στη λατρεία της Αφροδίτης, ίσως απεικονίζει την Ίσιδα, λόγω των αντικειμένων που κρατά η μορφή και της ενδυμασίας της.

Από τους πρώτους Αιγυπτίους θεούς που λατρεύτηκαν στον ελληνικό κόσμο ήταν ο Άμμων σε συνδυασμό με το Δία. Ιερό του υπήρχε στην Άφυτι Χαλκιδικής κατά τον 4^ο αι. π.Χ. όπου εντοπίζεται παλαιότερο ιερό Διονύσου¹³⁹⁸.

Από τα σημαντικότερα ιερά Αιγυπτίων θεών στο βορειοελλαδικό χώρο ήταν της Θεσσαλονίκης και των Φιλίππων¹³⁹⁹. Από το Σαραπειείο της Θεσσαλονίκης με λειτουργία από τον 3^ο αι. π.Χ. έως και την ύστερη αρχαιότητα στο δυτικό τμήμα της πόλης προέρχεται μια σειρά επιγραφικών μνημείων¹⁴⁰⁰ με πληροφορίες για τη φύση και την οργάνωση της λατρείας και τη λειτουργία συλλόγων, αναγλύφων¹⁴⁰¹ και αγαλμάτων¹⁴⁰²

¹³⁹⁸ Σχετικά βλ. εδώ στο κεφάλαιο Διόνυσος, 174.

¹³⁹⁹ Το ιερό τους βρίσκεται στη δυτική κλιτύ της Ακρόπολης των Φιλιππων σε μικρή απόσταση από τη Βασιλική Γ. Το σχετικό επιγραφικό υλικό που χρονολογείται από το 2^ο αι. μ.Χ. κ.ε. βρέθηκε διάσπαρτο στην πόλη και απαρτίζεται κυρίως από αναθηματικά μνημεία ατόμων του ανώτερου κοινωνικού στρώματος των Φιλιππων, συνήθως αξιωματούχων, στην Ίσιδα μεμονωμένα αλλά και μαζί με το Σάραπη, τον Αρποκράτη, τον Ωρο, τον αυτοκράτορα και την αποικία των Φιλιππων. Μαρτυρούνται επίσης θίασοι λατρευτών των θεοτήτων. Σχετικά βλ. πρόσφατα Χ. Τσώχος, «Το ιερό των Αιγυπτίων θεών και η λατρεία τους στους Φιλίππους μέσα από το επιγραφικό υλικό. Πρώτες παρατηρήσεις», ΑΕΜΘ 16 (2002) [2004], 83-94 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁴⁰⁰ IG X 2.1, 30 αρ. 58, 37-39 αρ. 75-83, 39- 42 αρ. 85-97, 43 αρ. 99-100, 43-44 αρ. 102-105, 44-46 αρ. 107-111, 49 αρ. 123, 80 αρ. 192, 104-106 αρ. 254-255, 270 αρ. *971.

¹⁴⁰¹ ΚΓΑΜΘ I, 65-66 αρ. 48, εικ. 130 (ανάθημα με αποτυπώματα ποδιών), 89-91 αρ. 67, εικ. 150 (αναθηματικό ανάγλυφο στον Όσιρι Μύστη, τέλη 3^{ου}-αρχές 2^{ου} αι. π.Χ.) [Ε. Βουτυράς]. *ΚΓΑΜΘ II, 39-40 αρ. 177, εικ. 465 (αναθηματικό ανάγλυφο στην Ίσιδα, α΄μισό 1^{ου} αι. π.Χ.) [Ε. Βουτυράς], 253-256 αρ. 332-336, εικ. 1020-1024 (αναθήματα με αποτυπώματα ποδιών, αυτοκρατορικοί χρόνοι) [Ε. Βουτυράς].

¹⁴⁰² ΚΓΑΜΘ I, 62-64 αρ. 46, εικ. 127-129 (αγαλμάτιο σφίγγας, 1^{ος} αι. π.Χ.) [Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού], 111-115 αρ. 84-87, εικ. 213-229 (κεφαλή Σάραπη, αγαλμάτια Αρποκράτη, Ίσιδας ή Ιερείας της, ελληνιστικοί-ρωμαϊκοί χρόνοι) [και με μεγάλη πιθανότητα το αρ. 89]. *ΚΓΑΜΘ

των λατρευόμενων θεοτήτων του οσιριακού κύκλου Σάραπη, Ίσιδας, Άνουβη¹⁴⁰³ με κυρίαρχη θεότητα την Ίσιδα με διάφορες επικλήσεις και χωριστά του Ωρου και του Αρποκράτη και μελών του ιερατείου τους. Από το σημαντικό αυτό ιερό προέρχονται αναθήματα και αγάλματα και άλλων θεοτήτων που πιθανώς συλλατρεύονταν με τις θεότητες του ιερού, τα οποία έχουν αναφερθεί στα αντίστοιχα κεφάλαια αυτής της εργασίας.

Οι θεοί Σάραπης και Ίσιδα λατρεύονταν και στη Λητή Νομού Θεσσαλονίκης, στο λόφο Ασάρ, όπου το ιερό Δήμητρας και Κόρης¹⁴⁰⁴.

Λατρεία Αιγυπτίων θεών μαρτυρείται επιγραφικά κατά το 2^ο αι. μ.Χ. στη Βέροια¹⁴⁰⁵.

Σημαντικό ήταν το ιερό της Ίσιδας στο Δίον Πιερίας¹⁴⁰⁶ ενώ από την Ποτεΐδαια Χαλκιδικής προέρχεται κείμενο με αρεταλογία της Ίσιδας¹⁴⁰⁷.

Παρόμοιο κείμενο προέρχεται και από τη Μαρώνεια στη Θράκη¹⁴⁰⁸, όπου προφανώς υπήρχε ιερό Αιγυπτίων θεών. Από τη Μαρώνεια προέρχονται επιγραφικές μαρτυρίες της λατρείας της αιγυπτιακής τριάδας και του Αρποκράτη κατά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους¹⁴⁰⁹.

II, 25 αρ. 161, εικ. 415-418 (Άνουβις, 1^{ος} αι. π.Χ.), 71 αρ. 207, εικ. 577-580 (κορμός αγαλματίου Αρποκράτη, β' μισό 2^{ου} αι. μ.Χ.) [Γ. Δεσπίνης].

¹⁴⁰³ Θεότητα που συσχετίζεται με τον Ερμή. Επιγραφικά μαρτυρείται σύλλογος Ερμανούβιδος. Σχετικά βλ. εδώ στο κεφάλαιο Ερμής, 188.

¹⁴⁰⁴ Για το ιερό βλ. εδώ στο κεφάλαιο Δήμητρα, 106. Για τις λατρευόμενες θεότητες μεταξύ αυτών και οι Αιγύπτιοι θεοί βλ. και πρόσφατα Κ. Τζαναβάρη, Κ. Φίλης, «Έρευνες στον οικισμό και τα νεκροταφεία της αρχαίας Λητής», ΑΕΜΘ 17 (2003)[2005], 159.

¹⁴⁰⁵ Κ. Τζαναβάρη, «Η λατρεία των Αιγυπτίων θεών στη Βέροια», Αρχαία Μακεδονία V, 1671-1682, ιδιαίτερα 1671-1673.

¹⁴⁰⁶ D. Pandermalis, «Ein neues Heiligtum in Dion», AA 97 (1982), 727-735.

¹⁴⁰⁷ Χρ. Βεληγιάννη, Κ. Κουσουλάκου, «Αρεταλογία Ίσιδας από την Ποτεΐδαια», Πρακτικά Β' Συνεδρίου Επιγραφικής, Θεσσαλονίκη Νοέμβριος 2001, Θεσσαλονίκη 2002.

¹⁴⁰⁸ Υ. Grandjean, Une nouvelle aréatalogie d'Isis a Maronée, EPRO 49, Leiden 1975.

¹⁴⁰⁹ ΕΘΑ, 366-368 αρ. E182-E183, πίν. 45, 378-385 αρ. E199-E201, E203, E205, πίν. 49, 51.

Θεοφόρα ονόματα

Θεοφόρα ονόματα που να σχετίζονται με τη λατρεία των Αιγυπτίων θεών δεν απαντώνται στην Άνω Μακεδονία. Κατά τους ύστερους ελληνιστικούς και τους ρωμαϊκούς χρόνους ονόματα όπως τα *Ίσίδωρος*, *Ίσιδώρα*, *Σαραπίων*, *Σεραπᾶς*, *Σεραπιακός*, απαντώνται σε επιγραφές της Θεσσαλονίκης¹⁴¹⁰. Τα *Εΐσιδώρα* (και *Ίσιδώρα*) και *Σεραποῦς* μαρτυρούνται στη Βέροια και την περιοχή της¹⁴¹¹ και τα *Σεραπίων*, *Ίσίδωρος*, *Ίσιων* στη Θράκη¹⁴¹².

¹⁴¹⁰ IG X 2.1, 156 αρ. 473, 165 αρ. 506, 209 αρ. 665, 251αρ. *887, 38 αρ. 81, 42 αρ. 95-96, 170 αρ. 521, 123 αρ. 326.

¹⁴¹¹ EKM, 164-165 αρ. 64, πίν. 50, 180 αρ. 88, 406-407 αρ. 488, πίν. 647, 317-318 αρ. 340, πίν. 613.

¹⁴¹² EΘΑ, 382-383 αρ. E204, πίν. 50, 390-393 αρ. E212, πίν. 53, 427 αρ. E279, πίν. 64 (Μαρώνεια). EΘΑ, 221-222 αρ. E21, πίν. 8 (Αβδηρα), 267-268 αρ. E84, πίν. 22 (Τόπειρος).

Αβέβαιες μαρτυρίες

Ιερά που δε μπορούν να αποδοθούν σε συγκεκριμένη θεότητα

Εκτός από τα ιερά που αναφέρθηκαν σε συσχετισμό με τις θεότητες, στο χώρο της Άνω Μακεδονίας εντοπίζονται και χώροι ιερών, για τους οποίους είτε δεν έχουμε στοιχεία ώστε να αποδοθούν στη λατρεία κάποιας συγκεκριμένης θεότητας, είτε τα στοιχεία που διαθέτουμε μέχρι στιγμής αφορούν περισσότερες από μια θεότητες. Στη θέση «ΕΒΓΕ» Πετρών Εορδαίας έχουν εντοπιστεί κατά καιρούς τυχαία επιφανειακά ευρήματα που υποδεικνύουν την πιθανή ύπαρξη οργανωμένων ιερών (αρ. 245) σε άμεση σχέση με τον ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων οικισμό των Πετρών. Από εδώ προέρχονται το ανάγλυφο με παράσταση Αθηνάς (αρ. 118), το άγαλμα Άρτεμης (αρ. 96) και από τον ευρύτερο χώρο η στήλη με την απελευθερωτική επιγραφή με ανάθεση στον Ηρακλή Κυναγίδα (αρ. 194). Η θέση βρίσκεται κοντά στην Εγνατία οδό, η οποία ανιχνεύεται από τους οδοδείκτες της. Ωστόσο η μικρή διάρκεια μέχρι στιγμής ανασκαφική έρευνα έχει αποκαλύψει τάφους παλαιοχριστιανικών χρόνων και λείψανα κτισμάτων βυζαντινών χρόνων.

Χώρους ιερών (αρ. 246) θα πρέπει να διέθετε και η Μαγούλα της Εράτουρας στην Ορεστίδα, όπου εντοπίζεται οικισμός με ενδείξεις κατοίκησης στους ελληνιστικούς και τους ρωμαϊκούς χρόνους. Από το ύψωμα προέρχεται μια ενεπίγραφη προτομή Νίκης (αρ. 223), η οποία πιθανώς κοσμούσε κάποιο κτήριο ή μνημείο ίσως λατρευτικού χαρακτήρα. Η μελλοντική ανασκαφική έρευνα θα αποφανθεί για την ορθότητα ή μη των παραπάνω.

Ο εντοπισμός αρχιτεκτονικών λειψάνων, ενός χάλκινου αγαλματίου Ηρακλή (αρ. 188) και της κεφαλής ενός επίσης χάλκινου αγάλματος στη θέση «Κοπάτσια» Λικνάδων στο νότιο τμήμα της Ορεστίδας, έχει οδηγήσει την έρευνα στην υπόθεση ότι στην περιοχή πιθανώς υψωνόταν κτήριο δημόσιου χαρακτήρα ελληνιστικών ή και ρωμαϊκών

χρόνων με χώρους λατρείας (**αρ. 247**). Στην ευρύτερη περιοχή της θέσης έχουν εντοπιστεί έργα υποδομής.

Στο ναό των Δώδεκα Αποστόλων στην αρχαία Λύκα του Αγίου Αχιλλείου Νομού Φλώρινας, που ανασκάφηκε για πρώτη φορά το 1958 και αργότερα το 1991, διατηρούνται *in situ* δυτικά του νάρθηκα αρχαία λείψανα από παλαιότερο ιερό ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων (**αρ. 248**). Αρκετό από το αρχαίο οικοδομικό υλικό χρησιμοποιήθηκε για την ανέγερση του χριστιανικού ναού. Δύο ιωνικές βάσεις στήριζαν τους κίονες του κεντρικού κλίτους, ενώ ασβεστολιθικοί δόμοι χρησιμοποιήθηκαν ως παραστάδες και άλλο αρχιτεκτονικό υλικό στην έδραση του νότιου τοίχου του ναού. Ένας μαρμάρινος βωμός χρησίμευσε ως Αγία Τράπεζα. Κατά την ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν και άλλα μέλη, γλυπτά, στήλες και μία ενεπίγραφη πλάκα. Η ταυτότητα της λατρευόμενης θεότητας δεν έχει προσδιοριστεί. Πιθανώς η ενεπίγραφη αναθηματική στήλη **αρ. 284**¹⁴¹³ που προέρχεται από τον ευρύτερο χώρο να σχετίζεται με αυτό το ιερό.

¹⁴¹³ Σχετικά πρβλ. και εδώ στο κεφάλαιο Δίας, 60 και *ambigua*, 328.

Θεότητες των οποίων το όνομα δεν παραδίδεται ή δε σώζεται

Ένας μεγάλος αριθμός ανεπίγραφων μνημείων, προερχόμενων από διάφορες θέσεις της Άνω Μακεδονίας, μπορεί να προσγραφεί στη λατρεία θεοτήτων που δεν κατονομάζονται, είτε επειδή δεν αναγραφόταν το όνομα της θεότητας είτε επειδή απλώς αυτό δε διατηρήθηκε. Ορισμένα από αυτά τα μνημεία εξετάζονται εδώ λόγω της αναφοράς τους σε ιερείς θεοτήτων που επίσης δε μας παραδίδονται εξαιτίας της αποσπασματικότητας του μνημείου.

Ελίμεια

Μία χαμένη σήμερα πορολιθική πλάκα με αναθηματική επιγραφή σε θεότητα ήταν κάποτε εντοιχισμένη στην εκκλησία των Αγίων Αποστόλων στον Άγιο Γεώργιο Γρεβενών στην Ελίμεια (αρ. 249, εικ. 249). Η αποσπασματική επιγραφή παρέχει την πληροφορία ότι πρόκειται για ανάθημα του *Νεοπτολέμου του Δημητρίου*, ο οποίος φέρει το παρωνύμιο *ὁ καὶ Γναῶς*. Η χρονολογική τοποθέτηση της ανάθεσης στο 153/4 μ.Χ. (μακεδονική χρονολογία) δίνεται στους πρώτους σωζόμενους στίχους της επιγραφής, [*έρητεύο*]ντος κάποιου, του οποίου το όνομα δε διατηρήθηκε. Για το στ. 4 οι Ριζάκης και Τουράτσογλου προτείνουν *κατεσκε]ύασ[ε]* ή *έπεσκε]ύασ[ε]*. Αν η πρότασή τους είναι ορθή, τότε πιθανώς η επιγραφή αναφέρεται στην ίδρυση ή την επισκευή μνημείου ή κτηρίου αφιερωμένου στη λατρεία θεότητας, της οποίας το όνομα δε σώθηκε, με έξοδα του αναθέτη.

Την πληροφορία επισκευής κτηρίου(ς), ίσως ιερού, όταν ιερέας ήταν ο *Νείκανδρος* του *Δημητρίου*, παραδίδει και το κείμενο της επιγραφής αρ. 250 (εικ. 250). Η επιγραφή χαράχθηκε σε τμήμα αρχιτεκτονικού μέλους του κτηρίου, που προέρχεται από τη θέση «Κάστρο» του Αγίου Γεωργίου Γρεβενών. Το μνημείο αποτελεί παλαιό εύρημα και

σήμερα θεωρείται χαμένο. Χρονολογείται σύμφωνα με το κείμενο της επιγραφής στο 188/9 μ.Χ. (ακτιακή χρονολογία).

Οι δύο πιο πάνω μαρτυρίες φαίνονται παρόμοιες αφού αναφέρονται σε επισκευή κτηρίου. Το γεγονός ότι προέρχονται και από την ίδια περιοχή, οδηγεί στην αναζήτηση κτηρίου με λατρευτική χρήση στην ευρύτερη περιοχή του Αγίου Γεωργίου Γρεβενών, η οποία έχει δώσει και άλλες μαρτυρίες που σχετίζονται με λατρείες.

Από τον οικισμό της Αιανής προέρχεται η μικρή μαρμάρινη αναθηματική στήλη του β' μισού του 2^{ου} αι. μ.Χ. **αρ. 251** (εικ. 251), που φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αιανής. Διατηρεί την κεφαλή γυναικείας μορφής με μακριά κόμη και στεφάνη και τρίστιχη δυσανάγνωστη επιγραφή, από την οποία διαβάζεται η τελευταία λέξη *εὐχὴν*. Η γυναικεία μορφή μπορεί να ταυτιστεί με θεότητα.

Η μαρμάρινη ενεπίγραφη αναθηματική στήλη της Αρχαιολογικής Συλλογής Κοζάνης **αρ. 252** (εικ. 252) προέρχεται πιθανότατα από την Καισαρεία στην Ελίμεια. Αποτελεί ανάθημα ενός *Θεωδώρου* και διατηρεί τμήμα ανάγλυφης παράστασης με ανδρική μορφή με χιτωνίσκο και ψηλά υποδήματα που κρατά ράβδο ή σκήπτρο. Οι εκδότες της επιγραφής την χρονολογούν στο 2^ο-3^ο αι. μ.Χ. Είναι δύσκολο να ταυτιστεί η παριστανόμενη μορφή καθώς και ο θεός-αποδέκτης της ανάθεσης.

Τμήμα ανδρικής ιματιοφόρου μορφής με κερατόμορφο ρυτό ή κέρας Αμαλθείας διατηρεί και η μαρμάρινη ενεπίγραφη στήλη **αρ. 253** (εικ. 253) του Αρχαιολογικού Μουσείου Αιανής από την περιοχή της Αιανής. Η στήλη, που χρονολογείται στο α' μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ., αποτελούσε ανάθημα στην παριστανόμενη θεότητα του *Κρισπιανού τοῦ Ἀδέου* αγορανόμου ή κάποιου άλλου προσώπου όταν ο παραπάνω ήταν αγορανόμος.

Ορεστίδα

Ένα ιερό θεότητας, της οποίας η ταυτότητα δε μπορεί να προσδιοριστεί, εντοπίζεται στη θέση «Παραβέλλα» Άργους Ορεστικού στην Ορεστίδα (**αρ. 254**). Από τη θέση αναφέρεται ένα λατρευτικό άγαλμα θεότητας ρωμαϊκών χρόνων.

Λυγκηστίδα

Από το Turigran της περιοχής του Suvodol στα όρια Λυγκηστίδας και Πελαγονίας προέρχεται ένα τμήμα ενεπίγραφου βωμού του 2^{ου}-3^{ου} αι.μ.Χ. (**αρ. 255**, εικ. 255). Σύμφωνα με το κείμενο της επιγραφής, από την πώληση κάποιου δούλου του Ανεικίτου, ο αναθέτης ανείγηρε, προφανώς, το βωμό και τον κίονα, ο οποίος δε διατηρήθηκε. Η ανάθεση αυτή θα πρέπει να έγινε σε κάποιο από τα ιερά της περιοχής.

Ένας χαμένος σήμερα μαρμάρινος κίονας από το Suvodol (**αρ. 256**), έφερε απελευθερωτική επιγραφή με ανάθεση σε γυναικεία θεότητα, η οποία δεν κατονομάζεται, δηλώνεται όμως με τον προσδιορισμό *θεᾶ*. Οι εκδότες της επιγραφής την χρονολογούν στον 3^ο αι. μ.Χ. Η θεά στην οποία απευθύνεται ο αναθέτης θα μπορούσε ίσως να είναι η Πασικράτα, όπως υποθέτει και η Düll. Από την ίδια θέση προέρχεται και ο **αρ. 171** όπου αναφέρεται το όνομα της θεάς. Είναι πιθανή η θέση ιερού της θεάς κοντά στο Suvodol.

Προβληματική παραμένει η ερμηνεία του μαρμάρινου ενεπίγραφου αναθηματικού αναγλύφου **αρ. 257**, από την Ηράκλεια Λυγκηστική. Το χαμένο σήμερα μνημείο αποτελούσε ανάθημα των *Διονυσί[ου:]* και *Λαλκίας* σε γυναικεία θεότητα που δεν κατονομάζεται, έφερε όμως παράσταση Ποσειδώνα, έτοιμου να επιβιβαστεί σε πλοιάριο. Η Düll αναφέρει τη στήλη ως ανάθημα στον Ποσειδώνα χωρίς να έχει υπ'όψιν της την επιγραφή. Οι εκδότες της επιγραφής χρονολογούν το μνημείο στο 2^ο-3^ο αι. μ.Χ.

Αναφορά σε ανδρική θεότητα παραδίδει και ο μαρμάρινος βωμός που παραμένει εντοιχισμένος στον Πύργο του Ρολογιού σε κεντρικό σημείο της πόλης των Bitola (**αρ. 258**, εικ. 258). Οι εκδότες των IG υποθέτουν ότι η αιτιατική *θεόν* του κειμένου της επιγραφής υπαινίσσεται κάποιο άγαλμα θεότητας.

Ένα μαρμάρينو ιωνικό ενεπίγραφο κιονόκρανο του 3^{ου} αι. μ.Χ. από τα ερείπια αρχαίου ναού, σύμφωνα με τον Curtis, στην περιοχή Vašarejka (**αρ. 259**, εικ. 259) έφερε απελευθερωτική επιγραφή με ανάθεση σε θεότητα, της οποίας η ταυτότητα παραμένει αδιευκρίνιστη. Πρόκειται για ένα χαμένο σήμερα μνημείο με περιπετειώδη ιστορία, το κείμενο του οποίου περιλαμβάνει πολλά από τα στοιχεία των απελευθερωτικών πράξεων. Η ανάγνωση ΕΚΑΤΗ όμως στον πρώτο σωζόμενο στίχο δεν είναι βέβαιο ότι αναφέρεται

στη γνωστή θεότητα. Ο συσχετισμός του μνημείου με την Άρτεμη Εφεσία είναι πολύ πιθανός¹⁴¹⁴.

¹⁴¹⁴ Βλ. και εδώ στο κεφάλαιο Άρτεμη, Εκάτη, Πασικράτα, 137, 207, 211.

Οικιακή λατρεία

Η πεποίθηση ότι η παρουσία του θεού υπήρχε σε κάθε χώρο του σπιτιού ήταν έντονη στην αρχαιότητα. Η εστία στο κέντρο του οίκου, όπου έκαιγε φωτιά, προστατευόταν από τους *έφέστιους θεούς*. Η Εστία¹⁴¹⁵ συνδεόταν περισσότερο από κάθε θεότητα με το χώρο αυτό του οίκου και απολάμβανε θυσίες και προσφορά από το γεύμα. Ο Δίας Κτήσιος επίσης λατρευόταν στον οίκο λόγω του συσχετισμού του με την παρουσία των ιδιωτών¹⁴¹⁶. Μία ερμαϊκή στήλη βρισκόταν πολλές φορές στην είσοδο των σπιτιών¹⁴¹⁷. Σε ιδιαίτερους χώρους των κατοικιών ή στην αυλή λατρεύονταν και άλλοι θεοί, όπως μαρτυρούν μικροί βωμοί, πήλινα ειδώλια και κατάλοιπα τελετουργιών¹⁴¹⁸.

Ελίμεια

Ένας χώρος άσκησης οικιακής λατρείας αναφέρεται στη θέση κοντά στο σύγχρονο οικισμό του Πολυμύλου, όπου υπάρχουν ίχνη κατοίκησης από τους προϊστορικούς χρόνους. Η αρχαία πόλη αναπτύσσεται κατά τους ελληνιστικούς χρόνους με επιβίωση στους ρωμαϊκούς και στους πρώιμους βυζαντινούς. Ο ανεσκαμμένος χώρος αποτελεί τμήμα της κάτω πόλης και συνδέεται με την άνω πόλη, η οποία αναπτύσσεται στον υπερκείμενο λόφο. Σε κτηριακό συγκρότημα του οικισμού αποκαλύφθηκε χώρος με βωμό-εστία και κινητά ευρήματα όπως αναθηματικά ανάγλυφα Διός Υψίστου και Αθηνάς (αρ. 261, 262, εικ. 261, 262) καθώς και περιρραντήριο. Η θέση και το είδος των ευρημάτων οδήγησε την έρευνα στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για οικιακό ιερό (αρ. 260, εικ. 260).

¹⁴¹⁵ Βλ. εδώ στο κεφάλαιο Εστία, 220.

¹⁴¹⁶ Βλ. εδώ στο κεφάλαιο Δίας, 83.

¹⁴¹⁷ Βλ. εδώ στο κεφάλαιο Ερμής, 181 κ.ε.

¹⁴¹⁸ Με τελετουργικούς καθαρισμούς σχετιζόταν η λατρεία των Κορυβάντων που μαρτυρείται στον οικισμό της Άνω Τούμπας Θεσσαλονίκης και χρονολογείται στον 4^ο αι. π.Χ. Σχετικά βλ. εδώ στο κεφάλαιο Μητέρα των Θεών-Κυβέλη, 300-301.

Εορδαία

Σε οικία που συμβατικά καλείται «Σπίτι του Ιόλλα» στο νότιο πλάτωμα του ελληνιστικού οικισμού των Πετρών στην Εορδαία έχει αποκαλυφθεί ισόγειος ανεξάρτητος χώρος οικιακής λατρείας (**αρ. 263**). Σε μία από τις γωνίες του αποκαλύφθηκαν οκτώ ειδώλια γυναικείων θεοτήτων (**αρ. 264-271**, εικ. 264-271) και πέντε χάλκινα κουδούνια (**αρ. 272-276**, εικ. 272-276). Τα αντικείμενα ήταν πιθανώς τοποθετημένα σε ράφι στον τοίχο ή αναρτημένα.

Ορεστίδα

Σε τμήμα οικισμού ελληνιστικών χρόνων στη θέση «Μπουφάρι» ή «Άγιος Αθανάσιος» Απιδέας Βοΐου, στο νότιο τμήμα της Ορεστίδας, όπου έχει αποκαλυφθεί οικοδομικό συγκρότημα τριών κατοικιών, εντοπίστηκε σύνολο αντικειμένων που μπορεί να δικαιολογήσει άσκηση οικιακής λατρείας (**αρ. 277**, εικ. 277). Πρόκειται για χάλκινο ειδώλιο Ηρακλή (**αρ. 187**), τμήματα τριών πήλινων θυμιατηρίων (**αρ. 278**, εικ. 278), μήτρες πήλινων ειδωλίων και ένα αγαλμάτιο γυναικείας μορφής που κρατά μήλα (**αρ. 279**, εικ. 279). Το σύνολο χρονολογείται από τον 3^ο αι. π.Χ. και μετά.

Στην ανασκαφική τομή II του αρχαίου οικισμού της Λύκας στο νησί του Αγίου Αχιλλείου Νομού Φλώρινας ήρθε στο φως ένα κλειστό σύνολο από επτά χάλκινα νομίσματα, τρία πήλινα θυμιατήρια και αργυρά ελάσματα, που, παρά τον προχωρημένο βαθμό διάβρωσής τους, διατηρούν τμήμα παράστασης ιωνικού κίονα, γυναικείας μορφής και ανθρώπινων οφθαλμών (**αρ. 281α, 281β**, εικ. 281α, 281β). Η θέση και η κατάσταση εύρεσης των πιο πάνω αντικειμένων χρονολογημένων από τους ελληνιστικούς χρόνους και μετά θα μπορούσαν να δηλώνουν, σύμφωνα με την ανασκαφεία, μια τελετουργική πράξη, που πιθανώς σχετίζεται με τη λατρεία κάποιας θεότητας. Η περιορισμένη μέχρι στιγμής ανασκαφική έρευνα δεν μπορεί να προσδιορίσει αν πρόκειται για κάποιο δημόσιο ή ιδιωτικό ιερό (**αρ. 280**).

Η οικιακή λατρεία απαντάται σχετικά συχνά στη Μακεδονία. Ενδεικτικά αναφέρουμε δύο περιπτώσεις. Ίχνη οικιακής λατρείας με βωμίσκους, θυμιατήρια, πήλινα ειδώλια Αφροδίτης και Κυβέλης και τελετουργικά αγγεία εντοπίζονται σε τμήμα του

οικισμού της Καλλίπετρας, της περιοχής της Λευκόπετρας Ημαθίας, που χρονολογείται στους ελληνοιστικούς χρόνους¹⁴¹⁹.

Οικία του 4^{ου} αι. π.Χ. εντός του οικισμού της αρχαίας Αμφίπολης¹⁴²⁰ στέγαζε σε μεταγενέστερες οικοδομικές φάσεις ελληνοιστικών και ρωμαϊκών χρόνων οικιακά ιερά θεοτήτων Κυβέλης, Άρτεμης Ταυροπόλου και ίσως και Ασκληπιού.

Αταύτιστα αντικείμενα

Από τις εκθέσεις του Κεραμόπουλλου είναι γνωστό ένα τμήμα μαρμάρινου (;) αναγλύφου με παράσταση φιδιού που ελίσσεται σε κορμό δέντρου (**αρ. 281**). Ως τόπος προέλευσης αναφέρεται η θέση «Μπουφάρυ» ή «Άγιος Αθανάσιος» Απιδέας Βοΐου. Δεν είναι δυνατό να διευκρινιστεί αν το αντικείμενο αυτό συσχετίζεται με το χώρο οικιακής λατρείας στη θέση, ο οποίος αποκαλύφθηκε μόλις στο 1992, 1994. Ανάγλυφα με παραστάσεις φιδιών σχετίζονται με τη λατρεία του Ασκληπιού. Πλαισιώνουν όμως και παραστάσεις Απόλλωνα και Άρτεμης, καθώς και παραστάσεις Αλεξανδρολατρείας, όπως αυτές από το βόρειο τμήμα της Λυγκηστίδας¹⁴²¹.

Ambigua

Δύο αποσπασματικά γυναικεία αγάλματα της Αρχαιολογικής Συλλογής Κοζάνης ρωμαϊκών χρόνων (**αρ. 282**, εικ. 282, **αρ. 283**, εικ. 283), έργα καλλιτεχνικής αξίας, προέρχονται από τις Λικνάδες Βοΐου και τη θέση «Γκορτσιά» ή «Διακλάδωση» στη Ορεστίδα, όπου εντοπίζεται ιερό Εκάτης και ίσως και άλλων θεοτήτων (**αρ. 169**). Είναι πολύ πιθανό οι παριστανόμενες μορφές να είναι μορφές θεοτήτων.

¹⁴¹⁹ Λ. Στεφανή, «Η οργάνωση του χώρου σε μια ημιορεινή περιοχή του Βερμίου : Το παράδειγμα της Λευκόπετρας Ημαθίας», ΑΕΜΘ 16 (2002) [2004], 537-539, εικ. 18.

¹⁴²⁰ Π. Μάλαμα, Α. Σαλονικιός, «Οικιστικά κατάλοιπα από την αρχαία Αμφίπολη. Σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Δ. Κυπριανίδη», ΑΕΜΘ 16 (2002) [2004], 150-155, εικ. 6-11.

¹⁴²¹ Βλ. εδώ στο κεφάλαιο Αλέξανδρος, 267 κ.ε.

Μια χαμένη σήμερα επιγραφή από τον Άγιο Αχίλλειο στις Πρέσπες (**αρ. 284**, εικ. 284), τμήμα που κατά την αρχαιότητα ανήκε στη Λυγκηστίδα με την αναφορά *Δί Κυρίω Δημητρίω* χρονολογείται στο 2^ο αι. μ.Χ. Η επιγραφή ήταν χαραγμένη στον κορμό ορθογώνιας στήλης με αετωματική επίστεψη, η οποία έφερε και μία μεταγενέστερη επιγραφή. Το μνημείο συγκαταλέγεται στα αμφίβολα μνημεία της παρούσας εργασίας, λόγω προβλημάτων στην ανάγνωση της επιγραφής. Δεν είναι βέβαιη η ανάγνωση Δί στον τέταρτο στίχο. Η επίκληση *Κυρίω* χρησιμοποιείται συχνά για διάφορες ελληνικές θεότητες κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους¹⁴²². Το μνημείο σήμερα είναι χαμένο, οπότε δεν μπορεί να διευκρινιστεί αν ο Δίας είναι η θεότητα αποδέκτης της πιθανής ανάθεσης. Είναι πολύ πιθανό να συσχετίζεται με το ιερό **αρ. 248**.

¹⁴²² Σχετικά βλ. Χ. Βεληγιάννη, «Αφιέρωση στον Ποσειδώνα από Θράκα στην Ανατολική Μακεδονία», Τεκμήρια Γ' (1997), 154 και υποσ. 7 με παραδείγματα.

«Συμβολικός παραλληλισμός» - Οι μαρτυρίες των επιτυμβίων μνημείων

Από τους ελληνιστικούς χρόνους και μετά ο αφηρωισμός ενός νεκρού αποτελούσε συχνό φαινόμενο που καταρχήν γίνεται αντιληπτό με το χαρακτηρισμό *ήρωας* ή *ήρώισσα*, συνήθως σε δοτική πτώση, ο οποίος απαντάται στις επιτύμβιες επιγραφές. Το γενικό αυτό φαινόμενο αντανακλά την ιδιωτική πρωτοβουλία για την απόδοση ειδικής λατρευτικής τιμής σ' ένα πρόσωπο. Η αντίληψη για την ηρωική υπόσταση του νεκρού σε μεταγενέστερες περιόδους, όπως η ελληνιστική και η ρωμαϊκή, είχε ως αποτέλεσμα την απόδοση σ' αυτόν ιδιοτήτων μορφών του μύθου ακόμα και την ταύτισή του με θεούς, φαινόμενο που η έρευνα αποκάλεσε και χαρακτήρισε ως «θεοποίηση»¹⁴²³. Θεοί και οι ήρωες αποτελούν δύο ξεχωριστές ομάδες, που συνθέτουν τη σφαίρα του ιερού, επομένως είναι θέσει ισχυρότερες έναντι των ανθρώπων. Μπορεί να θεωρηθεί λοιπόν πολύ φυσικό η διαδικασία που οδηγεί κάθε φορά στη «θεοποίηση» να είναι συγκεκριμένη και το αποτέλεσμά της να προκύπτει υπό όρους, οπότε σε καμία περίπτωση τα επιτύμβια μνημεία που απεικονίζουν κοινούς θνητούς δεν προϋποθέτουν διαδικασία θεοποίησης.

Η συμβολή των επιτυμβίων αναγλύφων των ρωμαϊκών χρόνων στη μελέτη των λατρειών μιας περιοχής έγκειται στο ότι απεικονίζοντας το νεκρό σε μορφή ή με τα σύμβολα της θεότητας πληροφορούν ότι η συγκεκριμένη θεότητα ήταν γνωστή και λατρευόταν κάπου στην περιοχή, παραδίδουν δε αγαλματικούς τύπους που πολλές φορές απηχούν λατρευτικά αγάλματα σε ιερά της ίδιας ή όμορων περιοχών.

Ο όρος «συμβολικός παραλληλισμός» που χρησιμοποιήθηκε αρκετές φορές στα κεφάλαια της παρούσας εργασίας για τις μαρτυρίες των επιτυμβίων μνημείων οφείλεται

¹⁴²³ Για το θέμα της «θεοποίησης» των νεκρών στον ελληνικό κόσμο βλ. M. Waelkens, «Privatdeifikation in Kleinasien und in der griechisch-römischen Welt. Zu einer neuen Grabinschrift aus Phrygien» στο : Scripta P. Naster oblata. II, Orientalia Antiqua, Louvain-la-Neuve 1983, 259-309. Για τη διάδοσή του στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία πρβλ. Wrede 1981. Πρβλ. Βουτυράς 1990, 148-149 και υποσ. 91. Σχετικά βλ. και εδώ, στο κεφάλαιο *Ήρωας υπέας*, 279-280.

στον E. Panofsky¹⁴²⁴ («symbolische Parallelisierung»). Δεν έχουμε δηλαδή απεικόνιση της ίδιας της θεότητας αλλά μίας θνητής ύπαρξης σε μορφή ή με τα σύμβολα του θεού, ένα συμβολικό παράλληλό του¹⁴²⁵.

Για μνημεία αυτού του τύπου από την Άνω Μακεδονία χρήσιμες είναι οι πρώτες αναφορές του Παπαδάκι. Συγκεκριμένα για επιτύμβιο ενεπίγραφο ανάγλυφο από τους Πύργους Εορδαίας (πρώην «Κατράνιτσα»)¹⁴²⁶ σημειώνει «...*ἀνάγλυφον Ἡρακλέους (ἢ ὡς Ἡρακλέους) ...*»¹⁴²⁷. Για άλλο επιτύμβιο από την Εορδαία με παράσταση, μεταξύ άλλων, μορφής σε τύπο Ἄρτεμις αναφέρει «...*μέγα ἀνάγλυφον Ἀρτέμιδος καί 4-5 ἄλλων μορφῶν (ἐπί 2 ἐπαλλήλων πεδίων)...*, *ἀλλ' ἐπιτύμβιον φαίνεται καί το ὕτο...*»¹⁴²⁸ και για επιτύμβιο ανάγλυφο από τη Λυγκηστίδα (Κάτω Κλέστενα (;) βόρεια της Φλώρινας) «...*ἀνάγλυφον ...5 μειζόνων μορφῶν... ἐν αἷς πιθανῶς Ζεύς καί Ἡρακλῆς καί Ἀσκληπιός ἀναγνωρίζονται ἀλλ' ἐπιτύμβιον προφανῶς μειγνύον πάλιν παραστάσεις ἐπιχωρίων θεῶν καί νεκρῶν...*»¹⁴²⁹. Στην ίδια κατηγορία πιθανότατα ανήκει και ένα ανάγλυφο άγνωστης προέλευσης, που κατά την Τουρκοκρατία βρισκόταν στην Πτολεμαΐδα, με παράσταση Ερμή «(*ἢ ὡς Ἐρμοῦ*)»¹⁴³⁰ συνοδευόμενου από γυναικεία μορφή που κρατά στέφανο.

¹⁴²⁴ E. Panofsky, *Tomb Sculpture* (1964), 23 κ.ε.

¹⁴²⁵ Διεξοδική συζήτηση για το θέμα και συγκεντρωμένη βιβλιογραφία παραδίδει ο E. Voutiras, «Aphrodite Nymphia» στο : *Griechenland in der Kaiserzeit. Neue Funde und Forschungen zu Skulptur, Architektur und Topographie*, Institut für Klassische Archäologie Universität Bern, 107-114, πίν. 25-26.

¹⁴²⁶ Αρχαιολογικό Μουσείο Κοζάνης αρ. ευρετ. 43. Ριζάκης-Τουράτσογλου 1985, 124-125 αρ. 129, πίν. 49 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία).

¹⁴²⁷ Παπαδάκις 1913, 434 αρ. 13.

¹⁴²⁸ Παπαδάκις 1913, 435 αρ. 18.

¹⁴²⁹ Παπαδάκις 1913, 438 αρ. 22Α.

¹⁴³⁰ Παπαδάκις 1913, 436 αρ. 19 Α.

Παραστάσεις μορφών σε αγαλματικούς τύπους θεών ή με σύμβολα θεών σε επιτύμβιες στήλες από την Άνω Μακεδονία και ιδιαίτερα από τη Λυγκηστίδα έχουν συγκεντρώσει οι Ριζάκης και Τουράτσογλου, οι οποίοι συμπεριλαμβάνουν και τα περισσότερα από τα πιο πάνω παραδείγματα¹⁴³¹, ενώ από το βορειότερο μακεδονικό χώρο η Düll¹⁴³².

Σε επιτύμβιο ανάγλυφο των μέσων του 3^{ου} αι. μ.Χ. από την περιοχή της Ηράκλειας Λυγκηστικής η μορφή του Τελεσφόρου απεικονίζεται ως «συμβολικό παράλληλο» μαζί με τον ήρωα ιππέα¹⁴³³. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στις παραστάσεις Τελεσφόρου σε επιτύμβια ανάγλυφα του 2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ. από το Kavadarci και το Stari Grad της Πελαγονίας¹⁴³⁴.

Ηρακλής καθώς και Ηρακλής και Ερμής ως «συμβολικά παράλληλα» απεικονίζονται σε επιτύμβια ανάγλυφα αυτοκρατορικών χρόνων από τους Πύργους Εορδαίας¹⁴³⁵ και το Σκοπό Φλώρινας στη Λυγκηστίδα¹⁴³⁶ αντίστοιχα.

Τα σύμβολα του Ερμή, πολλές φορές σε συνδυασμό με αυτά του Ηρακλή, φέρουν μορφές αφηρωϊσμένων νεκρών όπως σε επιτύμβιο μνημείο των αρχών του 3^{ου} αι. μ.Χ. από την Ηράκλεια Λυγκηστική¹⁴³⁷. Παρόμοιοι τύποι συναντώνται και σε επιτύμβιους βωμούς αυτοκρατορικών χρόνων από τη Θεσσαλονίκη και τη Βέροια¹⁴³⁸.

Ο Ηρακλής συνοδεύεται συχνά από μορφές στον τύπο του Ήρωα ιππέα ή του Ερμή. Επιτύμβια ανάγλυφα με ανάλογες παραστάσεις προέρχονται από το Δοξάτο

¹⁴³¹ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 144-146 αρ. 157, 149-150 αρ. 162.

¹⁴³² Düll 1975, 115-135.

¹⁴³³ Düll 1977, 364-365 αρ. 182, εικ. 56.

¹⁴³⁴ Düll 1977, 366-367 αρ. 185, 187.

¹⁴³⁵ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 124-125 αρ. 129, πίν. 49.

¹⁴³⁶ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 149-150 αρ. 162, πίν. 62.

¹⁴³⁷ Düll 1977, 345 αρ. 142 με την αναφορά ότι πρόκειται για αναθηματική στήλη. Το μνημείο είναι επιτύμβιο.

¹⁴³⁸ Π. Αδάμ-Βελένη, Μακεδονικοί βωμοί. Τιμητικοί και ταφικοί βωμοί αυτοκρατορικών χρόνων στη Θεσσαλονίκη, πρωτεύουσα της Μακεδονίας και στη Βέροια, πρωτεύουσα του Κοινού των Μακεδόνων, Αθήνα 2002, 85, 188 αρ. 159 (Θεσσαλονίκη), 244-246 αρ. 330-332 (Βέροια).

Δράμας¹⁴³⁹ την Ηράκλεια Λυγκηστική¹⁴⁴⁰ και από το Brod¹⁴⁴¹ στην ευρύτερη περιοχή των Bitola στη Β. Λυγκηστίδα, και χρονολογούνται στο α΄ μισό του 2^{ου} και το α΄ μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ. αντίστοιχα. Στην ίδια κατεύθυνση βρίσκονται και τα ενεπίγραφα επιτύμβια ανάγλυφα αυτοκρατορικών χρόνων από τις Κεραμειές¹⁴⁴² και το Prilep¹⁴⁴³ της Πελαγονίας. Επίσης αξίζει να σημειωθούν τα ανάγλυφα από την Κολοβαίσα¹⁴⁴⁴ και το Kudretni¹⁴⁴⁵ στην περιοχή του Prilep, όπως και το επιτύμβιο ανάγλυφο με μορφές στον τύπο του Ηρακλή και του Έρωτα από τη Στύβερα¹⁴⁴⁶ της ίδιας περιόδου. Το ότι αφηρωισμένοι νεκροί απεικονίζονται με τον τρόπο αυτό οφείλεται στην ηρωική υπόσταση του Ηρακλή και τις αρετές που αυτός αντιπροσωπεύει.

Σε επιτύμβιο μνημείο με επίγραμμα, που χρονολογείται στο 2^ο ή τον 3^ο αι. μ.Χ. η νεκρή απεικονίζεται συμβολικά στον εικονογραφικό τύπο της Αφροδίτης Fréjus¹⁴⁴⁷. Σε μία σειρά επιτυμβίων μνημείων του 3^{ου} αι. μ.Χ.¹⁴⁴⁸ από θέσεις της Πελαγονίας η Düll έχει αναγνωρίσει τύπους της Αφροδίτης για την συμβολική απεικόνιση γυναικείων μορφών. Η μορφή συνοδεύεται από τον Ηρακλή ή τον Έρωτα.

Την παρουσία της Αθηνάς δηλώνουν και παραστάσεις-«συμβολικά παράλληλα» σε δύο επιτύμβια μνημεία του 3^{ου} αι. μ.Χ. από θέσεις της Πελαγονίας¹⁴⁴⁹.

Συμβολική απεικόνιση Διονύσου φέρει επιτύμβιο ανάγλυφο των μέσων του 2^{ου} αι. μ.Χ. από το Prilepec της Πελαγονίας¹⁴⁵⁰ δηλώνοντας την απήχηση της λατρείας του στην

¹⁴³⁹ Iliadou 1998, 161-163 αρ. 23

¹⁴⁴⁰ Πρόκειται για ενεπίγραφο μνημείο. Σχετικά βλ. Düll 1977, 332-333 αρ. 115.

¹⁴⁴¹ Düll 1977, 331-332 αρ. 113.

¹⁴⁴² Düll 1977, 334-335 αρ. 118, εικ. 7.

¹⁴⁴³ Düll 1977, 338-339 αρ. 129.

¹⁴⁴⁴ Düll 1977, 335 αρ. 119.

¹⁴⁴⁵ Düll 1977, 336 αρ. 122.

¹⁴⁴⁶ Düll 1977, 343-344 αρ. 136.

¹⁴⁴⁷ IG X 2.1, 119 αρ. 299. Πρβλ. Βουτυράς 1999, 1330 και υποσ. 6 με σχολιασμό για τη χρήση του τύπου και τη σχετική βιβλιογραφία. Επίσης βλ. E. Voutiras, ό.π.

¹⁴⁴⁸ Düll 1977, 45-47, 269-270 αρ. 1-2, 271-272 αρ. 4-5, 274 αρ. 8.

¹⁴⁴⁹ Düll 1977, 73-74, 311-312 αρ. 78, 315 αρ. 85.

¹⁴⁵⁰ Düll 1977, 305 αρ. 103.

περιοχή, ενώ παρόμοιο είναι πιθανότατα επιτύμβιο ανάγλυφο με τη μορφή του Αλεξάνδρου από τη Λυγκηστίδα¹⁴⁵¹.

¹⁴⁵¹ Σχετικά βλ. εδώ, 267.

Συμπεράσματα

Ο όρος «πάνθεον» στην αρχαιότητα δηλώνει μ' έναν εντελώς γενικό τρόπο το σύνολο των θεοτήτων μιας περιοχής συνήθως σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Μέσα σ' αυτό το θρησκευτικό σύστημα, όπως παρατηρεί ο J.-P. Vernant¹⁴⁵² κάθε θεότητα έχει λειτουργικό ρόλο και επιρροή σε τομέα ή τομείς προσδιορισμένους με σαφήνεια και διαμορφωμένες σχέσεις με τις άλλες θεότητες. Ωστόσο, η αποδοχή αυτού του όρου, όσο χρήσιμος κι αν θεωρείται, όπως και ο τρόπος επεξεργασίας των μαρτυριών που διαθέτουμε κατά θεότητα αποτελούν ένα εργαλείο μεθόδου και ένα μέσο ταξινόμησης, από τα οποία όμως δεν παύουν να προκύπτουν οι σχετικές δυσκολίες, ιδέα που δέχονται και αναλύουν και οι J.N. Bremmer¹⁴⁵³ και Ε. Βουτυράς¹⁴⁵⁴. Οι θεοί των Ελλήνων αποτελούσαν συνήθως πολύπλοκες προσωπικότητες, οι οποίες εμφανίζονταν με διαφορετικές υποστάσεις, και μάλιστα στην ίδια περιοχή, χωρίς όμως να έχουν υποστεί αλλαγές η λατρευτική τους ταυτότητα ή η μυθολογική τους συγγένεια.

Ανω Μακεδονία : ο χώρος και ο χρόνος. Κοινωνία : το προμακεδονικό υπόστρωμα, οι Μακεδόνες, οι ξένοι. Στοιχεία λατρείας

Η προσήλωση των λαϊκών στρωμάτων στις εθνικές τους λατρείες και παραδόσεις, ακόμη και σε περιόδους που κινδυνεύουν να χάσουν την εθνική τους γλώσσα και ταυτότητα, συντελούσε περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο παράγοντα στην επιβίωση

¹⁴⁵² J.-P. Vernant, *Mythe et société en Grèce ancienne*, Paris 1974, 104.

¹⁴⁵³ J.N. Bremmer, *Götter, Mythen und Heiligtümer im antiken Griechenland*, Darmstadt 1996, 18-19.

¹⁴⁵⁴ Voutiras 1998, 111.

των τοπικών ιδιοτυπιών του ελληνορωμαϊκού κόσμου, σε αντίθεση με την παιδεία που αποτελούσε τον βασικότερο όρο της πολιτιστικής του ενοποίησης.

Για τη θρησκεία στην αρχαία Μακεδονία η Παπάζογλου¹⁴⁵⁵ έχει διατυπώσει την άποψη ότι είναι εκείνος ο τομέας της κοινωνικής ζωής που παρουσιάζει τη μεγαλύτερη πρωτοτυπία. Αυτό οφείλεται στο ότι η διαμόρφωση της θρησκευτικής νοοτροπίας υπήρξε το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης δύο βασικών αντιλήψεων για την ανώτερη δύναμη : αφ' ενός του ελληνικού πανθέου και αφ' ετέρου των μυστηριακών δοξασιών και των οργιαστικών τελετουργιών του παλαιότερου πληθυσμού που είχε παραμεριστεί από τους επήλυδες Μακεδόνες με αποτέλεσμα τη σταδιακή του πολιτισμική και γλωσσική αφομοίωση από αυτούς : πρόκειται για τους Παίονες - Πελαγόνες του μέσου ρου του Αξιού, τους Ηδωνούς - Μύγδονες, τους Βισάλτες και τους Σίντες της Ανατολικής Μακεδονίας. Τον απόηχο της άποψης της Παπάζογλου μεταφέρουν και οι Ριζάκης και Τουράτσογλου¹⁴⁵⁶. Με αφορμή και αφετηρία τη μελέτη της ανθρωπωνυμίας η Παπάζογλου ασχολήθηκε με το πρόβλημα του προμακεδονικού υποστρώματος και της σχέσης του με τους Θράκες¹⁴⁵⁷.

Η αφομοίωση των πληθυσμών αυτών δεν ήταν ομοιόμορφη. Στην Παιονία και την Κάτω Μακεδονία υπήρξε σχεδόν απόλυτη, με σποραδικά ωστόσο ίχνη μη μακεδονικών δοξασιών, που σίγουρα επηρέασαν ως ένα βαθμό την επίσημη θρησκεία. Στην περιοχή του Στρυμόνα και του Παγγαίου, λόγω της μεγαλύτερης πυκνότητας του γηγενούς πληθυσμού και της σχετικής καθυστέρησης της προσάρτησής του στη Μακεδονία, τα «εθνικά» χαρακτηριστικά ήταν πολύ φυσικό να διατηρηθούν περισσότερο. Το εθνικό αυτό στοιχείο είχε συγγένεια με τους Φρύγες και τους Βιθυνούς της Μ. Ασίας και ο ρόλος του – μέσω και της Θράκης – ήταν σημαντικός για τη διαμόρφωση της θρησκείας του αιγαιακού κόσμου. Κατά την Παπάζογλου, από αυτό το στοιχείο και όχι από το θρακικό προέρχονται λατρείες όπως του Διονύσου, της Βενδίδος και της Κοτυτούς, επομένως δεν πρέπει να θεωρούνται ξένες στη Μακεδονία.

¹⁴⁵⁵ Παπάζογλου 1982, 204 κ.ε.

¹⁴⁵⁶ Ριζάκης, Τουράτσογλου 1999, 949 κ.ε.

¹⁴⁵⁷ F. Papazoglou, «Sur la structure ethnique de l'ancienne Macédoine» *Balkanica* 8 (1977), 65-82, Papazoglou 1979, 153-169 και η ίδια, «Deorum nomina hominibus imposta», *RTFPhUB* 14 (1979), 7-16.

Σ' αυτά τα φαινόμενα θα πρέπει να προστεθούν επείσακτες λατρείες από όμορες ή πιο απομακρυσμένες περιοχές που εμφανίζονται όμως σποραδικά στο χώρο και το χρόνο. Επιπλέον, καθώς η τοπική παράδοση υποχωρεί αισθητά ή εκπίπτει και η εισαγωγή νέων στοιχείων ενδυναμώνεται, δημιουργούνται θρησκευτικά ρεύματα με ιδιόμορφα χαρακτηριστικά, τα οποία έχει τη δυνατότητα να παρακολουθήσει κανείς σε συγκεκριμένο χρονικό διάστημα και η μελέτη τους απαιτεί συνδυασμένες προσεγγίσεις.

Η περιοχή της Άνω Μακεδονίας λόγω της ιδιαίτερης γεωγραφικής της θέσης και της πληθυσμιακής της ανομοιογένειας αποτέλεσε πεδίο αντιπαραθέσεων, συγχωνεύσεων και εκδηλώσεων συγκρητισμού θρησκευτικών ρευμάτων και δοξασιών κατά τη διάρκεια της πορείας της μέσα στο χρόνο. Στοιχεία που αφορούν στην ιστορική γεωγραφία της περιοχής εξετάζονται στο εισαγωγικό τμήμα της εργασίας, όπου διατυπώνονται σαφώς κάποιες διαφοροποιήσεις από την έως σήμερα έρευνα. Τα τέσσερα επιμέρους τμήματα της Ελίμειας, Εορδαίας, Ορεστίδας και Λυγκηστίδας αποτελούν έναν ενεργό πυρήνα, στον οποίο προσαρτώνταν ή αποπροσαρτώνταν κάθε φορά περιοχές ανάλογα με τις ιστορικές εξελίξεις, που κυρίως καθορίζονταν από τις φιλοδοξίες των ηγεμόνων για προσκτήσεις.

Η Άνω Μακεδονία είναι μια περιοχή με κατεξοχήν αγροτικό πληθυσμό, παρά την ύπαρξη κάποιων αστικών κέντρων, ο οποίος διατήρησε τα φυλετικά και πολιτισμικά του χαρακτηριστικά έως και την ύστερη αρχαιότητα. Παρά τη συντηρητική του δομή υπήρξε πρόσφορο έδαφος για τη διείσδυση ξένων στοιχείων ώστε να ανιχνεύονται ιδιαιτερότητες μοναδικές για το βορειοελλαδικό χώρο που πολλές φορές παρουσίαζαν αντιφάσεις.

Οι μαρτυρίες που διαθέτουμε για τις πρώιμες περιόδους είναι ελάχιστες και η κατανομή τους στο χώρο επιτρέπει τη διατύπωση μόνο κάποιων υποθέσεων. Από την ύστερη ελληνιστική περίοδο και μετά οι μαρτυρίες πληθαίνουν με έξαρση κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους αποδίδοντας μια πιο σαφή εικόνα των θρησκευτικών φαινομένων. Οι Ολύμπιοι λατρεύονται και στην ακριτική αυτή περιοχή της ελληνικής επικράτειας, με ιδιαιτερότητες στη χρήση των λατρευτικών επιθέτων ώστε να αποκαλύπτουν λατρείες θεών που εντοπίζονται στο μακεδονικό χώρο και ορισμένων μόνο στη Δυτική Μακεδονία. Σ' αυτές προστίθενται λατρείες ανατολικών θεοτήτων, κυρίως από τη Αίγυπτο και τη Μ. Ασία και μια ομάδα εγχωρίων λατρευτικών στοιχείων.

Στη διαμόρφωση της παραπάνω εικόνας ουσιαστικό ρόλο διαδραμάτισε η διακίνηση πληθυσμών, εμπορευμάτων και ιδεών μέσω του οδικού άξονα της Εγνατίας οδού.

Ως σημαντικότερη θεότητα αποδεικνύεται ο Δίας Ύψιστος, καθώς ένας μεγάλος αριθμός μνημείων κατανεμημένων σ' ολόκληρη σχεδόν την περιοχή της Άνω Μακεδονίας σχετίζεται με τη λατρεία του. Ο Δίας λατρεύτηκε και ως Μειλίχιος και Κτήσιος, ενώ δε λείπουν και οι μαρτυρίες για τη λατρεία του Διός Ελευθερίου και της Ρώμης καθώς και του ρωμαϊκού Juppiter Optimus Maximus.

Μία από τις ελάχιστες στο βορειοελλαδικό χώρο επιγραφικές μαρτυρίες για τη λατρεία της Ήρας προέρχεται από την Άνω Κώμη της Ελίμειας. Ίχνη λατρείας του Ποσειδώνα και της Δήμητρας εντοπίζονται κυρίως στο βορειοδυτικό τμήμα της περιοχής ενώ περισσότερα είναι τα στοιχεία που πιστοποιούν τις λατρείες της Αθηνάς και της Αφροδίτης. Η λατρεία της Αθηνάς σχετίζεται και με το καθεστώς αυτονομίας της περιοχής, όπως αποδεικνύουν νομισματικές κοπές της Τετάρτης Μεριδάς.

Αρκετά παλαιά φαίνεται ότι ήταν η λατρεία του Απόλλωνα, το όνομα του οποίου συνοδεύουν λατρευτικά επίθετα, κυρίως τοπωνυμικής σημασίας. Συχνά συνοδεύεται από την Άρτεμη. Οι αγροτικοί πληθυσμοί του νοτιότερου τμήματος της Άνω Μακεδονίας τον λάτρεψαν με αναφορά στις καθημερινές τους συνήθειες και τον τρόπο ζωής τους αφιερώνοντάς του σημαντικά ιερά στην Ξηρολίμνη, τη Μαυροπηγή και πιθανότατα στον Κόμανο, τον Τετράλοφο και την Εράτυρα. Οι ηγεμόνες της περιοχής τον απεικόνισαν στις νομισματικές τους κοπές, ακολουθώντας το παράδειγμα των κυρίων της Κάτω Μακεδονίας.

Οι μαρτυρίες που διαθέτουμε για τη λατρεία της Άρτεμης στην Άνω Μακεδονία αλλά και στο βορειοελλαδικό χώρο γενικότερα είναι σχετικά λίγες, ομοειδείς και πιο πολύ όψιμες, παρόλο που η λατρεία και αυτής της θεότητας θα πρέπει να ήταν αρκετά παλαιά. Από τη μελέτη των μαρτυριών προκύπτει ότι η θεά γενικά είχε την προσωπικότητα της κυνηγέτιδας, λατρευόταν ως Αγροτέρα και Λοχία αλλά και με τοπωνυμικής σημασίας επίθετα. Στο 2^ο και 3^ο αι. μ.Χ. εμφανίζεται και ως μια γυναικεία θεότητα-εγγυήτρια των απελευθερωτικών πράξεων. Το φαινόμενο αυτό διαπιστώνεται στις βορειότερες περιοχές όπου λατρευόταν η Άρτεμη Εφεσία, η οποία ταυτίζεται και ως

προσωπικότητα αλλά και ως αποδέκτης της λατρείας με μητροπρεπείς θεότητες όπως η Μητέρα των Θεών.

Λιγότερα είναι τα στοιχεία που διαθέτουμε για τις λατρείες του Διονύσου και του Ερμή. Παρά την αποσπασματικότητα των μαρτυριών πρόκειται για δύο θεότητες με διαρκή παρουσία στο δημόσιο και ιδιωτικό βίο των κατοίκων της Άνω Μακεδονίας.

Η θεσσαλική θεά Εν(ν)οδία διέθετε ένα σπουδαίο ιερό στην Εξοχή της Εορδαίας, ενώ μνημεία αφιερωμένα σ'αυτήν εντοπίζονται σποραδικά και στην Ελίμεια. Αρχικά εμφανίζεται μόνο ως θεά των οδών, των διασταυρώσεων και της νύχτας και αργότερα γίνεται θεότητα-εγγυήτρια των απελευθερωτικών πράξεων.

Ιδιαίτερος σημαντική είναι και η παρουσία του Ηρακλή, προγονικού ήρωα και θεού των Μακεδόνων. Ο Ηρακλής παραμένει το σύμβολο της ελπίδας του ανθρώπου να υπερβεί τα όρια της πραγματικότητας, ένα μήνυμα που μεταδόθηκε αρχικά μέσα από το μύθο. Γύρω από αυτόν τον πυρήνα δημιουργήθηκαν συμβολισμοί ανιχνεύσιμοι στην εικονογραφία και στα ελάχιστα στοιχεία της λατρευτικής πρακτικής που έχουμε την τύχη να εντοπίζουμε σήμερα μέσα από τα υλικά κατάλοιπα γενικά στο μακεδονικό χώρο και κατά συνέπεια και στο άκρο δυτικό του τμήμα, την Άνω Μακεδονία. Ως Κυναγίδας είναι ο θεός των απελευθερωτικών πράξεων, όπως η Εν(ν)οδία στην Εορδαία, η Άρτεμη Εφεσία και η Πασικράτα στο βόρειο τμήμα της Λυγκηστίδας.

Λίγα αλλά αντιπροσωπευτικά είναι τα στοιχεία που πιστοποιούν τη λατρεία του Ασκληπιού και της Υγείας.

Παρόλο που οι μαρτυρίες που διαθέτουμε είναι ανεπαρκείς, ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι περιπτώσεις του Πλούτωνα, της Εστίας, του Πανός, των Νυμφών, μίας ποτάμιας θεότητας και του θεοποιημένου Αλεξάνδρου.

Από το χώρο δε λείπουν και οι ενδείξεις για τη λατρεία του Ήρωα ιπέα. Σε μία μάλιστα περίπτωση αποτελεί θεότητα-εγγυητή απελευθερωτικής πράξης.

Οι λατρείες των προσωποποιημένων εννοιών εντάσσονται στο πλαίσιο που διαμορφώθηκε κυρίως μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση. Η περιοχή της Άνω Μακεδονίας δεν έχει σ' αυτόν τον τομέα να παρουσιάσει κάτι διαφορετικό.

Από τις θεότητες ανατολικής προέλευσης ξεχωρίζουν η Αιγύπτιοι θεοί, η Συρία θεά και η Κυβέλη που συγχωνεύεται με τη Μητέρα των θεών. Για τις δύο τελευταίες έχουμε να επισημάνουμε ότι φαίνεται πως είχαν πάρα πολλά κοινά στοιχεία μεταξύ τους, τα

οποία μπορούν να ανιχνευθούν κυρίως στην τελετουργία, που αποτελεί μέρος της λατρευτικής πρακτικής. Ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα παρέχει ο ευνουχισμός των γάλλων, ο οποίος, ως σημειωθεί ότι δεν κατείχε κεντρική θέση στο τελετουργικό τυπικό, μαρτυρείται όμως και στην ελληνιστική Κύζικο, όπου λατρευόταν η Μεγάλη Μητέρα αλλά και στην Βαμβύκη-Ιεράπολη, όπου λατρευόταν η Συρία Θεά. Δε γνωρίζουμε ακριβώς αν η οργάνωση των λατρειών αυτών ήταν συμβατή με την ελληνική πόλη, όπου ακόμα και ο όρος ιερατείο δεν ανταποκρίνεται στις ελληνικές θεότητες, οι οποίες διέθεταν ιερείς και όχι ιερατείο. Ίσως, για αυτό το λόγο, η λατρεία της Μητέρας ή και της Συρίας Θεάς εξαπλώθηκε με τη μορφή ιδιωτικής λατρείας με μια χροιά εξωτισμού. Επίσης δε μπορούμε να γνωρίζουμε σήμερα αν κάποιοι από τους μητραγύρτες είχαν χαρακτηριστικά γάλλων, ακόμα και κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, οπότε η διακίνηση ανθρώπων και ιδεών ήταν ευκολότερη. Είναι ίσως ένα από τα στοιχεία της λατρευτικής πρακτικής που δεν μας μαρτυρούνται. Είναι όμως βέβαιο ότι, παρά το σημαντικό βαθμό εξελληνισμού τους, οι λατρείες αυτές ήρθαν περισσότερο ως ολοκληρωμένα συστήματα και ενσωματώθηκαν στο υπάρχον θρησκευτικό πλαίσιο, παρά ως αποτελέσματα συγκρητισμού ή της γενικότερης διακίνησης ανθρώπων και ιδεών.

Έμμεσες αλλά σημαντικές είναι οι μαρτυρίες που παρέχουν τα επιτύμβια μνημεία. Οι παραστάσεις τους πολλές φορές δηλώνουν την παρουσία λατρείας θεοτήτων καθώς οι νεκροί απεικονίζονται με τη μορφή ενός ιδιαίτερα αγαπητού θεού, όπως ο Ηρακλής ή ο Διόνυσος ή με τα σύμβολά του. Το φαινόμενο σχετίζεται με τον αφηρωισμό.

Τα στοιχεία που διαθέτουμε για τους ιερείς των λατρειών της περιοχής περιορίζονται στην αναγραφή του ονόματος και του αξιώματος, ενώ καμία μνεία δεν γίνεται για τη δραστηριότητα των ατόμων αυτών. Περισσότερα είναι τα στοιχεία για τους αναθέτες. Πολλές φορές αναφέρεται το επάγγελμα, η οικογενειακή κατάσταση και ίσως έμμεσα η οικονομική τους δυνατότητα.

Θεωρία και λατρευτική πρακτική

Η παρουσίαση του υλικού από την Άνω Μακεδονία, μια περιοχή δύσβατη και σχετικά απομονωμένη, αποτελεί ένα από τους πιο βασικούς στόχους αυτής της εργασίας. Για τους παραπάνω λόγους, και όχι μόνο, και η επιστημονική έρευνα εμφανίζεται

αποσπασματική. Επειδή και οι μαρτυρίες των πηγών είναι ελάχιστες, οι πληροφορίες μας αντλούνται κυρίως από τα υλικά κατάλοιπα. Στην περίπτωση που πρόκειται για επιγραφικές μαρτυρίες, είναι ευκολότερο να γνωρίσουμε, έστω και αποσπασματικά, στοιχεία όχι μόνο της λατρείας αλλά και της λατρευτικής πρακτικής, η έρευνα των οποίων αποτελεί έναν επίσης βασικό στόχο της εργασίας. Όσο αφορά στη λατρευτική πρακτική, διαπιστώνουμε ότι υπάρχει γενικά ένα κενό είτε επειδή δε μας μεταφέρονται τα στοιχεία, λόγω του ότι δε διατηρήθηκαν, είτε γιατί αυτό απλά δεν είναι δυνατό.

Πριν εξετάσουμε τη σχέση θεωρίας και λατρευτικής πρακτικής θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο μελετητής της αρχαίας θρησκείας, ο οποίος έχει ανατραφεί με τις αρχές του μονοθεϊσμού, εκφρασμένου κυρίως μέσα από το Χριστιανισμό, δεν είναι δυνατό να είναι απολύτως αντικειμενικός. Μία από τις βασικές διαφορές με τις λατρείες της αρχαιότητας είναι ότι ο Χριστιανισμός διαθέτει το δόγμα στο οποίο προσαρμόζει τη λατρευτική πρακτική. Στις λατρείες του αρχαίου κόσμου υπάρχει η λατρευτική πρακτική αλλά όχι συνδυασμένη με ένα συγκεκριμένο δόγμα, έννοια που γενικά δεν υφίσταται κατά τους αρχαίους χρόνους. Αυτός είναι και ένας από τους λόγους που το πολυθεϊστικό σύστημα της αρχαιότητας ήταν ανοιχτό στην ενσωμάτωση νέων θρησκευτικών ρευμάτων. Συνήθως, τα οργανωμένα μονοθεϊστικά συστήματα και κυρίως ο Χριστιανισμός έχουν το χαρακτηριστικό του αποκλεισμού, της άρνησης δηλαδή των λοιπών θρησκευτικών συστημάτων ως προς την κατοχή της αλήθειας. Αυτός είναι και ένας από τους κυριότερους λόγους της επικράτησής του Χριστιανισμού, ενώ η οικουμενικότητά του οφείλεται στο ότι καταργεί φυλές και σύνορα.

Στην αρχαία Μακεδονία και ειδικότερα στην Άνω Μακεδονία είναι εμφανής αυτή η σχέση θεωρητικού υπόβαθρου, πίστης και λατρευτικής πρακτικής, καθώς πάνω στην πρακτική έρχεται να τοποθετηθεί κάθε φορά μια καινούρια λατρεία, απλά για να εξυπηρετήσει την πρακτική, όπως συμβαίνει για παράδειγμα με τις απελευθερωτικές πράξεις. Οι πιστοί αναζητούν θεότητες είτε από το παραδοσιακό σύστημα των Ολυμπίων είτε ξένης προέλευσης, προκειμένου να απευθυνθούν, να ζητήσουν βοήθεια, να τύχουν εύνοιας ή απλά να επικυρώσουν μία νομική πράξη.

Οι Έλληνες ήταν ανοιχτοί στις νέες λατρείες. Οι λατρείες των ξένων θεών και κυρίως των θεοτήτων ανατολικής προέλευσης έρχονται και ενσωματώνονται ως οργανωμένο σύστημα, και όχι μόνο ως λατρεία μιας συντεχνίας εμπόρων ξένης

καταγωγής ή μιας ομάδας ντόπιων που απλά αναζητά τη λύτρωση μέσα από νέες εμπειρίες, ακόμα και αν αυτό αποτελεί αρχικά μια φαινομενική πραγματικότητα. Από αυτού του είδους τις λατρείες διακρίνονται η λατρεία των Αιγυπτίων θεών και της Συρίας Θεάς. Φαίνεται ότι διέθεταν οργανωμένο ιερατείο και συγκεκριμένη λατρευτική πρακτική με βασικό στόχο την εξάπλωση της λατρείας. Ιδιαίτερος για τους Αιγύπτιους θεούς, ο τρόπος οργάνωσης και ενσωμάτωσης σ' ένα πολυθεϊστικό σύστημα καθοδηγούνταν από το ιερατείο. Η λατρεία τους είχε υποστεί τις απαραίτητες αλλαγές και ως προς το τυπικό και ως προς την εικονογραφία, όταν εξαπλώθηκε εκτός Αιγύπτου. Με τον ίδιο περίπου τρόπο εγκαθίσταται παντού και ενσωματώνεται χωρίς να είναι δεκτική στην τοπική παράδοση και τις ενδεχόμενες αλλαγές που αυτή θα μπορούσε να επιβάλλει, όπως συμβαίνει με τη λατρεία της Κυβέλης, που αν και έρχεται επίσης από την Ανατολή, έχει ήδη υποστεί ριζική αλλαγή σ' όλη αυτήν την πορεία μέχρι την τελική ταύτισή της με την Μητέρα των Θεών.

Η έρευνα και η παρουσίαση των λατρειών του άκρου βορειοδυτικού τμήματος της Μακεδονίας, περιοχής με γηγενή πληθυσμό αλλά και με ξένα στοιχεία, συμπληρώνει την εικόνα για τις θρησκευτικές αντιλήψεις των κατοίκων του βορειοελλαδικού χώρου, όπως αυτές διαμορφώνονται κατά τους ελληνιστικούς και κυρίως τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Sommaire

L'objectif de ce travail consiste à présenter et à analyser les cultes des dieux et des héros à la Haute Macédoine pendant l'antiquité à l'exception du culte impérial, qui constitue un phénomène religieux particulier du monde romain.

Pour atteindre cet objectif ont été recherchés, utilisés et mis en valeur les témoignages connus jusqu'à présent, provenant de la région de la Macédoine de l'Ouest, celle se trouvant dans les limites de l'Etat grec actuel, ainsi que de la partie sud de l'Etat actuel de l' Ancienne République Yougoslave de Macédoine (A.R.Y.M.). A cet espace géographique, connu par les œuvres écrites anciennes sous le nom de Haute Macédoine, on vénérât les Dieux de l'Olympe, des divinités d'origine étrangère, des héros ancestraux et des abstractions personnifiées. L'examen et l'analyse des témoignages n'ont pas connu à ce travail de limitations chronologiques, d'autant plus que l'étude des cultes d'une région précise comprend la constatation de l'évolution des phénomènes religieux dans le temps, depuis leur naissance – si cela peut être vérifié – jusqu'à leur cessation. Or, c'est le matériau archéologique de la Haute Macédoine qui a posé certaines limitations chronologiques allant des temps hellénistiques jusqu'à l'antiquité tardive.

Peu nombreuses sont les sources sur les cultes à l'ancienne Macédoine en général et leur interprétation s'avère bien souvent difficile. Le recueil de textes le plus intégral demeure jusqu'à nos jours la thèse de doctorat de W. Baege, *De Macedonum sacris*, Halle 1913. Les œuvres écrites anciennes font référence à la région de la Haute Macédoine, transmettant des informations de caractère notamment topographique et historique.

Particulièrement important pour le sujet fut le travail de S. Düll, *Die Götterkulte Nordmakedoniens in römischer Zeit*, München 1977, qui concerne l'étude des cultes à la région de la partie de la Macédoine, située à l'extrême zone nord et nord-est qui se trouve hors de la frontière grecque, laquelle appartient aujourd'hui à la Serbie, l' A.R.Y.M. et la Bulgarie. A titre indicatif il est à citer encore les éditions fort importantes à l'étude du

matériau relatif, celles de Th. Rizakis, I. Touratsoglou, *Επιγραφές Άνω Μακεδονίας*, A', 1985 et celles des IG X 2.2 sur la partie de Lyncestide du Nord.

L'étude s'est appuyée sur une liste de témoignages par ordre de divinités, où précèdent les Dieux de l'Olympe et suivent d'autres dieux et héros, Ennodia, Hécate, Pasikrata, Pluton, Hestia, Asclépios, Hercule, Pan, les Nymphes, une divinité fluviale, *Θεοί Ἐπήκοοι*, Alexandre, Héros cavalier, des personnifications et divinités d'origine orientale. Suivent des sanctuaires - lieux de vénération soit des plus d'une divinité, ce qui fait qu'ils ne puissent pas être inscrits à une divinité précise, soit ceux des divinités qui ne sont pas dénommées, bien souvent parce qu'on ne dispose pas aujourd'hui du témoignage relatif. Ensuite, suivent des témoignages sur des divinités, dont le nom n'est pas transmis ou bien n'est pas sauvé, sur le culte domestique et enfin, sur des objets qui n'ont pas été identifiés et des monuments ambigus (*ambigua*), souvent disséminés. Simultanément les témoignages sont classés par ordre de régions, conformément à la répartition géographique, qui est proposée à la partie de l'introduction du travail, laquelle comprend les limites géographiques de la Haute Macédoine et celles de ses régions particulières : Elimée (Elimiotide), Eordée, Orestide, Lyncestide.

Premièrement, c'est le culte à caractère général d'une divinité qui est examiné et ensuite, la divinité portant un épithète cultuel.

Les témoignages proviennent des sanctuaires, types monétaires, inscriptions, statues et reliefs, figurines en bronze et en terre cuite et des petits objets dans leur contexte. Il s'agit des objets publiés dans leur majorité mais aussi d'autres qui ne sont pas publiés, qui, pour autant, ont été examinés avec circonspection quant à l'information donnée. Sur les monuments et objets déjà publiés sont données des informations supplémentaires, qui concernent notamment leur place actuelle ou bien leur état de conservation et les espaces de garde, et sont suggérés des suppléments, notamment pour le texte épigraphique.

L'élaboration du matériau se fait en chapitres par divinités dans l'ordre déjà cité. La divinité est examinée en tant que personnalité mais aussi en tant que celle qui reçoit la vénération. Des questions relatives à la célébration de la vénération y sont examinées en commun, ainsi que la présence de la divinité par la représentation d'elle-même ou bien de ses symboles sur des représentations de mortels, notamment sur des monuments

funéraires, pour lesquels n'ont pas été pour autant établis des lemmes de catalogue. C'est la citation des noms théophores de l'anthroponymie de la Haute Macédoine et leur confrontation avec d'autres correspondants des régions limitrophes qui suivent. Enfin, sont citées des informations sur le contexte historique et social dans lequel ont été créés et ont évolué les phénomènes culturels ci-dessus.

C'est Hérodote celui qui réfère le premier le nom de la région de la Haute Macédoine aux descriptions de l'invasion de Thessalie par Xerxès et à celles de la pérégrination de Perdicas. Thucydide, lui, se réfère avec précision à la division Haute et Basse Macédoine et Strabon aux limites géographiques de quatre parties particulières de la Haute Macédoine. Livius à sa référence à la division de la Macédoine en quatre parts, il désigne comme Quatrième Part la Haute Macédoine dont le siège fut Pélagonie. Les sources ainsi que la recherche antérieure, qui procurent des informations sur la région, ne déterminent pas avec précision ses limites géographiques. Il y a une unanimité relative que sur les quatre régions, Elimée (Elimiotide), Orestide, Lyncestide et Pélagonie, alors qu'Eordée, qui géographiquement appartenait à la Haute Macédoine, son administration au début relevait de la Basse Macédoine. La recherche la plus récente y a ajouté aussi Dassarétis, Derriope, Tymphée, Atintanie, se référant notamment à la province romaine Macédoine.

L'objectif de l'étude n'est pas certes de résoudre le problème des limites géographiques, bien qu'elle y intervienne énonçant clairement certaines différenciations, mais d'employer des éléments et informations les plus nécessaires et confirmés, conformément aux œuvres écrites anciennes, la recherche antérieure et actuelle et l'observation sur le terrain des limites naturelles des régions particulières, de sorte à restituer, à la mesure du possible, une partie du devenir culturel, qui de toute façon, ne connaît pas de limites étanches et précises.

La région de la Haute Macédoine, en raison de sa position géographique particulière et de ses populations d'origines différentes, a constitué un terrain d'oppositions, de fusions et de manifestations de syncrétisme des courants et croyances religieux au cours de sa marche dans le temps. Il s'agit d'une région à population par excellence agricole, malgré la présence de certains centres urbains, laquelle a conservé ses traits de race et de culture jusqu'à l'antiquité tardive. En dépit de sa structure

conservatrice elle en fut un terrain favorable pour l'arrivée d'éléments étrangers, de sorte que l'on repère des particularités uniques pour la région de la Grèce du Nord lesquelles bien souvent portaient des éléments contradictoires.

Les témoignages dont on dispose sur les périodes antérieures sont peu nombreux, et leur répartition dans l'espace le plus large permet de procéder qu'à des suppositions. Ce n'est qu'à partir de la période hellénistique tardive que les témoignages se multiplient et culminent pendant la période des temps romains, rendant ainsi une image plus nette des phénomènes religieux. Les Dieux de l'Olympe sont aussi vénérés à cette région frontière du territoire grec présentant des particularités à l'emploi des épithètes cultuels, de sorte à révéler des cultes des dieux repérés à la Macédoine et certains uniquement à la Macédoine de l'Ouest. A ces cultes sont ajoutés des cultes des dieux d'origine orientale, notamment de l'Égypte et de l'Asie Mineure, et un groupe d'éléments indigènes. A la formation de l'image ci-dessus rôle déterminant a joué aussi le mouvement de populations, de marchandises et d'idées par l'axe routier de la Voie Egnatienne.

Zeus Hysistos s'avère être la divinité la plus importante, d'autant plus que grand nombre de monuments répartis dans l'ensemble presque de la région de la Haute Macédoine est lié à son culte. Cela reste une question ouverte à rechercher s'il s'agit d'un dieu local, dans le sens du dieu traditionnel, ou bien d'un culte venu de l'Orient. Zeus a aussi été vénéré sous l'épithète de Meilichios et Ktésios, alors que des témoignages sur le culte de Zeus Eleuthérios et de Rome ainsi que sur celui du dieu romain Juppiter Optimus Maximus ne manquent pas.

Un des rares témoignages épigraphiques dans la Grèce du Nord sur le culte d'Héra provient de Ano Komi d'Elimée. Des traces de culte de Poséidon et de Déméter se repèrent notamment à la partie nord-ouest de la région alors que plus nombreux sont les éléments qui font foi du culte d'Athéna et de celui d'Aphrodite.

Le culte d'Apollon se prouve être le plus ancien, le nom duquel est accompagné d'épithètes cultuels d'importance notamment toponymique. Bien souvent il est accompagné d'Artémis. Les populations agricoles de l'extrême partie du sud de la Haute Macédoine l'ont vénéré en relation avec leurs habitudes quotidiennes et leur mode de vie, lui offrant des sanctuaires importants à Xérolimni, Mavropigi et probablement à

Komanos, Tétralophos et Eratyra. Les souverains de la région l'ont représenté à leurs émissions monétaires, suivant l'exemple de ceux de la Basse Macédoine.

Les témoignages dont on dispose sur le culte d'Artémis à la Haute Macédoine, mais aussi à la partie la plus large de la Grèce du Nord, sont similaires et plutôt tardifs. Il résulte de leur étude que la déesse en général portait la personnalité de la chasseresse, elle était vénérée comme Agrotéra et Lochia mais aussi sous les épithètes d'importance toponymique. Au cours du 2e et 3e siècle après J.-C. elle apparaît aussi comme étant une divinité-garante des actes d'affranchissement des esclaves. Ce phénomène est observé aux zones les plus extrêmes du nord où l'on vénérât Artémis Ephésia, qui est identifiée tant comme personnalité que comme celle qui reçoit la vénération à des divinités matronales comme la Mère des dieux.

Moins nombreux sont les éléments dont on dispose sur les cultes de Dionysos et celui d'Hermès. Bien que les témoignages en soient fragmentaires, il s'agit de deux divinités à présence durable à la vie publique et privée des habitants de la Haute Macédoine.

La déesse thessalienne Ennodia disposait d'un sanctuaire important à Exochi d'Eordée, tandis que des monuments offerts à elle se repèrent sporadiquement à Elimée aussi. Au début elle n'apparaît que comme déesse des routes, des carrefours et de la nuit et plus tard, elle devient divinité-garante des actes d'affranchissement par consécration.

Particulièrement importante en est la présence d'Hercule, héros et dieu ancestral des Macédoniens. Sous l'épithète cultuel de Kynagidas, il est le dieu des actes d'affranchissement par consécration.

Représentatifs, bien que peu nombreux, sont les éléments qui font foi du culte d'Asclépios et d'Hygieia.

Quoique les témoignages que l'on possède en soient insuffisants, fort intéressants sont les cas de Pluton, d'Hestia, de Pan, ceux des Nymphes, d'une divinité fluviale et celui d'Alexandre divinisé.

De la région ne manquent pas non plus les indices du culte du Héros cavalier. Dans un cas il constitue même divinité-garant d'actes d'affranchissement par consécration.

Les cultes des notions personnifiées s'insèrent dans le contexte formé notamment après la conquête romaine. La région de la Haute Macédoine n'a pas à présenter à ce domaine quelque chose de différent.

Parmi les divinités d'origine orientale se distinguent les dieux Egyptiens, Dea Syria et Cybèle qui est confondue avec la Mère des dieux. Pour les deux dernières il est à souligner qu'il semble qu'elles avaient de nombreux éléments communs entre elles, lesquels peuvent être repérés surtout au rite, qui constitue partie de la célébration de la vénération. On ne sait pas exactement si l'organisation de ses cultes était compatible à la cité grecque, ce qui explique peut-être le fait de la propagation du culte de la Mère ou bien de celui de Dea Syria sous forme de culte privé à une nuance d'exotisme. Toujours est-il que, malgré leur hellénisation importante, ces cultes sont venus comme systèmes intégraux et se sont insérés dans le contexte religieux déjà existant, plutôt que comme résultat de syncrétisme ou bien de mouvement général d'hommes et d'idées.

Importants, quoique indirectes, en sont les témoignages que procurent les monuments funéraires. Leurs représentations désignent bien des fois la présence de culte des divinités puisque les morts sont représentés sous la figure d'un dieu particulièrement adoré, comme Hercule ou Dionysos ou avec leurs symboles.

Les éléments dont on dispose sur les prêtres des cultes de la région se limitent à l'inscription du nom et de la dignité, alors qu'aucune mention n'est faite sur l'activité de ces personnes. Plus nombreux sont les éléments sur les consacrans. Plusieurs fois ils y sont cités la profession, l'état civil, voire même indirectement ses moyens financiers.

La recherche et la présentation des cultes de la zone extrême de la Macédoine du Nord, région à population indigène mais aussi à d'éléments étrangers, complète l'image concernant les conceptions religieuses des habitants de la région de la Grèce du Nord, telles que celles-ci se sont formées pendant les temps hellénistiques et notamment les temps romains.